

DR. HEINRICH DITZ

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

Népgazdasági tudósítás

a kir. bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére

1867.

Magyar Tudományos Akadémia
Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete

Budapest, 1993.

DR. HEINRICH DITZ

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

Népgazdasági tudósítás

**a kir. bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére
1867.**

A magyar kiadást szerkesztette: DR. KÁDÁR IMRE

**MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete
Budapest, 1993.**

A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű:

HEINRICH Ditz: Die ungarische Landwirtschaft

Verlag von Otto Wigand. Leipzig. 1867.

Fordította: Dr. BALLA ALAJOSNÉ

A fordítást ellenőrizte: Dr. KÁDÁR IMRE

ISBN 96304-3004-5

Dr. KÁDÁR IMRE
MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete Budapest, 1993

Megjelent 1000 példányban Önköltségi ár: 1000Ft

Hozott anyagról sokszorosítva
9321006 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Tartalom

A szerző előszava	5
Előszó a magyar kiadáshoz, mértékegységekről	6
I. fejezet: A talaj	11
Érintett terület - Földtani viszonyok - Talajtermékenység - Trágyázás – Talajvizsgálat - Utak - Talajvíz	
II. fejezet: Az éghajlat	28
Hőmérséklet-ingadozás - Nedvességi viszonyok - Hatásuk a termésre – 1863. évi aszály - Esőképző tenger helyettesítése: erdők, mocsarak, öntözés	
III. fejezet: A falu és a föld	44
Éles ellentétek - Nagy települések - Vásárhely - Tanyagazdaság – A föld: tagosítás, határszabályozás, legelőfelosztás - A puszta	
IV. fejezet: A földbirtok	60
Alattvalói viszonyok 1848 előtt - Paraszti földbirtok - Nagybirtok - Középosztály hiánya – Nagybirtok hatása - Jobbágyfelszabadítás: a talaj és a munkáskéz elvesztése 1848-ban	
V. fejezet: A mezőgazdasági munka	73
Gyér népesség - Hiányzó iparágak hatása a népesség-növekedésre és a munkabérre – Az 1848-as év - Napszámosok - Betelepülők - Cselédség - Részes művelők – Munkások jellemzése - Éves munka kedvezőtlen megoszlása	
VI. fejezet: A tőke és hitel	90
Tőkeszegénység - Hitelhiány - Jelzálog és váltó - Takarékpénztárak - Jelzálogbankok – Magyar Földhitel Intézet - A hűbéri birtok megterhelése - Rövidlejáratú hitel - Tőkeképzés ösztönzésének hiánya	
VII. fejezet: Az adók	105
Adóviszonyok 1848 előtt - 1848 után - Adóhátralékok - Közvetett adók – 1864. évi adókölségvetés - Eredmények - Elszegényedés	
VIII. fejezet: A mezőgazdasági üzem	117

Birtok és az üzem személyi és tárgyi jellege Magyarországon - Racionalitás - Mezőgazdasági oktatás - Bérleti viszonyok - Magyar mezőgazdaság kialakulása - Gazdaságirányítás; Lilien - Gépek és berendezések - "Ázsiai" gazdálkodás - Háromnyomásos és váltógazdaság - Nagybirtokok - Mezőgazdaság extrém jellege - Földérték

IX. fejezet: Takarmánytermelés és állattenyésztés 140
 Korábbi viszonyok - Magyaros jelleg - Kultúrára való hatás - Puszták és feltörése – Állatállomány - Takarmánynövények - Állattenyésztés jövője

X. fejezet: Az állattenyésztés ágazatai 156
 Lótenyésztés - Szarvasmarha tenyésztése - Birkatenyésztés - Sertésenyésztés

XI. fejezet: A gabonatermesztés..... 174
 Túlcsúlya 1850 óta - Hozamok - Fejlődés az utóbbi évtizedekben - Európa nemzetközi gabonakereskedelme - Magyarország szerepe az alacsony gabonaárakban – Export és a termelés szoros viszonya

XII. fejezet: A gabonakereskedelem 199
 Hatása a termelésre - Kereskedelem szervezete - Annak nyugtalan jellege – Aktív kereskedelem - Trieszt - Effektív kereskedelem - Kereskedővárosok - Centralizáció és decentralizáció - Közlekedési eszközök - Tarifák

XIII. fejezet: Kereskedelmi növények..... 218
 Általános - Dohány - Repce - Szőlő - Kender - Selyem - Cukorrépa

XIV. fejezet: A mezőgazdasági ipar 230
 Ipar elégtelensége - Természeti körülmények hatása - Nép jellembeli hatása – Ipar jelentősége - Eloszlása az országban - Mezőgazdasági feldolgozóipar - Söripar– Szeszgyártás - Cukorgyárak - Malomipar

Zárószó: Áttekintés és kilátások..... 242
 "Magyarország nem volt, hanem lesz" - A nemzeti és a politikai jövőt azonban a gazdaságra kell építeni - A magyar mezőgazdaság jövőjéről- Magyarország szegényebb, mint kellene lennie

A szerző előszava

Az a nyomás, mely néhány éve az alacsony gabonaárak miatt mezőgazdaságunkra nehezedik, nagyrészt a kelet-európai gabonatermelő országok megnövekedett produkciójának tulajdonítható. Dél-Németországban e vonatkozásban különösen Magyarországra gondolunk. A következőkben tudósítást adunk a kir. bajor Kereskedelmi Minisztérium számára Magyarország termelési és értékesítési viszonyairól. A 11. és 12. fejezet kifejezetten a magyarországi termelés, valamint a németországi gabonaárak és az ún. mezőgazdasági krízis közötti összefüggéseket taglalja.

A magyar mezőgazdaság olyan vonzónak tűnt a szerző számára, hogy túllépve eredeti célján annak egészéről kísérelt meg áttekintést adni. Művében hangsúlyozza a magyar mezőgazdaság és Magyarország mezőgazdasága közötti különbséget. Az elemzés talán elősegítheti, hogy ez az ország megszűnjön a külföld szemében "terra incognita" lenni, ill. jobban megismerjék mezőgazdaságát és népgazdaságát. Átfogó német irodalom szintén hiányzik e téren. Amit saját tapasztalatunkból nem volt alkalmunk megtudni, azt a hozzáférhető magyar irodalomból próbáltuk pótolni. A német olvasó ebben a könyvben javarészt újdonságokat fog találni.

Bár ez a munka mindenképp előtt a németek számára íródott, talán a magyarok sem olvassák haszon és érdeklődés nélkül. Az idegen ugyanis könnyebben áttekintheti az ország gazdaságát nagy vonalaiban, mint a részletekben elmerülő honpolgár. Ha kívülről lépünk pl. a szobába, rögtön érzékeljük hőmérsékletét és a levegő milyenségét. Aki azonban már régóta benn van, kevésbé észleli. Akkor is, ha statisztikailag pontosan tudja, mennyi fát rakott a kályhába, ill. milyen gyakran nyitott ablakot szellőztetni.

E munkának az értéke tehát nem abban áll, hogy rendkívül részletes ismertetést ad az országról. De talán nem marad elismerés nélkül, hogy az egészről való felfogása helytálló. A következő oldalakon Magyarország földjét és népét oly módon méltatjuk, mely külföldön ritka. Ez az elismerés kifejezettebb lehetne, amennyiben nem a magyarok leggyengébb oldalát jelentő gazdasági viszonyokra vonatkozna. Nekünk azonban csak ezzel van dolgunk.

München, 1867 márciusában

Heinrich Ditz

A Kiadó Szerkesztő Előszava

Heinrich Ditz agrárgazdasági szakembert a bajor kormány 1866-ban megbízta a magyar mezőgazdaság tanulmányozásával. A széleslátókörű, nyugat-európai műveltséggel rendelkező Ditz az országot bejárva személyes élményeire támaszkodva, valamint az elérhető irodalmi forrásokat kutatva alaposan megismerkedett hazánk természeti viszonyaival, gazdálkodási gyakorlatunkkal, út- és bankrendszerünkkel, infrastruktúránkkal, nemzetgazdaságunk egészével. Megismerte és elemezte emellett a magyar emberek gondolkodásmódját, karakterét, azaz erényeinket és hibáinkat egyaránt. A kiegyezés előtti év hangulatában tükröződik a bukott 1848-as szabadságharc és a gyengülő abszolutizmus hatása.

A vizsgálódás során mindvégig összehasonlítja a magyar és a fejlett nyugat-európai viszonyokat, átfogó kritikáját nyújtva a látottaknak. A tanulmányút szűkebb célja volt, hogy feltárja mezőgazdaságunk versenyképességét (exportpotenciálját), mely veszélyeztette a délnémet gabonatermelők érdekeit. A magyar mezőgazdaság versenyképességének, ill. jövőbeni versenyképességének tényezőit kritikailag értékelni és megismerni természetesen nem kevésbé fontos számunkra, mint a német olvasó számára. Erre már a szerző is utal.

Ditz nem elégszik meg az akkori állapotok leírásával és egyszerű kritikájával. Nemcsak a kort vizsgálja, hanem kialakulásának körülményeit is, a múltunkat. Rámutat egyben a teendőkre, melyek elősegíthetik Magyarország felzárkózását a fejlett és kulturált Ny-Európához. Megdöbbenő, hogy a 125 évvel ezelőtt leírtak mit sem veszítettek időszerűségükből. Úgy olvassuk "jelentését", mintha tegnap írta volna és nekünk, a mai nemzedéknek. Olyan élvezetes az olvasmány, mint egy izgalmas regény. Megállapításai és útmutatásai megszívlelendők, talán jobban mint valaha.

A tanulmány a nagy sorsforduló időszakában íródott. Megszűnt a csaknem ezer éves jobbágyrendszer és Magyarország integrálódik a fejlett nyugat-európai régiókhoz, mely a kapitalizmust jelenti. A problémák és a célok sok szempontból a maihoz hasonlóak. A paraszti gazdálkodás újjászületése és napjaink gyors változásainak korában még inkább szükség van a történelmi tanulságok és a múlt ismeretére, az önismeretre. A jövő trendvonalai annál biztosabban jelölhetők ki, minél inkább meghosszabbíthatók, azaz minél inkább megismerjük a múltbeli történeteket.

Ditz munkáját korra nagyra értékelte. Jelentése 1867-ben könyv alakban is napvilágot lát Lipcsében, majd két évvel később magyar fordítása is megjelenik (Ditz Henrik: A Magyar mezőgazdaság. Fordította Halász Gábor. Pest. Aigner Lajos. 1869). A fordítást 5 év múlva újabb kiadás, utánnyomás követi. E sorok írójának 1970-ben került kezébe Ditz eredeti műve és azt megismerve szomorú-

an konstata, hogy a hazai szakirodalomból e munka és a rá való hivatkozás gyakorlatilag hiányzik. Mintha sosem jelent volna meg.

Ma már sem az eredeti mű, sem a fordítás nem elérhető. A kis példányszám-ban kiadott könyv az idők folyamán elkallódott és elfelejtődött. A századfordu-lót követően felnőtt négy újabb nemzedékben a tanulságok elhomályosultak. Szükséges, hogy a jelen és a jövő nemzedéke egyaránt megismerje Ditz mun-káját, hasznosíthassa tanulságait, felvértve ismereteivel elkerülje a zsákutca-kat, a kritikátlan szemlélet és tapasztalat átvételét a jövőben.

Ahhoz, hogy a könyv elérje célját és a mai olvasók széles tábora számára él-vezetes, nagyhatású, közérthető útmutatássá váljon, alapos "leporolást" ígé-nyelt. A szöveg- és stílushű nyers fordítást Dr. Balla Alajosné végezte az ere-deti német kiadás alapján. A szerkesztő a fordítást összevetette az eredetivel, majd megkísérelte a mai nyelvre átültetni. A régies nevezéktan, az akkori kö-rülményes stílus, a bonyolult mondatfűzések megnehezítették volna a mondani-való megértését. A kornak megfelelő sallangokat lefejtve, ismétléseket elhagy-va és a mondatokat a modern beszélt nyelvünk egyszerű formájához közelítve igyekezett a fordítást élvezhetővé tenni. A gyakori magyarázó lábjegyzeteket egységesen a szövegbe illesztettük. A szerkesztő munkája így nem volt kevésbé fárasztó és időt rabló, mint a fordítóé. A könyv terjedelme az átdolgozás ered-ményeképpen több mint $\frac{1}{3}$ -ával csökkent.

A végleges formában történő gépelés, *szerkesztés*, apróbb nyelvi finomí-tásokkal Laczkó Györgyné és Dr. Teplán Istvánné feladata maradt. A gépelt szöveget újra ellenőriztük összeolvasva a német eredetivel. A nyomdába való leadás előtt a kéziratot átnézte Dr. Sarkadi János, Dr. Lásztity Borivoj és Koncz József is, akiknek értékes kritikai észrevételéért ezúton mondunk köszönetet. E kis csapat mintegy éves munkáját bocsátjuk közre abban a reményben, hogy fáradozásunk nem lesz hiábavaló.

A mértékegységek összehasonlítása Ditz szerint

100 osztrák hold (á/1.600 négyszögöl)	= 169 bajor Tagwerk
	= 225 porosz Morgen
	= 58 hektár
	= 142 angol acres.

Magyarországon még gyakran használatos a magyar hold, amely helyenként 1.100, 1.200 vagy 1.300 négyszögölet jelenthet. Amennyiben erre kifejezetten nem utalunk, a könyvünkben mindig az 1.600 négyszögöles kataszteri holdat adjuk meg. Továbbá:

100 bécsi mérő	= 27 $\frac{2}{3}$ bajor mérő
	= 111,9 porosz mérő

	= 61,5 hektóliter = 6.149 liter
	= 75 trieszti staja.
A pozsonyi mérő	= 1,016 bécsi mérő (Magyarországon használatos)
A pesti mérő	= 1,5 pozsonyi mérő (Magyarországon használatos)
100 osztrák font	= 100 bajor font
	= 112 vámfont
	= 56 kilogramm
	= 123,5 angol font
	= 43,7 török okka.

Egyéb mértékegységek, a szerkesztő kiegészítése

1 földrajzi mérföld	= 7,421 km (négyzetmérföld = 55,071 km ²)
1 osztrák mérföld	= 7,5859 km (négyzetmérföld = 57,546 km ² = 10.000 kh)
1 bécsi centner	= 56 kg = 100 bécsi font = 1,1 véka = 61,5 liter
1 vámcenem	= 50 kg = 100 vámfont
1 mázsa (doppelcentner)	= 100 kg
1 angol quarter	= 8 bushel = 291 liter
1 hundredweight (cwt)	= 50,8 kg
1 Régi forint	= 60 krajcár (C.M.)
1 Új pengő forint	= 100 krajcár (ö.W.)
1 bécsi hüvelyk	= 2,634 cm
1 bécsi láb	= 31,608 cm (12 hüvelyk)
1 angol yard	= 91,440 cm (3 angol láb).

A statisztikai adatok értelmezése, mértékegységek

Ebben az időben többféle mértékrendszer él a statisztikai gyakorlatban. Magyarországon csak 1873-ban vezették be a méterrendszert, előtte a pozsonyi és az alsó-ausztriai (bécsi) mértékrendszer az uralkodó. De nem mindenütt, mert az országban a helyi mértékek sokfélesége található. Általános a földrajzi (német) és az osztrák mérföld, a régi magyar mérföld már nem használatos. A súlyegység (font és centner) azonos a bécsivel. Magyarországon, Horvátországban és a Katonai Határőrvidéken a magyar, ill. a pozsonyi rendszer hivatalosan elfogadott.

A fordításnál nem törekedtünk a ma használatos mértékrendszerre való átszámításra. Azon túl, hogy ez számos hibaforrást rejtene magában, nem is tűnik indokoltnak. A statisztikai adatok Ditz munkájában az összehasonlítást szolgálják, nem annyira az abszolút értékek fontosak. Az olvasó azonban egy-egy eset-

ben elvégezheti ezt a becslést, melyhez közöljük a mértékegységek átszámítási kulcsait.

A tudományos pontosság megköveteli a precíz hivatkozást. A korabeli leíró statisztikákban gyakran csak mérföld, hold, mérő szerepel és nem tudni, hogy a Magyarországról tudósító szerző milyen mérföldet, holdat, fontot, stb. használ. Az akó - Eimer, mérő - Metze, hold - Joch megjelölés különböző mértékrendszerekben szerepelhet. Megjegyezzük, hogy a szerző munkája kiemelkedik e tekintetben is tudományos igényességével, hiszen Ditz nemcsak összeállítást közöl a mértékegységes átszámítására, hanem a szövegben is törekszik szisztematikusan megadni a mértékegységek pontos nevét (bajor mérő, osztrák hold, stb.).

A számok összevetésénél talán legtöbb problémát a pénznemek okozhatják. Már a korabeli fordító 1869-ben lábjegyzetben kénytelen megjegyezni (III. oldal), hogy: "A szolgálok fizetését illetőleg, aligha nem bankóban értendő a 70 Ft." A vizsgált időszakban a pénznemek változtak, volt régi forint és új forint, régi krajcár és új krajcár. Mivel a régi forint = 60 krajcárral, a szövegben gyakran tört szám jelöli a krajcárt a forint után. P1: 2 ½ forint, ami 2 forint és 30 krajcár összeget jelent. Az új pengő forintban ugyanez 2,50 Ft. Értelemszerűen a 60-nál magasabb érték mindig csak új krajcárra vonatkozhat. (Ditz eredeti német nyelvű szövegében C.M. a régi pénz, ill. az Ö.W. az új pénz vagy pengő pénz jele). A pénzügyi statisztika relatív jellege miatt természetesen semmiféle átszámításra nem törekedhettünk, a szöveg megértése ezt nem is teszi szükségessé az olvasó számára.

A Habsburg birodalomban először a felvilágosodott uralkodók (Mária Terézia és II. József) törekedtek az ország viszonyainak alaposabb megismerésére és megváltoztatására, modernizálására. Az adó igazságos kivetése is csak a termés mérésén, a föld és a földművelő népesség számbavételén alapulhatott. A növekvő államszervezet számára az adó létkérdéssé vált. Az 1700-as évek második fele már a racionális gazdálkodás korát jelenti, a centralizált állam ösztönöz a földművelés, az állattenyésztés fejlesztésére és ezért időről-időre szükségessé válik az állapotok felmérése, statisztikák összeállítása.

A Mária Terézia kori úrbéres összeírást követi II. József adóreformja kapcsán kidolgozott kataszteri felmérés, melyet részben Magyarországon is bevezettek. Bécs évente jelentést kért a gabonatermésekről, a népességről, valamint az árakról az 1770-es évektől kezdődően. 1817-ben megindultak végül az ún. állandó kataszter munkálatai (Benda Gyula: Számok és történelem. Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. KSH Budapest. 1973).

A II. József-féle kataszteri felmérés 1786-1789 között azonban nem terjedt ki a mezőgazdaságilag nem hasznosított területekre és végeredményeit sem ismerjük. Valójában az ország részletes felmérése csak az 1850-es években elkezdődött kataszteri felméréssel válik teljessé, melyre Ditz is támaszkodik.

A Magyar Királyság területe a XVIII. század folyamán történt visszacsatolásokkal 1780 körül nyerte el 1848 előtti végleges nagyságát. Az abszolutizmus-kori Magyarország 1849 folyamán alakult ki. Muraközt és a Magyar Tengerpartot Fiúmével együtt Horvátországhoz csatolták, a Partium visszakerült Erdélyhez. Levált a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság is. Erdély mindvégig megőrizte különállását, leszámítva az 1848-as Uniót. Az 1849 utáni Magyarország tehát elvesztette régi önállóságát a birodalmon belül és az országot 5 közigazgatási kerületre bontották. A kerületek, melyekre utalás történik Ditz művében, az alábbi megyéket foglalták magukban nagyjából azonos kiterjedést képviselve:

Budai kerület: Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Heves, Jászkun, Pest-Pilis, Pest-Solt, Szolnok megyék (605 osztrák négyzetmérföld).

Nagyvárad kerület: Arad, Békés, Csanád, Bihar, Szabolcs, Szatmár megyék (608 osztrák négyzetmérföld).

Pozsonyi kerület: Arva, Bars, Komárom, Liptó Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsény, Túróc, Zólyom megyék (603 osztrák négyzetmérföld).

Soproni kerület: Baranya, Győr, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala megyék (616 osztrák négyzetmérföld).

Kassai kerület: Abauj-Torna, Bereg-Ugocsa, Gömör, Máramaros, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén megyék (691 osztrák négyzetmérföld).

Budapest, 1993 január

Dr. Kádár Imre

Első fejezet

A talaj

Amikor Magyarország mezőgazdaságáról beszélnek, ezen más Magyarországot értenek, mint a politikai térképhatáron a földrajztudós. Az eredeti magyar mezőgazdaság legfőbb jellemzője, hogy a csaknem fa- és kőmentes síkságára korlátozódik az országnak. Itt terül el a gazdag, mélyrétegű talaj, itt uralkodik alapvetően az extrém kontinentális klíma. A magyar mezőgazdaság minden öröme és bánata itt nyilvánul meg a legerősebben.

Bár csaknem mindenütt a hegyvidéken is ez jelenti a főfoglalkozást, a sajátosan magyar mezőgazdaság a síkságon van otthon. A hegyvidék és az erdők

előtt visszafordul. A magyar mezőgazdaság ezért nem megy föl a Kárpátok víz-választójához, hanem azok első nyúlványai előtt megáll. Nem hatol be Erdély hegyei közé, sem Szlavónia és Horvátország tölgyerdőibe. Még a tulajdonképeni Magyarország közepén fekvő Bakony és Vértes vonulataiban sem érzi magát otthonosan. A két Alföld alkotja a magyar mezőgazdaság valódi hazáját.

A Kisalföld a sokágú Duna két oldalán fekszik, ahol a folyó Ausztriát elhagyja. A Dunától É-ra a Vág és a Nyitra völgye található. A Vág völgye mélyen a Kárpátokba nyúlik. Déli részét a Rába és a Rábca közötti terület képezi. A Kisalföld déli felét délről és keletről a Bakony erdői, nyugatról a Lajta hegység határolják. A jelenleg víztelen Fertő tó a Hanság mocsárral, melynek kiszáradásáról újabban sokat beszélnek, szintén e terület nyugati részén található. A Kisalföld déli és északi része között a Duna ágaiba ékelődve két termékeny hor-daléksziget, a Csallóköz és a Szigetköz található. A Pozsonyi Medencének is nevezett Kisalföld kiterjedése ÉD irányban mintegy 30 mérföld, KNy irányban kb. a fele, összesen 300 négyzetmérföld körüli területet jelent.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb a másik Alföld, mely Alsó Magyarország részét képezi. ÉK-en a Tisza kilépésétől a Máramarosi-hegységig, DNy-on a szlavóniai hegyekig nyúlik 70 mérföld hosszan és 30 mérföld szélességben. Ez a mintegy 1700 négyzetmérföld terület képezi az ország szívét. Itt nemcsak a magyar nemzet szokásai gyökereznek. Itt van az a kincs is elrejtve, amely a magyar birodalom virágzását és hatalmát eredményezi majd, valahányszor ekéjét belevágja a földbe. Ez a felszínre hozandó kincs a talaj ereje. A mezőgazdaság és egyelőre csakis a mezőgazdaság hivatott arra, hogy az ország természeti gazdagságát nemzetgazdaságának alapjává tegye, ezt az alapot biztosítsa és megerősítse.

Nyugat felé ez a síkság egészen Székesfehérvár és Tolna megye gazdag vidékéig húzódik, eltekintve a Dráva völgyébe messze benyúló területektől. A Tisza és a Duna között délen Zomborig homokos dombvidék terül el, melynek legnagyobb része a Kecskeméti puszta nevet viseli. A Tisza bal partján szintén főként futóhomokból álló terület fekszik. Ezt a mintegy 70 négyzetmérföld nagyságú Nyírséget Debrecentől ÉK-re a Tisza kanyarulata, valamint a debreceni pusztaság alkotja a Hortobággal. A Maroson túl találjuk a nagy termékenységéről már régen híres Bánát talajait.

E két alföld képezi a sajátos magyar mezőgazdaság tulajdonképeni területét. Tanulmányunk során tulajdonképpen erre a több mint 2000 négyzetmérföldnyi területre támaszkodunk. Amikor a továbbiakban a "magyar mezőgazdaság"-ról beszélünk, ezen nem az egész országot kell érteni teljes politikai kiterjedésében, hanem csak a két síkságot.

Olyan országban, ahol intenzív kultúra uralkodik, a természeti erők jelentősége visszaszorul. Műveléssel és nagyobb tőke felhasználásával kísérli meg pótolni azt, ami a természetből hiányzik. A terméketlen földnek addig ad tápláló anyagokat, míg az kifizetődik vagy még bőségesen meg is térül. A kötött talaj a

megmunkálással fellazul, a laza talaj kötöttebbé tehető. A száraz talajt mesterségesen öntözik, a nedveset drénezik. Így az intenzív kultúrájú országban (a talaj jövedelmezősége szempontjából) az eredeti termékenység sokkal kevésbé mértékadó, mert előbb pótolják a hiányokat és kiegyenlítik az egyenetlenségeket.

Másképpen van ez azonban az extenzív mezőgazdaságban. Itt még inkább az eredeti természet az uralkodó és kizárólagos, mert az emberi munka csekély. A talajt hagyják olyannak, amilyen. Nem öntöznek a felhők helyett és nem száritanak a nap helyett. Ha egyszer meghúzták a barázdát, belé vetik a magot és azután minden mezőgazdasági munka ismét a természetre tartozik. Nem az emberi szorgalom, hanem a természet, a talaj és az éghajlat minősége határozza meg a termést és ez meglehetősen egyoldalú.

Magyarország ilyen extenzív kultúrájú ország és ezért egészen mások a viszonyai mint nálunk. A természetes mezőgazdálkodás uralkodik. Munka és tőke a magyar mezőgazdaságban csak annyira irányít, amennyiben hiányzik. Ezáltal csaknem egyedül a természetes talaj- és klímaviszonyok válnak uralkodóvá. Ezért kell a magyar mezőgazdaság olya sok jellemzőjét a mezőgazdaságot befolyásoló természeti erők sajátosságaira visszavezetni.

Ez okból a Talaj és Klíma fejezetet semmi esetre sem csupán a szisztematikus teljesség szempontjából kell tárgyalni. A magyar mezőgazdaság számára ebből a fejezetből fontos következtetések adódnak. Szorosabban kapcsolódik ugyanis a természeti tényezőkhez, mint mi nyugat-európaiak saját viszonyaink alapján gyaníthatnánk.

Mindkét magyar Alföldről feltehető, hogy a történelem előtti időkben víz alatt feküdtek. A hegyek Esztergomnál és a Vaskapunál csak később törtek keresztül. Itt a felduzzadt vizek lefolyást találtak és a szárazföld szintje a lesüllyedt vízszint fölé emelkedett. Az Alpok nagyobb közelsége és az osztrák Fel-föld erősebb lejtése a felső tó mellékfolyóit, amelyek a Kis Magyar Alföld helyén voltak, elég gyorsra tette. Így durvább köveket is hordott a medencébe. A finomabb részek azonban hosszabb utat tettek meg és először a nagy alsó tóba rakódtak le. A durva görgeteg ebbe a medencébe, egy kis szegély kivételével, nem hatolt be. A lejtése olyan csekély ugyanis, hogy a víznek nem volt elég ereje a durvább darabokat magával ragadnia.

A Kisalföldön ezért az altalaj durva rétegen alakult ki. Alluviális, diluviális és még idősebb murva képezi a síkság legtöbb részén az alapot, mely itt-ott homokkal és iszappal váltakozik. A Duna-szigetek talaja tiszta alluvium, éppúgy, mint a Fertő tó mocsárvidéke és az egyes folyók árterületei. A síkság azon részein, melyek a Dunától északra terülnek el, kiterjedt iszaprétegek találhatók. A diluviális görgeteg-lerakódások helyenként laza konglomerátumot alkotnak. Ez a köves talaj természetesen terméketlen ahol felszínre kerül. A termőréteg gyakran igen vékony. Magyaróvár vidékén itt-ott nincs 6 hüvelyk sem, ezzel szemben más helyeken több láb mélységet ér el.

E talaj ahhoz, hogy termékeny legyen, nagyon nedves klímát vagy a felszínhez közeli talajvíz jelenlétét igényli. A köves altalaj nem képes sem a nagyobb eső utáni csapadékot megőrizni az elkövetkezendő száraz időkre, sem a mélyből a nedvességet (kis kapilláris vízemelése következtében) a felső rétegekbe felhozni. Ezért szenved a Kisalföld gyakran a szárazságtól. A csapadék mennyisége csak 13 hüvelyk. Igaz, hogy olymévû példátlan nyomorúságtól megmene-kül, amely az Alföldet és a Bánátot az utóbbi években sújtotta.

Míg a Kisalföld altalaja durva kőhordalékon képződött, a Nagy Alföld alapjának finomságával tűnik ki. Csak a síkság szélén található kötörmelék. A síkság mélyebb részén átmegy a durva ill. finom futóhomokba. A közepén már nyoma sincs a kötörmeléknek. Ezek azok a beláthatatlan síkságok, ahol "még fogfájás elleni orvosság gyanánt, pénzért sem lehet egy követ szerezni." Ez a kőhiány okozza, hogy a Magyar Alföld útjai olyan javíthatatlanok, mivel itt teljességgel hiányzik minden útépítő anyag.

Az alluvium a folyók mentén húzódik. A Dunánál ez 1-6 mérföld széles, hasonlóképpen a Tiszánál és a Marosnál is. Bezdán alatt a Bácskában, a Duna a Drávával és a Tiszával nagy alluviumot képez. Hasonlóan alkot a Tisza kanyarulata Szabolcs, Ung, Bereg és Szatmár megyében alluviumot, nem kevésbé a mocsárképző Berettyó és Körös is. A diluviumban a homok uralkodik, amely talán az egész medencében elterjedt, különösen a talaj alsó rétegeiben. Ahol ellenben felszínre lép, mint a Nyírségben és a Kecskeméti pusztán, ott gyakran a futóhomok formáját veszi fel. Számos vidéken váltakozik 3-4 lábnyi mély agyaglerakódásokkal.

Az alluviális és diluviális rétegek alá hatolni még nem sikerült, olyan hatalmasak. Pestnél az alluvium 40-50 láb mély, másutt 90-nél is több lehet. Debrecen több mint 50 ölnyi diluviális padon fekszik. A Bánátban 495 láb mélységet fúrtak anélkül, hogy a homokrétegen túljutottak volna. Egészében a Nagy Alföld közepén lévő mindkét legfiatalabb lerakódás mélységét 400-500 lábra lehet becsülni. A termőréteg mintegy 600-700 négyzetmérföldön lehet homok.

A homoktalaj sötét színe nagyobb humusz- és egyéb tápanyagtartalmának jele, így a nagyobb termékenysége is. Itt a víztartó képesség kedvezőbb és a talaj kevésbé van kitéve a kiszáradásnak. Így van ez a Nyírségben, ellentétben a Duna-Tisza köze homokvidék nagy részével. A Tiszától keletre már inkább a vályog talajok uralkodnak, mint a homokok. Itt és a Bánátban feltűnik a fekete-föld is, mely Oroszországban csernozjom néven ismeretes. Mélysége átlagosan 3-4 láb, de a Bánátban 18 láb is előfordul. (Lásd az Alföld geológiai viszonyairól Hunfalvy munkáját az osztrák Revue 1864. 7. kötetben. Különösen részletes és tanulságos azonban ugyanitt Hunfalvy J.: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, Pest, 1863-1865. III. kötet.)

A magyar talaj termékenységét és e termékenység jellegét nem csupán geológiai tulajdonságai határozzák meg, hanem egy másik körülmény is. Mégpedig a magyar mezőgazdaság múltja. Mindkét síkságot főképpen magyarok lakják.

Csak a német határ felé és a Bácskában túrték meg maguk mellett a németeket és a szerbeket. De itt is a kiterjedt birtokok magyarok tulajdonában voltak. A német és a szerb kevesebb földdel elégedett meg. A német intenzívebben gazdálkodott és mellette ipart is űzött. A szerb pedig közömbös. Ezért itt mindig a magyar gazdálkodás volt túlsúlyban.

A gazdálkodás a közelmúltig semmi esetre sem volt rablógazdálkodásnak nevezhető. A magyarok napjainkig a beláthatatlan, fátlan pusztán legeltetik hosszúszarvú hatalmas marháikat és a kicsi gyors lovaikat. A nem magyar népesség számára is alapvető volt a marhának való legelő. A földnek csak kis részén szántottak és arattak. Utóbbi művelt területeken azonban a hiányos trágyázással csak részben pótolták azokat a tápanyagokat, amit a terméssel elvettek. Így nem maradhatott el annak fokozatos elszegényedése.

A föld nagyobb része mégis legelő volt, mint említettem. Ezért a talaj a pihenés, az altalaj mállása, az elárasztások és a légköri csapadék által jobban gazdagodott, mint amennyit az állatok legelése által táperezéből veszített. Csupán az utolsó két évtizedben vált a legelő egyre gyakrabban szántófölddé Magyarországon. Az újonnan feltölt szántó teljes joggal nevezhető még szűzföldnek, bár legelőként már sok évszázada a népesség céljait szolgálta. Nagy részben a közelmúltban feltört pusztának tulajdon ítható a magyar talaj nagy termőképessége. Különböző mérsékelt termékenység lenne várható. Egy vidék termékenységéből elég jól következtethető, hogy a földeket mikor vonták művelésbe. A Nagy Alföldön Debrecen és Kecskemét pusztái tartottak el régóta jelentős népességet. Ezek a vidékek emelkedtek legmagasabbra a síkságon és ezért kevésbé voltak mocsarasak. A Kisalföld is régóta benépesült. Számosan Németországból vándoroltak oda.

A török háborúk idején azonban a Magyar Alföld a legszomorúbb pusztulás színhelye volt. Ekkor nem a talaj termékenységét hasznosították, hanem azt vérükkel trágyázták. A Bánátot és a katonai határvidéket egészen új népesség foglalta el a múlt században. Főként a németek, akik rövidesen megteremtették az intenzív gazdálkodást. A Bánát napjainkig Magyarország fő gabonarakára, részben lakosainak nagy szorgalma, részben kedvező fekvése folytán.

A délen elterülő Bánát az északi kereskedelemhez ugyanis közelebb van, mint az északi Tiszavidék. Utóbbi gabonáját még most is nagyrészt (de régebben kizárólagosan) a Tiszán lefelé, tehát a Bánáton keresztül szállítja, hogy a bácskai csatornán (Ferenc csatorna) a Dunát elérje. Elég az hozzá, hogy a Bánát sokkal intenzívebb mezőgazdaságot űzött, mint az Alföld.

A földeknek itt nagyobb részét vetették be gabonával, mint a Közép-Tiszavidéken, amely túlnyomóan pusztá volt. A művelés kiszípolozta a földet, míg a Tisza menti gazda még kímélte azt. Az Alföld csak az utolsó évtizedekben fejlesztette mezőgazdasági termelését. 1846-tól szabályozták a Tiszát, amely 217 földrajzi négyzetmérföldet mocsártalanított vagy védett meg az áradástól. Az eke átvette az uralmat ezen új terület felett, ahogyan fokozatosan

meghódította a régi pusztát. És ezekben a régi pusztákban fekszik a magyar mezőgazdaság fő ereje, mely azelőtt a Bánát kezében volt.

A Kisalföld és a két homokpuszta a termékenység legalsó fokán áll a magyar síkságon. Éppen ezeknek a vidékeknek van természetűl a legsilányabb talajuk. De ez nem az egyetlen oka a csekély termékenységnek. Az újonnan feltört puszta itt is olyan terméseket ad, amiért sehol sem kell szegyenkezni.

Tulajdonképpen a Bánát talaja néha az Alföldét is felülmúlhatja. De az az erő, mely a magyar Alföld talajait manapság olyan bőtermőnek mutatja, éppen a Bánátban egyre ritkább. Feltehetően az Alföldön is csökken majd évek múltán a talaj termékenysége. Ha majd a földet itt is úgy igénybe veszik, mint a Bánátban. Jelenleg úgy tűnik azonban, hogy a magyar gabonatermesztés súlypontja már nem a Bánátban van, hanem a Közép-Tisza síkságán. (Lásd az 1852. évi ideiglenes adókataszter oldalait.)

A korábbi igazgatási kerületekben a földhasznosítás az alábbiak szerint alakult, az 1852. évi adókataszter szerint:

Kerület	Szántó	Legelő
Buda	42,3 %	27,7 %
Nagyvárad	39,6 %	18,7 %
Bánát	53,4 %	18,9 %

Ugyanezen forrás után becsülték akkor a termést vékában holdanként:

Kerület	Búza	Kétszeres	Rozs	Zab	Árpa	Kukorica
Buda	14 11/64	12 7/64	10 11/64	12 31/64	12 62/64	12 3/64
Nagyvárad	11 49/64	11 35/64	9 7/64	11 41/64	12 44/64	12 30/64
Bánát	14 22/64	15 36/64	16 9/64	18 29/64	17 28/64	15 24/64

A fenti állapot a maga idejében bizonyosan megfelelt a valóságnak, de a helyzet megváltozott. A kataszter készítése idején a Bánát igazi virágkorát élte, míg az Alföldet magában foglaló két másik körzetben nem ez volt a jellemző. A Bánát fenti táblázatban látható nagyobb terméseinek az lehet az oka, hogy csak jó talaja van, míg a másik kerületek a jók mellett sok rossz földet is magukban foglalnak.

Carey azt mondja, hogy a népek először a könnyebb de szegényebb, magasabban fekvő területeket foglalják el és csak később a gazdagabb talajokat. A történelem megerősíti ezt az állítást csaknem mindenütt, Magyarországon is. De fontosabb egy másik megállapítás. Nevezetesen az, hogy még a legtermékenyebb talaj is elveszíti termékenységét, ha a népesség hosszabb ideig

rablógazdálkodást folytat. Idővel a természettől silány talaj őszerejében produktívabbá le-het, mint a kizsákmányolt zsíros alföldi talaj. Tehát nem az eredeti talajerő, ha-nem a számos termés által kivont tápanyagok utáni maradék képezi két terület tényleges termékenységi viszonyait.

A régi magyar mezőgazdaság ahhoz a boldog gondtalan kultúrrendszerhez tartozott, melyben a giliszta szántotta és a pacsirta trágyázta a földet. Csak az utóbbi időben terjedt el általánosan a trágyázás. A homoktalaj szorul rá erre a leginkább, itt látszik legrégebben meghonosodni és ma is itt folyik a leggondosabban és rendszeresen. Régen a szalma állati trágyával keverve általában mint rossz szagú tüzelő, sőt mint rossz építőanyag szolgált.

Még most is a gazdag Alföldön, a paraszt szemében a trágya inkább a trágyatégla nyersanyaga, mint a növények tápanyaga. Különben régebben, de gyakran ma is, csak azokat a táblákat trágyázzák erősebben és rendszeresebben, melyek a gazdasági udvarhoz egészen közel vannak. A többit nagyon ritkán, ill. a legtávolabbiakat egyáltalán nem trágyázzák. Frass azon megjegyzése, hogy az intenzív és extenzív kultúrának övezetei (Thüneni körök nemcsak az egyes országok egészére, hanem minden egyes birtokra érvényesek, mindenütt meg-erősítésre találnak. De olyan szembe-ütően mint Magyarországon, másutt nehezen felelhet meg a valóságnak.

Itt minden gazdaságban könnyen meg lehet határozni azokat a koncentrikus köröket a tanyák körül, melyek talajának termékenysége az erősebb, csekélyebb vagy egészen hiányzó trágyázás következtében növekedett, azonos szinten maradt vagy csökkent. A termékenységekben csökkent terület a birtok és a mező legnagyobb részét tette ki. Ezzel szemben azon területek részaránya nem jelentős, ahol a termékenység gyakran olyan nagy, hogy a mérsékelt trágyázás is megdőlésre készíti a búzát.

Ha egy birtok vagy egy határ külső gyűrűje fölösleges trágyával rendelkezett, amelyet a belső részen már nem lehetett előnyösen felhasználni, akkor a külső területek trágyázásáról is gondoskodtak. A gazdasági udvartól való nagy távolságok, melyek Magyarországon gyakran 2-3 mérföldet is elérhetnek, vala-mint a rossz utak, melyek éppen akkor a legrosszabbak, amikor a trágyát szállítani kell, ezen külső gyűrűk trágyázását gyakran lehetetlenné teszik.

A múlthoz képest a legtöbb helyen megváltoztak a körülmények. Csaknem mindenütt, ahol hosszú időn keresztül már szántottak anélkül, hogy legalább részben visszaadták volna a tápanyagokat, arról panaszkodnak, hogy a talajerő és a termések észrevehetően csökkentek. Pest mellett a homoktalajt már igen bőségesen kell trágyázni. Azoknak a földeknek az ára, ahol kevésbé gondosan trágyáznak, alacsonyabb. Főképpen ez okból kerül Horgosnál - Szeged alatt - egy hold paraszti föld - 50-60 forintba, míg egy hold urasági föld 80 forintba. Éppenúgy árt az árnak, ha egy birtokot hosszabb időn át rövid ideig tartó bérletekbe adnak. Ebben az esetben biztosan feltételezhető, hogy nem trágyáztak.

Hogy ezek a körülmények a birtok árára befolyással vannak, a német olvasó számára teljesen fölösleges hangsúlyozni. az utalásunk be akarta mutatni, mennyire helyeznek súlyt már Magyarországon is a trágyázásra. A nagybirtokok ismerték fel a trágyázás szükségességét leginkább. Ezért vannak jobb állapotban. Korábban a kilenced szalmája a földbirtokost illette, aki részben trágyaként értékesítette az urasági földeken. A paraszt kevéske szalmája, mely a földesúrnak szolgáltatott kilenced és az egyháznak szolgáltatott tized után meg-maradt, más célokra kellett.

A racionális gazdálkodás először a nagybirtokokon terjedt el. Már a múlt század végén és a jelen század elején széles körű trágyázást találunk az Ercsi Uradalomban Fejér megyében, mely évente kiterjedt a birtok heted vagy nyolcad részére. annak ellenére, hogy ez az uradalom csak rövid idővel ezelőtt lett juhlegelőből szántófölddé. Természetesen mindez egyedi esetnek minősült a környéken. Magyaróváron sem a kényszerítő körülmények vezettek a trágyázáshoz, hanem a földesúr Lilien hercegek "racionalitása", aki korát uradalmában fél évszázaddal előzte meg. A hercegei birtokon (Prädium) intenzív állattenyésztés folyt és nagy mennyiségű trágyát termeltek. Mégis, az 1860-at megelőző 5 évben a lakosságtól kb. 60 000 centnert vásároltak fel 2-4 korona áron.

Mágócs a Tisza vidék legtermékenyebb talaján terül el, 1828-tól lett fokozatosan a pusztából a legnagyobb gabonaföld. A közeli Vásárhelyen éppen most kezdik a trágyázás szükségességét belátni, legalábbis a régi szántókon. Mágócsra a trágya összegyűjtésére már korábban sok gondot fordítottak. Az éves produkció 400 000 centner fölött van a mezőgazdaságilag hasznosított területről, mely kb. 18 000 hold. Ebből évente 1497 holdat trágyáznak meg kb. 240-300 centnerrel úgy, hogy átlagosan minden 12. évben kerül sor ugyanazon terület trágyázására.

De még nem mindenütt tartják szükségesnek a trágyázást. Sőt sok helyen nem is tartják tanácsosnak. az újonnan megművelt talajok oldható tápanyagokban olyan gazdagok, hogy minden trágyázás nélkül is fennáll a gabona meg-dőlésének veszélye. Itt egy sor talajzsaroló növény (mint a kukorica és repce) ki kell vonni a talaj fölösleges erejét. A horgosi uradalomban a határ nagy részét csak néhány éve szárították ki és védték meg gátakkal a Tisza elárasztásától. A régebbi mocsár helyén vetették az első repcét 1862-ben és azóta évente ugyanazt ismétlik. 1866-ban a negyedik repcevetést végezték, mely még most is 6 láb magas és 16 véka holdankénti termést ad. A jövőben is azt tervezik, hogy egyelőre folytatják a repcetermesztést. Itt magától értetődően nem gondolnak trágyázásra. A talajnak ilyen módon való igénybevétele nélkül ugyanis a gabonavetések csak buja, rossz terméseket adnának.

Hasonló termékeny talaj van a 36-40 négyzetmérföldnyi Lonjsko polje mocsaras vidéknek Horvátországban. A Száva és a kisebb patakok szabályozatlan lefolyása előzőleg ezt a területet nagyrészt víz alatt tartotta. Csak egy része emelkedett ki a víz fölé aszerint, hogy a vízállás magas vagy alacsony volt.

Minden évben megkísérelték a magasabb részek művelését. Tíz évből kilencben azonban rossz termést kaptak, mivel a tavaszi áradás vize a földeket elborította. Mégis elégedettek voltak azzal, ha minden tizedik évben egy rendes termést értek el. Ez fedezte a kilenc éves hiábavaló művelés költségeit. 1834-ben például, amikor a meleg és a szárazság lehetővé tette az aratást, 98-szoros szemtermést nyertek. 1852-ben elhatározták a terület lecsapolását.

Ott is, ahol trágyázás nélkül kevésbé kifizetődő terméseket lehet elérni, a trágya mennyiségével óvatossá kell lenni. Megkísérlik a talajt valamivel a teljes termőereje alatt tartani. Ha ugyanis magyar viszonyok között közepesen nedves években teljes termőerejében lenne, akkor nedves évben megdőlés következne be a sok oldhatóvá váló tápanyag következtében. Ezért arra törekednek, hogy közvetlenül a trágyázás után egy vagy több talajzsaroló növény következzen. Mi is követjük ezt Németországban. Nálunk azonban a talajzsaroló növény fejlődését akarjuk ezáltal gazdaságossá tenni. A magyar főként a többi vetés termését akarja biztonságossá tenni azzal, hogy a megdőléstől megvédi.

Mi a csekély termékenységet akarjuk a szükséges fokra felemelni a trágyázással. A magyar a talaj fölösleges erejét akarja a talajkimerítő növényekkel ugyanezen célból csökkenteni. Kevésbé gondos talajkultúra mellett már a talajerő kisebb foka is elég ahhoz, hogy megdőléshez vezessen. Így Magyarországon a megdőlés veszélyét talán inkább az extenzív talajművelés, mint a túlságosan nagy talajtermékenység következményeként lehet felfogni. Amíg a magyar mezőgazdaság nemzetgazdasági szempontból extenzív marad, addig a nagyobb talajerő és az erősebb trágyázás a vetések megdőlésének veszélyét fogja elodézni.

Különben Magyarországon a trágyázás a miénktől nagyon különbözik. Mi az utóbbi időben a fő figyelmet az ásványi alkotórészekre irányítottuk és egyidejűleg ezt összekötöttük a nitrogén mellőzésével. Ez Magyarországon egészen másképpen van. Ha egyáltalán trágyáznak, akkor az a nitrogéntartalmú istállótrágyával történik. az ásványi alkotórészeket a trágyázásban egyáltalában nem veszik figyelembe. Magyarországon értelemszerűen nem alkalmaznak műtrágyát addig, amíg a természetes trágyákat sem tudják felhasználni. Még ha az ásványi trágyákat igényelnék is Magyarországon, nem alakulhat ki műtrágyás érdemben, amíg a többlettermések árai a trágyavásárlás költségeit nem fedezik. Az alacsony termékárakon túl a műtrágyákat messziről és drágán kell beszerezni.

Ha a műtrágya nem is költséges és adott a gazdaságban, akkor is kevés kedvet éreznek a felhasználásához. Mégpedig azért, mert az ilyen trágyázás hatása ott kétséges. Jól tudjuk, hogy a legnagyobb elővigyázatosságra van szükség, hogy ilyen kísérlet eredményét megítélhessük. Száz kísérletet lehet műtrágyával végezni és azok esetleges eredménytelenségének oka éppúgy lehet a helytelen kezelés, mint maga a műtrágya. Lehetséges, hogy Magyarországon

még nem végeztek elég kísérletet ahhoz, hogy biztos következtetést vonjanak le a műtrágyák ottani hatékonyságára.

A műtrágyának Magyarországon még nincs nagy hitele a gazdáknál. Nem emlékezünk arra, hogy valahol az ásványi teória híveire találtunk volna. Bár ez a teória a nagybirtokok képzett emberei számára teljesen ismert és az elmélet kényszerítő logikáját is elfogadják. Ugyanakkor a gyakorlatban, mondják, Magyarországon nem válik be. Még nem, tehetjük hozzá.

Nem tudjuk mi ennek az oka! De általános ténynek tartjuk, hogy egy nemzet gazdálkodásának középkorában a műtrágyázás teljesen háttérbe szorul. Éppen ez a periódus, amelyben a nitrogéntartalmú, de ásványi anyagokban szegény istállótrágyát alkalmazzák. El kell ismerni, hogy a műtrágyázás elmélete teljesen új szemléletre épül. A gyakorlatban általában régen bevezettek egy-egy módszert, mielőtt az elmélet azt megindokolta volna. Ez a műtrágyázással is így van, amint azt a történelem mutatja.

Ázsia régi kultúrnépei, mint a kínaiak és a japánok, Liebig követői anélkül, hogy az elméletét ismerték volna. Mi európaiak annál nagyobb mértékben vagyunk liebigianusok, minél fejlettebb fokán állunk a mezőgazdaságnak. Ahol a mezőgazdaság még nem érte el ezt a fokot, ott a műtrágya sincs még a helyén, amint ez látható. Mindenesetre elhamarkodott lenne a műtrágya-felhasználásból következtetést levonni egy üzem nagyobb vagy kisebb racionalizmusára.

Kétségkívül Magyarország számára is eljön majd egyszer az idő, mikor a műtrágyára nagyobb figyelmet fognak fordítani. amikor a latrinákat kincsesgödörnek fogják tekinteni, az állati csontokat felkutatják és talán a csatatereket is felássák, hogy a föld igényét kielégítsék. De előbb a nagy trágyadomboknak kell eltűnniük, amelyek még olyan sok magyar majort elsáncolnak. Azok most inkább emlékművei a gazda zavarodottságának, melytől nem tud megszabadulni, mint az ő gazdagságának.

Először el kell felejtienie a magyarnak, hogy őseinek ilyen zavaros dolgok lehetségesek voltak. Csupán akkor fog a gazda talajának ásványi anyagaival jobban gazdálkodni. Csak akkor lesz kényszerítve arra, hogy minden font foszforsavat, melyet a gabonájában és állatainak csontjában eltávolít, talajának a hitel rovatába és magának tartozásba írja. A talaj az ő adósát nyomatékosabban fogja buzdítani. Ha a gazda a jövőben is kölcsönt akar felvenni talajából, úgy előzőleg a régi adósságok törlesztésében kell pontosnak lennie.

Idáig azonban - és ez talán még sokáig el fog tartani - Magyarországon egy más rendszer szerint fognak gazdálkodni, melyet rablógazdálkodásnak bélyegeznek. A gabonát évente külföldi piacokra küldik és abban a költséges talajalkotórészek egy részét is eladják anélkül, hogy annak pótlásáról gondoskodnának. Így a talaj fokozatosan elszegényedik.

Nevezhetik ezt a rendszert aminek akarják. Bizonyos körülmények között népgazdasági jogosultságát, sőt szükségességét nem lehet elvitatni. a talaj léte nem öncélú, hanem az ember tartozéka, emberi célokat kell szolgálnia. Ha a

talaj erői jobban hasznosulnak azáltal, hogy gabona formájában külföldre küldöm, mi kifogásolható lenne abban?

Esetleg a talajerőnk egy részének külföldre történő eladásával vagyont szerzünk és azt ismét jövedelmezően befektetjük? Szemrehányást tesznek-e az utódaink ezért és átkozni fognak-e, hogy mi nekik kincset halmoztunk fel, mert mi ezt a kincset a talajerővel szemben előnyösebbnek tartottuk? Az erős népgazdaság kevésbé törődik a dologgal, mint annak értékével. Vagy sokkal inkább az értékesülésével. Amennyiben a talajerő odaadásával nagyobb produktív vagyont szerzünk, a népgazdaság erőiben nem szegényebb, hanem gazdagabb lesz.

Nagyon előnyös lenne a talajerő megtartására, ha az országnak lenne belső ipara, mely a gazdától a gabonát átvenné. A feldolgozó ipar kiküszöbölné a tápanyagok exportját. De sajnos Magyarországon hiányoznak a legfontosabb feltételek az ipar kialakulása számára, hogyan még ki fogjuk fejteni. És hogyan akarja a magyar talajának erejét másképpen értékesíteni, mint azáltal, hogy külföldre áruba bocsátja?

Talán az agrokémikus számára nem érdektelen, ha egy talaj analízisét közöljük, mely a Magyar Alföld közepéről, legáldottabb részéről származik. Ez a Mágócsi uradalom, mely a Tisza bal partján fekszik, kb. 7 mérföldre északra Szegedtől és 3 mérföldre keletre a Tiszától. Erről a Magyar Mezőgazdasági Egyesület részletes leírást ad (Mágócsi uradalom, 1860). Nevezett munka első kötete Magyarország jószágismertetésének. Egy ilyen vállalkozás a legjobb bizonyíték arra, hogy a magyar mezőgazdaság semmi esetre sem áll azon az alacsony fokon, ahogyan elképzeljük. Nem olyan önelégült és nem olyan idegen tőle a törekvés, mint ahogyan gyakran az országon belül is ábrázolják. Mágócson kívül Alcsútról is készített leírást (1841) az Egyesület.

A. A feltalaj termőrétege 1 láb és 6 hüvelyk vastag (kb 45 cm) laza, nedves állapotban fekete, levegőn szárítva barna. A 120 g nedves talajból 71 g légszáraz lesz, a nedvességtartalom tehát 41 %. 100 °C-ra hevítve a 10 g légszáraz talaj 0,05 g-ot, azaz 0,5 %-ot veszít. Iszapoláskor 47,350 % finom rész és 53,647 % homok az eredmény. Égetéskor 100 °C-on 10,491 % szerves anyag vész el, így a légszáraz talaj (0,5 % víztartalom esetén) 89 % szervesetlen alkotórészt tartalmaz. 100 rész talajban a következő szerves alkotórészek vannak:

Humuszsav	0,685	Összesen tehát valódi humusz	4,805
Humuszszen	2,715	Növényi maradványok	5,686
Tőzegsav	1,405	Szerves anyag mindösszesen	10,491

Mindez megfelel 0,071 % nitrogéntartalomnak. Gyepsavból csak nyomok mutatkoznak, ammóniasókból annyi sem. A 89,009 % szervesetlen alkotórész a következőkből áll:

Vas-oxid	4,510	Kovasav	2,954
----------	-------	---------	-------

Agyag	4,685	Titánsav	0,388
Mész	1,634	Szénsav	0,846
Magnézium	0,734	Kénsav	0,672
Kálium	0,005	Foszforsav	0,004
Nátrium	0,058	Klór	0,010
Kovamaradék	72,508		

100 rész légszáraz talajból vízben oldható (%):

Tőzgsavas vas-oxid	0,174	Humuszsavas mész	0,019
Magnézium-klorid	0,014	Összesen	0,207

Hígított sósavban oldódik (%):

Vas-szulfid (pirites kénérc)	0,495	Magnézia	0,730
Foszforsavas vas-oxid	0,012	Timföld	4,685
Vas-oxid	4,116	Kálium	0,005
Szénsavas mész	1,927	Nátron	0,059
Titánsav	0,388	Kovasav	2,954
Mészföld	0,586	Összesen	15,916

Az oldhatatlan 73,188 % kovamaradvány. A vizsgált termőréteg tehát a márgás homoktalajok osztályába tartozik és az orosz csernozjomhoz nagyon hasonló.

B. Az első altalaj réteg a feltalaj alatt 1 láb 6 hüvelyk mélységben kezdődik és 2 yard 1 láb (kb. 210 cm) vastagságú. Külsőleg, a színe, szaga, ill. víztartalma alapján a vályogtalajokhoz tartozik és mikroszkóp alatt csak szerfelett kis mennyiségű szerves képződményt tartalmaz. Iszapolással 23,42 % durvább rész és 76,58 % agyag különíthető el.

Kémiai analízis az alábbi eredményt adta (%):

Szénsavas mész	12,571	Kovasav	5,600
Szénsavas magnézium	1,579	Agyagföld	5,428
Vasfoszfát	0,494	Szerves anyagok	0,483
Vas-oxid	5,293	Víz	0,434

Oldhatatlan rész 68,114 %.

Ezenkívül még klór- és kénsav nyomokban volt kimutatható.

C. A másik altalaj réteg, mely az előző alatt fekszik, ismeretlen mélységig terjed. Vályogos, sok kagylót tartalmaz, mégpedig a most is létező állatcsaládokból. Iszapolással 40,563 % durvább rész és 59,437 % agyag különíthető el.

Az analízis eredményei (%):

Szénsavas mész	30,085	Vas-oxid	8,934
Szénsavas magnézium	2,235	Kovasav	1,897
Agyagföld (tímföld)	4,548	Víz	1,782
Vasfoszfát	0,569	Szerves anyagok	1,935
Oldhatatlan rész	48,000		

Feltűnő az igen csekély kálium (0,005 %) és foszforsav (0,04 %) a felső rétegben. Negyven közepes búzatermés az egész foszforsav készletet elfogyasztaná. Nem vizsgálati vagy sajtóhibáról van szó, azt mutatják Hauer (A Királyi és Császári Geológiai Birodalmi Intézet évkönyve 1852. IV. füzet, 81-90. o.) analízisei. Hauer a Bánát és a Katonai övezet különböző területein 100 rész száraz talajban a táblázatos mennyiségeket találta, ahol I. a feltalajt (6 hüvelyk vastag), II. az alatta fekvő réteget (2 láb) és III. a második altalaj réteget (5-6 láb mély) jelzi.

A Talajösszetétel táblázatban látható analízisből nem derül ki a talaj termékenysége az oka. A talaj relatíve szegény ásványi anyagokban. Az orosz feketeföld nagymértékben eltér a magyartól, mert abban a fix alkáliák 17, a foszforsav pedig a 3 %-ot is eléri. Ha a magyar gazda csak a szántott réteget birtokolná, nem sokáig hallanánk talajának hatalmas termékenységéről. Feltéve, ha tovább folytatja a jelenlegi rablógazdálkodást.

Talajösszetétel táblázat R. v. Hauer nyomán (1852)

Mintavételi helyek		Szerves anyagok	Foszforsav	Kálium	Nátrium
Szeméremségi	I.	4,84	0,04	0,19	0,24
katonai	II.	3,93	nyom		0,14
határövezet	III.	2,30	nyom	0,11	0,09
Szabadka,	I.	8,91	0,13	0,16	0,17
Bácska	II.	5,53	0,13		0,09
	III.	3,73	0,14	0,03	0,04
Zombor, Bácska	I.	7,39	0,23	0,10	0,07
	II.	4,55	0,14		0,59
	III.	2,81	0,07	0,06	nyom
Toba, Torontál	I.	9,55	0,07	0,22	0,41
	II.	2,03	0,08		1,05
	III.	1,85	0,14	0,23	nyom
Foen, Torontál	I.	7,42	0,03	0,20	0,11
	II.	4,50	nyom		0,37
	III.	3,29	nyom	0,07	0,04
Zsebely, Temes	I.	8,62	nyom	0,09	0,15

Lippa, Temes	II.	6,03	nyom		0,22	
	III.	3,61	nyom	0,18		0,16
	I.	4,83	0,04	0,05		0,03
	II.	3,55	0,03		0,11	
	III.	3,29	-	0,08		0,06

A "kimeríthetetlen" termékenység valamivel mélyebben fekszik, mint a felszín, nevezetesen az ásványi tápanyagban gazdag altalajban. Az ásványi növény táplálék abszolút mennyisége így már jelentős lesz, bár a talaj egész tömegéhez viszonyítva csekély. A rablógazdálkodás folytatásával a feltalaj termőrétege nemsokára kimerülhet, de az altalaj le tudja adni tápanyagait a növények számára. A mai napig elégséges ehhez egy mély művelés. A termőréteg mélyítésével nagyobb talajtömeget von be a mállásba.

Mélyebb talajforgatás tudomásunk szerint Magyarországon még egészen szokatlan. Alkalmazásával egyszer találkoztunk Zombolyán a Bánátban, éppen azon a talajon, amely Magyarországon termékenységéről olyan híres. Itt már jónak tartották az altalaj felhozatalát. Ha ezt a legzsírosabb talajon jónak találják, úgy a magyar földek hanyagabb kezelése (amivel másutt találkoztunk) nem mindig a táj gazdasági viszonyaiból következik. Inkább a kényelmesség és az intelligencia hiánya uralja az elmaradott gazdaságok nagy részét.

Még két jelenséget kell megtárgyalnunk a magyar Alföld talajviszonyainak keretében. Nevezetesen az utakat és a vizeket. Mindkettő nagy befolyást gyakorol a magyar mezőgazdaságra.

Mint említettük, a Nagy Magyar Alföld több mint szegény kőben. Számos helyen egyáltalán nem ismerik a követ. Mivel itt a fa is ritka, így minden rendes építőanyag hiányzik. Utakat fektettek le téglából (Klinker utak), de drágaságuk ellenére nem mindig váltak be. Az egyetlen útanyag a vidék talaja: agyag, homok vagy akár a feketeföld. Még a trágya is erre szolgálhat.

Inkább nem is építenek azonba. Mert minek építsenek a síkságon, hiszen a planírozó munkák itt nem szükségesek. Legfeljebb gátakat, melyeken az utak a mocsaras vagy árasztásos vidéken átvezetnek. Ez a legtöbb, amit csinálnak és csaknem ennyi is az, amit csinálni tudnak. Követ nem lehet szerezni. Ez csak az Alföld szélén lehetséges. A vonatnak kellene anyagot szállítani a gátakhoz, építőköveket távoli kavicsgödrökből és 20-30 mérföld távolságban levő hegyek kőbányáiból. A síkság városai is kövezetlenek, legalábbis a kövezett utak a legritkább kivételek közé tartoznak.

A száraz évszakokban még viszonylag jól járhatók az utak, kiváltképpen az agyagtalajokon. A futóhomokon akkor kezdődik igazán a baj. Itt a kerekek mélyen a homokba süllyednek és nehezítik az előrehaladást. Általános reménytelenségre mégis az esős időszakban ad okot az utak állapota, tehát ősszel és télen. Már egyetlen kiadós eső úgy felpuhítja a talajt, hogy az út a mi fogalma-

ink szerint járhatatlan. Elképzelhető, milyenek lesznek az utak egy esős hét, vagy néhány esővel megáldott hónap után.

Ősszel, télen és a tavasz elején csaknem lehetetlen a közlekedés, illetve a legszükségesebbre korlátozódik. A falu ellátja magát egész télre élelemmel, amennyire lehetséges még ősszel. Éppúgy igyekszik a gazda az esős időszak beállta előtt termékeit elszállítani, ha nem akarja tavaszig tárolni. Télen egy napi utazás, üres négyes vagy hatos lófogattal, csak 2-3 mérföld utat jelenthet. Nyáron ezzel szemben a 10-12 mérföldes út (két lóval) nem művészet. Télen csak csúszkál a tengely a sárban.

Mágócsától a Tiszáig (Szentesnél vagy Vásárhelynél) 2-3 mérföld a távolság. Onnan Pestig viziúton kb. 60 mérföld. Mégis, 1866-ban 1 mérő búza szállítása a Duna Gözhajózási társaság hajójával, 43 ill. 41 krajcárba került (60 mérföld), míg a 2-3 mérföld tengelyen 12-20 krajcárba. Tehát mintegy negyed része az összes szállítási költségnek! Így jól érthető, hogy Szapáry sajátos megnyilvánulása szerint egyes vármegyék "a rossz utak miatt a földművelés javítására egyáltalán nem törekednek". (Hogyan kellene Magyarország improduktív gazdaságát felhasználni, 1784).

Zombor városában, a Bácskában, néhány éve a piactéren egy tehén a feneketlen tócsában elsüllyedt és eltűnt. Talán ez olyan megszokott esemény ott, hogy észre sem veszi az ember. Idáig az útépités negatív módon történt a Nagy Alföldön. Legfeljebb megmutatták a fuvarosnak a két oldalárkot, ahol végződik az út. A legnagyobb országutakon az útnak tekintett térség igen nagy. Vannak helyek, ahol az út félórányi szélességű. Kézenfekvő, hogy ilyen szélesség esetén a természet a kizárólagos útépítő.

Az idegen ezen szomorú körülmények vázolásakor rosszálló pillantást vetve a nép közömbösségére és a hivatalok cselekvőképtelenségére elfelejti, hogy részben a föld természete alakítja ilyenné a körülményeket. Nem tartanánk viszont helyesnek, hogy minden hibát a talajviszonyokra vezessünk vissza. 1848 előtt a megyék kezében volt az útépités, de hiányzott az egységes terv és minden megye a maga feje után épített. A kevés eszköz, mely fölött a megyék rendelkeztek, takarékossgot követelt. Másrésről a parasztokat fizetség nélküli munkára (robotra) igénybe vehették.

A centralizáció periódusa a magyar utakat inkább csak használta. A 499 mérföld állami kezelésbe vett utat fokozatosan feljavították, hogy eső után is járhatók legyenek. Az útépités természetesen áldozatba került. Voltak olyan utak, melyek építése több pénzt igényelt, mint másutt kedvezőbb helyzetben a vasúté. Még a régi soproni és nagyváradai közigazgatási területeken is, csupán a kavicsburkolatos útépités, 200.000-300.000 forintba került mérföldenként.

A parasztokat újólag törvény kötelezte az útépitésre. Hogy kártalanítást kaptak-e, nem tudjuk. Ha kaptak is, a kártalanítás mindenestre alatta volt a szokásos áraknak, és az útépités valódi költségei még magasabbak lehettek. Az

épített utak mentségül szolgálhatnak a nem építettekért. Különben Magyarországon csak minden 7 négyzetmérföldre jutott 1 mérföld út 1853-ban.

Talán a vasutak elősegíthetnék, hogy útnak való anyaggal apránként ellássák a Magyar Alföldet. Bár megváltozott az a véleményem, hogy a világforgalom hívja életre a helyi forgalmat. azt tartják, hogy fordítva, az eleven helyi forgalom élénkíti a világforgalmat. Ezért irányul a figyelem most inkább a mezei és községi utakra. De a Magyar Alföldön a fordított fejlődésnek kell érvényesülnie. Először a vasút és azután a jó országutak. Mert csak annak segítségével lehet a jó utakhoz szükséges anyagot a síkságra szállítani. Az utak szerepét még többször érintjük majd a magyar mezőgazdaság sajátosságainak taglalásakor.

A talajokat említve a vízviszonyok szerepét is hangsúlyoznunk kell.

A síkság ereszkedése a medence felé elenyészően kicsi. A hegyekből való kilépéskor a Tisza 505 láb tengerszint feletti magasságban folyik. A 164 ½ mérföldnyi folyás után, mely a Tisza szabályozása előtt Tiszaújlaktól a torkolatig a meder hosszúsága volt (vagy ha az egyes kanyarulatokat nem vesszük tekintetbe, a medencét átszelve 85 ½ mérföldes út után) a tengerszint feletti magasság a torkolatnál még mindig 219 láb. Így a meder hosszúságára vetítve az átlagos esés 1 láb 9 hüvelyk mérföldenként. Ez a helyzet a Duna völgyével is.

Nem kevésbé jelentéktelen az oldalirányú lejtés a földhától a völgybe. A Tisza és a Duna között a vízválasztó legmagasabb pontja kb. 200 láb a meder felett. A fennsíkok legfeljebb 60-100 lábnyira emelkednek és a síkság igen nagy része 10-20 láb relatív magasságban fekszik.

Az esővíz, amely a Magyar Alföldre hull, ezért nem talál oldalsó lefolyást a felszínről. Beszivárog a talajba és a talajvízhez csatlakozik. Hogy az esővíz és a talajvíz patakban gyűljön össze és föld feletti utat találjon a folyóvölgybe, az a síkságon nagy ritkaság. A hiányzó esés ugyanúgy akadályozza a lefolyást, ahogyan a talajvíz feltörését elő kellene segítenie. Ezért a vizek csaknem egész mozgása a föld alatt történik. Ahol a víz a felszínen megmutatkozik, ott áll a számtalan pocsolyában vagy belvízben, vagy óvatosan folydogál a nagy folyókba.

A síkság folyója kevés, de azok annál gazdagabbak vízben. Részben a nagy vízgyűjtő terület, részben a nagyon lassú lefolyás miatt. Csaknem mind teljesen hajózható vagy könnyen azzá lehetne tenni. A víziutak Magyarországon jórészt pótolhatnák azt, ami az országutakból hiányzik.

A völgy és a hegy közötti kis különbség a legnagyobb jelentőségű előny és hátrány a magyar mezőgazdaság számára. Az Alföld legnagyobb része csak kevésbé fekszik a folyó szintje fölött. Rendes körülmények között a talajvíz a folyóba beszivárog. Következésképpen magasabban kell a talajvíztükörnek lennie, mint a folyó szintje. A talajvíz itt a felszínhez igen közel van. Érdekesekek azok a vizsgálatok, melyeket Suess a Pest-Szolnok vasútvonalon végzett (Lásd Oesterreichische Revue 1866). A talajvíz csaknem párhuzamosan emelkedett a

talajjal a Duna-Tisza közötti dombháton. A talajvíz legmélyebbre süllyedése a felszín alá $2\frac{1}{2}$ öl (azaz 4,74 m). A talajjal párhuzamosan legmagasabbra emelkedése a Duna fölé Pestnél és a Tisza fölé Szolnoknál kb. $135\frac{1}{2}$ láb ill. 189 láb (kb. 40-60 m).

Amikor tavasszal a hegyekben a hó hirtelen megolvad, megáradnak a folyók a síkságon. Mindezt a rossz lefolyással lehet magyarázni. A Tisza legmagasabb és legalacsonyabb állása közti különbség Naménynál 27 láb. Ugyanannyi Tokajnál is, Szegednél pedig 19 láb 5 hüvelyk. (A Tisza vizének tömege Tokajnál 3.000 és 23.000 köbláb, Szegednél 6.000 és 127.000 köbláb között ingadozik. A Bodrog 500 és 28.000, a Szamos 560 és 36.000, a Hármaskörös a Kurcza-ági elágazás előtt 600 és 22.000 köbláb között változik Hunfalvy szerint.)

Az áradás tetőzésekor a folyót körülvevő vidék nagy része mindenképpen víz alá kerül. A talajvíz nem talál többé lefolyást és számos pocsolyában gyűlik össze, melyek olyan jellemzők az Alföldre tavasszal. Ha az áradás több napig tartott, akkor a víz széles területen egyensúlyban helyezkedik el. A folyó vize részben oldalt terjed a talajban és gyakran több mérföldre a folyó medrétől egy alacsonyabb helyen ismét a felszínre tör. Magyarországon teljes joggal beszélhetünk tehát a kétirányú vízmozgásról. A felső területről a folyó medre felé és fordítva, a medertől a belső területek felé (Hunfalvy O. Österr. Revue).

A mi domborzati viszonyaink között csak az első áramlási irány gondolható el.

Egy egész kis birodalomnyi területet öntött el a Tisza szabályozása előtt csaknem minden évben, amelyből egy részt hosszabb ideig víz alatt tartott. Ezt a területet a folyómeder szabályozásával és a gátak építésével mentesítették. Mintegy 20 millió gulden költséggel és kb. 100 átvágással, 60 mérfölddel rövidítették le a Tisza kanyarulatait és gátakkal védték meg a környező mélyebb területeket. A régi árterület $207\frac{1}{2}$ osztrák vagy 217 földrajzi négyzetmérföld volt.

A Tisza szabályozása 1846 óta folyik. A magyar népnek elegendő tetteje van ahhoz, hogy nagy terveket, ill. vállalkozásokat kezdeményezzen és meg is valósítsa azokat. E nagy munka közvetlen eredményeképpen több mint 200 négyzetmérföldet mentesített az elárasztástól. De úgy tetszik, hogy egyoldalúan csak a megnyert négyzetmérföldeket veszik számításba. A talajt a víz lecsapolásával nem javították, hanem rontották. Ezt csak későn látták be. Ismerték a víz átkát, de áldását csak a víz hiányából ismerték meg. Sok szántóföld a lecsapolást követően terméketlenné lett. Különösen a Tisza mentén oly gyakori szódaterületek, melyek nagyobb nedvességet igényelnek. A folyó többé nem öntötte el a talajokat, illetve a növények gyökereit a talajvíz már nem közelítette meg. Így vesztette el a hortobágyi pusztát Debrecen mellett, a Tisza szabályozása után, zöld legelőit és vált terméketlen homokpusztává.

Magyarországon nagy nedvességtartalomnak kell a talajban lennie ahhoz, hogy kiegyenlítsa a légköri csapadék hiányát. A lecsapolás sok esetben kedve-

zötlen következménnyel járt pl. a Sárvíz szabályozásánál és a korábban olyan gazdag hansági rétek esetében is. A parasztok az Alföldön a víz állásából tudnak következtetni a termés bőségére. "Magas Maros, magas termés", vagy: "Ha a Tisza a medrében marad, nem telnek meg a zsákok" (Hunfalvy O.).

az ember küzdelme a vízzel, mint elemmel, mindig fáradságos. A talajvíz szabályozása azonban szinte lehetetlen. A föld minden pórusából a felszínre törő talajvizet nem lehet visszatartani. Még ott sem, ahol a legnagyobb áradást gátakkal korlátok közé szorítjuk. És ha a talajvíz mélyen visszavonul, megtagad az embertől minden szolgálatot. Ezzel szemben a felszíni vízfolyás öntözésre vagy ipari célokra egyaránt használható.

A Magyar Alföld talajai gazdagok, de a táj utakban és gyárakban szegény. A szegénység oka részben a vízierő hiánya, ill. egyáltalában a vízhiány. Az építési- és tüzelőfa hiányára még visszatérünk, de már itt is rá kell mutatni, hogy az istállótrágyán és a szalmán kívül nem találtak más anyagot a fa, mint tüzelőanyag, helyettesítésére. Kőszén csak az Alföld szélén van és a tőzeg minősége sem kielégítő.

Magyarországon a vízből származnak a kövér és a sovány tehének éppúgy, mint a fáraó álmában. Száraz években az elegendő talajvíz biztosítja a termést. Nedves években az amúgy termékeny földeket a talajvíz mocsárrá teheti és olyan sovány termést okozhat, amely a kövér teheneket elfogyasztja. Hasonlóképpen, mint a bibliai sovány tehének elnyelték a kövér teheneket.

Ha több víz távozik, mint a légköri csapadékból a talajba jut, természetesen csökken a talajvíz. Ez az eset száraz évek után áll elő. Átlagon felüli csapadék után nőni fog a talajvíz. A közelmúlt időszak nagy hiányt mutat az átlagos csapadékmennyiséghez viszonyítva. Az 1857., 1858., 1861., 1862. évek és egészen extrém módon az 1863. év a magyar mezőgazdaságban aszályos volt. Ennek következményeképpen a Kisalföldön a talajvíz olyan mélységbe húzódott vissza, melyre emberemlékezet óta nem volt példa. A Fertő tóból eltűnt a víz és a hozzá csatlakozó Hanság mocsárból szárazföld vált. A Lajta vízszintjének süllyedése ezzel összefüggésben állhatott. A folyó vize most Magyaróváron 5 malmot hajt, míg évekkel ezelőtt 15-höz volt elégséges.

Hasonló a helyzet a Nagy Alföldön is. Az elmúlt évtizedben itt arra törekedtek, hogy embermagasságú gátakkal tartsák kordában az áradást. Idáig azonban a gátakra nem volt különösebb szükség, mert a víz alig emelkedett a gát lábáig. ellenkezőleg, a víz mind mélyebbre süllyedt a talajban és a legtöbb helyen a kutakat több öllel kellett mélyíteni, hogy elég vizet találjanak.

A zombolyai uradalomban Bánátban, Bellyén és Dárdán Baranya megyében, valamint másutt is jártunk 1866 tavaszán (lóval és kocsival egyaránt) kiszáradt legelők, sőt búzaföldek között utaztunk még ott is, ahol 3 vagy 4 évvel ezelőtt csónakkal közlekedtek a vízen kacsára vadászva és halászva. Mindössze 4 vagy 5 év előtt történt pl., hogy Vásárhelynél az ottani tóban a dunai hajók horgonyt vetettek. 1865-ben e tó száraz talaját a polgárok között mint kertet

osztották fel. A múlt nyáron meg lehetett csodálni a buja növényzetet, ennek a talajnak az őszerejét.

Az utazásunk során szerzett tapasztalataink szerint a talajvizek visszahúzó-dását mindenütt végleges állapotnak tekintik. Mi a magunk részéről nem látjuk ennek alapját. Ahogyan a víz az ember mindennemű tevékenysége nélkül visszavonult, úgy ismét jönni fog. Ha gátakkal vesszük is körül, nem tudjuk ezáltal az emelkedő talajvizet megakadályozni abban, hogy kitörjön. A régi, kiszáradt mocsárterületet meggondolás nélkül eke alá vonták azzal a nyilvánvaló feltételezéssel, hogy onnan soha nem fognak kiüzetni.

Sokkal nagyobb elővigyázatosság lenne kívánatos, hogy a víz visszatérésekor ne bizonyuljon elfecséreltnek a rengeteg fáradság és tőke, amit a talajba fektettek. A tiszai mocsarak lecsapolásánál régebbi kultúra nyomaira is buk-kantak. Valószínű, hogy ezek a nyomok átmeneti földhasználatból származnak. Olyan időből, amikor a talajvíz a legmélyebben fekvő földeket is szabadon hagyta. Megkísérelték ezt azzal a feltevessel magyarázni, hogy korábban a Tisza-meder mélyebben feküdt. A folyó medre az idők folyamán fokozatosan feltöltődött és így emelkedett a víz szintje, elborítva a mélyen fekvő területeket. Szerencsére a magyar mezőgazdaság a talaj művelésbe vételekor sokkal egyszerűbben és takarékosabban jár el, mint amihez mi hozzászoktunk.

Második fejezet

A klíma

Bár Magyarország tengertől való földrajzi távolsága nem éppen nagy, hiszen az Adria egy részét érinti, a síkságok éghajlata mégis kontinentális. A tenger kiterjedése nem elég meghatározó ahhoz, hogy hatással legyen az ország klímájára. Másrészt Magyarország és e tengerág között magas hegyláncok fekszenek, melyek a légrétegek közlekedését nagyrészt felfogják. A tenger közelsége ellenére tehát attól el van zárva.

Mint rossz hővezető a tenger akadályozza mind a hirtelen lehűlést, mind a gyors felmelegedést: mindkét szempontból mérsékel. A tenger hatása az éjszakákat melegebbé, a nappalokat hűvösebbé teszi. A nyár melegével még a télen is gazdálkodni tud, és a tél hidegét csak késő tavasszal űzi el. Másképpen van ez a kontinens belsejében. Forró nappalokra hirtelen hűvös esték következnek, és a perzselő nyár zord téllé változik. A 16-20 R-fokos hőmérsékletkülönbség Magyarországon nem szokatlan. Reggel napkelte előtt +7 °R hőmérsékleten elindulva, délután árnyékban mért 27 °R hőségben térhetünk vissza. Ezért a magyar a legmelegebb nyári napokon sem indul el birka-bunda nélkül. A legnagyobb téli hideg és a nagyobb nyári meleg közötti különbség viszonylag jelen-

tős. A 16-17 °-os hideg és a 26-27 Reaumur fokos meleg évenként előfordul, sőt e hőmérsékletek 3-4 fokos meghaladása sem ritka. A nyári és téli hőmérsékletkülönbség a Magyar Alföldön 17-18 °R, a legmelegebb és leghidegebb hónap között azonban 18-20 °R, mint a következő táblázat mutatja (Hunfalvy J.: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása 1863-1865. III. 503. old.).

Hőmérsékleti különbségek, °R

Mérési helyek (Városok)	Nyár és tél között	A legmelegebb és leg- hidegebb hónapok között
Zimony	18,98	19,66
Arad	17,70	19,60
Szeged	17,54	18,75
Pest	17,34	18,58
Komárom	16,76	17,16
Ezzel szemben:		
München	14,17	15,62
Párizs	11,88	13,43
Dublin	-	9,88

A rendszeres hőmérsékletkülönbségek hatása a mezőgazdaság alakulására kifejezett. A mezőgazdaság sikere vagy kudarca az egyes években azonban nem az átlagos klimatikai viszonyoktól, hanem az azoktól való eltéréstől függ. Akármennyire is átlagos a téli hideg és a nyári meleg, egyetlen fagy hatástalanra tehet minden meleget. Egy rosszkor jött szárazságot nem tud jóvá tenni a hónapokig tartó esőzés sem.

Nem az okoz kárt, hogy a tél olyan hideg és a nyár olyan meleg Magyarországon. Sőt, a tél átlagosan enyhébb, mint a miénk, de hirtelen beáll egy olyan hideg, melyről nekünk Németországban fogalmunk sincs. A tavaszi nap melegítőbb és serkentőbb, mint minálunk. A csírák és virágok itt sokkal korábban indulnak fejlődésnek. De mit használ a virágoknak, ha a késői fagyok mindent megsemmisítenek? A nap, mely a virágokat előcsalta, csak ártott ahelyett, hogy használt volna. Hiszen a fagy a fejlettebb vetéseknek jobban árt, mint a hátramaradottaknak.

Mit használ a Magyar Alföldnek, hogy átlagos évi hőmérséklete 8-10 °R, ha április végéig még bizonyosan számíthat késői fagyokra? Még május végén, sőt júniusban sem érezheti magát biztonságban felőle. Mi a sokkal hidegebb klímánkban biztonsággal termelhetünk olyan növényeket, melyek a Magyar Alföldön fagykárokat szenvedhetnek. Az őszi repce éppen a kései fagyok miatt nem sikerül olyan gyakran. A tavaszi repcét sem termesztik sikerrel az Alföl-

dön. Magyarország kontinentális klímájának hőmérsékleti ingadozásainál is nagyobb kárt okozhatnak az abnormális nedvességviszonyok.

Mielőtt a felhők a Magyar Alföldet a tenger felől elérik, nagyrészt már leadják víztartalmukat azokban az országokban, melyeken keresztül vonultak. Kiváltképpen a közbeeső hegyvonulatok veszik le a sarcukat belőlük. A magyar síkságot így többnyire a száraz szelek érik el. Ha még a szelek vízzel telt felhőket hoznak is magukkal, kevés az ok arra, hogy vizüket a síkságon adják le. A Magyar Alföldön alig van hőmérsékleti különbség a különböző helyek között. Csaknem az egész terület magassága azonos.

Az Alföld alsó része kb. 50 lábnyival fekszik lejjebb, mint a felső része. Az 1600 négyzetmérföld nagyságú sztyepp, mely Tokajtól Belgrád kapujáig nyúlik, a legalacsonyabb rész fölé csak 291 hüvellyel emelkedik. (Szabadka és Jankovác között van a legnagyobb magasság 480 hüvelyk, Pancsovánál Belgrád közelében van a minimuma, 189 hüvelyk). Erdeje a síkságnak alig van.

Nagyobb vízfelületei a folyók szabályozása következtében fokozatosan összezsugorodnak. Így csaknem teljesen hiányoznak a légköri csapadék kondenzátorai, a csapadékot összetömörítő természetes képződmények. Ahelyett tehát, hogy a légáramlatok e vidékre csapadékot hoznának, elviszik még azt a kicsit is, amit a talaj felszíne és az alsó légréteg tartalmaz.

Ezzel magyarázható a magyar alföldek rendkívüli csapadékszegénysége. A Kisalföldön az évi csapadék mennyisége mintegy 13-15 hüvelyk, a Nagy Alföldön kb. 16-18 hüvelyk. Érkövy (Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön) 11 helyről közli 53 megfigyelési év adatait és mindkét síkság csapadékmennyiségét 17,25 hüvelyknyire teszi. Teljesebbek és újabbak Hunfalvy O. adatai 17 állomásról és 109½ megfigyelési évről, melyek átlagosan 17,96-nak adódnak. Ha kihagyunk egyetlen adatot, Lugost a Bánátból, mely már nem is az Alföldön, hanem a hegyek között fekszik és csapadéka 40,6 hüvelyk, akkor a fent megadott szám már 16,55-re csökken.

Legszegényebb esőben Komárom (12,35 hüvelyk) és leggazdagabb Debrecen (23,97 hüvelyk). Az egyes évek ingadozásai óriásiak: 1859-ben Debrecen csapadéka 28,03 hüvelyk, 1863-ban 15,54 hüvelyk. Szegeden 1855-ben 36,18 hüvelyk, míg 1854-ben 16 hüvelyk esett. A Magyar Alföld klímája nem ura önmagának. A téli átlaghőmérséklet ingadozása egyik évről a másikra pl. 6 °R is lehet.

Hogy Magyarország csapadékszegénységét kellően értékelni tudjuk, össze kell hasonlítani más országok nedvességviszonyaival. Velencében és Lombardiában az évi csapadék mennyisége 43,23 hüvelyk. Németországban 26-27 hüvelyk, Felső-Bajorországban 21½-46 hüvelyk, az Appenineken 25-60 hüvelyk, az Alpokban 33-54 hüvelyk.

A Magyar Alföldön az abszolút csapadékmennyiség tehát fele, itt-ott harmada a szomszédos országokénak. Valójában a csapadékgigény hatványozottabban jelentkezik, mint Németországban, az Alpokban vagy akár Itáliában. A me-

legebb levegő több nedvességet abszorbeál és erősebben szárítja a talajt. Magyarország nagy nyári melegéhez (mely nagyobb mennyiségű csapadékot igényel, mint a kevésbé forró nyári klíma) csatlakozik a szelek vízszegénysége.

A Hollandiában fekvő Mecklenburgban pl. elégséges lehet az a csapadék-mennyiség, melyet Magyarország kap. Ugyanis ott a szelek nedvességtartalma sokkal nagyobb, nem vonnak el a talajból vizet, vagy legalábbis nem sokat. Magyarországon a száraz szelek kiszívják a talaj nedvességét, a párolgás óriási. A szegényes csapadékviszonyok mellett ez igen hátrányos körülmény. 1863 május 26. és december 31. között szokatlanul csapadékszegény és forró időszak volt. A párolgás Pesten 58 hüvelyknek, míg a légköri csapadék 7,77 hüvelyknek adódott.

A relatív nedvességtartalom ilyen körülmények között az Alföldön csekély, ez szükségszerűen következik az elmondottakból. Csoda, hogy évi átlagban még eléri a 71,5 %-ot. Tavasszal 68, nyáron 63, ezzel szemben ősszel 72 és télen 83 %. Ismét csak nem az átlag az, ami bajt hoz a vetésekre, hanem az extrémítás, mikor a nedvesség hiánya hosszabb ideig tart. A relatív nedvességtartalom az Alföldön gyakran 25 vagy 20 fókig csökkenhet. A csapadék megoszlása egyenetlen. Előfordul bőséges esőzés, mikor a földnek arra legkevesbé van szüksége, és akkor hiányzik az eső leginkább, mikor a talajnak és a vetésnek a legnagyobb szüksége volna a vízre.

Nálunk a forró évszakhoz igazodik a csapadék maximum. Amilyen mértékben melegebb a nyár, annival több csapadékra van szükség. Magyarországon azonban az egész évi kevés csapadék többé-kevésbé egyenletesen oszlik meg a tavaszi, nyári és őszi periódusban. Összehasonlításként szolgáljon a következő táblázat, mely a csapadék mennyiségére vonatkozik Európa különböző részein.

Évszak	Hannover (Dove)		Mecklenburg (Dove)		Harz (Dove)		Magyar Alföld (Sonklar-Hunfalvy)	
	Hüvelyk	%	Hüvelyk	%	Hüvelyk	%	Hüvelyk	%
Tavaszi	5,3	23	4,0	22	7,6	24	4,5	25
Nyár	8,3	35	7,1	38	11,4	36	5,3	29
Ősz	5,3	23	3,9	21	7,3	17	4,7	26
Tél	4,4	19	3,4	19	7,3	23	3,5	20
Egész évben	23,3	100	18,4	100	33,6	100	18,0	100

Mivel ősszel ritkán hiányzik a szükséges nedvesség Magyarországon, az őszi vetés biztosabb mint a tavaszi. A tavaszi növények fejlődése viszont a korai vetéssel biztosítható. A téli és a kora tavaszi vízkészletek ugyanis ekkor még megfelelőek. Tavasz végére és a nyár elején mutatkozik meg a légköri csapadék

relatív hiánya. Gyakran a gazdálkodás sikere vagy sikertelensége pár csepp víztől függ, a negyórás enyhe eső megvédheti a vidéket a rossz terméstől. Egyetlen esőfelhőben május végén sokszor több reménység és áldás van Magyarországon, mint a kaliforniai aranyásóknak az újonnan felfedezett aranylelőhelyen. Ahhoz azonban, hogy a termést korai vetéssel a szárazságtól megmentsék, ki kell tenni a kései fagyok veszélyének.

Nyugat-Európa mezőgazdaságában a nedvességet mint természeti tényezőt alig veszik figyelembe. Mivel a csapadék elegendő mennyiségben van jelen, nem figyelünk rá és értékét nem becsüljük megfelelően. Megismerve a magyar viszonyokat rövidesen csatlakoztunk anakreon nézetéhez, hogy tudniillik a víz a legjobb dolog. Temesvár közelében pl. az egyik földesúrnak két birtoka van. Az egyik a síkság közepén fekszik és igen jó talajjal rendelkezik. A másik laza talajú a hegyekhez közeli területen, ahol a csapadék sokkal rendszeresebb, ezért a termések biztosabbak. A jobb talaj és kedvezőbb fekvés ellenére nem lehet nagyobb haszonbért elérni az első birtokon. A jó nedvességviszonyok tehát ugyanúgy emelik a birtok értékét, mint a jó talaj.

A magyar mezőgazdasági tudományhoz még egy fejezet tartozik. A Hecke által "A nedvesség ökonómiája"-nak nevezett fejezetre gondolunk (Oesterreichische Revue 1864. 2. Bd. 157. o.). Magyarországon szorgalmasan kell ugarolni, talajt lazítani, mély barázdákat szántani és lehetőség szerint mélyen gyökerező növényeket ültetni. Nemcsak azért, hogy a fellazított talajban a gyökök több oldható tápanyagot találjanak, illetve az eke vagy a mély gyökérzetű növények a mélyből tápanyagokat hozzanak elő. Hanem azért, hogy a laza és mélyen művelt talaj több nedvességet tudjon gyűjteni, ill. a mélyre ható gyökök a nedvességet fel tudják venni abból a talajrétegből, amely azt a legbiztosabban és leghosszabb ideig megőrzi.

A közepes szárazság egyébként még elfogadhatónak látszik a magyar mezőgazdaságban. Úgy, mint a közepesen nedves év a mi fogalmaink szerint. A szárazság ugyanis akadályozza a talajerőt, hogy teljességében hasson a növényvilágra. Még a leggazdagabb talajon is megnehezíti a növények gyökerei számára a tápanyagok keresését. Ha hiányzik a nedvesség, a termés védve lesz a megdőléstől. A nedves évjáratokban emiatt gyenge a termés, gyakran könnyű és kevés a szem. Amikor a Tisza melletti paraszt sokáig könyörgött esőért és azután túl sok esett, mondta a szőlés szerint: "Adtál uram, de nincs köszönet benne." Az 1853-as esős évben pl. a legjobb bánáti búza súlya csak 86 font, a magyar 84 font, a bácskai 81 font volt ahelyett, hogy 88-90 lett volna, mint rendszeren.

A Magyar Alföld klímája azonban nem korlátozódik a mérsékelt szárazságra. A legszélsőségesebb aszály is túlságosan gyakori vendég, amely részleges és általános terméskiesés következményeivel jár. Az 1864-et megelőző 75 évben nem kevesebb, mint 22 rossztermésű évet tartanak nyilván. Ebből 19 a szárazság és csupán 3 a hideg, ill. túlbő nedvesség miatt következett be. A száraz évek

Érkövy után: 1790, 1794, 1797, 1801, 1802, 1803, 1805, 1811, 1819-1822, 1930-1832, 1836, 1841, 1846, 1852, 1857, 1858, 1861, 1862, 1863; míg a nedves évek: 1792, 1816 és 1853.

Magyarországot hatalmas felvirágzó országnak nevezik teljes joggal. De mit segít a termésnek a virágzás, ha a kései fagy tönkreteszi? A Magyar Alföld minden áldott termése ellenére szegény ország marad, ha a sanyarú évek olyan gyakran ismétlődnek, mint eddig. A termés alkalmasint mindenütt az év időjárásától függ, de Nyugat-Európában sehol sem olyan meghatározóak és hevesek a klimatikus jelenségek, mint a kontinentális Keleten.

A síkság egyhangúsága a klíma egyhangúságát is okozza. A mezőgazdaság egyformasága folytán továbbá, a hasonló klímának mindenütt hasonló következményei vannak. Nálunk rendszerint csak egyes vidékek szenvednek a kedvezőtlen időjárástól. Ugyanaz az időjárás körzetenként másképpen hat, mert különbözőek a talajok és különféle növényeket termelünk. az extrém csapadék vagy hőmérséklet a növényeket egyik helyen fejlettebb, másik helyen kevésbé fejlett állapotban találja. Ezért nem egyformán használ vagy árt nekik. Mindez Magyarországon sokkal kisebb mértékben érvényesül. Az egész nagy síkságon a vetés, a virágzás, a betakarítás mindenütt közel azonos időben történik.

Kevés változatosság mutatkozik, vagy legalábbis mutatkozott eddig a termelvényekben, mindössze egy-két növényfajra támaszkodnak. Ebből ered a termések roppant ingadozása egyik évről a másikra, ill. a jövő évi kenyér bizonytalansága. Ezen ingadozások kedvezőtlen következményeiről egy későbbi helyen fogunk szólni, ahol Magyarország gabonakereskedelmét tárgyaljuk meg. Itt csak röviden utalunk Érkövy megállapításaira: "Az 1793. évben a tenger felé kivitt 8 millió gulden értékű gabona legnagyobb részt Magyarországról származott. 1794-ben azonban a magyar Kánaán lakói kákagyökéren tengették életüket. Barmaik a házak szalmatetejét és a szemétdombok rohadt kerítését zabálták le és tömegesen hullottak el takarmányhiány miatt. Hasonlóképpen 1800-ban kivittek mintegy másfél millió véka gabonát. Majd 1801-ben és 1802-ben fűrészpont ill. pirított kukoricaszárát dagasztottak össze korpával tésztává Sümeg és Sopron megyékben, hogy táplálkozzon a lakosság.

1815-ben Magyarország kb. 3 millió véka gabonát szállított határain túlra. Egy évvel később pedig makk- és tarackkenyér áldás volt az éhező népesség számára. Ismét 1834-ben a gabonakivitel 6½ millió guldent tett ki. Két évvel később éhen halt ember és állat. 1844-ben csak búzából 3½ millió vékával küldött az ország szomszédainak. Két évvel később ínséges év következett rá. 1861-ben mintegy 8 millió centner gabonát szállítottak ki. Másfél év múlva a szükség és éhség verte fel tanyáját a különben oly gazdag Alföldön."

Az 1863. év még mindenkinek frissen él az emlékezetében. Az Alföld gazdái talán soha nem is fogják elfeledni. A külföldi számára alig adható szemléletesebb kép a magyar mezőgazdaság bajáról és annak extrém viszonyairól, mint ennek a szűk esztendőnek az ábrázolása: Már az 1861-es és még inkább az

1862. év száraz volt, ezért nem lehetett az őszi vetéseket megfelelően elvégezni. A következő 1863. évben nem volt hó és tavasszal kevés csapadék esett. Ezután hallatlan szárazság következett rendkívül magas hőmérséklettel. A május 5-től szeptember 22-ig tartó 140 napban a csapadék mennyisége Magyaróváron mindössze 3 párisi hüvelyk, ugyanakkor (Pesten) június vége felé a hőmérséklet árnyékban 26 °R, júliusban 29 °R és augusztus 4-től 19-ig 24-30 °R volt.

Az extrém aszály sújtotta terület éppen az ország legáldottabb vidéke volt: a tulajdonképpeni alföld és a Bánát, amely 280 négyzetmérföld szántóra, 80 négyzetmérföld rétre, 143 négyzetmérföld legelőre, összesen tehát 503 négyzetmérföldre terjedt ki. Termés itt egyáltalában nem volt, vagy csak annyi, amennyit a vetőmag tett ki. Érkövy az alábbiakat idézi a katasztrófa területek megtekintésére kiküldött királyi biztos jelentéséből: "Szabolcs-Szatmár megye alsó részein az őszi és a tavaszi vetések egyaránt siralmasak. Kaszálók és a legelők kiégték, a fű gyökeréig kiszáradt." Az aratáskori veszteség 126 millió forintba rúgott.

A Hajdúságban június vége felé az őszi vetések alig egy arasz magasak voltak, a réteken itt-ott akadt csak egy szárnalmas szálaeska. A zab és az árpa még szomorúbb képet nyújtott. A legelők és a rétek teljesen kiszáradtak. Debrecen nagy határa vigasztalan, kipusztult pusztasággá változott. Dél-Biharban 42 község földje teljesen kiégett. Karcag 7 négyzetmérföld nagyságú kerülete a Nagykunságban afrikai sivatag. Vegetációnak nyoma sincs rajta.

Hasonlóan szomorú képet mutat Kunhegyes, Madaras, Kisújszállás, Túrkeve, Kunszentmárton. A következő számok jelzik az állatállomány ijesztő csökkenését ebben a hat községben:

Évek	Marha	Ló	Juh	Sertés
1861. évben	30.593	15.190	245.340	26.100
1963. júniusában	6.087	8.470	47.362	7.010
Elhullott	24.506	6.720	197.978	19.090

Az elhullás talán nem vezethető vissza pusztán a 63-as aszályra, mivel a marhapestis is megkövetelte ebből a maga részét. Júniusban sok barmot elhajtottak más vidékekre, ahol az állatok fele legelőbérként szolgált a másik feléért. A legtöbb állat azonban annyira legyengült az éhségtől, hogy nem lehetett őket messzi vidékekre hajtani. És még honnan eredhetett a csökkenés? Az oly nagy mértékben megfogyatkozott állatállományt sem tudta táplálni a terület, ahol korábban a négy- és ötszöröse is megtalálta táplálékát. Június után hiányoznak a további adatok az éhhalál áldozatairól, pedig éppen akkor kezdődött a tulajdonképpeni nyomorúság. Hírközlőink így folytatják tovább (Érkövy):

"Heves megyében jobbra az őszi vetésből csak a vetőmag, sok helyen az sem tért meg. Tavaszi vetés, legelő, rét semmit sem adott. Csanád megye legnagyobb részén az őszi vetésből 1-1,5-szeres vetőmag várható. Sok helyen sem-

mi. Tavaszi vetésből és takarmánynövényekből semmi, széna sehol. Csongrád osztozik Csanád szomorú sorsában. Békés megyében a legnagyobb termés sem érte el a vetőmag kétszeresét. Legnagyobb részén semmi sem termett.

Arad megyében (a Lonkaság és a hegyvidékek kivételével, ahol még széna nőtt) sem őszi, sem tavaszi gabona nem termett. hasonlóan Csongrád és más megyékhez, a jégeső is nagy károkat okozott. Szolnok megyében teljes terméketlenség uralkodott. Temes megye 10 községében már júliusban fellépett az éhínség és további 166 községben néztek ennek elébe. Torontál megyében ugyan 10 határban érték el közepes termést, de a többiekben rendkívüli volt a terméketlenség. A Bácska egy részén is ez volt a helyzet."

A Karcag melletti 200 hold nagyságú tanyán összesen 5 véka búza termett, míg takarmány semmi. Debrecen határában egy gazdaság 240 véka vetőmagból 80 véka búzát aratott, 140 véka kétszeresből 42 vékát.

"Az emberek fűből, a disznók húsból élnek. Amit a szegény nép ehető zöldséget talál, saját táplálására használja fel. A disznók azonban az elhullott lovak tetemein fekszenek. Élelmiszernek csekély áron vásárolnak disznót és lovat. A lovat levágják és megnyúzzák, hogy húzával a disznókat hizlalják. A zöldségféle ritkaság számba megy és rendkívül drága. A drága pénzen vett uborka olyan keserű, hogy élvezhetetlen. Egy dinnye és egy ló azonos árú, mindkettő 25 garasba kerül. Bárhová megy az ember, döglött lovakat talál az utcákon.

Takarmányban olyan nagy a hiány, hogy a régi dohos szalma, de még a gyom is (amire azelőtt rá sem néztek) tízszer annyiba kerül, mint különben a legjobb szalma. A káka, a nád és a kutyatej gyökereit gyűjtik be a mezőről. A barom a szőlő és az akác lombján vegetál. A régi gereblyék fogai közé még újakat tesznek, hogy az arasznyi nagyságú gabonát össze tudják gereblyézni. Maguk a gazdák kalászguberálók lettek. Ökrösszekér helyett a termést talicskával és lepedőben vitték haza."

Tokaj környékén július végén egy tehenet 10 guldenért, egy pár kövér ökröt 55 guldenért kínáltak, de hiányoztak a vásárlók, még ha az állatok ára az előbbinek negyedére is csökkent. Kisújszálláson június 18-a körül egy pár ökröt már 60 guldenért, egy pár birkát 1 gulden 20 krajcárért, egy pár egyéves disznót 3 guldenért árultak. Lovat azonban egyáltalán nem lehetett eladni. Július vége felé egy pár igásökröt 60-90 guldent, egy pár két-hároméves ökör 15-30 guldent ért. Augusztus 8-án egy vörös kurtaszarvú Kula-i tehén 8 guldent ért. Újbecse nagy piacára augusztus elején 3000 darab szarvasmarhát, valamint 1500 lovat, 2000 disznót és 1500 juhot hajtottak fel eladásra. Ebből csupán 87 darabot adtak el. A lovakat 2 guldentől lehetett kapni. augusztus elején a széna Gyulán kicsiben 4 gulden volt centnereként, de 800 centnert á 3 guldenért adtak."

A katasztrófa-évnél eme ábrázolása után képet kaphat az olvasó azokról a csapásokról, melyeket a magyar mezőgazdaság extrém klímája, kiváltképpen a szárazság okoz. Egy év termés kiesését 126 millióra becsülik. De ebben az összegben nincs benne az a kár, amit a kiesés magával vont: állatállomány puszt-

tulása az éhség miatt és az Isten tudja milyen kedvezőtlen kényszereladások abban az időben. Az állam akkor még nem tudott segítséget nyújtani.

A magyar mezőgazdaság felvirágoztatása ilyen körülmények között sziszifuszi munkával egyenlő. Egy ilyen év megsemmisíti mindazon előrehaladást, melyet nagy fáradsággal értek el évtizedek alatt. A gazdát visszarántja ismét abba a vigasztalan helyzetbe, amelyből évekkel azelőtt oly bátran megkísérelt kijutni. Igaz, hogy az 1863-hoz hasonló évek hála Istennek, a kivételekhez tartoznak. Talán egyetlen előző év sem haladta meg a veszteség nagyságát illetően. Igaz, hogy a megelőző időkben erősebben érezhették a nyomorúságot, mint 1863-ban, amikor az állami segítség enyhíteni igyekezett a bajokat. De 75 év-ből 22 sanyarú év lehet, ami elveheti a bátorságot és a kedvet a további törekvésektől. Kiváltképpen ha az inség olyan totális. Mit tehet az ember az aszály ellen?

Fentebb az ország belső területének csapadékszegénységét a síkságot körülvevő hegykoszorúnak és a síkság nagy egyhangúságának számlájára írtuk. És valóban nem lehetséges, hogy emberi beavatkozással ebben változást idézzünk elő. Az azonban az ember hatalmában van, hogy mesterségesen szabályozza részben a légköri nedvesség kondenzátorait, részint magát a légköri nedvességet.

Itt elsősorban az erdőre kell gondolnunk. az erdő úgy hat, ahogyan a tenger. Mérsékel mindkét oldalról, ha kisebb mértékben is. Mint rossz hővezető, a nappal melegét tárolja az éjszakára. a nyár melegét nem szívja olyan mohón magába, mint a mezítelen föld. Így csökkenti az erdő azoknak a félelmetes orkánoknak a keletkezési okait, melyek a belső országrészben (különösen a sztyeppén) éppen a talaj és a levegő gyors és erős felmelegedése folytán olyan gyakoriak. Ezek a viharok nemcsak egész nyájukat tehetnek tönkre, hanem a növényzetre is igen veszélyesek lehetnek. Az éppen keletkező szélvihart az erdő feltartóztatja, legalább is az alsóbb légrétegekben és ezáltal megvédi legalább a növényzetet, valamint az állatok életét.

A szabad mezőn a talaj nyáron erősebben felmelegszik. Ezáltal a fölötté lévő légréteg is felmelegszik és megnövekszik azon képessége, hogy nedvességet vegyen fel, tehát a talajt kiszárítsa. az erdő ezzel szemben nyáron csökkenti a felette lévő légoszlop hőmérsékletét és ezáltal növeli vízgőz-telítődési képességét. Így a levegő inkább kényszerül arra, hogy a gőzöket csapadék formájában leadja, ellentétben azzal, amelyik a pusztai föld fölött található.

Jól tudjuk, hogy újabban többen vitatják az erdő ilyen hatásait a csapadék mennyiségére és csak egy szabályozó szerepet tulajdonítanak neki a csapadékképzésben. (Lásd Érkövy, az idézett műben). A csapadék még nőhet is az erdő kiirtásakor. Ugyanis nemcsak maga az erdő hat a csapadék kondenzálására, hanem az erdő és mező váltakozása. Nem az alacsony hőmérséklet okozza önmagában az esőt. Akkor a sarkokon állandóan esni kellene, a nyílt tengeren pedig mindig köd volna. Inkább a meleg közegből a hidegbe történő átvonulás, a me-

leg és hideg helyek váltakozása. Ha ezt előállítjuk, növeljük az esőt. Akár úgy is, hogy egy szigetet építünk a világtengerben, az őserdő egy részét feltörjük, vagy akár tavakat ásunk a szárazföldön és erdőket telepítünk a sztyeppére.

Télen az erdő melegebb, mint a szabad mező. Ezért a mezőnek kell a légköri nedvesség kondenzátorának lenni. Mivel télen az erdő és mező hőmérsékletének különbsége távolról sem olyan jelentős, mint a nyáron (kb. $\frac{1}{4}$ -e a nyárinak), úgy az erdő és mező közötti változás kevésbé esőképző télen, mint nyáron. A nyugat-európai országok azokhoz tartoznak, melyek a legtöbb csapadékot nyáron kapják, talán az erdő és mező egyenletesebb eloszlása miatt. Magyarország azonban az őszi esők zónájába tartozik. Talán másképpen alakulna, ha az Alföldön nagyobb részaránya lenne az erdőnek.

Nyáron a hőmérséklet az erdő és mező között nem ritkán olyan különböző, hogy a különbség 1800 láb magasságnak felel meg. (Dingler's polytechn. Journal. 125. kötet.) Így a magyar klímában az erdő a hegységet helyettesíti.

Ha Magyarországon a fent említett nedvesség-ökonómiát határozottan meg akarják valósítani, úgy nem lehet jobbat tenni, mint erdőt nevelni és ápolni. Az erdő gazdálkodik legjobban a nedvességgel. A hűvösebb levegő, amely felette nyugszik, nem igényel nagy nedvességet. az erdő csak $\frac{1}{8}$ - $\frac{1}{12}$ -ét párologtatja el annak a nedvességnek, melyet ugyanebben az időben a rét lead. Így mindig van nedvességekészlete akkor, amikor a sztyepp már régen kiszáradt. Az erdő minden időben tud annyi vizet leadni, hogy megakadályozza a folyók és patakok kiszáradását. Ugyanakkor egy erős eső után annyit tart vissza, hogy a folyó nem árasztja el a vidéket, mint az erdő nélküli területeken.

Mely országnak lehet ezért több oka az erdőt kímélni és ápolni, valamint erdőt telepíteni, ha az hiányzik? Magyarországon gyakran tombol a szél és vihar, mely egész nyájakat pusztít el. az extrém klímáról és késői fagyokról már volt szó. A csapadékszegénységet szomorú következményeivel eléggé ismerjük. E-mellett azonban áradásokat is okoz, amikor az ember gyakran nem tudja, hogy az örvény vagy a szikla-e a kisebb baj. És mindezt a veszedelmet csökkenti, vagy egészen megszünteti az erdő.

De hol lenne még egy ország, mely mindennek ellenére úgy üzent volna hadat az erdőnek, mint éppen Magyarország? De nem, nem az ország, nem a nép tette ezt. A magyar az ázsiai fennsíkon a fátlan sztyeppéhez volt hozzászokva. Az (a sztyepp felelt meg az ő nomád gazdálkodásának leginkább. A fa, az erdő elveszi tőle a legelőt és ezért kerülte vagy korlátozta az erdőterületeket. A fa hiányát nem érezte. Bebújt egy nád sátorba, vagy kunyhót épített magának sárból és a tűznél melegedett. Azon főzte vagy sütötte zsíros ételeit, barmok hulladéka felett. Ezért számára az erdő csak akadály volt.

Amikor elhatározta, hogy lakóhelyét a Tisza és a Duna síkságán választja meg, akkor azt otthonosság tette. Számûzte az erdőt a vidékről. Ahol annak maradványa megmaradt, az támadásának esett áldozatul. A magyarnak különös kedve telik abban, hogy egy fába belevágjon és azt kiszáradni hagyja. Amit a

fejsze megkímélt, azt az alágyújtott tűz vitte véghez. Az erdőrombolásnak csak akkor lett vége, mikor már csak a fák elszáradt ágai meredtek az égbe esdekelve a felhőknek, hogy adjon esőt a népnek. Semmi sem állt ellen a viharos szeleknek.

A görögöknél az erdőt istenek és félistenek lakták. Az Ótestamentumban Isten még abszolút létét is egy égő csipkebokorból nyilvánította ki az ember számára. A mi földrészünk minden népének természeti vallásuk idejében voltak ligetei és fáí, melyek sérthetetlenek voltak. Csak a magyarok mentesek és voltak mindig is mentesek hasonló tévhitektől. De nem lettek volna hasznosabbak számukra ezek a tévhitek, mint azoknak a hiánya?

A magyarok idegenkedése az erdőtől és fától legkifejezettebben a nyelvükben tükröződik. A fa elnevezése egyszerűen fa. De ha a magyart tudatosítani kell, hogy egy fáról mint természetes, élő állapotban lévő lényről van szó, úgy mondják: élőfa. Mi feltételezzük előre a fáról, hogy élő, ha egyszerűen csak fá-ról beszélünk. Továbbá a magyarok szeretik a fa nevéhez hozzátenni a "fa" szót. Azt mondják: tölgyfa, fenyőfa, nyírfá, mikor általánosságban beszélnek róla. Mi általában csak úgy mondjuk, hogy Eiche (tölgy) stb. Úgy tűnik, hogy a magyarnak mindig először a Genust (fa) kell tisztáznia, ha egy Species-ről (tölgy) beszél. Talán a nyelvtudomány megerősíti a hipotézisünket, hogy a nyelv ott a legtömörebb, ahol egy ismerős elemet fejez ki, és ott hosszadalmas, ahol kevésbé van otthon.

Magyarország sztyepp területe ma mintegy 600 négyzetmérföldet ölel fel, magában foglalja a síkság legtermékenyebb talaját, az Alföldet és a Bánát egy részét. A sztyepp határa Tokajtól Szolnokon, Félegyházán, szabadkán keresztül Zomborig húzódik a Bácskában. Attól keletre Versecig a Bánátban, majd északra Temesvár, Arad, Békés, Debrecen fölött vonul a kiinduló pontig, Tokajig. A következő számok pontosabban kimutatják, hogy az erdőnek milyen arányával számolhatunk a Magyar Alföldön.

Az erdőterület az egyes megyékben a következő (%):

1. Szolnok	0,03	10. Székesfehérvár	11,96
2. Békés és Csanád	1,14	11. Észak-Bihar	13,18
3. Jászság, Kunság, Hajdúság	1,37	12. Győr	13,21
4. Bács	3,33	14. Pest-Pilis	16,96
5. Csongrád	3,73	15. Komárom	17,35
6. Pest-Solt	4,99	16. Sopron	17,52
7. Szabolcs	6,39	17. Pozsony	20,82
8. Torontál	7,58	18. Tolna	21,18
9. Moson	7,84	19. Baranya	21,83

A fenti megyékből a 9., 12., 15., 16. és 17. szám alattiak a Kisalföldön fekszenek. az 1863-as ínséges év hatása döntően az 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 11. és 13. számokkal jelzett területekre terjedt ki, tehát csaknem teljesen a sztyeppére korlátozódott. Méghozzá a leginkább valódi sztyeppére.

Az Alföld nagy részének erdőbeni szegénységéről vagy erdő-hiányáról megállapítható azonban, hogy a jelenlegi állapot nem azonos az eredetivel. A magyar sztyepp az ember keze által vált sztyeppévé, és kétségtelenül elsősorban a magyarok által. Igaz, hogy a Magyar Alföld nem kedvez számos fafaj elterjedésének. Különösen a tűlevelűek nem találhatók meg sehol a síkságon és nem honosodnak meg a borókán, a jegenyefenyőn és a lucfenyő néhány példányán kívül. Utóbbiak egynémely parkban találhatók és bizonyítékát adják annak, hogy nem tartoznak az Alföldhöz. Más fafajták azonban annál bujábban fejlődnek. Különösen az akác fejlődik olyan mértékben, ahogyan nálunk ritkán fordul elő. Így pl. a kisszállási uradalomban Szabadka mellett a jószág igazgató udvarában, homoktalajon áll többek között egy akác, melyet 1857/58-ban mint csemetét ültettek el. 1866-ban mellmagasságban már 11-12 hüvelyk volt az átmérője.

A fűzfák a Tisza és a Duna partjain minden ápolás nélkül igen jól növekednek. Még a pusztá száraz futóhomokján is szabadon tenyészik a nyárfa fűzfával vegyesen. Fejlődik akkor is, ha a legnagyobb küzdelmet kell vívnia a viharral, mely lábai alól elragadja a futó talajt és csupasz gyökereit a tikkasztó napnak teszi ki. A Tisza keleti mellékfolyói szép tölgyerdőkön folynak keresztül. Itt a kocsányos tölgy a leggyakoribb fa, mellyel keverednek a szilfák, nyárfák, vadkörték.

Ahol egyáltalában megél a fa, akár csak kevés fafajta is, ott az erdő keletkezéséhez csak talaj kell. Amit nem sajnálnak tőle. És védelem az erdőt pusztító embertől. Alig gondolható, hogy ott, ahol az erdő újból és újból megkísérli a megtelepedést, ahol az ember tevékenysége nélkül magától kialakul, ott ezer és ezer évvel ezelőtt az ember előtti időkben a mai sztyepp síksága nem volt valamennyire erdősült. Ma az erdőnek mindenesetre több az ellensége: a talaj és a légkör szárazsága és a pusztító szelek. De vajon csak a vihar és a szárazság az egyedüli okai az erdő hiányának és szegénységének, és nem pedig annak következménye?

A kutató semmi esetre sincs támpont nélkül, hogy bizonyítsa a mai sztyepp korábbi beerdősültségét. Nemrég említettük a 70 négyzetmérföld nagyságú homokterületet, mely Debrecentől északnyugatra a nagy Tisza-könyökben fekszik és Nyírségnek hívják. Sok helységnév is felvette a Nyír szót. Így pl. Nyírbátor, Nyíregyháza, Nyírvasvári, Nyírmedgyes, Nyírcaholy, Nyírbéltek stb. Cslapovics szerint Magyarországon 100 helységnév van, mely a nyír, 51 a bükk, 34 az alma és 170 az egyszerű fa szót viseli nevében. A nyír pedig a nyírfára utal. Nem feltételezhető, hogy egy vidék azért viseli magában a nyír nevet, mert az ott nem fordul elő. Ma persze ennek a vidéknek legnagyobb része kopár és er-

dőtlen. Nyírfát az ottani erdőmaradványokban inkább Nyírbátortól délre lehet találni.

"A Tisza és Duna közti homokvidéken az ásatásoknál" írja Kerner (Das Pflanzenleben der Donauländer, Innsbruck, 1863. 40. o.) "nem ritkán csőszerű képződményeket észlelnek szénsavas mészből, melyek a homokot különböző irányokban egy öl mélységig behálózzák. Formájukban és elágazásukban ezek frappánsan hasonlítanak a tölgyfa gyökereihez. Keletkezésük úgy magyarázható, hogy a szénsavtartalmú légköri víz keresztül szívárogya a homokon, a bőséges mennyiségben jelen lévő meszet feloldotta, és további lefelé haladása közben azokba az üregekbe rakta le, amelyek tölgyfa gyökerek elbomlása következtében keletkeztek. Ezek a gyökérformájú mészképződmények a jelenlegi körülmények között (mikor lelőhelyükön kopár és pusztá minden) a legjobb bizonyítékát adják annak, hogy ott ahol most a kárpáti szél a futóhomokot kavargja, valamint őserdei sötét tölgyek koronái susogtak."

Az elmúlt idők erdeinek pusztává válásával szemben örömteli látni, milyen előrehaladást tett Magyarország a faültetés területén néhány év óta. A fátlan síkság legtöbb nagyobb uradalma a határait fasorokkal ültette be. Mivel a síkság az uradalmak tetszőleges felosztására (gazdasági kerületekre majd dűlőkre és táblákra) semmiféle akadályt nem gördít, így ez a beosztás mindenütt igen szabályos. Az új gazdasági udvarok a kerületek középpontjában fekszenek és általában le vannak kerekítve. A dűlők matematikai pontossággal azonos táblákra vannak elosztva, melyek tökéletes parallelogrammákat alkotnak.

Ezek a táblák mezei utakkal vannak egymástól elválasztva, és ezen utak szélei alkotják a hasznos fasorok megszokott helyét. Hogy a szeleket még jobban megtörjék (mint ahogyan egy különálló fákból álló fasor erre képes), 10-20 láb széles és egészen sűrűn álló facsoportokat is telepítenek. Itt is a faültetvény mellett megy el az út. Ilyen ültetvények által kertekké váltak a puszták. Mi lehet ezáltal egy vidékből, legjobban mutatja a magyaróvári uradalom.

50 évvel ezelőtt ott pusztaság volt, ahol most a leghíresebb gazdaságok egyike és kellemes mezőség terül el. A mágócsi uradalom Csongrád megye közepén, a sztyepp szívében, 1836 óta mintegy 6 millió fát ültetett el. Kevés kivétellel különböző fasorokban és keskeny sávokban, két tábla határán. Az oázis nem tűnik úgy ki a sivatagból, mint ez a szép birtok, amelyet joggal neveznek az Alföld virágának környezete, főképpen fasorai miatt. Ugyanezt mondhatjuk a zsombolyai uradalomról a Bánátban. Az 1863-as ínséges esztendőben a védő fasorok itt megmentettek valamit a szárító szelektől és a perzselő napsugaraktól, míg a szomszédos parasztföldek termése teljesen megsemmisült.

Hogy a többi ilyen irányú nagyszerű vállalkozásról nem teszünk említést, annak oka részben az, hogy nem ismerjük őket. Mezőhegyes fásítása példamutatóként ismert. Megemlítjük még Kisszállást Szabadka mellett és Vácot

Pest megyében. Remélhetőleg a Magyar Alföld legalaposabb ismerői sem képesek minden vállalkozás felsorolására növekvő és nagy számuk miatt.

A magyar paraszt azonban egyelőre a nagybirtokok példáját nem követi. Még nem mutat olyan jóindulatot a fa iránt, mint az kívánatos volna. Kivételektől eltekintve a született idegenkedés az erdőtől még nem akar eltűnni. Ter-mészetesen szeretnének erdőt, de a fáradságot, ami ültetésével jár, és a talaj fel-áldozását sajnálják. Van egy másik oka is, hogy a paraszt eddig nem utánozta a nagybirtokost a fasorok telepítésében. Az ő földdarabjai sokfelé szét vannak szórva és azok alakja túlságosan egyenetlen ahhoz, hogy célszerű fatelepítést tudjon végezni rajta. A tagosítás következtében majd a parrasztföldeken is álta-lánosabb lehet a fasorok ültetése.

Az erdőművelés annál inkább kívánatossá válik, minél jobban nő a síkság faigénye. A szántó a trágyázást mindinkább igényli. Nem lesz többé lehetséges (mint eddig) a trágyát a háznagyságú szalmakazlakkal és kukoricaszárral együtt elégetni a tűzhelyen. A tüzelő mennyisége mindinkább csökken a vidék mocsarainak lecsapolásával. A nád sem helyettesítheti többé a fát olyan mértékben, mint eddig. Még kevésbé fogják pótolni a jövőben a tüzelőt olajpogácsával, amelyet a Bánátban most még csaknem kizárólagosan erre használnak.

Mivel a síkság nem rendelkezik sem szénnel, sem elegendő tőzeggel, így a fatermelés szükségessége érezhető. Ha Magyarország elkezd az erdősítést, azt kertszerű formában kell végeznie. Nem lehet ugyanis többé elvárni, hogy a talajt nagyobb erdőkomplexumok részére a gabonatermeléstől elvonják. Csak a futóhomok területeket kell mindenképpen összefüggő erdővel borítani. És valóban, éppen itt kell kezdeni az erdősítést. Már azért is, hogy ezáltal a környező vidéket a további elhomokosodástól megóvják. Itt van még a legtöbb tennivaló.

Ahogy Kerner mondja, sehol sem írnak olyan sokat az erdősítésről és nem tesznek olyan keveset érte, mint Magyarországon. A homok a Bánátban (mely több mint 7 négyzetmérföldet foglal el és teljesen terméketlen) csak azt mutatja, hogy régebben egyszer megvolt a jóakarát a beültetésre. Ennek végrehajtása azonban még várat magára. Hasonló a kép a két nagyobb homokpusztaságon. A 7600 hold erdő mellett (amely a 10 négyzetmérföldnyi kecskeméti határban található) nem kevesebb mint 49.812 hold, vagyis 5 négyzetmérföld legelő van, melynek nagy része teljesen terméketlen. Ezt azonban erdősítéssel könnyen hasznosság lehetne tenni, miáltal még a futóhomokot is meg lehetne kötni.

A magyar sztyepp paraszti erdőgazdálkodásáról J. Hunfalvy a magyar Akadémia Statisztikai Közleményeiben a következő képet adja: "Az erdő racionális kezelése nálunk még a kivételekhez tartozik. Itt különösen József nádor rendeletére telepítettek nagyobb erdőket. Ezek összes területe a Jászságban és a Nagykunságban (vagyis 38 négyzetmérföldön) 2848½ hold. A legnagyobb erdői Jászberénynek vannak. A legszebbek Kunhegyes közelében. A többi 18 községnek is van több-kevesebb erdeje. A többi erdő az egyes gazdák között van felosztva úgy, hogy olykor egy gazda csupán 3 négyszöglet birtokol.

Fényszaru, Kisér, Ladány és Karcag községekben a magán gazdák egyáltalán nem rendelkeznek erdővel, mert az egész erdő a községhez tartozik. Az ottani erdők rendszerint tölgyből állnak. Itt-ott nyár és tölgy, Jászberény határában jegenyefenyő is található. Az erdő művelése a szétszórt birtokokon igen különböző. Ettől eltekintve nem találunk elvadult erdőket, mivel a tulajdonos az időszakos tarvágások után szorgalmasan felújítja azokat. Általában a jász és a kun fáradhatatlan gondossággal gondozza erdejét. Bizonyos büszkeséggel beszél róla, mégha csak 1000 négyszögöl nagyságú is az.

A kivágott fák hazaszállítása télen történik. Ennek az alkalomnak kivételével egyetlen barom sem teheti be lábát oda. Minden erdő rendes árokkal van körülvéve. A bejáratnál a mezőőr kunyhója mellett sorompó van, melyet mindig zárva tartanak (Stat. Közlemények. II. 121. o.).

Ezek tehát olyan erdők, melyekből száz tesz ki egy holdat, ill. gyakran nem olyan nagyok, mint egy kényelmes lakószoba. Különben ez a kertszerű erdőgazdálkodás itt helyénvaló. Az lesz a Magyar Alföld többi részén is, ha egyszer elkezdenek erdőt művelni. az erdőtalaj (vagyis minden talaj, mely szántónak és rétnak kevésbé alkalmas) nem gyakori a Magyar Alföldön. Ahol mégis, ott sem olyan összefüggő komplexusokban, mint más vidékeken. Az erdő kiterjedése ezért sohasem lesz nagy és várhatóan a kertméretű erdőgazdaság fog uralkodni ezen a vidéken.

A Magyar Alföld semmiképpen sem szegény ugyanakkor tőzeges mocsarakban. Ezek nagy kiterjedésben fordulnak elő a Hanságban, a Sárvíznél, a Balatonnál, Ecsednél és különösen a Hármas-Körös vidékén. De ezek a tőzegtelepek egyrészt csekély mélységűek (ritkán 5-6 hüvelyk), másrészt a tőzeg földes részekkel szennyezett és túlságosan gazdag hamualkotókban. Ezen okokból csak ritkán használják a tőzeget tüzelésre (Pokorny, Oesterr. Revue).

Az erdő régebben nem volt olyan fontos pótléka a tengernek Magyarországon, mert akkor még más helyettesítők is rendelkezésre álltak. Mégpedig a végtelen mocsarak és tavak, melyek ugyanolyan befolyást gyakoroltak mint a tenger, csak sokkal kisebb mértékben. napjainkban ezeket a tavakat és mocsarakat legnagyobbbrészt felszámolták. Minden beltó Magyarországon egy mocsártó. A tavak a mi fogalmaink szerint nagy kiterjedésűek. Mélységük azonban csekély. A magyarnak egy szava van a See (tó) és Teich (tavacska vagy pocsolya) megjelölésre.

A csatornázás által csaknem az egész Bánát a mocsárból lakható vidékké változott a múlt században. A folyók szabályozásával egész országrészeket vontak ki a víz hatása alól. Csak a Tisza szabályozásával, mely 1846-tól folyik, 217 földrajzi négyzetmérföldet védenek meg az ártól. Ebből a területből korábban mintegy 20 négyzetmérföld állandó mocsár volt. Mivel áradás után a víztömeg csak lassú lefolyást talált, a víz hatása tartós volt. Így nagyobb terület marad-

hatott heteken keresztül víz alatt, mely a légkört nedvességgel itatta át és lehűtötte, valamint a tavaszi vetéseket csapadékkal látta el.

Nem mindenkinek ez a véleménye azonban. Sokan a Tisza és a Duna folyóvölgyeit teljesen semlegesnek tartják a csapadékok kondenzációjára. Ugyanis a folyó ágya, a mellékágaival és mocsaraival együtt mért néhány száz öl szélességével, nem lehet észrevehetően meghatározó egy 1800 négyzetmérföld nagyságú síkság csapadékmennyiségére. Mások természetesen vitatják ezt, és az utóbbi évek szárazságának okát (különösen az 1863-as év szélsőségeit) főképpen a vidék folyóinak és kiváltképpen a Tiszának szabályozásában látják. (Különösen J. Hunfalvyt és Kernert kell itt megemlíteni.)

Mi nem érezzük magunkat hivatottnak véleményünk nyilvánítására. Mégis úgy tűnik, hogy egy 200-nál több négyzetmérföld terület, melyet Magyarország folyói évente egy ideig vízzel borítanak, nem csekély. Ehhez még átlagosan kilenc évente hóban gazdag tél is járul, amely az árterületeket növeli. Ez a jelenség továbbá nemcsak a csapadékmennyiségre, hanem a vetésre is igen nagy és nagyon jó befolyást gyakorol. Ugyanis az áradások leginkább arra az időre esnek, mikor a vetések a csapadékot annyira igénylik.

Abban azonban egységesek a vélemények, hogy kell valamit tenni a Magyar Alföld e vízszegénysége ellen. az öntözés a jelen nagy elgondolása. Ez fog megvalósulni remélhetőleg a közeli jövőben. A sok nehézség nem fog csalódást okozni. Az amúgy is igen tökeszegény ország (mely többek között éppen a szigorú adók, a földjáradék, a Tisza szabályozásának költségviselése miatt túlságosan is igénybe van véve) belföldi tőkét egyáltalában nem, külföldit pedig csak magas kamatra tud szerezni. A síkság túlságosan kis esése a kivitelezésben technikai problémát jelenthet.

Továbbá Magyarország kevés munkaerővel van megáldva, a munkaerő drága, a vállalkozást ez is nehezíti. A lombard és a magyar síkság párhuzamba állítása helytelen, bár Magyarországon gyakran ezt teszik. Lombardiában olcsóbb a tőke, potom olcsó a munkaerő és így sokkal könnyebb az öntözés kivitelezése. És ha Lombardiában egy területet öntöznek, úgy annak tiszta hozama talán tízszeres. A telek értéke még nagyobb, mint egy ugyanakkora területé Magyarországon.

Úgy gondoljuk, hogy egy 50-60 forint tiszta hozam osztrák holdanként Lombardiában nem kivételes. Ez az osztrák négyzetmérföldre 5-600.000 forint évi tiszta hozam lenne. Magyarországon ezzel szemben örülnek, ha 6 forint tiszta hozamot nyernek, tehát 60.000 forintot négyzetmérföldenként. ez az óriási különbség részben a Lombardiában megvalósított öntözés következtében állt elő. A területegységre azonos költséget jelentő öntözés a tiszta hozamnak egészen más százalékát fogja kitenni Magyarországon, mint Itáliában. Még kedvezőtlenebb, hogy a beruházás Magyarországon költségesebb, mint Lombardiában.

Az egyetlen öntözőmű, amit a Magyar Alföldön láttunk, azt a benyomást keltette, hogy itt a mezőgazdaság még túlságosan extenzív az ilyen beruházások jövedelmező működéséhez. Pedig az Bécs kapui alatt volt, ahol benyomásainkat szereztük! Mi a szélteben ismert Márialigeti öntözött rétről beszélünk, a magyaróvári hercegérseki uradalomban. A viszonylag kedvező körülmények között (a Lajta érinti a birtokot) a beruházás költsége 220-280 forint egy osztrák holdra. A szénatermés ezzel szemben 50-60 centnerre nő.

Ha a termés valóban ilyen magas és remény lenne az egész Alföldön hasonló terméshozamot elérni a réteknél, akkor is kérdéses, hogy a 30 centner termés-többletből a munkatöbblet költségei, az öntözőberendezés karbantartási költségei és a tőke nagy kamata visszafizethető-e?

Az 1863. évi aszály következtében a terméskiesés a síkság egynegyed részén nem volt kevesebb, mint 126 millió gulden. Nem számítva azt a kárt, amit a szükség az emberek egészségének okozott, sem a parlagon heverő munkaerőt és a mezőgazdaság megbénítását még a következő években is. Eltekintve úgyszintén a százazrekre menő haszon- és igásállatoktól, melyeket a terméskiesés miatt az éhhalál ragadott el. Ezeket a károkat és ezt a nyomort az öntözés meg-takaríthatta volna az országnak.

A Tisza völgyének öntözési tervét úgy látszik meg akarják valósítani. A kivitelezés költségeit csak 50 millió guldenre becsülik. Ez az összeg kifizetődhetne egyetlen aszály okozta terméskiesés elkerülésével.

A terv szerint az öntözés az ún. mongol rendszer szerint történnék, vagyis a völgyek lezárásával a hegyekben és mesterséges víztározók építésével, hogy az aszály idején ne legyen hiány vízben. Ezt a rendszert valósították meg Spanyolországban és Kelet-Indiában, valamint Felső-Itáliában a Cavour csatornánál.

A Magyar Alföld, a magyarok hazája, büszkesége és gazdagsága egyszer olyan virágzó bájos kert lehet, amilyent Széchenyi jósolt. Akkor azonban más kell hogy legyen, mint a természet egy serpenyője: amelyet időről időre hatalmába kerít a klíma, ahol a gazda legszebb tavaszi reményei füstbe mennek és egyedül a csikorgó szükség marad hátra. az erdősisítés mellett csak a vidék öntözése varázsolhatja ezt a zöldellő kertet a napégette Alföldre. És azt meg is fogja tenni, ha előbb vagy utóbb eljön az ideje.

Harmadik fejezet

Falu és mező

A Nagy Magyar Alföld minden jelenségében van valami, ami az idegenben a sajátos szorongásnak és egyszersmind a természet nagyszerűségének érzetét kelti. Ami a bennszülöttek számára olyan drágává teszi az Alföldet, az a

hatalmasság és a végtelenség. Mindez nyomasztólag hat miránk. A hatalmaság túlteng mindenben, a formák tagoltsága és változatossága kicsi.

Szó volt nemrég a talaj egyformaságáról, a síkság és völgy közötti csekély szintbeli különbségről, valamint a klíma azonosságáról csaknem az egész síkságon. Ennek szükségszerű következménye az egyforma vegetáció. az Alföldön csak egyféle állapot van és az az egész Alföldre jellemző. alig lehet különbségeket tenni hegy és völgy, északi és déli lejtő, erdős vidék és sztyepp között. Valaminek a jelenlétét vagy hiányát az egész síkságon közel ugyanaz az ok idézi elő. Ha tehát valahol egy természetes jelenség egyszer is észlelhető, úgy joggal lehet arra következtetni, hogy az igen gyakran a síkság legtöbb helyén megismétlődik.

A Magyar Alföld a flórának és faunának, valamint a gazdálkodásnak csak egyetlen termőhelyet nyújt. És csak az a kevés talál itt helyet, ami ennek a termőhelynek éppen megfelel. ez a kevés azonban itt kizárólagosan uralkodóvá válik és nemcsak az Alföld egy részén, hanem az egész területén. Így van ez pl. a növényvilágban. Kerner szerint a növényfajok száma legfeljebb 500-ra rúg az egész styeppén. Ezzel szemben Sendtner Dél-Bajorországban 1654 virágos növényt számolt, Fries szerint Skandináviában 1945, és a Magyarországgal szomszédos osztrák határvidékeken 2143 faj található. Sadler szerint a fentivel ellentétben csupán Pest megyében 1034 virágos növény van.

A fajok száma az Alföldön tehát kevés, de előfordulásuk tömeges. Éppen így van ez az állatvilágban is. Azok a háziállatok, melyek egyáltalában előfordulnak, az egész Alföldön elterjedtek. Amelyek egyik helyen nem találhatók, azok másutt is nehezen fordulhatnak elő. A vöröshere és a tûlevelû fák pl. a tulajdonképpen Alföld egyik helyén sem találhatók. Az akác kiválóan elterjedt mindenütt. A dohány, melyet csak kevés helyen termesztene, az egész Alföldön egyaránt javasolható lenne. És így tovább. Mivel Magyarország síksága egyetlen formában jelenik meg (melyben klímája is kifejezésre jut), hiányzik minden változatosság a flórájában és a faunájában.

Hasonló megállapításra jutunk, ha pillantást vetünk a folyók térképére. Kis folyók és patakok csak igen ritkán találhatók. A Duna és a Tisza között 15 mérföld széles sávon utazhatunk keresztül anélkül, hogy egyetlen patakot találjunk. Éppenúgy nem bukkan az ember Aradtól Csabáig a Maros és Fehér-Körös között egyetlen folyóvízre sem. Ugyanez ismétlődik a Nyírségben. Csak hatalmas, vízben gazdag folyók vagy a végtelen síkság patak és folyó nélkül, legfeljebb egy kiszáradt érrel.

Nemcsak itt mutatkozik az a tendencia, hogy a kicsit a "tömeggel" elnyomja. Az ember ebben utánózta a természetet. Amit ő alkotott, éppúgy magán viseli a "tömeges" jelzõt. Egy egyszerű folyószabályozással csaknem egy német királyságnak megfelelő területet szárítanak ki. Egyetlen földbirtokos nagyobb birtokon uralkodik, mint a legtöbb német hercegség területe. A síkság nem tűri a kis falvakat, az emberi lakóhelyeket egyes pontokban sűríti össze. Sok magyar

falú olyan nagyságú, mellyel csak kevés német fő- és székváros dicsekedhet. Nem teljesen egyezők ezzel Galgóczy adatai. (Mezőgazdasági statisztika, 99. o.). Szerinte Szabadka határa csak 16 négyzetmérföld; Debrecené 19,2; Szegedé 18,7; Vásárhelyé 13,5. Továbbá Csaba és Nagykörösé 8,5; Makóé 7,8; Szarvasé 6,1; Kalocsáé 5,9 négyzetmérföld stb.

Azzal természetesen nem törődünk, hogy egy helység városi vagy vásártartási joggal van felruházva, esetleg csak falusi joggal. A nemzetgazdaságtan nem érdeklődik a politikai privilégiumok iránt, ha egy helység karakterét vizsgálja. Ilyenkor a kereseti ágak és a foglalkozások fontosak számára. Magyarországon nem voltak túlságosan adakozóak a városi jogok adományozását illetően. Mégis előfordultak a magyar Alföldön politikai jogú városok, melyek közigazgatási szemmel inkább falvaknak minősülnek. Az iparával egyetlen síksági város sem tűnt ki. Csak nagyon kevés város akadt, ahol a népességnek több mint egyharmada nem a mezőgazdaságból élt. A legtöbb esetben abban különbözött a falu a várostól, hogy a városban a pásztor nagy, a faluban igen nagy állatállományt hajtott ki a mezőre.

Szabadka városának határa 30, mások szerint 34 négyzetmérföld, Debrecené 18, Vásárhelyé 11 1/7, Szegedé 10 1/2, Kecskemété 10, Törökszentmiklósé 10 1/2. Mezőtúré 7 1/2, Karcagé 7 négyzetmérföld. Szeged városának az 1857-i népszámlálás szerint 62.700, főképpen mezőgazdasági foglalkozású lakója volt. Szabadkának ugyanakkor 530500, Kecskemétnek 39.400, Debrecennek 36.000. Tisztán mezőgazdasági lakossággal rendelkezett többek között Vásárhely (42.500 lakos); Csaba, Szentés, Makó (26.000-27.000 lakos); Békés, Nagykörös, Félegyháza, Cegléd, szarvas (19.000-20.000 lakos). Falvak: Orosháza (12.663), Mezőberény (9.660), Mindszent (9.163), Tótkomlós (8.575 lakos) stb.

Az említett helységek nem képeznek valami rendkívülit, hanem az általános jellemvonásnak felelnek meg. Erre utal a következő összeállítás is:

Megye elnevezése	Területe, négyzet- mérföld	Lakosok száma	Települések száma		
			Város	Mező- város	Falu
Szabolcs	115	220.000	-	14	132
Békés	65	135.000	-	4	16
Csongrád	62	138.000	1	3	6
Csanád	29	75.000	-	2	9
Arad	108	240.000	-	17	174
Temes	116	320.000	3	3	180
Torontál	132	350.000	-	7	115
Pest	191	590.000	2	22	165
Bács	170	493.000	3	9	98
Szolnok	51	109.000	-	5	31
Jászkun és Hajdú	102	262.000	-	19	12

Az egyes birtokokra (pusztának is nevezik) nincs mindig adatunk. Ezek száma általában ott a legnagyobb, ahol a falvak száma a legkisebb. Csongrád megyében 30 ilyen birtok van, Csanádban is 30, Szolnok megyében 45 és Békésben 85. A fenti megyékben tehát 1141 négyzetmérföldre csupán 1052 helység jut, melyek összes népessége 2.932.000 lélek. Egy helységre ezek szerint valamivel több mint egy négyzetmérföld és 2786 lakos esik. Az átlagos távolság két szomszédos község között éppen egy mérföld és a mezők határa mintegy jó órá-nyi sugárral húzódik a falu körül. Mivel a falu ritkán fekszik a területének köze-pén és ez a terület ritkán kerek alakú, a határa messzebbre elnyúlhat. Vásárhely határa pl. 5-6 órányira van a községtől és hasonló a helyzet Békés, valamint Csanád megyében is.

A következő adatok képet adnak egy ilyen óriás-falu összetételéről, melynek viszonyait közelebbről tanulmányoztuk. Hódmezővásárhely jogilag mezőváros. Nagysága régen feljogosította volna arra, hogy városnak nevezzék, mivel 1857-ben nem kevesebb, mint 42.457 lakost számlált. Számunkra egy nagy falu maradt azonban. Lakosainak megoszlása foglalkozás szerint a következő volt:

- 3992 földbirtokos 1604 mezőgazdasági segédmunkással;
- 1018 kézműves és iparos 593 segédmunkással;
- 149 kereskedő 76 segédmunkással; valamint
- 727 zsellér és 2498 napszámos.

A számok arról beszélnek, hogy a mezőgazdaság uralkodik az ipar fölött. Még az iparosok legnagyobb része is a mezőgazdaság szolgálatában áll. Csak malmokból 1857-ben 149 számolható össze, nevezetesen 90 száraz malom, 50 szélmalom és 9 vízimalom. 1866-ban azonban már több mint 100 szélmalom volt. A szélmalmok itt 1854 óta terjedtek el. Ezeket a szomszédos Orosházáról való építőmester építette holland mintára. Elterjedésükre eleinte hátrányos volt, hogy az uraság (akié a vízjog és ezért a vízimalmok joga is) a szélmalmok jogát is igényelte és minden köért kártérítést követelt. Ugyanezen okból fáradoznak itt még egy műmalom felállításán. A 15 olajmalomból csak egy termel exportra, míg a többi helyi szükségletet elégíti ki.

A vásárhelyi határ az 1852-es földadó-provizórium szerint a következőket tartalmazta:

Szántó	57.657 hold
Rét és kert	12.771 hold
Szőlő	2.039 hold
Legelő	26.761 hold
Erdő	163 hold
Mocsár és nádas	1.202 hold
Terméketlen	5.995 hold
<i>Összesen</i>	<i>106.588 hold</i>

1865-ben már 111.582 holdat ill. 11½ négyzetmérföldet mutattak ki.

Vásárhely lakóházainak száma 4.674, ehhez számítandó még 2.530 mezei tanya. A mezőgazdasági termékek évi exportja az alábbi:

	481.000	véka búza
	90.000	véka árpa
	148.000	véka kukorica
	44.000	véka kereskedelmi növényfélések
Összesen:	<u>763.000</u>	véka

Ehhez jön még a következő kivitel:

6.000 db	szarvasmarha	á 6 centner
100 db	ló	á 5 centner
1.500 db	ürü	á 1 centner
3.000 db	hízott disznó	á 3 centner
240.000 db	szárnyas	összesen 9.000 centner

Birkából és bárányból ezzel szemben évente 4.500 darabot vittek be. Ezeket az adatokat, melyeket a német emberek bizonyára érdeklődéssel olvasnak, egy kéziratból kölcsönöztük, melyet az alföldi vasút céljaira hivatalos források felhasználásával készített Kovács Ferenc úr Vásárhelyen.

Vajon hogyan alakultak ki ezek az óriásfalvak és hogyan lehetséges, hogy olyan sokáig fennmaradtak és nem bomlottak részekre? Nem mindig volt így, ahogyan most van. Bizonyosan tudjuk, hogy négy-ötszáz évvel ezelőtt az Alföldön egy sor község volt, melyeknek ma történelmi nyoma sem maradt fenn. A községhatároknak már akkor is igen nagyoknak kellett lenniük az extenzív mezőgazdaság természete miatt, kiváltképpen ha kisebb termékenységu legelőterületeken alapultak. a határ nagy mérete mellett azonban a községek kicsik maradtak, mert ritkább volt a népesség. Csak a falu legközelebbi részén volt egy kevés szántó. Nem magában véve kevés, hanem a végtelen pusztához képest, mely azt körülvette.

Már akkor is felállították a mezsgyehatárokat. Ezek a halmok azonban nem annyira azt jelezték, hogy meddig használta földjét a birtokos, hanem sokkal inkább azt, hogy meddig jogosult a szomszédját távol tartani.

Ehhez járult még egy esemény, mely a tulajdonnak eme negatív jelentését tovább fokozta. A törökök lettek urai az országnak anélkül, hogy ezzel egyidejűleg a népességet alattvalóikká tették volna. azt csak annyiban vették tekintetbe, hogy kifosztották. A török hordákhoz csatlakoztak a hazai rablóbandák, melyek sohasem voltak hatalmasabbak, mint akkor. Az életnek és a tulajdonnak ez az örökös bizonytalansága elvette a kedvet a nyílt, kis községekben való élettől. Az emberek visszavonultak oda, ahova nehezebb volt

az ellenségnek bejutni, ill. ahol a sűrű szomszédság védelmet nyújthatott a rablóbandák ellen.

A mai Hódmezővásárhely határában akkor pl. 18 falu állt. A török háborúkban ezek elpusztultak és lakosaik 1666 körül összeköltöztek. Odamentek, ahol a két falu, Holdmező és Vásárhely feküdt egy dombon, a Hold tava melletti morarak között. Itt nagyobb biztonságban volt a lakosság az idegen betolakodók ellen. vásárhelyhez hasonlóan, a Magyar Alföld számos helysége nagyságát a korábbi biztonság hiányának és sok község összeköltözésének köszönheti. De nemcsak ennek a körülménynek. A legnagyobb települések maguktól keletkeztek szabad és békés letelepedés során. Békés megyében Csaba pl. hosszú időn át annak a hírnek örvendett, hogy Európa legnagyobb falva. Századunk elején már 20.000 körüli lakosa volt. 1840 óta mezővárossá lépett elő, de valójában közgazdasági szempontból mégis csak egy falu maradt. Ennek ellenére 1857-ben 27.000 lakost tudott felmutatni. És hogyan keletkezett Csaba?

Thúróczy Miklós 1715-ben néhány magyar családot költöztetett át egy falu romjaira, melyet régebben Csabának hívtak. Két évvel később már 22 áttelepülő volt ott. Ebben az időben vette meg J. G. v. Harrucker csaknem az egész Békés megyét 140.000 forintért és szlovák telepeseket vitt oda. Csaba egyre népesebb lett és az maradt a telepesek szétszóródása ellenére is. Ami még feltűnőbb, hogy a lakosságnak nem volt elég megművelni való földje és a szomszédos uradalmi pusztákból kellett minden évben bérelnie.

Hasonlóképpen keletkeztek más falvak is, mint Orosháza, Tótkomlós, Mezőberény és Szarvas, a múlt század szlovák (mára elmagyarosodott) települései. Szarvas elpusztult, de 1722-ben ismét felépítették és negyedszázaddal később már kolóniákat alapított, melyek közül Nyíregyháza olyan hatalmas település lett, mint az anyaközség.

A földesúri birtokok előnyben részesítik a nagy falvakat a kicsinyekkel szemben. Ha alattvalóikat egyetlen helyen össze tudják tartani, akkor azok úrbéri földjüket is egy összefüggő darabban kapják meg. A birtokos az allodiumát (szállásbirtok) jobban tudja tagosítani, mintha itt-ott közben egy község feküdne, amely az uradalmi birtokot megszakítja. Ez okból lett gyakran két vagy több település összevonva. Így az uradalom "szabályozása" során egész falvakat szüntettek meg, a jobbágynak más helyen ismét felépítették házaikat és számukra új jobbágytelkeket jelöltek ki.

De hogyan tudtak és tudnak ezek a nagy települések fennmaradni anélkül, hogy szétesnének és részeikből célszerű közösségek képződnének? Az a kényszer, hogy a szántóföld közelebb kerüljön, nem volt elégséges. Ahol évente mindössze kb. kétszer teszik meg az utat a mezőre, ott az egy órával közelebb vagy távolabb nem elég ok arra, hogy a lakóhelyet felcseréljék. A legutóbbi időkig nem is a szántóföld volt a falutól messze, hanem a pusztá. Mivel a gulya, a lovak (ménés), a disznók (csorda) és a juhok (nyáj) az éjszakát is (sőt

még a telet is) a pusztán töltötték, annak a falutól való távolsága csaknem mindegy volt.

Ez azonban az utóbbi időben megváltozott. A községi legelőket felosztották és szántó lett belőlük, a gabonatermesztés túlsúlyba jutott. Egy intenzívebb kultúra felé törekednek, mind több területet kívánnak ennek nyerni. Most lehet érezni a kis távolság előnyét és a régi viszonyok kevésbé elviselhetőek. A nagyobb települések kisebbekre történő szétesése azonban még nem tapasztalható és nyitott kérdés, hogy a jövő útja az lesz-e?

Ahhoz, hogy a Magyar Alföld valamelyest is kellemes és kényelmes lakóhely legyen, nagyobb település látszik szükségesnek. Már említettük a barátságtalan klímát és a rossz utakat, melyek a tél folyamán csaknem minden kommunikációt lehetetlenné tesznek. Az extrém időjárás egyedüllétet és kellemetlen magányt jelent a magyar paraszt számára, akinek a tél folyamán nincs elfoglaltsága.

A föld (még ha közel is) nem járható és a ház körül sem akad igazán tenni-való. A cséplés javarészből már aratáskor befejeződik kinn a földeken. Aki a pusztán tölti a telet, teljesen önálló élelemmel. Tavaszig el kell hogy szakadjon a külvilágtól, átadva magát a tél viharainak és a tevéketlen unalomnak. A rossz utak nagy ösztönzést adnak arra, hogy az emberek nagyobb településekbe tömörüljenek. A háztartás így kényelmessé válik a gazdálkodás rovására. Ma-gyarországon mindenütt az előbbi az uralkodó. Akinek alkalm volt megismerni a gazdag magyar konyhát és a magyarok minden tekintetben fényes életmód-ját - kivéve a lakásviszonyokat - az nem tagadhatja a fenti megállapítást. Idáig a háztartás intenzívebb volt, mint a mezőgazdálkodás és több figyelemben is ré-szesült.

A pusztában zajló életnek, a jelenlegi viszonyok között, még egy árnyoldala van. Talán túlzó a legtöbb leírás a rabló- és tolvajbandák nagy számáról, de bizonyítja a gyakran egész vidékeken elrendelt "rögtönbíráskodás", hogy Magyarországon a személyi- és vagyonbiztonság nem olyan, mint Nyugat-Európában. az alkalom szüli mindenütt a tolvajt. És a Magyar Alföld bizonyára nem lovagi-atlan rablóit éppen csak több alkalmat találunk az ő gyér lakosságú és eddig politikailag és gazdaságilag elhanyagolt hazájukban, mint a mi német rablólovag-jaink.

Sőt a biztonság hiánya még ma is megakadályozza, hogy a nagy falvak egyes udvarokká és kisebb tanyákká alakuljanak. Lehet ez valódi vagy csak képzelt bizonytalanság, elmúlt idők pusztá emlékezete. Ha valami történnék egyáltalában a falvak széttágolására, az főképpen kisebb falvak létrehozása lehetne. Itt figyelembe vehetnék mind a társaséletet és lakályosságot, mind a biztonságot. Éppen Magyarországon támasztaná egy ilyen intézkedés a legkisebb nehézséget, mivel ott az országszerte szokásos házakat olyan kevés fáradsággal tudják megépíteni. A talaj egyenetlensége kicsi, így az új helység

létesítésekor és a telekrész kimérésekor a geometriai szempontokat leginkább alapul vehetnék.

Úgy tűnik, ezt a gondolatot sehol sem valósították meg. A legelő leválasztása, vagyis az urasági rész elválasztása a parasztokétól úgy ahogy megtörtént. A parasztok a legelőt többnyire elosztották egymás között és nagyrészt már szántóként használják. A korábban szétszórta fekvő parcellákat összehozták vagy legalább is a határt szabályozták. Ez azt jelenti, hogy kinek-kinek a részét egy mezőbe tagosították. De nem emlékezünk arra, hogy hallottunk volna valahol is olyan esetről, ahol a falu vagy község kettévált. A távol fekvő földek megművelése azonban a faluból nem lehetséges.

Kialakult ezért a Magyar Alföld egy részén az átmeneti forma. Utóbbi a falusi élet előnyeit az egyedülálló udvarházakéval lehetőség szerint megkísérli egyesíteni. És ez a tanya vagy szállás. A "tanya" szállást, telepet jelent. A régebbi időkben úgy tűnik valóban nem jelentett mást, mint egy kunyhót a távoli mezőn. Ott lehetett éjszakázni az igásállatokkal együtt, ha valaki két vagy több napot dolgozott ugyanazon a földön. Ha a munkát elvégezték, a tanya teljesen lakatlan maradt.

A paraszt és családja ugyan még a faluban lakik és egész télen rá sem néz a tanyára, de már a gazdaság központja nincs a faluban. A tanyán van a szérű, ahol aratás után a gabonát kicsépelik. A szalmát itt kazlazzák fel. Az igásállat (mely a gazdaságot szolgálja és nem személyesen a parasztot, mint pl. a fogatokba fogott ló) nemcsak nyáron, hanem télen is itt van beistállózva. Éppenígy a paraszt kis gulyája, vagyis a tenyésztőhenek és a hízómarhák is. Ahol sertés-tenyésztés folyik, az a tanyán van és csak annyi a faluban, amennyi a paraszt saját szükségletét szolgálja. Vagy amennyivel háztartása hulladékait értékesíteni tudja.

A tanya másik épülete a mezőgazdasági eszközök befogadására szolgál. Ha ősszel úgy találják, hogy valami javításra szorul, úgy beviszik a faluba a meseteremberekhez. Ha azonban éppen a munkaidőben válik szükségessé a javítás, komoly zavar állhat elő. Hacsak nem tökepocsékolásból valaki dupla felszerelést tart. Egy magtár a gabonának és egy hosszú góré a kukoricacsövek tárolására - ritkán hiányoznak. A tanyai lakóház, ha egyáltalán lakóháznak lehet nevezni, igen szerény. A kisebb parasztnál csupán egy szobából, konyhából és éléskamrából áll.

A tanya a tanyásgazdára van bízva, aki családjával együtt télen-nyáron ott lakik. Egy kis tanyán gyakran egész télen egyedül van. nagyobb tanyán szükséges a segéderő is az állatok gondozására. A tanya gazda egyeduralma megszűnik tavasszal a vetés megkezdésével, mikor a paraszt maga irányítja a tavaszi munkákat. Ettől fogva csak vasárnap tartózkodik a faluban. Vasárnap este ismét kimegy a tanyára és szombat estig ott marad. A munkások, akiket magával visz, szintén a tanyán éjszakáznak. Nem ágyban, hanem kinek hol tetszik, hiszen a falutól való távolság miatt naponta gyalog nem tudják megtenni az

utat. Vetés után a gazda egy időre ismét visszavonul. A növekvő vetéssel többnyire kevés gond van, jószerivel a kukorica kapálására szorítkozik. Az aratás megkezdéséig csak néhányszor mennek ki, hogy lássák a vegetáció fejlődését. A magyar paraszt tulajdonképpen egyszer egy évben szorgalmas, de akkor emberfeletti a szorgalma.

Az aratás a mezőgazdaságban nem nyújtható úgy szét, mint nálunk. Ugyanis a mi mezőgazdaságunk többretű, míg a magyar csak kevés termékre korlátozódik. ehhez jön még a magyarok szokása, hogy amennyire lehetséges, az aratással egyidőben az egész cséplést is befejezzék. Ezáltal a munka jobban torlódik mint szükséges lenne. Itt is megmutatkozik az átmenet-nélküliség, az extrémre való hajlam. Vagy tömeges munka, vagy tömeges semmittevés. Ez illik az óriás falvakhoz, a mérföldekre menő pusztához, ahol az egyik növény buja és kiterjedt vegetációját a másik növény teljes kudarca és hiánya kíséri.

Persze éppen a munka eme halmozódása miatt könnyebb a tanyai gazdálkodás rendszere. Talán fordítva is érvényes. A tanyai gazdálkodást ez a munkatorlás hívta életre, vagy legalábbis elősegítette. A tanyásgazda a tanya vezetője, aki többnyire egy felfogadott munkás és Mihály naptól Szent György napig naturálbérért van alkalmazva. Így nyáron csak szabad lakása biztosított és valami hozzá (ruha, étel). Alkalmazója napibért fizet munkájáért. De nem minden kis-paraszt tud tanyást tartani. A kisebbek ezért gyakran egész gazdaságukat télen a faluba költöztetik.

A paraszt fiai is váltják egymást igen gyakran, vagyis az egyik az egyik évben tartózkodik a tanyán (mialatt a másik a faluban marad szüleivel), a következő évben pedig szerepet cserélnek. Más tanyákon csupán nyáron tartózkodik egy családtag. Testvérek, akik együtt örököltek egy tanyát és együtt gazdálkodnak azon, kölcsönösen váltogatják egymást. Általában mindenki saját körülményei szerint rendezkedik be. Csak az alaptípus marad fenn: a mezei munkát nem a faluból, hanem a tanyáról látják el, még a szarvasmarha hízalását és nevelését is.

Ezzel szemben a gazda a faluban a városi ember életét éli és a parádés lovain kívül semmi sem emlékezteti őt a mezőgazdaságra. A nagy távolságok miatt a ló és kocsi Magyarországon mindig és mindenütt szükséges. Még a temetések is kocsival történtek. Ha a gazdaságot főképpen ökrökkel művelték, akkor sem hiányozhatott egy gazdának sem a kocsi elé fogható ló. A kocsi azonban nem más, mint egy hágsós személyszállító eszköz, ellentétben a teherkocsival, mely utóbbi a szekér.

Magyarország mezőgazdasága ezek szerint kettős távollét miatt szenved: a nagybirtokokon a nemesekétől és a kisbirtokokon a parasztokétól. Előbb a nemes utasította el, hogy az országban fogyassza el tekintélyes járadékát. Ez most az ország és a népgazdaság javára megváltozott. A nemes főképpen az ország városaiba költözött. A hazai nemesekről legalább is elmondható ez. A külföldi földbirtokosok mindig távol lesznek Magyarországtól.

Ha a hazától való távollét csökkenésével egészében sokat nyert is Magyarország politikai hatalma és népgazdasága, ez a mezőgazdaságban nem sok változást jelentett. Amennyiben a földesúr most is (mint azelőtt) távol van birtokától, úgy az egyes gazdaságok számára csaknem mindegy, hogy a tiszta jövedelmét Pestre vagy Bécsbe küldi-3. Mert attól még nem szűnik meg távolléte és hiánya.

A tanya hazája a nagy falvak környéke: a Jászság és Kunság, Kecskemét és Cegléd vidéke, a Hajdóság, Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád megye, valamint Debrecen és Nyíregyháza tájéka. A telkek egyesítése után kisebb települések is tanya gazdálkodásra tértek át, különösen a Bácskában és a Tisza mentén.

A nagybirtokoktól és uradalmaktól különben csak a birtokos maradt távol, nem pedig a gazdálkodó. A mező csaknem mindenütt jól fel van osztva. Minden kerület gazdasági udvara alkalmas arra, hogy télen és nyáron a szükséges felügyeletet a gazdaság összes munkái felett el lehessen látni. A gazda szeme hízlalja a lovait, jószágát. De nem azt a gazdát értjük ezen, aki sokat utazik a lovaival, hanem azt, aki azok gondozásával is törődik. Mindenesetre nem olyan káros egy mágnás távolléte mint a paraszté, a paraszt nemtörődömsége. Mert nem az úr hoz áldást a jószágra, hanem a paraszt gondoskodása.

Ha a tanyát úgy tekintjük, mint a távoli faluból való gazdálkodás ellentétét, akkor az kétségtelenül előrehaladást jelent. Hiszen tanya nélkül a birtok bizonyosan elhanyagolt lenne. A tanya megtakarítja a naponkénti ide-oda utazást a faluba és lehetővé teszi a távoli földek megművelését. Különösen hozzájárul ahhoz, hogy a trágyaanyagok a mezőn maradjanak, mivel a tanyán csépelnek és a takarmánynövények legnagyobb részét itt fogyasztják el az állatok. Ha a szalmát és szénát bevinnék a faluba, úgy nem is lehetne gondolni a trágya visszállítására.

A falu és a mező viszonyában a tanya legtöbbször nem szerencsétlenség a Magyar Alföldön, hanem az egyetlen formája a távol eső földek megművelésének. Nem a tanya gazdálkodást kell okolni, hanem a szerencsétlen körülményeket, melyek azt szükségessé teszik. A tanya nagyobb tökefelhasználást igényel az épületek, ingóságok és szerszámok területén. A kettős háztartás sem gazdaságos.

A család szétszakítása a ház és a tanya között sem a családi élet számára, sem a munkaerő kihasználása szempontjából nem előnyös. A falu és a tanya közötti ide-oda utazgatással igen sok idő megy veszendőbe. A magányos élet a tanyán sem a népnevelő, sem a politikus számára nem tűnhet jó intézménynek. De minderről nem a tanya tehet. Az minden pillanatban kész arra, hogy tökéletes különálló gazdasággá alakuljon át és urát mindenkorra befogadja.

Ebben meggátolják azok a körülmények, melyekről éppen szóltunk: az időnként megszakadó kommunikáció, a téli időszakban olyan barátságtalan sztyepp, az életért és tulajdonért való aggodalom. És talán legfőképpen a magyarok szo-

kása, hogy a telet medvebőrön ünnepeljék, vagyis a társasélet kedélyessége Magyarországon. A magyar mezőgazdaság mai formájában (hosszú munkaszüneteivel) megfér a falusi élettel. Bár a falu csak gyenge kapcsolatot tart a mezővel.

Mindez meg fog változni, amikor a mezőgazdaság helyzete átalakul. amikor a tulajdonos felügyeletét állandóan megköveteli a minden évszakban végzett intenzív tevékenység és a gazdálkodás sokrétűbbé válik a termékeiben. A gabona-termesztés elveszti ki majd kizárólagos uralmát és a legkülönbözőbb takarmánynövényeket fogják termesztani a belterjes állattenyésztés céljából. A kereskedelmi növények pedig nagyobb teret nyernek.

Akkor a magyar gazda számára is más életforma válik követendővé: az állandó munka és gondoskodás a birtokán. a nagy falvakban az élet lehetetlenné válik. A gazdának vagy a tanyáját kell kényelmes otthonná berendeznie, vagy meg kell kísérelnie a tanyáját szomszédaival kisebb faluvá egyesíteni. Az anyafalutól azonban mindenképpen különválik. A jövő mezőgazdaságának nemcsak a nagy települések szétaprózódását kell előidéznie, hanem végső soron az okosabb gazdálkodást.

Mi lesz? Nem tudjuk. A Magyar Alföld viszonyainak talán a kisebb, 30-40 családból álló települések felelnének meg leginkább. Nem csekély fáradságba kerülne a kivitelezés, bár ez sehol sem lenne könnyebb, mint Magyarországon. Itt ugyanis a házak építése egyszerû és olcsó, a mezőgazdasági terület egyenletes, így könnyen lehetne új települést létrehozni. Csakhogy sokkal könnyebb nagyvonalú terveket szöni és lelkesedni, mint azokat megvalósítani. Az idáig végbement egyesüléseknél ez irányban semmi sem tettek. A parasztok fogékonyságának hiánya tehát eléggé megmutatkozik ezzel az elgondolással szemben.

Csendesebben, de lassabban menne végbe a nagy falvak felaprózódása a másik módon. Nevezetesen, ha a tanya mindinkább középpontjává válna minden gazdasági tevékenységnek (a felügyeletnek is) és így a család észrevétlenül évről évre a tanya felé orientálódna. Ezzel azonban az egyik szélsőségből a másikba esnének. Gazdaságilag a tanyarendszer vitathatatlanul a legelőnyösebb. De azt is mérlegelni kell, hogy hatna mindez a népesség szellemi fejlődésére. Ma még valószínűleg korai lenne a tanyarendszer Magyarországon. És talán a közösségi élet gyengülése politikailag is hátrányosnak mutatkozna.

Említettük már, hogy a fiatalabb faültetvények gyakoribbak a tanya körül, mint az idősebbek. Nem tudjuk, hogy az utóbbi időben a parasztoknak a fa iránti hajlandóságuk nőtt-e meg, vagy a tanya iránti, melyet a faültetéssel kívántak díszíteni és lakályossá tenni. Ha ez utóbbi az eset, úgy ennek oka az az öntudatlan sejtélem, hogy évek múlva a tanya körül ültetett fák az ő lakóháza körül állnak majd és a magányos életet kényelmesebbé fogják tenni.

Ahol számos tanya fekszik egymás közelében, ott már iskolák és tanítók is találhatóak. 1855-ben Szeged határában pl. 18 ún. pusztai iskola volt és hatot

még felállítanak. Vásárhelyen 11, Mindszenten 5, Kalocsán 15 ilyen pusztai vagy tanyai iskola alakult. (Galgóczy: Mezőgazdasági statisztika, 1855. 174. o.). Ezek már kezdeti új községeknek és bizonyára nem mulasztják el a tanyák további fejlesztését, hogy rövidesen megfelelő otthonná válva ne csupán a városi paraszt saját nyaralását szolgálják.

Természetesen nem lehetséges ott tanya, ahol az egyes földek szétszórva fekszenek. A legtöbb helyen még ez az eset, mégpedig a földek régi közös művelésének jogából (földközösségi földek) eredően. az új mezőgazdasági kolóniáknak most kedvezményeket nyújtottak. Az 1858. december 13-i rendelet az újonnan alakult településeknek önálló községi jogot ad, amennyiben saját határuk legalább 1000 hold és az legalább 50 család tulajdonát képezi. A rendelet többek között 6 évi alapadó és 15 évi ház- és személyi jövedelemadó mentességet biztosít. Ahol nem jön össze 1000 hold és 50 család, fejenként legalább 8 hold birtokkal, ott az adómentesség 3, ill. 6 évre szól.

A rendelet jelszava: a mezőgazdasági kultúra felemeléséért és elősegítéséért. Pillanatnyi célja azonban csupán a kolonizáció, új helységek létesítése az előbbi birtokokon vagy pusztákon. A kedvezmény kiterjed "az újonnan létesült mezőgazdasági településekre, akár az őslakosság, akár bevándorlók alapították azokat". Hogy ez érvényes-e minden "új" településre (amely a régi romjain keletkezik ismét), azt nem tudjuk. Ez éppen attól függ, hogyan értelmezik az "új település"-t.

Hasznosnak tekintenénk, ha a települések sokaságából kisebbek keletkeznének. Ezáltal megszűnnének a szántóföld és a tanya helyzetében azok a kedvezőtlen viszonyok, melyekről fent szoltunk. Bizonyára nem lenne ellenére a rendelet szándékának, ha a kedvezmények kiterjesztése jobban ösztönözné kisebb községek kiválását a nagyobb anyaközségekből.

Magyarországon is uralkodik még a háromnyomásos gazdálkodás. A homokos vidékeken pedig a kétnyomásos gazdálkodás dívik. Az ugaron a legelő közös. Éppúgy, mint Németországban, a határ itt is három részre van osztva: őszi vetésre, tavaszi vetésre és ugarra, melyek ismét dűlőkre tagolódnak. Így a parasztbirtokok feldarabolása Magyarországon sem csekély, az egyes birtokok nagyobb kiterjedése és az extenzív művelés ellenére.

Lónyai szerint a régi közigazgatási kerületekben (a magyar birodalom földterületi s adó-viszonyai, valamint Közügyekről, 261. o.) a parcellák száma igen nagy, ezért az átlagos méretük túlságosan kicsi. A kataszter felvételénél a földmérők arra törekedtek, hogy lehetőleg sok parcellát vegyenek számba és így a részletes felmérés gyors teljesítésének látszatát keltsék.

Birtokmegoszlás kerületenként

Kerület	Parcellaméret holdban	Egy tulajdonosra jutó	
		parcellaszám	hold összesen

Buda	2,37	8,5	20,2
Nagyvárad	3,01	7,3	21,9
Temesvár	2,70	7,6	20,4
Pozsony	0,97	19,8	19,2
Sopron	1,47	11,1	16,3
Kassa	1,76	14,8	26,0

Az első három közigazgatási kerület képezte egészében a Magyar Alföldet. A hegyes vidékeken nagyobbak a parcellák. Ezekből az adatokból azonban nem lehet következtetést levonni az egyes parcellák eloszlásáról, szétszórtságáról. Ugyanis lehetséges, sőt általános az az eset, hogy egy tulajdonosnak több parcellája van egymás mellett. Különösen a nagyobb birtokok képeznek egy tagot, amelyben parcellák százai helyezkednek el.

Egy egésztelkes gazda átlagos teleknagysága a Nagy Alföldön kb. 40 kat. hold szántó, rét, legelő és háztelek együttesen. Meglehetősen gyakori a féltelkes, kb. 20 hold, mint átlagos birtoknagyság. A nagybirtokosnál azonban egyetlen parcella is gyakran nagyobb, mint egy egész parasztbirtok. Ezért a féltelkes paraszt egy parcellájának átlagos nagysága kisebb kell, hogy legyen a vidék átlagánál.

Ugyanis a negyed és nyolcad telekbirtok kisebb parcellái miatt a nagybirtok nagyobb parcelláival nem érhet fel. Ebből teljes biztonsággal következtethetünk arra, hogy a parcellák száma felette, talán sokkal felette van a 8 parcellás átlagnak. Véleményünk szerint egy féltelkes vagy egésztelkes paraszt átlagosan nem kevesebb, mint 10-16 parcellát birtokol a területén.

Galgóczi O. S.: Bogyiszló községben Pest Megyében, 105 esetben áll egy féltelkes 16-17 parcellából, melyek gyakran két mérföld távolságra vannak egymástól. A Kárpátokban van olyan eset, mikor az úrbéri föld 124 részre van darabolva és ugyanannyi család lakja azt. (Pesti Napló 1855. No. 1476.)

Ez összehasonlítva a nyugat-európai viszonyokkal látszólag még mindig nagyon kedvezőnek tűnik. az extenzív gazdálkodás esetén azonban a földterület eltartóképessége kicsi, ezért a kisparaszti parcellák nem elégségesek. A tanyasi birtok szétaprózódása abszolút hátrány mind az új települések, mind a tanya létesítése szempontjából. Most arról kívánunk beszélni, mi történt idáig a birtok egyesítése és szabályozása érdekében.

1848 előtt a parasztok jobbágysai voltak a földesúrnak és annak robottal, kilenceddel tartoztak. A paraszt valójában nem volt birtokosa telkének. Jóllehet Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendelete biztosította számára az örökölhetőség és haszonélvezet jogát, valamint meghatározta minden megyében az elvileg igényelhető telek nagyságát. Helyileg azonban a földesúr döntött.

A parasztok földjei általában szétszórva feküdtek és a földesúr földjei is keveredtek a jobbágysokéval. Ha egy telek elhagyottá vált, vagyis ha tulajdonosai

kihaltak vagy azt elhagyták, akkor az visszaszállt a földesúrra. Így az urasági földek szétszórtsága egyre nőtt. Sok múlhatott azon, hogy valaki az allodiális birtokát a jobbágyokétól külön tartotta meg. Így kevesebb felmérési és elosztási költség vált szükségessé. Ugyanis a földesúrnak hatalmában állt saját szakállára véghez vinni a határrendezést és ennek költségei többnyire más oldalon bőségesen kifizetődtek.

Amikor Mária Terézia Urbárium a jobbágytelkek nagyságát az egyes megyékben megállapította, egyes urak ezt nem vették olyan szigorúan. Egyik-másik jobbágynak nagyobb földdarabot engedélyeztek, mint amennyit az igénybe vehetett volna. Más parasztok hallgatólagosan elfoglaltak valamilyen földdarabot és ezzel növelték birtokukat. Ugyanígy túrni kellett a közös legelőn, ha a jobbágyak kedve volt határait kitágítani. Mindezek az előnyök eltűntek, ha a földesúr a határt szabályozni kívánta tagosítással.

A "határ" fogalma itt a földek határát jelenti. Azonos jelentésű a német "Etter" szóval. Tagosításkor a földesúr egyszerűen az Urbáriumhoz tartotta magát és mindenkinek kimérte a részét aszerint, hogy egész vagy csak rész-jobbágytelket igényelt. azt a földet, mely a régebbi paraszttelkekből kimaradt (az ún. maradék területet) azután új jobbágytelkek létesítésére használták fel. Ezáltal a földesúr számára új robot és többnyire nagyobb dézsma származott. Később elrendelték, hogy a földet, amely 1820 óta a jobbágy birtokában volt, nem lehet visszakövetelni. A földesúrat azonban az elvesztett robotért és a dézsmáért legalább kártanították.

A tagosítás gyakori eset volt. Ezáltal a szántó és a rét a jobbágyok és az uraság közt szét lett választva. Feltehető, hogy a paraszt a föld új felosztása során nem olyan szétszórva kapta vissza földjét, mint ahogy előtte volt. A kimérést könnyítette, hogy minden parasztnak a birtokát lehetőség szerint kevés darabban mérték ki. Ha csak egyetlen darabban mérték volna ki! De a paraszt nem akart az ugar legelőről lemondani, és ehhez szüksége volt az összefüggő ugar területre. Ez azonban csak akkor volt lehetséges, ha a háromnyomású gazdaság három nyomását meghagyják. Így azután a paraszt a rendezett községekben is legtöbbször három vagy több részben kapta meg a földjét.

A tagosítást, amely megfelel a bajorországi hasonló eljárásnak, a legutóbbi időben is végezték. Főként ott, ahol a határ túlságosan szét darabolt és nem teszi lehetővé a birtok egy vagy legfejlebb két darabban való kezelését. A Bánátban Hubeny (Praktische Anleitung zur Commassation der Grundstücke, Hutweide-Absonderung, Hotterregulierung und Regelung der Waldnutzungen etc. Prag 1859) szerint nemrég az összes határt szabályozták, legalábbis az urasági birtokok elkülönítése és a paraszttelkek nagyságának egyformasága szempontjából.

Eredetileg a legelő az uraság és a jobbágyok közös használatában volt. Hogy ez a közösség a földesúrnak kétszeresen is terhes volt, kézenfekvő. Ugyanis a jobbágyok mindenféle túlkapást megengedtek maguknak. A megfelelőnél több barmot hajtottak a legelőre. A legelő javításával nem törődtek. A parasztnak

nem volt kedve a közös legelőn árkokat ásni a mocsaras helyek vízlevezetésére, sövényt ültetni a futóhomok feltartóztatására, ill. futóárkokkal szűkebb korlátok közé szorítani az utakat. A földesúr pedig a jobbágyság kiszabott robotját szívesebben használta fel saját birtokán, mint a legelőn, melyből csak félig volt haszna.

Amíg az uraság még uraság, vagyis földesúr, tényleges ura a földnek és a jobbágyságnak. Csupán az ő elhatározásától függött a legelő megosztásának megvalósítása. Az a rész, melyet egy jobbágyság igénybe vehetett, természetesen nagyon különböző volt az illető legelő nagysága szerint. Nem volt azonban arányokhoz kötve, hanem az illető úrbéri bíróság szakvéleménye határozta meg mértékét. A törvény csak egy maximális és egy minimális határt szabott meg 22 és 4 magyar hold ($=\frac{3}{4}$ katasztrális hold) között az egész úrbéri birtokra: "a szokásos, a birodalom legnagyobb részén előforduló esetekben." Ahol azonban fölösleges legelőterület volt, ott az úrbéri bíróság többet állapíthatott meg.

1848 után azonban, úgy tűnik, nem volt elég a volt földesúr egyoldalú elhatározása a legelő megosztására. A körülmények megváltoztak, a paraszt önálló lett. Itt segített ismét a törvényhozás és minden félnek megadta a kezdeményezési jogot a legelő felosztására, sőt a földdarabok teljes összevonására.

Ez utóbbit, melyet Magyarországon commassatio-nak neveztek, már előkészítette egy korábbi törvény. az 1832-1836. közti törvénykezési ülészakban hozott VI. törvénycikk 3. paragrafusa elrendelte, hogy a tagosításnál lehetőség szerint egyesítsék a szétszórt parcellákat, a legelőt is beleértve. A nemrég szabályozott községhatárok tagosítását is javasolják az ésszerűbb és jobb gazdálkodás érdekében. Ez biztosíthatja a parasztok számára telkük fennmaradását a nemrég történt szabályozás alapján.

Hatékonyabb volt az a rendelet, melyet 1853. március 2-án Magyarország, majd a Bánati Vajdaság számára kiadtak. Ez megadott egy határidőt, melyen belül nemcsak a volt földesúr, hanem a volt jobbágyság is egyoldalúan megindíhatták a tagosítást. Ez a határidő 1857 június végével járt le. A továbbiakban a tagosítás végrehajtása a földesúr és a község elöljáróinak beleegyezésétől függött.

Mi csak a bánati és bácskai tapasztalatokat ismerjük. Milyen következményekkel járt az említett rendelet? 766 községhatárból 326-ban igényelték a tagosítást. Tehát 440-ben már előzőleg tagosítottak, vagy elegendő volt egy korábbi határrendezés. Esetleg még a közös gazdálkodás volt életben.

Ami a többi magyar községet illeti, azokról nem tudunk pontos adatokat közölni. Annyit azonban mondhatunk, hogy messze elmaradnak a Bánát mögött. A Gazdasági lapok szerint (1850. No. 2) a birodalom 13.728 községe közül a határrendezés 762 községben volt jóváhagyva, a legelő elkülönítését is beleértve. 1330 településen folyamatban volt a tagosítás. A tagosított községek számát Galgóczy O. S. 1855-ben mintegy 500-ra becsülte Magyarországon és a

Bánát-ban. Ezek legtöbbje a Duna jobb partjára esett. Utána jött Nagyvárad közigazgatási kerület, ahol 1112 községből akkor tagosítva volt 172, éspedig:

Arad megye	176 községből	11
Békés-Csanád megye	44 községből	5
Észak-Bihar megye	158 községből	24
Dél-Bihar megye	319 községből	18
Szatmár megye	263 községből	67
Szabolcs megye	152 községből	47

A településekbe itt a nagyobb birtokokat is beleszámították. 1855 óta a tagosításban valóban elevenebb lett az élet, úgyhogy az újabb kimutatások hiányát annál inkább sajnálnunk kell.

Szerencsének kell tekintetni, ha a földesúr indítványozta a tagosítást, ugyanis a község saját érdekét sohasem ismerte fel. Kivételesek azok az esetek, amikor a parasztok kezdeményezték a tagosítást. Ahol egyáltalában nem indítványoztak tagosítást, ott rendszerint a korábbi földesúr már a területeit elkülönítette. Ezért nem volt többé érdekelt abban mit csináltak a földjeikkel a parasztok. Ellenkezőleg, nagy költségeket takarított meg magának, mert a fogatos és kézi munka kivételével, amelyet a korábbi jobbágyoknak teljesíteniük kellett, minden költség őt terhelte.

A tagosítástól való idegenkedés egyik oka a rendeletben rejlik. A talajban és talajon létesített beruházásokat a kiosztott területek új tulajdonosainak kellett megtérítenie. ha nem volt kimutatható haszon a beruházásból, akkor annak a félnek kellett kártalanítást kifizetni, amelyik a tagosítást vagy a legelőelkülönítést kérte. Így volt ez a szépítést célzó beruházásokkal. megfordítva: ha pl. valakinek olyan legelőt osztottak ki, amelyik bozóttal volt benőve, úgy annak megtisztításáról is annak a félnek kellett gondoskodni, amelyik az elkülönítést igényelte.

A legelő megosztását illetően az 1853. március 2-i rendelet még határozottabb volt. ha a tagosításra megállapított határidőn belül a legelő megosztását is igényelték, úgy a tagosítást és elkülönítést egy műveletnek tekintették. ahol lehetett, a legelőt a többi földdel összedobták. Ha ekkor elmaradt az igény bejelentése, úgy a legelő elkülönítésére vonatkozóan még egy távolabbi időpontig nyitva állt az igénylés joga. Ha addig sem történt meg az igény bejelentése, nevezetesen legkésőbb 1858 június végéig, akkor hivatalos úton a késlekedő földesúr felelősségére és költségére kellett a megosztást elvégezni.

Így a magyar mezőgazdaság sokszorosan elmulasztotta a megfelelő pillanatot a dűlőtérkép egyszerűsítésére. Ezáltal a gazdálkodás racionális átalakulása elmaradt és gyakorta a tanyák tarka mozaikképe valósult meg, vagy kis falvak tagolt csoportjai keletkeztek az anyaközség körül. az is hozzátartozna a jövő virágzó kertjeihez (melyek a Tiszatájra kell hogy emelkedjenek), hogy a

kertész állandóan az ágyásai mellett legyen. És gondozza, ápolja azokat. Nem pedig fél éven át kerülje a kertet, ill. a gazdaságát és csak az év másik felében keresse azt fel, mint valami jövevény egy idegen országot.

Az urasági legelő tehát ezáltal Magyarországon szabad birtok lett, ha az elkülönítés már teljes egészében végbement. A községekben gyakori volt a vita azonban az urasággal, akit szerettek volna elűzni a legelőről, mivel a parasztok a közösségi legelőt fenntartották egymás között. A megosztás költségeinek nagy részét az uraságra háríthatták, mivel neki itt is ugyanaz volt a kötelezettsége mint a tagosításnál. Feltéve, hogy az uraságtól való leválasztás és a jobb-ágybirtokok közti elosztás egyben történt. Ilyen kedvező körülmény nem adódott később a tagosításra. Ha a parasztok néhány év múlva mégis a felosztásra kényszerültek, hogy a legelőből szántót csináljanak és a természetes gyep helyett a mesterséges takarmánytermesztésre térjenek át, a költségeket nem háríthatták át.

A nyugat-európai szemében Magyarország még mindig a ritkán lakott, állatokban gazdag sztyepp, ahol minden legelő, a szántóterület pedig elenyésző. Ez idejélmúlt igazság és immár anakronizmus. Mikor az ideiglenes kataszter készült (1852), a legelő területe a három volt alföldi közigazgatási kerületben (Buda, Nagyvárad és Temesvár kerületében) 21,9 % volt, azaz 336 négyzetmérföld. A mezőgazdaságilag művelt területből azonban a szántó 44,6 %, vagyis 687 négyzetmérföld.

Ez valószínűleg azért van így, mert a legelőt papíron felnagyították. Hiszen mindenki azon igyekezett, hogy földjét az adónyilvántartásban alacsonyabb művelési ágba tüntesse föl, ezáltal kevesebb adót fizessen. De éppen 1852 óta adja át a legelő az ekének helyét. A legelő felosztását sietve elvégezték. Ahol a talaj szántónak alkalmas volt, ott eke alá is vonták. Legtöbbször így olvadt le a legelőterület egy minimumra. Gyakran egészen el is tűnt, vagy minden évben fenyegette az eke. Magyarország pusztáit 15 évvel ezelőtt még a sztyepp hatalmas térségei fedték és a kutyatej volt a legbujább növénye. Most itt a kilencvenfontos búza hullámszik, amely 12 év óta fokozatosan eljut Nyugat-Európa minden országába.

A pusztá, vagyis a mérföldekre nyúló fátlan legelő eltűnt. Visszaszorult oda, ahol még kívánták a jelenlétét és megszűnt a magyar mezőgazdaság tipikus formájává lenni. A név azonban nem tűnt el. Ahogyan kezdettől kísérte a magyar kultúrtörténetet, úgy továbbra is kíséri fogja és nem fog kihalni.

Pusztá a neve annak a sivatagnak, amely a vándorló nomádok lakta ázsiai sztyepp volt és az ősmagyarok nyájainak táplálékot adott, a magyarok gazdagságát és ezzel népét gyarapította. Amely olyan döntő volt számukra a szabadság és a függetlenség elérésében. Rossz volt azonban a letelepedés és a gazdasági élet szempontjából Amikor a magyar vándorbotját a földbe verte állandó hazát építve (mint szilárd sátrat), akkor a tág, nyílt legelőt pusztának nevezte. Talán emlékül az elhagyott országra. a pusztá lett ismét az az elem, melyen a magyar

gazdaságát űzte. Az utóbbi időben a legelő már nem volt elég, hogy a népességet táplálja. Ekkor vett egy részt a síkságból és azt megművelte. Ezt is ismét pusztának nevezte, mert a legelőpusztából lett kihasítva.

A nemesek nagybirtokai gyakran szintén a magyar pusztán helyezkednek el éppúgy, mint a régi pusztákon újabban létrehozott parasztföldek. Gyakorta a tanyáknak is puszta a neve. A magyar mezőgazdaság alkotóelemei éppen most változtak meg. A nagybirtokosok birtokaikat racionalizálják, feltörik a szûzföldeket és növelik a gazdálkodás kultúráját. És nem említésre méltó-e, hogy újra mindenütt a "puszta" szóval találkozunk? A szó elválaszthatatlan a magyar nemzetgazdaságtól. A hálás magyar nem hagyja el ezt a szót, mely népének történetét idézi. Ha Magyarország egykor valóban "virágzó kert" lesz is, a nevekben a vidék "puszta" marad.

Ha lehetőségünk volna a magyarok kultúrtörténetét megírni, a puszta szó különböző jelentéseit kellene alapul venni. Az első jelentésében a szó sztyeppét vagy sivatagot jelöl. A másodikban a legelőnek, a harmadikban pedig a tanyának, az egyedülálló gazdasági udvarnak és földeknek adja ezt a nevet. A puszta szó mindig a magyar gazdaság és ezzel együtt a magyar élet magvára utal.

A kifejezés természetesen a szláv nyelvekben is előfordul. Lehetséges, hogy onnan származik. A tény azonban tény marad. A puszta szó jelentése a sivatagtól a legelőn át a tanyáig változott. Ahogyan a népgazdaság helyzete is átalakult, amelyben használták. Feltűnő, hogy Dél-Németországban "Einöde" alatt az egyedülálló gazdasági udvarokat értik. (Öde = pusztaság, sivatag. Szerk.).

Negyedik fejezet

A földbirtok

Magyarország nagy problémája a középbirtokok, ill. a középosztály hiánya. A legutóbbi időkig csak a nagyhatalmú nemest és a jobbágyot ismerték. A szabad polgárság és a szabad parasztság hiányzott. A kevés szabad város alig nyomott a latban. A Jászság, Kunság és Hajdúság privilegizált kerülete is csak mintegy 100 négyzetmérföldre terjedt ki.

A többi föld a nemesek kezében maradt, akik csaknem tisztán magyar nemzetiségűek voltak. A hűbérrendszer Magyarországra is behatolt a középkorban. Különösen Nagy Lajos (1342-1382) volt az, aki a nemesség és a papság iránti előszeretetből a parasztságot elnyomta. Azóta fizette a paraszt a nemesnek a kilencedet. Mint ahogy a papságnak minden terméséből a tizedet már I. István óta fizetnie kellett. A földesúr joghatósága alá tartozott és nem volt szabad költözési joga egyik uradalomból a másikba.

A következő évszázadban Zsigmond ezt a jogát visszaállította és Korvin Mátyás is megerősítette. Azonban a Dózsa féle parasztfelkelés (1514) következtében egy időre ismét érvénytelenítették, majd Miksa újra visszaadta. A gyakorlatban hogyan történt ennek a szabadságnak a gyakorlása megítélhető abból, hogy 1791-ben ismét meg kellett erősíteni a szabad költözködés jogát.

Mária Terézia uralkodásaig a jobbágy teljes mértékben ki volt téve ura önkényének. Csak az 1767-1773. években bevezetett, Magyarországra is érvényes Urbéri rendelet nyújtott védelmet a földesurak túlkapásai ellen, melyben pontosan megszabták a jobbágyok jogait és kötelességeit. ezt követően II. József 1785-ben eltörölte a jobbágyságot. Lassan érezhetővé vált tehát az új idők szelleme Magyarországon is a jobbágyok és földesurak viszonyában, még mielőtt 1848 a régi rendet teljesen megszüntette.

Mária Terézia Urbáriuma óta a paraszt örökölhette birtokát. Az úrbéri ítélőszék védelme alatt állott és csak az foszthatta meg a szabad letelepedéstől. Ugyanez a rendelet határozta meg minden jobbágytelek nagyságát az egyes megyékben. A földesúr már nem szakíthatta el önkényesen parasztjait a földjeiktől. A következőkből látható, hogy az egyes vidékeken mekkora volt egy jobbágytelek teljes nagysága:

A Bánátban 24 kataszteri hold szántó, 6 hold rét, 3 hold közös legelő és 1 hold háztelek. Összesen tehát 34 kat. hold. Bács megyében a talaj minősége szerint 32-38 hold szántó, 22 rend rét és 1 hold házhely. A Magyar Alföldön Csanád áll az élen 36-38 magyar hold szántóval és 20 rend réttel. Csongrád és Békés is megközelítően ennyi. A legkisebb teleknagyság Székesfehérvár megyéjében található, 22-26 magyar hold szántó és 8-12 rend rét.

(A hold nagysága változó volt a különböző megyékben, mégpedig 1100, 1200 és 1300 négyszögöl között. Egy kat. hold 1600 négyszögöl.) A Kisalföldön a parasztok birtoka még kisebb, mivel itt egy jobbágytelek 16-26 hold szántó és 6-10 rend rét között változott. Ehhez a birtokhoz jött még az utóbbi időben a felosztott legelő, mely egy jobbágytelekre 4-22 magyar holdat tett ki.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy a parasztoknak a teljes jobbágytelek volt egyetlen tulajdonuk. A paraszt ugyanis többet örökölhettek mint egy teljes jobbágytelek, amennyiben a település több mint 40 jobbágytelekből állott. Minden további 40 jobbágytelek után fejenként még egyet, ill. maximum 4 jobbágytelket birtokolhatott. Mégis gyakoribb volt a telkek felaprózódása, mint felhalmozása. A magyar parasztság kisparasztta vált, még ha birtoka sok német parasztét meg is haladta. A gyerekek közötti természetes felosztás magyar szokás és ezáltal sok egész jobbágytelek nyolcadára esett szét.

A "régi idők" végére (1848-ra) csak egyetlen megye volt, ahol több volt a jobbágytelek, mint a tulajdonos jobbágy. Moson megyében a 4433 jobbágytelken csak 3473 paraszt volt. Másutt azonban a tulajdonos jobbágyok száma meghaladta a kiosztott telkekét. A krassói ispánságban 27.890 paraszt volt 6496

jobbágytelken úgy, hogy egy parasztra nem egészen negyed telek jutott. Átlagosan egész Magyarországon csaknem 3 volt jobbágyra jutott egy birtok.

Fényes szerint Magyarország az 1848-at megelőző korszakban 254.629 jobbágytelket számlált, amelyen 619.725 paraszt élt. Ebből kiesik a három gyakran említett közigazgatási terület: Buda, Nagyvárad és Temesvár. Szintúgy nem számítjuk bele a Hajdúságot, Jászságot és Kunságot, valamint a tiszta székely területeket: 94.320 birtok és 261.269 paraszt.

Galgóczy O. (103. o.) szerint 545.252 jobbágy közül 17.262 több mint egy, 43.865 több mint fél, 412.811 kevesebb mint fél, 22.715 pedig kevesebb mint negyed telekkel rendelkezett. Moson megyében egyébként nem azt nevezik egésztelkes parasztnak, akinek egy egész telke van, hanem akinek négy telke van. Egy ilyen telek itt 15-20 hold szántót, 6-8 hold rétet, 9 hold legelőt és 2 hold háztelket tartalmaz. Nincs még egy olyan megye a síkvidéki területen, ahol a parasztnak ekkora birtoka lenne. A nagybirtok ezzel szemben itt teljesen visszaszorul. Míg a megye 4/5-e a parasztnak, a nagybirtokosoknak csak 1/5-e jut (Hecke: Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg. 1861).

Ha a valóságnak megfelelően egy jobbágytelekre a síkságon körülbelül 40 kataszteri holdat számítunk a kiosztott legelővel és házhellyel együtt, úgy egy paraszti birtok csak 15 holdra jön ki átlagosan. Tekintetbe véve az extenzív mezőgazdasági viszonyokat azonban ez nem elegendő. A haszonbér holdanként ez idő szerint átlagosan 6 forintra rúg. Tehát 90 forint tiszta jövedelem jut egy átlagos parasztbirtok után. Bajorországban 4-5 kat. holdon hasonló eredményt lehet elérni. A fent említett alacsony jövedelmeket nem a zsellérek jelenléte okozza. Fényes szerint a kisbérlők száma 1848-ban Magyarországon 911.774 volt, beleértve a tisztán haszonbérlelőket. Egy bérlő aki tulajdonos is ugyanazon községben, a házhelyen és kerten kívül legfeljebb egy darabka felosztott legelőrész-szel és 1/8 hold szántóval rendelkezik.

Így álltak a dolgok akkor, amikor a jobbágyságot megszüntették. Nem tudjuk megítélni, hogy azóta a parasztbirtokok megszilárdítása vagy azok szétforgácsolása a mérvadó. A minimum (amikorára egy birtokot fel lehet osztani) most egy negyed teleknagyságra lett növelve. Korábban, ha nem tévedünk, ez a földesúrtól függött és egynyolcadra is csökkenhetett. Másrészt most a paraszt nincs meggátolva abban, hogy annyit tegyen birtokához, amennyit tud. Azelőtt maximálisan 1-4 jobbágytelke lehetett. Ezt azonban nem a törvény határozta meg itt, hanem a szokás.

A törvény most megszabja az $\frac{1}{4}$ minimumot, de nem szabott határt a maximumnak. Kérdés, hogy a nép az új korláthoz közelíteni, vagy a régitől eltávolodni törekszik-e majd. A természetes örökösödés erősen az első irányba hat. Ezzel ellentétben a magyarok felülmúlhatatlan vágya egy kiterjedt birtokra irányul. A magyar a sváboktól, vagyis a magyarországi németektől eltérően még nem fogta fel, hogy egy jól vezetett kisgazdaság előnyösebb lehet, mint a rosz-

szul gazdálkodó nagy. Tőkéjét legszívesebben újonnan vásárolt földekbe fekteti, feltéve ha egyáltalán talál eladó földet. Magyarországon csak a német az in-tenzív gazda.

A magyar legtöbbször őseinek régi extenzív rítusa szerint vezeti gazdaságát. Ezért gondol birtoka növelésére. Gazdaságilag azonban a térbeli nagy birtokok iránti törekvés meglehetősen haszontalan. Amennyivel nagyobb a magyaroknál egy átlagos birok, annyival kevesebbet is ér a némethonihoz viszonyítva. A kisgazda tőkéje hiányzik. Ha birtokát minden áron növelni akarja, ritkán marad kezében a szükséges üzemeltetési tőke. Egy kisebb gazdaság tehát közel ugyanolyan erőt tud kifejteni, mint a vétel által megnagyobbított. Vagy nagybirtokossá lehet, de a birtok gazdasági hatékonysága nélkül.

A magyar paraszt sokáig szenved majd kis birtokán, míg a megfelelő tőke rendelkezésére áll. Valójában közelebb áll a törpegazdasághoz, mint a német. Akkor is, ha a legtöbb vidéken háromszoros terület van a birtokában. Le kell rombolni azt az illúziót, amely már olyan sok német kisparasztot és napszámost hatalmába kerített mikor elhatározta, hogy Magyarországra költözik. Nem gondolta meg, hogy a föld nagysága nem a gazdasági vagyon nagysága. Ha valaki Magyarországon 4000 forintért vásárol birtokot, nincs kevésbé közel a törpeparaszthoz, mintha azt Németországban vásárolta volna. A földjáradék mindkét esetben azonos mard. Amit afölött akar megkeresni, azt csak saját munkájával érheti el.

Németországban a család nemcsak a birtok hozamából (haszonbérből) él, hanem főképpen a munkából, melyhez a birtok lehetőséget ad. Magyarországon ezzel szemben az egyszerű termékelőállító gazdaság az ismert. Ennek oka, hogy a magyar mezőgazdaság nem ad lehetőséget a rendszeres munkára. Lökésszerű túlterhelés jellemzi egy időben, majd teljes munkanélküliség az év másik szakában. A magyar kisbirtokosság mérsékeltebb igényei egyébként megengedik, hogy megelégedjen ezzel az egyszerű termékelőállítással és nélkülözze az egész évi sokoldalú kiegészítő munkát. akkor is, ha tiszta jövedelme Németországban még távolról sem jogosítaná erre.

Hogy a magyar maga is érzi törpebirtokos voltát, azt mutatja Galgóczy O. (117. és 118. o.) megjegyzése. A szerző azt javasolja, hogy a 100 holdnál kisebb birtokoknak a további felosztását tiltsák meg. A 100-200 holdas birtokokat csak egyszer, de a legnagyobbakat is csak négy részre lehessen osztani. A maximális nagyság megállapítását nem kívánja Galgóczy. Úgy véli ugyanis, hogy nem a birtokok felhalmozása, hanem túlságos felaprózódása a tendencia.

A túlságosan kicsinek ítélt parasztbirtokokkal szemben a gazdag magyar nemes országrészekre terjedő hatalma van. A nagybirtokos összefüggő birtok-együttesét uradalomnak nevezzük. De egy uradalom nem mindig jelenti az uraság teljes birtokát. Mert sokaknak több uradalma van különböző vidékeken. Orosz szerint (Terra incognita. Notizien über Ungarn, 1860) az ország tíz nagy-

birtokos családja nem kevesebb, mint egyhatod részét birtokolta a királyságnak. Azaz ekkora területük volt jobbágyaik úrbéri birtokaival.

Az Eszterházy család hercegi ága pl. röviddel ezelőtt csak Magyarországon 29 uradalom birtokosa volt 60 mezővárossal, 414 faluval, 207 prediummal. ez 93 négyzetmérföldet tett ki 720.000 hold saját (allodiális) területtel. Utóbbi 72 négyzetmérföld tulajdonnak felel meg. Jövedelmei 800.000-1.700.000 forintba rúgtak, tehát holdanként csupán 1-2 forintba! A földesúri jogok kártalanításáért 10 millió forintot fizettek neki. A többi nagy uradalomból, melyek nem mindig tették ki birtokosuk teljes tulajdonát, csak azokat kívánjuk megemlíteni, melyeket felkerestünk:

A birtok neve	Megye	A tulajdonos neve	Nagyság kh	Megjegyzések
Kisszállás	Bács	Stametz Meyer	27.000	10.000 h terméketlen futóhomok
Magyaróvár	Moson	Albrecht fhg	25.000	
Mágócs	Csongrád	Károlyi L. gróf	31.500	
Zsombolya	Torontál	Csekonits gr.	39.000	
Dárda	Baranya	Lippe hg	68.000	16.000 h terméketlen
Bellye	Baranya	Albrecht fhg	125.000	Ebből saját mg-i használatban 28.000 h

A jobb áttekinthetőség kedvéért megjegyezzük, hogy 10.000 hold egy osztrák és 1,04 német négyzetmérföld.

Ebből ismét az látszik, hogy Magyarország az átmenet nélküli ellentétek országa. Vagy a szétagolt parasztbirtokok, vagy a hercegségi birtokok színhelye. A középbirtok gyenge vagy hiányzik. Mégis van egy középbirtokosság. Ez azonban nem azért érdemli ezt a nevet, mert átmenetet képez a paraszt és az adományozott nemes között. Hanem mert sem hal, sem hús, sem paraszt, sem polgár, sem nemes, hanem (parasztnemes) bocskoros vagy kurtanemes.

Fényes nem kevesebb, mint 136.093 nemes családot számlál Magyarországon a katonai határvidéken, mely kb. 5 %-a az összes népességnek. Négyzetmérföldre átlagosan 230 fő jut, Borod megyében azonban 545. A nagybirtokos nemes olyan hatalmas területeket birtokolt, hogy az első tíz az ország egyhatodát eleve kihasználta. A számtalan kisbirtokosnak a maradékon kellett osztoznia. Így magától értetődik, hogy nem nagy rész jut rá.

A bocskoros nemesség *így hívják, mivel nagyrészüket nemcsak csizmát nem tudott magának teremteni, de fűzős cipőre sem telt neki) nem a legkisebb baj okozója Magyarországon. A nagyszámú közönséges nemes olyan társadalmi osztály, melynek nagyobbik fele szegénységben, nyersességben, féktelenségben, restségben és haszontalanságban hiába keresi párját egész

Európában. Ezrek vannak közöttük, akik életük végéig nem tettek annyit a hazáért, mint a leg-kisebb paraszt vagy a nincstelen zsellér egy évben.

Korábban, mikor a kishemes képezte magát a magyar seregnek, a katonai fegyelem kordában tartotta őket. A kevés béke-évben sok rendbontást elnéztek azoknak, akik bátran küzdöttek és vérezték a hazáért. De 100 év óta ez megszűnt és hiába kérdezték, hogy tulajdonképpen mi az állam célja ezzel a népes társadalmi osztállyal? Ráadásul a bonyolult igazságszolgáltatás, mely sok esetben vétségeire büntetlenséget biztosított, megerősítette féktelenségüket és duhajkodásukat! Örökös kicsapongások gócai, a tulajdonostársaknak, szomszédoknak és hivatalos tisztviselőknek rémei ők. Derekasán hozzájárulnak a börtönök benépesedéséhez. E réteget a parasztnak kell eltartania.

Orosz O. szerint a bocskoros nemesnek köszönheti Magyarország leginkább a rossz hírért külföldön. Egyébkén a nálunk olyan rossz hírű magyar gazdaság egészen más, mint ahogyan azt mi elképzeljük. E nemesi réteg március előtti uralmával nagyrészt a rendtelenség is megszűnt a magyar közigazgatásban. Felülmúlhatatlanul ábrázolja Eötvös "A falu jegyzője" c. regényében a régi korszak szomorú állapotát.

Az 1848-as év tehát ennek a nemesnek a jelentőségét megtörte. Nem volt már többé említésre méltó előjoga. Adót kellett fizetnie, mint mindenki másnak. A legtöbben csak nagyon kis birtoknak örvendtek. A bocskoros nemes most lesüllyedt a parasztok közé, akik azelőtt szolgálták. Ezért Magyarországon csak a két szélsőséget találjuk meg a birtokosoknak. A nagybirtokosokat és a viszonylag kis parasztokat. A két szélsőség közötti átmenet hiányzik. A magyar nemzetgazdaság súlypontja nem a centrumban van, hanem teljesen egy oldalon, a nagybirtokosoknál.

A nemesi birtokok és parasztbirtokok arányát a következő módon becsülhetjük, mivel direkt információt nem találtunk róla. Buda, Nagyvárad és Temesvár közigazgatási kerületét 16 megye képezi. A szabad területektől, valamint az 1836-ban Erdélyből visszacsatolt területektől eltekintünk. Fényes szerint (Magyarország március előtt. 62. o.) erre az 1584 négyzetmérföld területre csak 94.320 úrbéri telek jutott. Ha egy telekre 40 kat. holdat számítunk, akkor a jobbágybirtokok nagysága 3.772.800 hold, vagyis 377 négyzetmérföld. A föl-desuraknak tehát még 1207 négyzetmérföld, vagyis 76 % maradt.

Természetesen az a terület nem volt mind produktív, nem is volt mind a nagybirtokosok kezében. Egy részét a néhány város foglalta el, más része a kishemesek kezén maradhatott. Pontosabbat csak Szolnok megyéről tudunk. Ott 385.000 hold olyan birtokosok kezében volt, akik több mint 100 holdat birtokoltak, míg 105.000 hold olyan tulajdonosok kezében, akiknek 100 holdnál kevesebb volt. Utólagosan Galgóczy K. Magyarországi Statisztikája (86. o.) nyomán a következő adatokat kaptuk:

A nemesek kezében maradt 18.536.884 hold. A szabad kerületek és az alapadótól mentes földek 2.654.000 holdat tettek ki. A parasztok birtokába azonban csak 10.309.510 kat. hold jutott. Ezek a számok az egész Magyar Királyságra vonatkoznak. Az előzők csak arra a három közigazgatási kerületre, melyek a Nagy Alföldön vannak.

Olyanok, akik egyszerre tartoznának a felső és alsóbb osztályokba akár műveltségük, akár tehetségük vagy vagyonuk folytán, Magyarországon igen kevesen vannak. A polgárság csaknem teljes egészében hiányzik még. az érdekek közelítése ezáltal nagyon megnehezül. Hiányzik a közép-vezető. Az alsóbb néprétegek tettereje és szorgalma nem érvényesül. A műveltség és a tehetség hatalma nem tör át ezen a távolságon. Mindegyik egyedül magára van utalva. Hiányzik egymás kölcsönös támogatása.

Ahol a középosztály hiányzik, ott lehetnek egyének, de nincs osztály, amelyik a munkát és hatalmat egyaránt gyakorolja. Csupán a hatalom, legyen az szellemi vagy anyagi tőke, jogot biztosít a hanyatlásra. A munka nem a törekvés kifejezője, hanem a szegénység és kiszolgáltatottságé.

A nagybirtokok túlsúlya miatt a magyar mezőgazdaság egészen sajátos formát ölt. A racionális gazdálkodás Magyarországon is éppen olyan jól képviselve van, mint Európa más országában. Bár a parasztgazdaság ritkán volt elismert racionalitásáról, de ez Németországban sincs másképpen. A nagybirtokokról ez-zel szemben el lehet mondani, hogy általában jól gazdálkodnak. A nagybirtokok számos gazdasági alkalmazottja olyan képzett személyzetet jelent, amit másutt nem lehet gyakran találni. Így a nagybirtokosok jelentőségét Magyarország számára talán abban lehetne megjelölni, hogy azok hivatottak a parasztokat a racionális gazdálkodásra tanítani.

Csak hogy ezt a szerepet sokkal jobban betölthetnék, ha kiterjedésük kisebb lenne. Mert a hatalmas különbség miatt a paraszt nem merészeli saját gazdaságát párhuzamba állítani a földesúréval. Most úgy tűnik a parasztnak, hogy a birtok nagysága maga után vonja a racionalitást. Tehát egy parasztbirtokon nem lehet előnyösen megvalósítani azt, ami egy nagy gazdaságban olyan magától értetődően jó.

A nagybirtokok messze előbbre vannak, mint a kisbirtokok. Az ország szempontjából mégsem olyan nagy a jelentőségük. Bár azok az idők Magyarország számára hála Istennek elmúltak, amikor a nagy uradalmak tiszta jövedelmét a nemesek nagyrészt külföldre vitték. Egy birtoknak azonban nem annyira az a célja, hogy jó gazdálkodás folyjon rajta. Hanem az, hogy lehetőleg nagy jövedelmet hozzon és a népességet eltartsa. Egy még olyan kiváló gazdálkodás sem igazolhatja a nagybirtokok túltengését, ha azok a néptömegeket kizárják előnyeik élvezetéből. Az árutermelés a nagybirtokon átlagosan nagyobb, mint a parasztbirtokon. Ez a termékefelesleg azonban nem vonz népességet, mely azt élvezni tudná, hanem elűzi azt.

A nagybirtok nem hiába viseli a pusztá nevet. Ugyanis sokkal ritkábban lakottak, mint a parasztbirtokok. Ahol a nagybirtokok négyzetmérföldenként 2000 léleknek nem biztosítanak lakhelyet, ott a falvak 3000-4000 lakost számlálnak ugyanakkora térségben. Az alacsony négyzetmérföldenkénti átlagos népességet Magyarországon legnagyobb részben a nagybirtokok nagy száma okozza.

Így pl. Vásárhely 11 négyzetmérföld nagyságú határa 42.500 lakost táplál. Ezen felül még 763.000 véka gabonát és kereskedelmi növényt ad el. Tehát négyzetmérföldenként 3800 lakos 70.000 vékát. Addig a szomszédos Mágócsi Uradalomban több mint két négyzetmérföldre mindössze (alkalmazottakkal, papokkal, szolgálókkal stb.) 1202 személy jut. ez a házasulatlanok nagy száma miatt alig egy 4000 fős népességet jelent, tehát négyzetmérföldre 2000 lelket. Lássuk a Mágócsi Uradalom adatait.

Növényfélése	Termés, véka	Saját szükséglet, véka	Fölösleg, véka
Repce	18.812	812	18.000
Búza	46.510	19.510	27.000
Árpa	25.900	13.900	12.000
Zab	12.560	12.560	-
Köles	4.780	1.780	3.000
Kukorica	11.875	1.875	10.000
<i>Összesen</i>	<i>120.438</i>	<i>50.437</i>	<i>70.000</i>

Tehát annak ellenére, hogy Mágócs népessége csak fele akkora, mint Vásárhelyé, kivételre mindössze 35.000 véka kerül négyzetmérföldenként. Ez az összehasonlítás szembeötlő, hiszen Mágócs jó talajáról és kiváló gazdálkodásáról ismert. Ennek az uradalomnak a produkciója adataink szerint messze elmarad Vásárhelyétől, mely kétszerannyi népesség ellátása után is dupláját szállítja ki. bár ezt az elmaradást a nagyobb méretű takarmánytermelés, tehát a gabonatermesztés korlátozott volta részben magyarázza is.

1866 nyarán a mezőgazdaságilag művelt terület 43 %-án szemesterményt és ipari növényeket, 57 %-án takarmánynövényt termeltek. Ha tekintetbe vesszük is az állattartást, különösképpen pedig a 32.000 darabból álló juhnyáját, a lényeg nem változik. amit itt hangsúlyozni kívánunk, hogy az uradalom csupán a fele lakosságát tartja el annak, amit a parasztlakosok földje.

Lehet tehát, hogy az uradalom ugyanakkora területről nagyobb piaci jövedelmet tud előállítani. Így a földesúr a városban több luxusipart tud foglalkoztatni, mint a parasztlakosok. Másrészt azonban az az ipar, mely az élet szokásos szükségletei számára termel (pl. ruhát, lakást stb.) sokkal kevesebb elfoglaltságot talál a nagybirtokon, mint a parasztlakosok. A földesurak városban

elköltött járadékai nem hatottak különösebben élénkítően az ipar ottani állapotára. Mindez az első pillanatra látható a magyar városok ipart nélkülöző helyzetéből.

A nagybirtok felosztása ezért Magyarország nemzetgazdasága számára igen fontos volna. A parasztbirtokok valószínűleg megnagyobbodnának az ilyen felosztással és ez megkönnyítené mindenekelőtt a középréteg kialakulását. A népesség a felosztott uradalmakon nőne. Önmagában a sűrű népesség még nem áldás. Csak annyira, amennyire nem nevezhető túlnépesedésnek. Ezen határok között a népsűrűség az az elem, melyből az egész népgazdaság melegét és életét teremti.

A magyar mezőgazdaság virágzását és erősödését elő akarják mozdítani. ehhez szükséges a közeli piac, a mezőgazdasági termékek felvevője belföldön, valamint az erős iparos réteg és a fejlett ipar. Ipar és iparkodás. Utóbbi az ipar csemetékertje, mely csak ott jöhet létre, ahol megfelelő népesség kínálja a vásárlóerőt. Ezt kell tehát először megteremteni, mint az első láncszemet. Vagyis alkalmat adni arra, hogy az országot elfoglalják és az ország olyan nagy részét képező nagybirtokokat benépesítsék.

Magyarországon szükség lenne olyan intézményre, melynek tevékenysége az ország javát szolgálja. Ilyen lehet pl. a Belga Bank leányvállalata azzal a céllal, hogy nagybirtokokat vásároljon és azokat felosztva ismét eladja, mégpedig éves törlesztés ellenében. Nálunk az ilyen üzletek jogosan rosszhírnevek. De Magyarországon áldásosak lehetnének, ha azok nem kizárólag az intézmény érdekeit képviselnék.

A dolog természetéből adódik, hogy a bank általában csak saját hasznát tartja szem előtt. Ezért nem annyira középirtokok létesítésére törekszik, mint törpebirtokokéra, hiszen az utóbbiakra sokkal több vevőt talál. ezáltal a tevékenysége talán többet árt, mint használ. Az országnak olyan intézményre lenne szükséges, mely lemond az osztalékról és részvényeseit azzal az érzéssel fizeti ki, hogy hazafias cselekedetet vittek végbe. Mint ez a Magyar Földhitelintézet esetén volt. Itt más alapelveket kell követni, mint a legnagyobb profit megszerzése.

Egyébként az ország a külföldi intézményt kezdettől nagy bizalmatlansággal fogadta. Rossz néven vették a külföldi spekulánsoktól, hogy a magyar gondviselést akarta játszani üzleteivel. Az intézmény tevékenysége semmi esetre sem terjedt ki annyira, mint az várható volt, és talán az egész kísérlet kudarcba fulladt. A híresztelés szerint az intézmény által megvásárolt, de még szét nem osztott birtokok legnagyobb része egy angol bankhoz közelálló csoport tulajdonába ment át. Ez lenne legjobb bizonyítéka az üzlet kudarcának. Sikeres volt a bank a Sina birtokok eladásában és néhány kevésbé fontos parcellázásban Fejér megyében. A középirtokok kialakítása idáig még nem valósult meg. A magyar mezőgazdaságban ennek ellenére végbementek nagy átalakulások a közelmúltban. Az elmúlt évtizedekben kialakult viszonyok és aránytalanságok megérté-

séhez szükséges, hogy még egyszer visszatérjünk a földesúr és jobbágy korábbi viszonyára.

I. Lajos (1342-1382) óta a kilencedhez és a tizedhez fokozatosan még újabb terhek csatlakoztak, melyek a parasztok életét megkeserítették. Annál is inkább, mert azokra semmiféle szabályozás nem volt. A földesúr önkénye határozta meg. Így ritkán csökkentették, annál inkább növelték a terheket. A követelmények tömegét az szabta meg, hogy a földesúr mennyire tartott igényt a jobbágy pénztárcájára és munkaerejére. A török háborúk a magyar gazda pénzét már régen megcsapolták, még mielőtt a vére folyt volna.

A nagy parasztsereg, melyet 1514-ben összetoboroztak a török elleni keresztes háborúra, talán valóban fleimserte valódi ellenségét mikor nem a török, hanem saját nemesei ellen fordult. Vesztettek és a jobbágyok elnyomása nagyobb lett, mint annak előtte. Tulajdonképpen a parasztok, mindent összevéve, megérdemelték volna a halált. Amiért a nemes kegyesebbnek mutatkozott, abban leli magyarázatát, hogy "sine rusticitate nobilitas parum valet." (Ami népiesen így hangzik: Ha a paraszt nem tojik, az úr nem eszik. Szerk.) Látható, hogy a nemesekből nem hiányzott az éleslátás. A szabad költözködési jogot persze megvonták és a paraszt ezután jobbágy lett: *mera et perpetua rusticitate sub-jectus*. A szabad költözködési jog azonban hamarosan vissza lett állítva.

Így maradt ez lényegében Mária Teréziáig, akinek nagy érdeme, hogy a földesurak önkényét korlátozta az Urbáriummal. A magyar nemes javára kell írni, hogy sok földesúr engedékeny uralmat gyakorolt a parasztok fölött és utóbbiak az új rendelkezés bevezetésének ellenálltak, mert az Urbárium nagyobb kötelezettségeket rótt rájuk, mint az addigiak.

Az Urbárium szerint a paraszt igényelhette a birtok meghatározott területét, mely terület meggyéknként változott. A bíróság jóváhagyása nélkül már nem lehetett jobbágytelkéről elúzni, illetve csak akkor, ha a földesúr a teljes alkalmatlanságát vagy veszélyességét bizonyította. Ténylegesen tehát tulajdonosa lett (ha nem is szabad tulajdonosa) földjének, melyet az Urbárium biztosított számára. A jobbágyok évente Mihály naptól György napig kimérhették borukat. Ahol nem volt saját termésű bor, ott a községnek csak Mihály naptól karácsonyig volt kimérésési joga. az év többi részében ez urasági jog (regale) volt. Tüzfát és épületfát is ingyen kapott a jobbágy.

A *laudemia* Magyarországon ismeretlen volt. (*Laudemium*: a római jogban az az illeték, amely az örök haszonbér átruházásánál a tulajdonosnak járt. Ez a vételárnak, ajándékozás esetében a becsértéknek 1/50-ed részét tette ki. A német jogban a *hübérún*nak járt hasonló érték. Magyar Jogi Lexikon V. köt. Szerk. Márkus Rezső. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 1904. A Szerkesztő.) A malomhasználati kényszer tiltott volt, termékeit a jobbágy szabadon eladhatta. Csak az elővásárlási jog maradt a földesúré, amennyiben saját ház-tartásához szüksége volt a termékre. Ez a jog nem illette meg, amikor eladásra vásárolt. Készpénzzel kellett ekkor a piaci árat fizetni érte.

Az Urbáriumban meghatározott kötelezettségeken felül szabad volt a paraszt. Az Urbárium azonban a teljes jobbágytelkes paraszt számára a következőket írta elő:

1. Évente 52 fogatos robotnapot vagy egy fogatos helyett két kézi robotnapot. Az aratási időben joga volt a földesúrnak hetenként a kétszeres robotot követelni, amit más időszakban levonhattak. Ha egy robot elmaradt, akkor a kézi robotért 10 krajcárt, a fogatosért a dupláját kellett a parasztnak fizetnie.

2. Ezenkívül négy paraszt teljesített még évente egy "hosszú fuvar", mely kétnapos volt. Ez azonban nem lehetett az aratási időben. Az ellátási költségeket az uraság viselte.

3. Az ingyen tüzelőért és építési fáért a telkes parasztnak egy öl tüzifát kellett az urasági erdőben kivágni és az uraság udvarára beszállítani.

4. Háromnapi vadászatot kellett teljesíteni vadállatokra az uraság löporával és golyójával.

5. Egy forint házadót fizetett minden jobbágyházért.

6. Két forintot minden üst pálinkaégetésért.

7. Két tyúkot, két kappant, 19 tojást, $\frac{1}{2}$ pint vaját vagy ehelyett 48 krajcárt; ezenkívül minden 30 telkes jobbágy együtt egy borjút vagy 1 forint 30 krajcárt adott.

8. A földesúr lakodalma vagy nászéje (Primis) alkalmával az egésztelkes paraszt 48 krajcárt fizetett. Ugyancsak akkor is, ha a földesurat az országgyűlésbe hívták.

9. Minden mezőgazdasági terményből a kilenced a földesurat illette. A kertészeti növényekből, a tarló- és másodnövényekből nem. A kecskékből és bárányokból is le kellett adni a kilencedet. Az egyházat a tized illette.

Ezek voltak a jogai és kötelességei minden olyan jobbágynek, akik külön szerződéssel nem növelték vagy változtatták meg jogállásukat a földesúrral szemben. Az úrbéres jobbágyokon kívül voltak szerződéses alkalmazottak is. Közülük egyeseknek birtoktulajdoni joga volt és így teljesen szabad kezűk kaptak ingatlan tulajdonuk felosztására, elidegenítésére, ajándékozására stb. Másoknak átadták az ún. regáliák gyakorlását, pl. a vendéglői, mészárszéki, vadászati jogot. Esetenként az úrbéri szolgálatok meghatározott pénz- és természetbeni szolgáltatások ellenében megválthatók. Számos jobbágy teljesen szabad volt, bár még az úriszék bíraskodása alá tartozott.

Teljesen szabadok a Jászság, Kunság és Hajdóság kerületei, melyek területe 102 négyzetmérföld. Saját, a vármegyétől függő magisztrátusuk volt és maguk voltak a földesurak. Az előjogokkal rendelkező kamarai kerületek, mint pl. Nagykikinda Torontál megyében, az úrbéri szolgáltatásoktól mentesek voltak. Ezért azonban a királynak bizonyos összeget fizettek. A szabad királyi városok és a 16 szépeességi város sem volt földesúri uralom alatt.

Ténylegesen nem lehet megállapítani, hogy a magyar paraszt ilyen viszonyok között rossz helyzetben volt-e, akár a régi idők német parasztjával

össze-hasonlítva. Tetszése szerint vehetett fel kölcsönt és szabadon irathatta tulajdonára. Csak nem oszthatta fel jobbágytelkét a földesúr beleegyezése nélkül. A körülményektől függően egy jobbágyteleknél nagyobb területet birtokolhatott. A robot mérsékelt volt. Nem kellett laudemiumot és költözési pénzt fizetnie (Abzugsgeld), ugar és másodtermény után nem kellett kilencedet fizetni. És ha a bíróság előtt az uraság sokszor jogtalanságot is követett el vele, az "ítélet"-ért, amit kimondtak, nem kellett illetéket fizetnie.

Más oldalról azonban az egész adóteher a parasztokat, a királyi városok és szabad kerületek polgárait terhelte. A paraszt állította ki az újoncokat és tartotta el őket. Egyedül ő viselte a különböző megyei tisztviselők és alkalmazottak költségeit, az utak kizárólag az ő költségén épültek. Az egyházzal és iskolával is magának kellett gondoskodnia, az átutazó megyei tisztviselőknek és katonai személyeknek, említésre sem méltó kártalanításért, fogatot kellett biztosítani. ennek ellenére az adók alacsonyak voltak, és elenyészőek az állam jelenlegi követelményeihez képest. A fogatos szolgálatban töltött idő nem jelentett nagy értéket számára és azt jól tudta teljesíteni.

A földesúrnak is megfelelt a parasztok szolgáltatása. A robot messze elmaradt persze a szabad napi munka (napszám) és még inkább a darab munka mögött. Mennyiségében és minőségében, valamint az egy parasztra eső robotnapok számában csekély értéket jelentett. Mégis elegendő volt egy olyan mezőgazdaságban, ahol még a természeté a döntő szerep. Megfelelt a kevésbé gondos munka is. Inkább, mint nálunk Németországban. Itt a kevesebb munkával gyakran többet értek el, mint másutt a sokkal. Ebből adódik a magyar paraszt aránytalanul kevesebb évi robotja és egyéb teljesítése más országok parasztjaihoz képest.

És eljött az 1848-as év, mely a jobbágyokat szabaddá tette. Mentésítette a robottól és az úrbéri juttatásoktól, különösen a kilencedtől és a tizedtől. És a földesuraknak kártalanítást ígért. A papság önkéntesen lemondott a tizedről, kártalanítás nélkül. Természetesen más jövedelmi forrásokat kapott alapvető szükségleteinek fedezésére.

A földesúr kártalanításához nemcsak a most felszabadított jobbágnak kellett hozzájárulnia, hanem minden állampolgárnak. Az iparosnak éppúgy, mint a parasztnak, a szabad kerületek parasztjainak és a kártalanítandó földesuraknak éppénúgy, mint a volt jobbágyoknak. A magyar a föld felszabadítását nem úgy tekintette, mint magánjogi aktust, hanem mint hazafias tette. Talán ezáltal kevésbé az egyén számára akart könnyítést és felszabadulást hozni, és ezért egyéniileg nem is kért semmit.

Amit akart, az az egész állam felemelése, az egész ország erősítése szabad és erős parasztsággal. Ennek előmozdításáért mindenkinek ugyanannyival kellett hozzájárulni, akinek egyáltalán érdekében állt az állam erősítése. Az eszme nagy volt és tiszteletre méltó. Mert azok, akik azt törvényre emelték, maguk is a legnagyobb áldozatot hozták hazájukért és csak a legcsekélyebbet várták el

másoktól. De a magánjoggal mégis nagyobb összeütközésbe kerültek, mint megengedhető volt.

Ha valakinek áldozatot kell hoznia, mégpedig arányosan, az jogos. De ha az egész országtól kérnek áldozatot a jobbágyság javára, nekik még inkább hozzá kell járulni ehhez az áldozathoz. De a kötelességekkel terhelt jobbágyság nemcsak a földesúrral szemben lett kedvezményezett. (Aki a terhek megváltásához éppen úgy hozzájárult, mint a jobbágyság.) Hanem azokkal a jobbágyságokkal szemben is, akik nemrég magukat szabadították meg a jobbágysági kötelezettségekről.

A szabad parasztnak tehát segíteni kellett a földesúr kártalanításában anélkül, hogy ebből haszna lett volna. Nem kevésbé a polgároknak és kézműveseknek is. A földesúr tehát kártalanításban részesült. De a kártalanítás részben csak vagyonának áthelyezése volt a jobb zsebéből a bal zsebébe. Ugyanis be kellett fizetnie a megváltási összeget az állam adóasszájába adófizetés formájában. Így tulajdonképpen saját pénzével kártalanította magát. Ráadásul a kártalanítási összeg nem nyújtott pótlást azért, amit a földesúr elvesztett. Átlagosan egy paraszttelért 500 forintot kapott földbirtok tehermentesítési kötvényekben, melyek 5 %-kal kamatoztak.

A kártalanítás összege minden megyére külön lett számítva, mégpedig az 1844. évi kilencedre vonatkoztatva. Ha nem tévedünk, a fogatos robot 24, a kézi robot 12 krajcár volt általában. A vármegyék 8 osztályba lettek sorolva, a földek pedig 3 csoportba (a nyolcadik osztályban 2 csoportba). Az osztály és csoport beosztás meghatározta a jobbágyságok kártalanítási összegét, melyet a földesúr kapott. A következő séma szemlélteti mindezt:

Megyék osztályozása											
I.			II.			III.			VIII.		
Földek csoportosítása											
1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	
Kártalanítás Ft-ban jobbágytelkenként											
700	650	600	650	600	550	600	550	500	350	300	
Megye megnevezése											
Fejér, Sopron, Moson, Pozsony, Tolna, Vas			Békés, Csanád, Esztergom, Rába, Nyitra, Pest			Baranya, Borsod, Csongrád, Komárom, Sümeg, Veszprém			Árva, Máramaros, Turóc		

Egy házas zsellérért 50 forint kártalanítás járt. A papi tized minden esetben állami pénzeszközökből lett megváltva, amikor az privát tulajdonba ment át szerződés szerűen. Az átlagos paraszttelért kapott összeg (kötvény) 5 %-os kamata a földesúrnak évente 25 forintot jelentett. Ez arra volt elég, hogy azokat az

eszközöket karban tartásák, melyeket azt megelőzően a paraszt az uraság birtokán tönkretett. De a többi jövedelemforrásért, a robotért és a kilencedért nem maradt a földesúrnak semmi. Csak a vigasz, hogy áldozatot hozott egy jó ügyért. És ezáltal részben azokért a jogtalanságokért bűnhődjön, melyeket ősei a középkorban követtek el a parasztokkal szemben.

Ez azonban még nem minden. A kártalanítási összeget a földesúr nem kapta kézhez, amely pedig a legfontosabb lett volna számára. A jobbágyság szolgáltatásai ugyanis 1848-ban megszűntek és a földesúr hirtelen ott állt mindenétől megfosztva. Nagy birtoka műveléséhez a szükséges kilencedet már nem kapta meg, amiből azelőtt a kiadásait fedezte. A parasztok elmaradtak, akik azelőtt a földet szántották, vetették és aratták robotban.

Hiányoztak neki a megfelelő földművelő eszközök, a szükséges állatállomány és az épületek mindkettő számára. És hiányzott neki a munkás. Ha nem volt pénze, hogy a szükséges dolgokat azonnal beszerezze, hogyan vezethette a gazdaságát? De ha volt is pénze, a baj attól még nem múlt el. Munkás már nem volt kapható. A 24 vagy 12 krajcár helyett (amíg régebben kapott) az ötszörösét kérte és még kérette is magát.

Keveset segített, hogy a földesúr két évi politikai vihar és háborút követően, mely az országot pusztává tette, 1850-ben 30 forint előleget kapott a teljes jobbágytelek és 5 forintot egy zsellértanya után. Azok ebben az előnyben sem részesültek, akik ellen a felkelésben való részvétel miatt vizsgálat folyt és nem kaptak felmentést. A valódi kártalanítás csak akkor következett be, miután a földesurak hét vagy nyolc évig magára hagyták. Először 1855-ben és azt követően.

Akkor kapta meg a földesúr a "tehermentesítési kötvényeit" (kártalanítását), mely már régen nem volt olyan értékű, mint ahogyan mondták. A földesúrnak szüksége volt pénzre és ezért a papírokat azonnal el kellett idegenítenie. Ekkor az árfolyamban ismét nagy veszteség érte.

A jobbágy kevésbé érezte az új körülmények könnyítéseit, mint a földesúr a terheket. Ahelyett azonban, hogy szabadságát saját birtokán a gazdálkodás javítására fordította volna, gyakran csak lézengett és henyélt. A paraszti munka és a nemzetgazdaság termelése csökkent. Ezek a körülmények csupán átmenetet jelentettek, de ez az átmenet nyomasztó volt. A maradandó következmények Magyarországon is azt mutatták, hogy a föld és kéz (nép) szabadsága elengedhetlen előfeltétele a mezőgazdaság felemelésének abba a magasságba, mely a mi időnknek megfelel.

Magyarországon a szabadságba való átmenet sokkal nehezebb volt, mint más országokban. De tartós hatásai annál fényesebben mutatkoztak meg. És ha Magyarországnak mátol Európa élelmezésében egészen más jelentősége van, mint március előtt volt, úgy ezt a nagyobb jelentőséget főképpen a föld és a munkáskéz felszabadításának kell tulajdonítanunk.

Ötödik fejezet

A mezőgazdasági munka

A ritka népességű és kiterjedt termékeny földekkel rendelkező országban a munkáskéz hiánya mindig érezhető és nyomasztó. A magyar föld nagy részén a barom volt a legfontosabb mezőgazdasági munkás a közelmúltig. De nem a kocsi és az eke előtt, hanem a pusztán, ahol takarmányt keresve gyarkan a gyökereket is kénytelen volt feltúrni. A Magyar Alföldnek ezen a részén az emberi munkaerő az állatok felügyelére szorítkozott. Csak az zavarta meg őket, ha a betyárok vagy a farkas a gulya egy állatát (mely különösen szívükhöz nőtt) a nádasba ragadta.

Korábban nem volt érezhető az ilyen mérvű hiány munkáskezekben. A gyér népesség elegendő volt a mezőgazdaság munkaerő-igényének fedezésére. Ez azonban hirtelen megváltozott. A folyók és a vasutak szabad utat biztosítottak a Magyar Alföld termékei számára külföld felé, mely addig el volt zárva. az adózás nagyobb gazdasági erőfeszítésre kényszerített. Az európai gabonapiac viszonyai ezt a nagyobb erőfeszítést gyümölcsözővé tették és mindinkább növelték azt a területet, amely megmunkálást igényelt. A szántó gyorsabban nőtt, mint a népesség. A gondtalan pusztá ugyanolyan mértékben fogyott. Az állandóan növekvő lakosság ellenére a munkaerő hiánya egyre nyomasztóbb lett.

Az ezeréve Árpád birodalommal most nem foglalkozunk. Magyarország mint politikai államalakulat tulajdonképpen régebbi, mint sok más európai. Gazdasági szempontból azonban még a fejlődés korábbi fokán áll.

De fejlődik, mégpedig elemi gyorsasággal. Ezért szenved Magyarország a legszerencsésebb bajban, ami egy nemzetgazdaságot érhet. Népessége kevésbé gyorsan nő, mint a munkáskezek utáni igény, ill. mint a gazdaság egésze fejlődik. Mint minden gyorsan felvirágzó országban, úgy Magyarországon is a munka igen drága. A földjádék ebből adódóan alacsony. Ipari országokban a nagyobb munkaerő kereslet nagyobb kínálatot idéz elő. A hiányzó ipari munkást kívülről sokkal hamarabb meg lehet szerezni, mint a mezőgazdasági napszámot. Az ipar nem helyhez kötött, könnyen elmozdítható.

A mezőgazdasági munkás azonban legtöbbször saját hazájában kis tanyát birtokol és jobban kötődik a röghöz. Ha el is határozná magát, hogy átköltözik másik vidékre, ott egy teljesen új gazdálkodási formát találna és nehezen alkalmazkodna az új körülményekhez. Ahol a termékeny birtok vonzóereje is közrejátszik, vagyis teljes telepítése esetén lehet sikeres az idegen mezőgazdasági munkaerő odatelepítése. Ez az idő azonban Magyarország

számára már elmúlt. Minden darab föld ugyanis tulajdonosra talált és senkinek sincs kedve ahhoz, hogy valamit is leadjon birtokából.

Magyarországon csaknem mindenütt és minden üzemben idegen németeket találunk. A mezőgazdaságban azonban nem. Legfeljebb az urasági tejgazdaságban van az alpesi tehenek mellett egy svájci idegen. Esetleg egy hannoveri juhász tévedt a magyar juhnyáj közé. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy a németek az iparban felülmúlják a magyarokat. Inkább arról van szó, hogy a hazai mezőgazdasági munkások nem alábbvalók a bevándorlóknál. A becsvágyat nem hozza magával bevándorló, hogy túltegyen a hazaiakon. Persze az őslakos, aki valamely munkában többet vagy jobban teljesít, sincs jobban megfizetve. Egy német mezőgazdasági napszámos tehát éppenúgy megtalálja a számítását ha Magyarországon dolgozik, mint az ipari munkás. Erre bizonyítékot szolgáltattak a statisztikai adatok. A mezőgazdasági munkás azonban nagyobb ragaszkodást érez a régi földje után, semhogy a nyerségvágy régi helyéről egy másik helyre vonzza. A mezőgazdasági munka nem olyan helytől független, mint a tőke, a kereskedelem és az ipar. Ezért is mutat nagyobb csúcsokat ott, ahol túlságosan felhalmozódik (Kína, Itália) és hagy nagyobb mélységet kitöltetlenül ott, ahol hiányzik.

De nemcsak ez az oka annak, hogy a gyorsan felvirágzó mezőgazdaság kevésbé képes kívülről oda vonzani a hiányzó munkaerőt és ilyen módon fedezni a növekvő szükségletét. Arra sem képes, hogy az ország népességét olyan mértékben növelje, mint a felvirágzó kereskedelem és ipar. Utóbbiak nagyon ösztönözhetnek a házasságra és a népes család alapítására. Mert itt a két kéz (mely állandóan munkálkodik) a legéhesebb szájat is el tudja látni. Ilyen országokban a termékeny házasság áldás lehet. Ugyanis a sok gyerek sok forrást jelent, melyekből a család gazdag jövedelme származik.

Másként áll a dolog olyan országban, ahol pusztán a felvirágzó mezőgazdaság hív be népességet. Az az osztály, mely nemcsak munkájából, hanem birtokából is él, amúgy is több munkaalkalmat talál és a legnagyobb kereset sem ösztönzi a szaporodásra. Ugyanis a család minden újabb tagja növeli a birtok felaprózódásának veszélyét. Mégpedig nagyobb mértékben, mint ahogyan munkaerejével az egész birtok gyarapodásához hozzájárul. Így lehet a mezőgazdaság virágzó vagy hanyatló. A gazda házasodik, ha szüksége van háziasszonyra. a kevés gyermek biztosítja a megfelelő örökrészt és a legelőnyösebb kereseti lehetőséget.

Az egyszerű mezőgazdasági napszámosnak még kevesebb oka van arra, hogy családját növelje és ezáltal gazdasági helyzetén javítson. Legalább is a tiszta mezőgazdasági (kevés iparral rendelkező) országban, kiváltképpen Magyarországon. A mezőgazdaság nem képes a munkást egész éven keresztül folyamatosan foglalkoztatni. sok hosszú munkaszünet adódik és sehol sem hosszabb, mint a magyar mezőgazdaságban. Tulajdonképpen itt kétszer dolgozik a munkás egy évben, akkor azonban nagy erőfeszítéssel. Féléven keresztül

azután ereje parlagon áll. Inkább lökészerű, mint rendszeres a munka. Mit kezdjen itt a mezőgazdasági munkás a munkaszüneti időszakokban? Ha a vidéknek, vagyis az Alföldnek valamilyen háziipara lenne, úgy ebben az időszakban a munkás egész családjával azzal foglalkozhatna. De ez is teljesen hiányzik. Hogy a munka nélküli időszakban a munkás ne haljon éhen, napszámbéréből a rövid munkaidőben annyit kell kapnia, hogy abból az egész évben élni tudjon. Vagyis a gazdának kell őt táplálnia a munka nélküli időszakban. Esetleg a munkaadónak időnként foglalkoztatnia kell a munkást, még ha nincs is sürgős szüksége rá. Végül kell, hogy egy kis tanyája legyen, ahol szabad idejét részben el tudja tölteni.

Itt a munkás nagyobb hasznot húz a nemzetgazdaságból, mint másutt. Ez a haszon azonban abban áll, hogy az év egy részét henyélésben kell töltenie. Nem abban, hogy az év végén nagyobb megtakarítást tett félre. Másoknak olyan csekély a birtokuk, hogy nem ad munkát egy egész családnak. Kevésbé hátrányos a helyzetük, ha legalább táplálni tudják a családot. Magyar szokás szerint azonban az ember és az asszony (különösen az utóbbi) nem szívesen megy el napszámba. aki el tudja kerülni, elkerüli és inkább kevesebbet dolgozik, mint hogy lealacsonyodjék. Mert a legkisebb birtokos is annak tekinti a napszámot.

A napszámban végzett munka eleve korlátozott, hiszen a saját földjén el van foglalva éppen abban az időben, mikor az idegen gazda igényt tartana rá. Ráadásul a nagybirtok olyan túlsúlyban van Magyarországon, hogy a dolgozó paraszt és napszámos birtoka hhoz képest elenyésző. a három korábban említett közigazgatási kerületben (Buda, Nagyvárad és Temesvár) Fényes szerint, a 261.000 paraszti birtokon kívül még 392.000 bérlő, házas zsellér és nem ottani illetőségű tartózkodott. Közülük 13.000 főt a mezőgazdasági munkában részt nem vevőnek vehetünk. Tehát 640.000 család esett a csaknem 1700 négyzetmérföldnyi területre. Ez 28 hold produktív és improduktív területet tett ki egy dolgozó családra.

Természetesen ezek a számok a 20 évvél ezelőtti időszakra vonatkoznak. Újabb adatunk nincsen. Galgóczy (A mezei gazda, 1865. I. 272. o.) 12 holdat vesz egy dolgozó személyre egész Magyarországon, leszámítva az erdőt, legelőt, nádaszt és a terméketlen területet. A saját tulajdonnal bíró mezőgazdasági napszámosok többnyire falvakban laknak, mivel a földesúr elkülönítette korábban a jobbágyokat magától. az uradalomban a bér munkások laktak. A nagybirtokosok kénytelenek voltak házakat építeni és néhány hold földdel kiegészítve azt a munkásaiknak felajánlani többéves szerződés keretében. Így természetesen meg lehetett tartani munkásokat, de mindig csak félig. Mert ha azok saját gazdálkodásukra földet kapnak (és enélkül ritkán vállalkoznak) akkor az uraság nem veheti őket olyan kizárólagossággal igénybe, mint például egy napszámost, aki saját birtokán nincs lekötve.

Magyarországon rendkívül magas bért kell a munkásnak fizetni. Az évi átlagos bér azonban csekély, ill. a dolgozó népesség szaporodására irányuló ösztönzés kicsi. A mezőgazdaságnak ezért jobban kell küzdenie a munkaerőhiánnyal, mintha többoldalú termelési tevékenységet folytatna. Másutt a munka egyenletesebben oszlik meg és a tisztán mezőgazdasági tevékenységet a háziipar is kiegészíti a szezon mentes időszakokban.

Kíváncsú lenne pontos adatokkal rendelkezni a Magyar Alföld népességszaporulatáról. ez azonban hiányzik a régebbi felvételek megbízhatatlansága miatt. Magyarországon az alábbi népességszámlálásokat ismerjük (Erdély nélkül, fő):

1787	7.116.789	(Czörnig)
1840	11.186.197	(Fényes)
1846	11.895.796	(Fényes)
1857	11.841.716	(Czörnig)

A népesség 1846 óta nem lett kevesebb, de az 1840 és 1846-os magas számokban ellentmondás rejlik. Bár Magyarország népessége állandóan és nagyobb mértékben nőtt, mint általában Nyugat-Európáé, mégis mintha ennek a növekedésnek az oka nem a termékeny házasságokban rejlene. A házasságokat valóban igen korán kötik. A szerb férfiak inkább érett korban házasodnak. A magyarok talán szégyenlik a túl népes családot. Bár nem mondhatjuk, hogy a Magyar Alföldön a két- vagy háromgyermekes család lenne az uralkodó, de nincsenek messze ettől.

Nagyon elgondolkodtató, hogy Magyarország bizonyos vidékein az asszonyok szégyennek tartják, ha már a házasság első vagy második éve után anyák lesznek. relate refero. (A hallottakat idézem.) Csak egy feljegyzést találtunk a házasságok termékenységről, amely valójában nincs összhangban az elmondottakkal. Glatter szerint (Oesterr. Revue 1863. I.) a volt Pest-Pilis magyében egy házasságra 4,39 gyermek jutott a magyar, 4,32 a szerb és 4,24 gyermek a szlovák családokban.

Ha a házasságok átlagosan termékenyek is voltak, a hatalmas gyermekhalandóság azt ellensúlyozta. Nyugat-Európával összehasonlítva elborzasztóak az egészségügyi viszonyok. Orvoshoz a paraszt a legritkábban és többnyire csak későn fordul. A bábaasszonyok játsszák a legnagyobb szerepet az orvosi dolgokban. A gyerekek gondozására nem sok gondot fordítanak. Annál edzettebb persze az, aki átvészelte a gyermekkort. Magyarországon igen sok magas kort megért ember van.

Az 1865-ös osztrák statisztikai évkönyv Pest-Buda, a 20 vármegye, valamint a Jászság, Kunság és Hajdúság népességmozgását közli az 1863. évben. A 164.192 haláletet közül nem kevesebb, mint 87.449 5 év alatti gyermek halálát tartja nyilván. Ha ez az arány állandó, akkor a születetteknek csak 46 %-a éli

meg az 5. évet. Persze 1863 katasztrofális év volt és a halál gazdagabban aratott, mint általában. Bár a katasztrófa sújtotta terület az itt számításba vett megyék közül csak nyolcra terjedt ki. Másrészt nem derül ki annak oka, hogy a nyomor következtében miért éppen a gyermekek körében nagyobb a halandóság, mint az idősebb korosztályokban. A halálozási arány a gyerekek és idősebbek között erősen megváltozott.

Tornay szerint (Stat. Közlemények II. 49. o.) 1000 halálozásra 540 5 éven aluli gyermek esik pest-Budán az 1850-54. években. Ugyanaz az arány tehát, mint a fent említett. Pozsonyban 1851-ben 555, Sopronban 1851-ben 452, Kassán 1851-ben 555, Sopronban 1851-ben 465, Debrecenben 552, egész Magyarországon az említett évben 514.

A munkaerőhiány e tartósan ható okához az előttünk álló időszakban még egy átmeneti ok is csatlakozik. Ez a robot megszűnése. A szabadság ugyanis kétélű kard, ha a paraszt jobbágyi béklyóit és a robotot előkészítés nélkül szüntették meg. Magyarország ebben nem áll egyedül. Galiciában és Csehországban ugyanezek a jelenségek mutatkoznak. Az orosz-lengyel tartományok (Grodno és Wilno) 1833-ban ugyanezzel a bajjal küzdöttek. Oroszország ma is beteg a robot alól történ felszabadítás következményeivel.

Az olvasó ne vegye úgy, hogy a jobbágyság és feudelizmus mellett beszélhénk, ill. a munka és a föld szabadságát károsnak tartanánk. Mi csak az átmeneti időszak kellemetlen jelenségeire akartunk rámutatni és ezek bizonyosan nem szolgáltatnak okot az átmenet után bekövetkező szabadságról való lemondásra.

Egy nép, mely hozzá van szokva ahhoz, hogy az uraság parancsára dolgozzon, hamar elbódul a hirtelen nyert szabadságtól. Gyakran azt gondolja, hogy a szabadságából kifolyólag másnak nem dolgozhat, még ha fizetnek is érte. Korábban a heti robot mellett saját gazdaságát is kezelte. A felszabadítás után úgy gondolta, hogy hetenként egy pihenőnappal több van neki. Az fel sem merült nála, hogy a korábban ingyen teljesített robot helyett pénzért dolgozzon és ezzel keresetét növelje.

A szabadság első öröme úgy a fejébe száll, mint az első pohár bor. A jobbágyi viszonyok megszűntével a jobbágyok vonakodtak korábbi földesuruk számára munkát végezni. Egyesek a függetlenség prízé miatt, mások kényelemszeretetből. És talán csak kevesen azért, mert most teljes erejükkel saját földjükön kívántak dolgozni. Így állt a földesúr 1848 után egyszerre minden seegítségtől, még a fogatos munkáktól is megfosztva. Még a zsellérek is mindinkább elfordultak tőle, akik azelőtt szorosan kötődtek hozzá. Ők is inkább a parasztnak dolgoztak, feltéve, hogy azok jobban megfizették őket.

Most a bér egy forintba vagy magasabbra emelkedett. Korábban a paraszt egy elmaradt fogatos vagy kézirobotért 20, ill. 10 krajcárt fizetett. A robot fölötti szolgáltatásért 24 vagy 12 krajcárt kapott. Ez egyszerre megszűnt. A földesúr most boldognak volt nevezhető, ha a korábbi bér négyszereséért vagy

ötszöröséért munkást tudott szerezni. Mert sokan voltak a kevésbé szerencsések.

Csak egy módon mutatott a volt jobbágy kedvet ahhoz, hogy korábbi földesura földjeit megművelje, nevezetesen ha haszonbérbe adták neki. A bérbeadás 1848 után nagyon elterjedt. A nagybirtokos munkaerő és eszköz hiányában arra kényszerült, hogy a gazdálkodás egy részétől szabaduljon. Előző időkben főképpen a fölesúr szabta meg a bérleti díjat. Akkor csak egy oldalról mutatkozott konkurencia, a munkások oldaláról. Most fordítva, a munkás határozta meg bérét és a konkurencia az ellenkező oldalra tolódott át.

Éppen ebben az időben két esemény történt, melyek a munkaerőszükséglet és munkaerő kínálat közötti kedvezőtlen arányt még rosszabbá tették. Az 1849-es háború az egész országot fegyverbe hívta. Magyarország fiai Itáliában és saját hazájukban véreztek. Aki azonban a kardtól megmenekült, az nem menekült meg a besorozástól. A legjobb munkaerőt vonták el az amúgy is olyan munkaerőigényes országtól, miközben a honvédek hosszú évekre katonaruhába bujtatták.

E körülményből következett a második. 1852-ben bevezették a magas földadót és ez a gazdálkodás kibővítését eredményezte, ahogyan majd látni fogjuk. A legelők a felosztás után mindinkább összezsugorodtak, a munkaerő igényő szántó mindinkább terjedt. Az elmúlt évtized közepének magas gabonaárai és az európai piac akkori kedvező viszonyai is segítettek ebben.

Némi munkaerőpótlást jelentett a Magyar Alföldnek a szlovákok vándorlása, akik minden évben kisegítettek bizonyos helyeken aratás idején. Berg (Az osztrák monarchia keleti részéről, 1860) szerint ők a robot megszűnése óta különösen lusták lettek és nagy kedvet mutattak ahhoz, hogy birtokaikat a hegyekben eladják és a velük született vándorló hajlamuk folytán másutt keressenek munkát.

Hatékonyabb azonban az a segítség, amelyet a mezőgazdasági gépek nyújtottak és nyújtanak. Talán a munkaerő hatalmas drágulása szerencse volt a magyar mezőgazdaság számára, mert enélkül nem lett volna olyan gyors és általános a gépek bevezetése. Technikailag ritkán olyan kedvezőek a mezőgazdasági gépek egy ország számára, mint Magyarországnak. A nagy mezők és a szabályos felszín megkönnyítik azok lehető legjobb felhasználását. Gazdaságosság szempontjából is a legjobb hatást mutatják. Megtakarítják az elérhetetlen napszámokat és az emberi kézzel elvégezhetetlen munkát pótolják.

Ami általános elterjedésüket még akadályozza, az a mezőgazdasági gépek magas ára. Magyarországon a gépek természetesen drágábbak, mint nálunk. Sajnos ott, ahol a gépeket be kell szerezni, a kamt is sokkal drágább. Nem kevésbé hiányzik az országban a megfelelő iparosság, amely a szükséges javításokat el tudná végezni. A nagyobb birtokoknak mindenesetre megvannak a maguk kézművesei és a saját műhelyei. Meglehetősen általános is a mezőgazdasági gépek használata. A legjobb szolgálatot tették akkor is, ha nem

használták fel őket, csupán megmutatták a munkásoknak, hogy ők nélkülözhetők.

A munkások mértéktelen követelése miatt például 1859-ben szükségessé vált egy kaszálógép beszerzése Kisújszálláson. De azt csak az első évben használták. Amikor a munkások látták, hogy helyettesíthetők, csökkentették a követeléseiket. Olyan kezesek lettek, hogy hasonlóan olcsóvá vált az aratás a munkásokkal, mint a gépekkel. A gép 1200 forintba került. Évente ugyanannyit takarítottak meg az olcsó bér munkával, mivel a gép állandóan fenyegette a munkásokat, hogy fölöslegessé válnak.

A parasztság körében azonban a gépek elterjedésére addig nem lehet gondolni, amíg a jobb munkaeszközeiket nélkülözik. A megfelelő eszközök a vonóerő takarékosagra hatnak és ebben a magyar paraszt még túlságosan pazarló. A vaseke, a borona stb. általános bevezetése mégis hatékonyak bizonyul majd, amennyiben a vonóerő drágább lesz, ill. a magasabb művelési kultúra igényeket is támaszt a jobb megmunkálás iránt.

Amíg a nagybirtokos gépekkel akarja elérni a munkaerő megtakarítását, a paraszt még mindig az állattal. A paraszt (mindenek előtt a magyar) a gabonát még gyakran az állattal taposztatja ki ahelyett, hogy kézi cséphadaróval csépelné. A cséplőteret ezért taposótérnek nevezték. Hogy ne kelljen sok munkás, a gabonát sok helyen nem kévébe kötötték, hanem szabadon rakták a kocsira. Vagy mint a szénát, a mezőn keresztül vonszolták a taposótérre. Nem a víz, a gőz vagy a szél, hanem az ökör és a ló a malmok legelőkelőbb motorjai a Magyar Alföld parasztjainál. Még a disznókat is felhasználták régebben a búza aratásánál, ha nem találtak munkást. Gyakran arra kényszerültek, hogy disznókonddal legeltessék le a gabonát.

Lássuk csak a sajátos munkásviszonyokat közelebbről. Az állandó cselédek természetesen nem játszhatnak nagy szerepet a mezőgazdaságban, ahol az évi munka rosszul oszlik el és vagy rengeteg van belőle, vagy egészen hiányzik. Csak gabonatermesztés és semmi más. Vagyis egyoldalú extenzív gazdálkodás, amelyik tulajdonképpen nem ismer mást, mint a vetést és az aratást. Kevés vetés előtti talajmunkát, minimális növényápolást és aratás után semmiféle feldolgozást a nyers terméknek. Mit lehetne itt a népes mezőgazdasági cselédséggel csinálni egész éven át?

Az állatok felügyeletén kívül alig volt szüksége a magyar mezőgazdaságnak állandó munkaerőre. A mindenütt megtalálható népes cselédséget a mi fogalmaink szerint nem lehet mezőgazdaságinak nevezni, mert személyes szolgálat teljesítésére volt hivatva. Személyes szolgálatot teljesítőben Magyarország túlságosan gazdag. Ennek oka a luxus életvitelben gyökerezik. Ez a szokás a munkaerőhiány és a magas bér miatt nemcsak feltűnő, de nem kevésbé hátrányos is.

a magyar gazda számára az lenne a legkedvezőbb, ha szabad napszámospiac létezne. Oda fordulhatna, ha külső segítségre van szüksége. Nem okozna neki

költséget azonban, ha a munka a mezőgazdaságban szünetel. De akkor hogyan tudna egy ilyen napszámos réteg megélni? Ipari munka nincs, amivel a mezőgazdasági munkaszünetekben foglalkozhatna. Baranya megyében például, mely német fogalmak szerint a világ végén fekszik, egy kocsisnak vagy hasonlónak 100 forintig terjedő készpénzt kellett fizetni, a konyhai cselédnek pedig 60-70 forintot. Ezek közel vannak a müncheni árakhoz.

Abból a gazdának ismét nincs semmi haszna, hogy csak időszakosan foglalkoztatja a napszámost. Úgy a munkásnak kell mellékfoglalkozást találni. Utóbbi csak egy kisgazdaság melléüzemében lehetséges. akár a napszámos saját tulajdona ez a kisgazdaság, akár haszonbérlet a munkaadótól, az ilyen napszámos a gazda számára csak félmegoldás. Amikor a gazdának legnagyobb szüksége van a segítségre, akkor van a legtöbb munkája a napszámosnak is a saját gazdaságában. Ugyanis a munkás gabonája sem korábban, sem később nem érik, mint a birtokosé.

A gazda azonban okkal lehet elégedett, ha csak fél napszámosokat is talál. Mert pénzért nem tud elég munkaerőt kapni. A napszámosok saját birtokukon rendszerint a faluban laknak és így a különálló nagybirtoktól távol vannak. A nagybirtokosoknak jószágukon kell kis telkeket elkülöníteni és arra napszámosokat szerződtetni több évre.

Mielőtt ezen telepések viszonyait közelebbről vizsgálnánk, áttekintést adunk a napszám és az akkordbér nagyságáról Magyarország különböző vidékein. Fentebb már említettük, hogy a Kárpátokból sok szlovák vándorol le az aratásra. Ez a vándorlás 1848 óta növekedett. Tegyük még hozzá, hogy a horvátok is vándorolnak Magyarország délnyugati részére munkát keresni. Ezek főképpen naturálbérért, a termés bizonyos részéért dolgoznak, mely mellé még ezt-azt kapnak. Bort vagy szalonnát, lisztet kenyérnek és tésztának. A magyar napszámosnak egy-két lova is van, ha nagyobb távolságról jön munkába. Ezek a lovak is az uraság takarmányát fogyasztják.

Még a következő munkásvándorlásokról számolhatunk be. Bácskából tavasszal a munkások a Szerémségbe vándoroltak egészen Belgrádig, ahol tégláégetéssel foglalkoztak (bérük, koszt nélkül, 2-3 forintig ment fel). Aratásra hazatértek. Hajdú-Böszörmény vidéke (Észak-Bihar) cséplőket szállított a Nyírségbe. A palócok és régebben a szlovákok a Mátrából Pest megyébe mentek kaszálni és aratni. Vas megye felső részéből lefelé mentek a munkások a megye déli részébe, valamint Sümeg ispánságba, Zalába és Veszprémbe.

Magyaróváron a napszám évszak szerint 35-70 krajcár a koszt mellett. Aratási időben 1 forintig ment fel és bort is kaptak. A főhercegi birtokokon az aratási munkákat részben vándorló szlovákok végezték. A javadalmazás természetben történt, mégpedig a kaszálásért, kötésért és felrakásért $\frac{1}{11}$ - $\frac{1}{9}$, ugyanennyi a cséplésért. Tehát összesen $\frac{1}{5}$. A főhercegi birtokokon a termés nagyságát $\frac{1}{12}$ illetve összesen $\frac{1}{6}$ részben veszik tekintetbe. Hecke (Magyaróvár környékének mezőgazdasága, 1861) holdanként 5,08 forintot

számít aratási költségnek a parasztföldeken és 8 forintot - a jobb termés miatt - a főhercegi birtokon.

Pest-Pilis megyében 1858. és 1859. években a napszám kosztal együtt a mezőgazdaságban 15 és 53 krajcár között volt, átlag 32 krajcár. A mágócsi uradalomban ugyanezen időben 40 krajcártól 1½ forintig fizettek, beleszámítva mindent. Vagyis hetente 20 font búzakenyeret, 1½ font szalonnát, ½ font sót és 2 félliter kölesdarát. Az aratási költségek a termés 1/12-1/8-át tették ki az említett juttatások nélkül, melyek hetente kb. 1½ forintot jelenthettek. Az egész aratás itt 400 pár munkással átlagosan 3½ hét alatt befejeződött. A cséplésre ugyancsak 1/12-1/8-ot adtak le az aratásra és a cséplésre együtt tehát 1/5-öt. Ezt az ötödöt búzána 11 forint 37 krajcárnak számítják, kétszeresnél 9 forint 17 krajcárnak, árpánál 5 forint 54 krajcárnak, zabnál 7 forint 41 krajcárnak holdanként. És mindez a szalma rész és a munkás lovának legelője nélkül.

Baranya megyében Dárdán az aratóbér 1/10-e, rossz évben 1/8-a a termésnek. Ugyanennyi a cséplésé. A Bánátban egy ember napszámaért 75 krajcártól 1,40 forintig fizetnek. Az asszony 35-75 krajcárt kap (Berg). A romnán munkája megfizethetetlen, amíg nem éhezik. azonban ha ez bekövetkezik, akkor csaknem ingyen dolgozik és 20 krajcárért is elmegy, mégpedig saját kosztján.

1855-ben többek között Galgóczy a következő napszámbéreket jegyezte fel, melyek magas voltukkal tűnnek ki. A pénz konvenció-s-pénz (C.M.). Szarvas: nyáron kosztal 42 krajcár, koszt nélkül 1 forint; télen 18 ill. 26 krajcár. Csaba: főmunkaidőben legalább 1 forint, és 1 forint 30 krajcár koszt nélkül, gyakran 2 forint.

Gyula: decemberben, januárban, februárban 20-24; márciusban, áprilisban 24-30; májusban 30-40; júniusban 40-48 krajcár; júliusban 1 forinttól 1 forint 24 krajcárig; augusztusban 1 forint 30 krajcártól gyakran 2 forint; októberben 40-36; novemberben 30-24 krajcár. Mindez koszt nélkül. Kosztal 10-15 krajcárral kevesebb.

Vásárhely: tavasszal 30-36 krajcár kosztal; nyáron 1 forinttól 1 forint 12 krajcár; késő ősszel 48-36 krajcár. Koszt nélkül 10-15 krajcárral több. Kunszentmiklós: 20 krajcártól 1 forint kosztal, az évszak szerint. Zaránt és Fazekasvarsánd Arad mellett: 1 forint - 1 forint 12 krajcár kosztal.

A magas munkabér ellenére sem lehetséges azonban mindenütt elegendő munkaerőhöz jutni, ha csak más módon nem tudták azt biztosítani. Maga a pénz kevésbé vonzotta a magyart. A föld azonban annál inkább. Egy darab földdel, melyet gazdálkodásra átadnak neki, hamarabb leköthető volt. Az Alföld földesurai a régi zselléreket, akik a jobbágyidőkben kézi robotra kötelezettek voltak, újakkal pótolták. az újak azonban csak néhány évre léptek szolgálati viszonyba az urasággal. A régi fogatos robot helyett hasonlóképpen újat kellett teremteniük, nagy áldozatokkal.

Itt ismét a Csongrád megyei mágócsi uradalmat választjuk például, mely oly sajátos módon hasonlít a régi jobbágyi viszonyokhoz. Ahol természetesen csak a földesúr a sajnálatra méltó és nem a munkás. És amely abban különbözik a feudális rendszertől, hogy a szerződés csak néhány évre szól. Itt az uraság földtulajdona vitathatatlan, míg a hűbérrendszert az idők folyamán megalapozott bitorlásnak kell tekinteni.

A mágócsi uradalom a néptelen, de termékeny vidék közepén terül el Vásárhely, Szegvár, Mindszent, Szentes és Orosháza mezővárosok és falvak között. Minden irányban $1\frac{1}{2}$ -3 mérföld távolságra van a legközelebbi településtől. E miatt a távolság miatt kétszeres nehézséggel küzdött, hogy a szükséges munkaerőt magához vonzza. Ezért településeket hozott létre saját földjén, vagyis munkáslakásokat épített és azokat szántóval vette körül. Munkáscsaládokat hívott be, hogy ott letelepedjenek. Ezt és a következőket a már említett írásműből tudjuk: A mágócsi uradalom. Mindez az 1859-es évre vonatkozik.

1859-ben az egész uradalomban 202 ilyen telepes volt. Ezek közül 72 igásállattal nem rendelkező "gyalog család", valamint 130 fogatos "marhás család". A fogat nélküli telepéseknek, akik 1857-től 6 évre elszegődtek, a következő jogaik és kötelességeik voltak:

Két telepes család kapott egy lakást, mely egy-egy szobából, kamrából és konyhából állt. A lakáshoz istálló csatlakozott. Továbbá kaptak $\frac{1}{2}$ hold kertet és két hold lucernát, tehát egy családra $\frac{1}{4}$ hold kert és 1 hold szántó jutott. A mező megművelése a földesúrra tartozott. A ház- és telekadót a földesúr viselte, ill. a tanítót és az iskolát is ő tartotta fenn.

Mivel egy lakás 400 forintért volt előállítható, így egy családra 200 forint költség jutott. Az 5 % kamattal számítva ez 10 forint lakbért tett ki családonként. A kert bérletét $1\frac{1}{2}$ forintra értékelték, míg az egy hold szántót, a művelést beleszámítva, 10 forintra. A ház- és telekadóra $1\frac{1}{2}$ forintot, az iskoláért 3 forintot számítottak. E szerint a számítás szerint tehát a telepes az uraságtól évente 26 forint értéket kapott konvenciók pénzben (C.M.) számítva.

Kötelességei a következők voltak:

1. A lakást jó állapotban kellett tartani és saját költségén biztosítani tűz ellen.

2. Egynegyed hold burgundi répát kellett ültetni, gyomlálni, kapálni ahányszor szükséges. Gondoskodni a betakarításról és beszállításról, amihez a földesúr csak a szállítóeszközt biztosította.

3. Éppen úgy kellett egy holdat az urasági kukoricaföldekről letörni, és az uraság szállítóeszközén beszállítani.

Egész éven át kötelező volt a földesúrnak készpénz ellenében napszámban dolgozni reggeltől estig. Mégpedig decembertől februárig 14 krajcárért (14-60 forint), márciusban, áprilisban, szeptemberben és októberben 24 krajcárért (2/5 forint), májusban, júniusban, júliusban és augusztusban 30 krajcárért ($\frac{1}{2}$ forint),

feltéve, hogy a munkás maga élelmezte magát. Különben minden vasárnap kiadták a következő hét munkatervét. Ha az uraság nem tartott igényt a telepes munkájára, az külső munkát is vállalhatott. De ha nyomós ok nélkül kivonta magát valamilyen munka alól ami rá tartozott, akkor büntetést fizetett, mely egyenlő volt a mindenkori napszámmal.

Megkapta a telepes az akkordban teljesített munkáért szokásos részt az aratásból és cséplésből. E különböző kötelezettségek 15 ¼ forintra becsülhetők. A lakásos fenntartása és biztosítása (értékük 3 %-a) családonként 6 forintra tehető. A répafield megmunkálása 6 munkanap (32½ krajcár átlagosan), ez 2¼ forint. A kukorica betakarítása 12 munkanappal számolva (á 30 krajcár) 6 forintot, míg a répafield megmunkálása 1 forintot tesz ki.

Így marad tehát a munkás javára 10¾ forint többlet. Ha vesszük a napszámbért és a napokat 80-nal számítjuk, úgy mindegyikre még 8 krajcár marad. a napszám bére tehát 22, 32 és 38 krajcárra rúg. A földesúr azonban elérte, hogy védve legyen az önkényes és túlzott követelésektől. Ugyanis a munkásokat nem lehet már tavasszal fölfogadni az aratásra, hanem csak kevéssel előtte. Különben a munkások érzik teljes fontosságukat, úgyhogy a birtokosnak minden feltételt el kell fogadnia. A fogatos telepesek ugyancsak 6 évre, a következő feltételekben egyeztek meg az urasággal Alajosalmán:

1. Mindegyik külön kapott lakást egy szobával, kamrával és konyhával.
2. Továbbá fél hold kertet, két hold lucernafieldet, három külső dűlőben két hold kukoricát, egy hold trágyázott bükkönyt, 32 hold búzát és 3 hold árpat. Összesen tehát 11½ holdat (á 1100 négyszögöl) azzal a feltétellel, hogy ezeken a földeken nem vetnek mást, mint amit oda előírtak. A földet a telepesnek saját állataival és szerszámaival kellett megművelnie. A termés az övé volt, az uraság abból nem követelt magának semmit.

Kötelessége volt:

1. A házat jó állapotban megőrizni és tűzvész ellen biztosítani.
2. Az uraság által megszántott és vetett répafieldből ½ holdat kapálni, megmunkálni és a termést betakarítani.
3. Három táblában egyenként két hold lucernát lekaszálni, boglyába rakni és lekötözni.
4. Három hold repcét az urasági gazdatisztek rendelkezése szerint saját eszközével lekaszálni, boglyázni, lekötözni és vihar esetén ismét rendbe rakni.
5. Három hold őszi és három hold tavaszi termést learatni és keresztbe rakni. A munkás e munkák alatt ½ véka kétszerest, ½ font sót és 1 font szalonnát kapott még.
6. Tíz holdról beszállítani a szalmát a birtokon belül oda, ahová az uraság parancsolta, és itt megfelelően kazalba rakni.
7. Két hold uraság által művelt kukoricát teljes egészében learatni és urasági kocsin beszállítani.
8. Három kocsi épületfát elhozni Körtvélyesről.

9. Száz kocsi trágyát (á 10 centner) a tél folyamán egy kijelölt helyre szállítani.

10. Amennyire saját és az eddig megbeszélte munkája engedte, a földesúr rendelkezésére állni, 14, 24, illetve 30 krajcár konvenciósi fizetség fejében az évszak szerint. Asszonyok és 16 éven aluli gyermekek ennek a bérnek a $\frac{3}{4}$ -ét kapták. Ezt a bért hetenként fizették ki.

11. Ha ezt a körülmények és szükség úgy kívánta, a telepesnek több-kevesebb szántás kellett végeznie és ezért holdanként 1 forintot kapott.

12. Az országutak melletti fákat gondozni és a lyukakat az úton feltölteni. Egy bizonyos területet fásítani ezen túlmenően, az uraság által adott csemetékkel. ez három évente öt sorban való ültetést és ápolást jelentett.

13. Három telepes csépelet együtt, a termés tizenketted részéért. De a repcénél minden esetben külön határozták meg a részesedést.

Minden vasárnap kiadták a következő hétre a munkát. A munka nyomós ok nélküli elmulasztása büntetést vont maga után, mégpedig a mindenkori napszám összegének megfelelően. A telek- és házadót az uraság fizette. A telepesek közül az uraság kijelölt egy helyettest, aki a munkák végzésére és rendjére felügyelt. Ezért pótlólag két hold földet kapott.

Mágócsón a földesúr fix teljesítései 136 $\frac{2}{3}$ forint konvencióra rúgtak, míg a telepeseké 110 $\frac{1}{3}$ forintra. Tehát az utóbbiak előnye 26 $\frac{1}{3}$ forint többletet tesz ki. Ha ezt az összeget 80 munkanappal osztjuk, amennyit körülbelül a telepesek meghatározott napszámbérért a földesúrnak dolgoztak, úgy az egy napra 19 $\frac{7}{10}$ krajcár. Ezzel a telepesek napszámbére 34, 44 és 50 krajcár lesz. A munkásoknak ez a fajtája még nem látszik nagyon elterjedtnek a Magyar Alföldön. Tudomásunk szerint csak Csongrád, Békés, Csanád és Torontál megyében gyakoriak.

A településektől távol fekvő és földben bővelkedő nagy uradalmak számára megfelelő ez a forma. Nem azért, mert a munka olcsóbb, hanem mert biztosabb. A telepesek részben csökkentik az uraság terheit a szükséges állat- és szerszámleltárt illetően. Mindez egy tőkeszegény földbirtokosnál figyelembe veendő, ha a másik oldalon a telepes lakások létesítése nem igényel nagyon nagy tőkebefektetést. Egy hátránya mégis tagadhatatlan ennek a telepes rendszernek, kiváltképpen a fogatos telepeseknél. A munka relatív pazarlása.

Minél jobban feldaraboljuk a területet, az annál több munkát követel. Ha egy nagy uradalom területén kétszáz kis gazdaságot létesítünk, a telepes földekre sokkal több munkát fognak fordítani, mint az urasági földekre. Jól tudjuk, hogy ennek ellenére az urasági földek éppenolyan jó vagy jobb terméseket mutatnak. A nagyobb munka tehát kevesebb eredménnyel jár a telepes földeken.

Ismert, hogy az első munka, amit a talajba fektetünk, sokkal gazdaságosabb, mint az utolsó. Más szóval 20 nap munkával nem érünk el kétszerannyi termést, mint 10 nap munkával, ill. 40-nel csakúgy nem duplázódik meg a termés, mint

hússzal. A telepes saját földjén halmozza a munkát, kisebb eredményt produkálva. A szomszédos urasági földön ugyanis a bér munka túlságosan drága lenne.

A bér munka természetéből adódik, hogy a munkavállaló és a munkaadó ellentétes érdeket képvisel. Ahol a munkaadó és munkavállaló ugyanaz a személy, mindez nem jelentkezik. A telepes munkája is sokkal eredményesebb lenne, ha a nagybirtok racionálisabb üzemvitelét alkalmazná. Így azonban az urasági földeken a munkaerő hiányzik a racionális üzemhez, míg ahol a munkaerő felhalmozódik (a telepes földeken), ott magát a racionalitást nélkülözi. ez egészében a magyar mezőgazdaság hű képe: racionalitás munkaerő nélkül és munka racionalitás nélkül. Vagy más kifejezéssel: a földeken nincs elég munkaerő, a parasztnak pedig nincs elég földjük.

Hatodik fejezet

Tőke és hitel

Magyarország ismert gazdag nemességéről, mely birtokát nem holdakban, hanem négyzetméterföldekben méri. Ezzel együtt a legkevésbé hitelképes országa az osztrák monarchiának. Nem a szegény paraszt miatt, hanem a nemes nagy gazdagsága ellenére. Ezt a fejezetet egy ellentmondással kezdhetjük, mint ahogyan az előzőt egy paradoxonnal fejeztük be: mivel Magyarország gazdag, azért nevezik szegénynek. A magyar nemes hitelezője tehetetlen volt adósával szemben, ezért a nemes kevésbé volt hitelképes. Az ország gazdag termékeny talajokban és ezért olyan szegény tőkében.

Ebben a vonatkozásban hasonló helyzetben van, mint a munkával. Minél termékenyebb a talaj, annál erősebb a kísértés annak kihasználására. Annál inkább kifizetődő a munka és a tőke, melyet belefektet az ember. Ezért a tőke és a munkaerő iránti igény nagy. A kamatláb itt nagyobb, mert a tőke produktivitása is magasabb. A szükséglet nincs kielégítve, tőkehiány áll fenn. Magyarország egy újonnan felvirágzó ország, ahol minden befektetés bőségesen kifizetődik. De ennek nemcsak az az oka, hogy a tőkeigény állandóan kielégítetlen marad. A tőke relatív elégtelensége önmagában még vonzó és ösztönző lehet. Az abszolút hiánya azonban már olyan nagyon nyomasztja a magyar nemzetgazdaságot, hogy a tőkeszegény országot egyenesen szegény országnak nevezhetjük.

Magyarországnak egyáltalán nincs tőkéje, ha a birtok és a talaj szempontjából nézzük. A török háborúk nem segítették elő a tőkefelhalmozás folyamatát. A jobbágyot semmi sem ösztönözte erre. A főnemes pedig Mária Terézia óta inkább látta feladatát az udvari élet luxusában, mint a tőkegyűjtésben. Ehelyett a tőkepiacot kölcsönrel árasztotta el. Különben minden gondot a parasztra há-

rított, aki az ő birtokait művelte. Megelégedetten élt birtokai járadékából, melyeket gyakran csak névről ismert.

Am 1848 felébresztette őt. Ez az év megszabadította a jobbágyot az urasági földek megművelésétől. A földesurat viszont megijesztette ennek a tehernek az átvállalása. Most birtokát saját eszközeivel, igásállatával és szerszámaival kellett ellátnia. Munkásokat és cselédséget kellett keresnie és költségesen tartania. Mindehhez a szükséges pénze hiányzott. Az 1849-1856 közötti évek a tőke- és hitelhiány leggyötrőbb évei voltak. A birtok hitelképességét meggyengítette, ha egyszerre elveszítette kilencedét, a különböző robotokat és házbérleti díjait. A jobbágyság megszűnésével azonban nem lett tőkében gazdagabb a paraszt sem.

Nem volt kedvező a tőkeképződésre a belső háború, mely 1848-at követően tombolt. Mindez a legnagyobb önkéntes áldozatokra készítette a népet, feldúlta az országot és azt a keveset is elvette, amit a gyenge lábon álló takarékosság az előző években gyűjtött. A nép elásott 64 milliót az úgynevezett Kossuth bankóból, mely a forradalmi kormányzat papírpénze volt. Nem adta át a kormánynak megsemmisítésre, ahogyan megparancsolták. A nemesek bevétele csökkent. A kártalanítás messze kevesebbet nyújtott, mint a régi földesúri jogok. Csupán a feladatok nem csökkentek, hanem ha lehet, még növekedtek.

Különböző adókat vetettek ki az országban, melyek a tiszta jövedelem nagy részét elvették. Korábban pl. csaknem ingyenes volt az igazgatás és a jogszolgáltatás, mely most megszűnt. A Tisza szabályozása is sok millióba került az országnak. Idáig mégsem jövedelmet hozó, hanem főképpen tőke-elnyelő hatása nyilvánult meg. Nemcsak az átvágások és gátak kívánták meg a tőkét, hanem az általuk újonnan nyert talajok beruházásai is. Az egész országot csak a Tisza-meder átvágásának költségei terhelték. A csatornázással történő vízlevezetés és a gátak építésének további költségei az érdekelt földbirtokosokra hárultak. Ezek többféle egyesületbe tömörültek. Idáig a szabályozás összes költsége mintegy 20 millió forintba rúg.

Az 1854-es nagy kölcsön a maga valóságában egy kényszerkölcsön volt. Ennek a hatalmas költségnek 500 milliójából Magyarországra (a Bánáttal együtt) nem kevesebb, mint 104,5 millió forint jutott. A földesúr úrbéri járandóságaival fizethetett. A hitbizomány tulajdonosa a teljes harmadot megterhelhette. Rögtön a kölcsön jegyzése után a földbirtokosoknak tömegesen el kellett adni papírjaikat és ezért 10-15 százalék árfolyamvesztést szenvedtek.

Egy keleti, két olasz és egy német háború 12 éven belül nemcsak jelentősen megnövelte az állam adósságait és a lehetetlenség határáig fokozta az adók iránti igényeket, hanem az ország népgazdaságán is nagy sebeket ejtett. A kereskedelmet visszaszorította, a munkaerőt pedig kivonta a gazdaságból. A tőke a forgalom beszűkülése miatt egy ideig tétlenségre kárhoztatott.

Bár a megelőző időszak magas gabonaárjai és a kedvező értékesítési viszonyok sok éven keresztül jelentősen növelték Magyarország gazdagságát, egy katasztrófa-év az évtized előnyeit elmoshatta. A mindig újra kitörő marhapestis

híven segített megsemmisíteni azt a tőkét, ami régebben az Alföld fő gazdaságát képezte. Belföldön a kölcsönös bizalom hiánya is akadályozta a tőkeforgalmat. Mindenki a saját hitelezője szeretett volna lenni, hogy elkerülje a kihelyezés kockázatát. A tőkét legszívesebben saját vállalkozásban használták fel akkor is, ha másuttal szükségesebb és jövedelmezőbb lett volna. Még rosszabb volt a híre a magyar hitelnek külföldön.

A legutóbbi időben sem sikerült megfelelő külföldi (Ausztrián kívüli) tőkét idevonozni. Az 1848-ban törvényileg elrendelt moratórium nem hatott kedvezően a külföldi tőke becsalogatására. Senki sem tagadhatja annak kétes következményeit. Bár a törvény nem jogszerű módon keletkezett, 1858-ig volt érvényben, tehát egy egész évtizeden át.

1848 előtt nem volt sok tőke, de a mezőgazdaságnak nem is volt nagy igénye rá. Úgy gazdálkodtak, ahogyan éppen a legjobbnak látszott. Azt művelték, amihez volt munkaerő. A fennmaradt terület legelőként hasznosult. Állandó értékesítésre nem lehetett számítani. A terményt tárolták és vártak arra, hogy drágább legyen. Ilyen körülmények között hiányzott az ösztönzés a további invesztálásra és nemigen keresték a tőkét. Amennyi igény a mezőgazdaságban és az iparban jelentkezett, az hozzáférhető volt helyileg a községekben, az alapítványoknál és a magánszférában. A piac kedvező konjunktúrája jövedelmezővé tette a gabonatermelést az elmúlt évtized közepén. Föltörték a legelőket és szántót csináltak belőle. Ez új tőkét követelt részint a drága munkaerő, részben az új gazdasági eszközök beszerzése miatt. Hogyan lehetett ezt a tőkeigényt fedezni? A szokásos magánhitel nem volt elég. A közösségek és alapítványok tőkéje sem volt elég. Nagyobb pénzintézetek azonban akkor még nem voltak a magyar gazda hitelezésére.

A nemesnek kezdettől kevés hitele volt, hiszen rossz adósnak számított. A követelés szinte behajthatatlan maradt. Az ősiség a magyar jogtörténetben elég szomorú hírt szerzett magának. Kedvezőtlen volt a nemesre, amikor számára elérhetetlenné tette a hitelt. A nemes szabadon rendelkezett az általa szerzett birtokokkal, de nem így az ősi jussával és a királyi adományokkal. Utóbbiakat hitbizományként kezelték. Polgár 1836 előtt nem szerezhette meg nemesi birtokot. Mit csinálhatott hát egy hitelező a nemes adóssal, ha nem tehetette kezét a birtokaira? Jogi eljárást indítani legtöbbször éppen olyan eredménytelen volt, amennyire körülményes. Aki egy magyar nemessel kötött üzletet, csak készpénzfizetésbe ment bele (Szapáry, Magyarország tevéketlen gazdagsága, hogyan lehet azt felhasználni. 1784).

Egy magyar nagyság szójátéka találóan jellemezte a helyzetet az ősiségre utalva: A nemes hitele nem a jelzálogokon (Hypothek), hanem a feltevésen (Hypothese) alapul. A régi magyar jog ugyanis különbséget tesz öröklött vagyon (haeredita), tulajdon (proprietas) és szerzés (acquisitio) között. A birtokformák szerzési és elidegenítési korlátait foglalja össze az ősiség kifejezése.

Örökséget a nemes öröklés és az örökség megosztása útján szerzett. Nem családtagok, sőt idegenek is szerezhettek ilyen birtokot, de csak királyi adományozás útján. E birtok szabad elidegenítés, eladás vagy ajándékozás tárgya lehetett a tulajdonos életében vagy elhalálozásakor. A király megerősítése (szankciója) ennél nem volt követelmény. Ezek a birtokok teljes tulajdont képeztek, a vásárlóra mint örökséget lehetett átruházni. De csak olyan családokra, melyek éppen ilyen haeredium-birtokok tulajdonosai voltak. Az ilyen birtokokat vásárolt örökségnek (*haereditas emptitia*) nevezték.

Különböztek ettől a várbirtokok, melyeket a királyok adományoztak, de vissza is vehettek. Voltak olyan esetek, hogy az ilyen birtokokat a várkomplexumból örök és visszavonhatatlan joggal (*jure perpetuo et irrevocabiler*) leszakították. Ekkor a várbirtok öröklött birtok lett.

A tulajdonképpeni ősiségi birtokok az úgynevezett tulajdonok (*proprietates*) voltak, melyek eredetüket örökrészből vagy királyi adományból származtatták. Ilyen birtokok esetében a tulajdonos keze a birtok megterhelését és elidegenítését illetően meg volt kötve, mivel a tulajdon az egész családot illette. Eladás vagy ajándékozás esetén az egész család kifejezett beleegyezése volt szükséges. Ezek a birtokok egy bizonyos összegen felül nem is voltak terhelhetők.

Az egyszerű szerzett birtok (*acquisitio*) különböző módon jöhetett létre és a tulajdonos nem volt megkötve annak elidegenítésében vagy megterhelésében. Az ajándékba kapott birtokot tulajdonosa feleségére vagy lányára is hagyhatta. Az osztott birtokok (*Teilungsgüter*) csak a férfi ágra szálltak. Ha a tulajdonos utód vagy végrendelet nélkül halt meg, úgy a vásárolt vagy szerzett birtok a rokonokra szállt, amennyire a szerzett birtok (*Erwerbung*) természete és a jogcím ezt megengedte. Az ősiséget 1848. XV. törvénycikke hatálytalanította. (Ha nem tévedünk, akkor az osztrák kormányzat 1852-ben ismét hatálytalanította.)

A nagy mágnásoktól nem tagadták meg teljesen a kölcsönt, mert a törvény ellenére nevük egy részét fedezte a kezességnek. Magyarország főnemese utánozta az államot az adósságsinálásban és szintén nyilvános kölcsönöket bocsátott ki. A hitelt drágán kellett megfizetni, azt tanúsítják az általában alacsony kölcsönkötvény-árfolyamok. Az ilyen kölcsönök a külföldi tőkének legalább egy részét az országba hozták. Hogy azt ugyanott meg is tartották-e, azt nem tudjuk. Míg azonban a gazdag nemes idegen pénzt vehetett kölcsön, a kisebbeknek és a polgároknak maradt valami abból a kevés tőkéből, amit a saját országuk felajánlott.

Így a magyar birtokosoknak nagy része korlátozva volt. Ugyanis a nagyobb külső forrást biztosító hitelintézetek még nem voltak. A korábbi hiteltörvény és a jelzálogkölcsön nem nyújtott elegendő biztonságot a magánbankoknak kölcsön folyósítására. Ez a helyzet megváltozott, sokat javult. Az ősiség megszűnt. Röviddel utána (1853. ápr. 18) hatóságilag elrendelték a nemesi birtokok betáblázását és végül (1855. dec. 15.) bevezették az új jelzálog törvényt, amely a német követelményekkel teljesen egybehangzóan, a publicitásnak, prioritásnak és

specialitásnak hódol. Azt mondják, hogy ez Európa egyik legjobb jelzálog törvénye.

Keleti úr szívességének köszönjük Pesten a következő kiegészítést: Telekkönyveket vezettek már a legrégibb időkben a nemesi birtokokról, ha nem is a mostani formában. Léteztek királyi, apátsági és más hitéleti helyek irattárai. Az apátságok nyilvántartása bizonyos körre korlátozódott. Az 50 forintnál nagyobb értékű elzálogosított javak átadásáról kimutatást kellett vezetni. Gyakran meg volt adva a birtok nagysága is, pl. "sufficiens ad culturam V, VI. aratrorum." A múlt század végéről a kimutatások már rendszeresekké váltak. Minden megyében volt egy ilyen nyilvános kimutatásokat tartalmazó irattár. Csupán a jelenlegi telekkönyvek hiányoztak, melyek azonban a szabad királyi városokban megtalálhatók.

Más vonatkozásban azonban hátralépés történt. 1850-ben az általános váltótörvényt az osztrák monarchia egész területére, így Magyarországra is bevezették. A kereskedő osztály ezt az eseményt örömmel üdvözölte. Az októberi diploma Magyarország autonóm alkotmányát részben ismét helyreállította és a régi magyar váltórendszer került ismét uralomra. A magyarok öröme és a kereskedőréteg bánatára.

A kereskedők ellenszegültek a régi magyar váltótörvény újra történő bevezetésének, de eredmény nélkül. A magyar váltórendszer bosszantó és túlságosan kazuista, valamint kevésbé világos, zavaros voltáról közismert. A váltóképesség igen korlátozott, amennyiben minden egyházi és aktív katonai személy ki van belőle zárva. Továbbá minden nő, akinek nincs bejegyzett kereskedelmi vagy ipari cége. Végrehajtás csak akkor engedhető meg, ha az aláírás jogszerűen legalizált vagy az elfogadó cége hivatalosan bejegyzett. Személyes végrehajtás nincs. A hitelezőnek elsősorban az ingóságokra van joga, ill. csak annak hiánya esetén az ingatlan tulajdonra stb. Magyarországnak többet használt volna, ha az elbukott rendszer jó intézményeit jónak ismeri el.

A jelzáloghitelt a takarérintézetek kevésbé támogatták, mert létrejöttükkor a jelzálog ügyletek még nem voltak rendezve. Ezért csakis a rövid hitelekre voltak utalva, melyek a magasabb diszkontok miatt sokkal nyereségesebbek voltak. Még most is a váltóhitel a fő, sok esetben a kizárólagos tárgya a takarérintézetek üzleteinek.

Az első takarérintézet Pesten alakult meg 1839-ben. De csak a nagyobb vidéki városok követték a példát. 1863-ban nagy Magyarország mindössze 39 működő takarérintézetet számlált és 15 új folyamodott koncesszióért. A Pesti Takarérintézet forgalma 1859-ben a következő:

Új betétek (15.865 db) 5,584.612 forint 23 krajcár

Visszafizetés (17.634 db) 5,261.939 forint 3/4 krajcár új kölcsönök:

Állami és hitelpapírokra

5% kamatlábbal

229.360 forint 0 krajcár

Váltóra 6 % kamatlábbal

9,133.022 forint 97 krajcár

Fekvő birtokra 5 % kamatlábbal	746.833 forint 81 ³ / ₄ krajcár
Összesen	10,109.216 forint 78 ³ / ₄ krajcár
Tiszta jövedelem	54.170 forint 38 krajcár
Részvények osztaléka 100 Fr-ra	65 forint 0 krajcár
Kassza tulajdona	153.063 forint 96 krajcár
Jótekonysági célokra kiadva	5.661 forint 70 krajcár

(Galgóczy, K.: Statistikai közlemények I. 92. o.).

1862 végén a vezető magyar takarékpénztérek kölcsönzései a következők
(A Pest-budai Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve, 1860-1862):

Hitel- intézet	Hitelnyújtás forintban			
	Birtokra és	Házra	Váltóra	Előlegre
1. Pest	3,293.808	3,315.208	4,300.885	381.427
2. Buda	2,381.674		2,474.357	724.357
3. Székesfehérvár	324.373		949.967	15.461
4. Esztergom	89.620		644.419	30.847
5. Miskolc	223.634		200.611	48.615
6. Szeged	17.799		767.378	54.254

A Bécsi Nemzeti Bank 1854-ben megalapította a jelzálogkölcsön részleget. Magyarországtól azonban megtagadta a hitelt. Magyarországnak akkor még nem voltak rendezettek a jelzálog viszonyai. Hogyan biztosíthatná magát így egy intézet a lehetséges kár ellen? Egy magánszemély megteheti ezt és akkor drágán fizetetti meg magát. De egy részvénytársaságot képviselő bank számára ez nem lehetséges. Annál kevésbé, minél nagyobb. Magyarország a Bécsi Nemzeti Bank üzleti területéről való kizárást úgy fogta fel, mint háttérbe szorítást. De Salzburg és Tirol Voralberggel, Dalmácia és a katonai határvidék, valamint Velence éppenúgy ki voltak zárva a bank tevékenységéből, és részben ugyanabból az okból, mint Magyarország.

Nos hát az 1855. évi jelzálog reformot Magyarországon is bevezették, mégpedig olyan módon, hogy a magyar föld-hitel a legjobb az egész monarchiában. De a törvény bevezetése és annak végrehajtása még távol álltak egymástól. Egy egész évtizedet vett igénybe, míg a telekkönyveket az egyes megyékben felfektették. 1866-ban még nyolc megyében hiányoztak a telekkönyvek.

Csak 1857-ben határozta el a Bécsi Nemzeti Bank, hogy Magyarország számára is megnyitja tevékenységét. A telekkönyvek felfektetését még nem fejezték be. Ezért a hitelkérőnek minden egyes esetben bizonyítania kellett a bank számára tulajdonjogát és a megszerzés módját, valamint a megszakítás nélküli 32 évi birtoklást. Bizonyítania kellett, hogy a birtok nincs pereskedés alatt. Betáblázási bizonyítványt kellett hoznia arról, hogy milyen terhek terhelték 32 év óta a jelzálog tárgyául szolgáló birtokot. Ezek a feltételek szigorúak voltak. En-

nek ellenére Magyarország számára nagy jótétéményt nyújtottak, ha szembeál-
lítjuk vele a megelőző teljes kizárást.

Az októberi diplomát követő jogi bizonytalanság arra indította a Nemzeti Bankot, hogy ne adjon ki több kölcsönt Magyarországra. Először 1863. február 19-én kötött újra új üzletet. Nem lehet a Nemzeti Banknak szemére hányni, hogy Magyarországot mint mostohagyermeket kezelte a földhitel szempontjából. Ellenkezőleg, Magyarország az első adósa ennek az intézménynek, mint-hogy a jelzálog hitelek több mint felét ő kapta.

Évek	Adósok száma		A kölcsön nagysága, forint	
	Magyar- országon	Összesen	Magyar- országon	Összesen
1862	645	1474	33,919.000	58,679.000
1863	661	1650	34,981.115	62,319.268
1864	730	1802	31,722.308	58,502.862
1865	-	-	34,637.416	63,601.658

Nem is lehetne könnyen más országot a Nemzeti Bank tevékenysége számára felkínálni, mely 5000 forint alatt nem teljesít kölcsönnyújtást és ezért csak a nagybirtokosok számára hozzáférhető. 1862 és 1863 években egy jelzálog-kölcsön, melyet a Nemzeti Bank Magyarországra nyújtott, átlagosan nem kevesebb, mint közel 53.000 forint. Természetesen az a hitel, melyet a Tiszát szabályozó társaság kapott (15 millió forint) és amelynek egy részét már az emutett években felvette, olyan tétel, mely ezt az átlagot jelentősen növelte.

Az 1864-es év a Bécsi Nemzeti Banknak konkurenst jelentett, a magyar nemzetgazdaság szempontjából azonban segítséget. Ez az Általános Osztrák Föld-Hitelintézet megalakulása. Az Intézet már az első évektől látványosan fejlődött, bár jelentőségét és a segítségnyújtás nagyságát csak később lehet majd megállapítani.

Korszakalkotó fontosságú volt a magyar gazdaság számára a magyar Földhitel Intézet, mely 1863 második felében kezdte tevékenységét. Az ország kétszázkilenc birtokosa (kik nevükkel és birtokukkal kitűntek) egyesült és részben készpénzben, részben kötelezettséggel egy intézmény létesítését alapozták meg 1,667.000 forinttal. Ebből alakult ki a Földhitel Intézet. Ez olyan részvénytársaság és egyben hazafias intézmény, melynek célja csupán a hitel-ínséges országnak segítséget nyújtani. Az alapítók befektetésükért nem több, mint 5 %-os kamatot kaptak és ez egy abszolút áldozat a magyar viszonyok között, ahol a tőkét 8-12 % kamatra lehet elhelyezni.

A Magyar Földhitel Intézet a maga nemében egyetlen nemcsak önzetlensége, hanem figyelemre méltó berendezkedése miatt is. Középúton áll a hitelbank és hitelegylet között és mindkét intézmény előnyeit igyekszik egyesíteni.

Egy hiteltevékenység, melyet a hitelt keresők alkotnak, a legmesszebbmennyően figyelembe veszi érdekeiket. Ezzel szemben egy bank elsősorban a részvényesek nyereségére van tekintettel, és csak mellékesen gondol a hitelt kereső országra. A Magyar Földhitel Intézet tehát ténylegesen olyan intézmény, melynek célja csupán az ország java. Osztalékról az alapítók nemcsak hogy lemondanak, hanem megelégszenek a pénzbefektetésükért olyan kamatlábbal, ami kisebb, mint a jelzálog-adóslevél névleges kamatlába. Az alapító részesedés sohasem több 5 %-nál, míg a záloglevelek $5\frac{1}{2}$ %-ot tartalmaznak, ami a jelenlegi árfolyamok mellett 7-8 %-os tényleges kamatlábbal *egyenlő*. Az alkalmazottak részesedést nem kapnak. A felügyelőbizottság sem kap fizetést. Minden előny, melyet egy szokásos részvénybank részvényeseinek és a közigazgatásnak nyújthat, itt az Intézetnél marad és végül is az ország hitelt igénylő népességének javát szolgálja.

A kamaton kívül a kölcsönt felvevők fizetik az adminisztrációs költségeket, melyek azonban csak $\frac{1}{4}$ %-ra rúgnak. Amit ebből a negyed százalékából nem kell az adminisztrációs költségekre fordítani, az a tartalékalapba kerül. Ezenkívül az Intézet a következő bevételekkel rendelkezik:

1. A kölcsönt felvevő a kölcsön 1 %-át betétként az Intézetben hagyja, melyet a törlesztés után kap meg egyszerű kamatlábbal. A kamat kamatai a tartalékalapba folynak vissza.

2. A lejáratú idő előtt visszafizetett kamatok és törlesztési részletek kamatai. Az Intézet adósának ugyanis a kamatokat és törlesztési részleteket félévenként előre ki kell fizetni, míg a záloglevél tulajdonos csak a félév végén kapja meg azokat.

3. Az elévült záloglevelek és kuponok.

4. Kötbérek, késedelmi kamatok stb.

Kölcsönt csak a "tényleges" földérték első feléig adnak. Ez azonban olyan módon kerül megállapításra (az ideiglenes földadóbevallás szerint), hogy a legtöbb esetben a becslés alatta marad a tényleges értéknek. De az Intézet saját becslést is végezhet. A szokásos jelzálog kölcsönt évente 1 %-kal kell törleszteni. Ezenkívül az Intézet rövidebb lejáratú kölcsönt is adhat 10 vagy 5 éves törlesztéssel, ha a kölcsönt igénybe vevő birtokába investálni és üzemi tőkéjét növelni akarja. Ilyen kölcsönöket ún. járadéklevélben adnak 6 %-os kamatra. Az 5 éves törlesztés esetén a megállapított birtokérték 15 %-áig, 10 éves törlesztés esetén 25 %-áig nyújtanak az Intézet szabályai szerint kölcsönt.

A záloglevelek $5\frac{1}{2}$ % évi kamatot hoznak adólevonás nélkül. Ezek 100, 500 és 1000 forintról szólnak. $34\frac{1}{2}$ éven belül évente két nyilvános sorsolással egymás után be lesznek váltva, mégpedig teljes névértékkel. Az 5 éves járadéklevelekből a sorsoláson évente az ötöde, a tízévesekből a tizede vesz részt. Ezek 6 %-ot hoznak és 1000 forintra szólnak.

Az Intézet a veszteségektől a lehetőségek szerint biztosítva van a jelzáloggal megterhelt objektum értékének első felére való korlátozással. A kölcsönöket

csak a felügyelőbizottság egyetértésével lehet engedélyezni. Ez a felügyelőbizottság maga is a legnagyobb mértékben érdekelve van az üzlet megbízhatóságában. Késlekedő és tehetetlen adósokkal szembeni jogi eljárások tekintetében az Intézetnek privilégiuma van arra, hogy adósai ellen rövid úton pert indítson. A Pesti Váltóbíróságnak van alárendelve, mely az Intézet kérelmére az ingatlan és ingó tulajdonok azonnali végrehajtását fogatosítja.

Ha azonban valódi hiányok állnának elő, akkor először is a tartalék alapjával szavatol az Intézet. Majd az alapító tőkéjével, mely 2,177.000 forint, beleszámítva az országos pénzalapot. Ha *ezek* az eszközök is kimerültek, az összes intézeti adós vagyona szolidárisan szavatol. Az a hitelező ill. adóslevél tulajdonos, aki közvetlenül az Intézettől nem kapna kielégítést, az Intézetnél elzalogosított bármely tetszőleges birtokból kártalaníthatja magát a végrehajtás útján.

Éppen ez a sajátosság az, ami a magyar Földhitel Intézet előnye a hitelbankokkal szemben. A hitellelél elfogadók (hitelezők) az alapítók mellett egyzersmind az Intézet részes társai is, akik annak gazdálkodásába beleszólnak és vezetését felügyelik. Ezáltal az egész Intézet tevékenységét az adós érdekében és a hitelezők érdekében fejti ki. Aki egy legalább 1000 forintos kölcsönt akar kapni, annak felvételével a kölcsön időtartamára belép a hitelszövetségbe és részese lesz a Földhitel Intézetnek.

Képviselőiket beküldik a közgyűlésbe. Az alapítókkal együtt választják az alkalmazottakat, részt vállalnak a felügyelőbizottságban. Az egyes kerületekben bizottságokat alakítanak, melyek az általuk kiadott útmutatások értelmében a becsléseknél, zár alá vételeknél és végrehajtásoknál a szövetség érdekeit képviselik és állandóan szem előtt tartják. Minden szövetségi tagnak, kölcsönt elfogadónak, kötelessége ilyen missziót elvállalni.

A tagoknak van azonban ennél sokkal nagyobb kötelezettsége. Az Intézet adósságainak biztonságáért (a hitellevelekért és járadéklevelekért) szolidárisan kezesskednek. A tagokat akkor is érinti ez, ha pontosan fizetik a törlesztést és a kamatokat. Az adóslevél birtokosa (aki az Intézettől nem kapta meg kielégítést) szabadon érvényesítheti jogait bármelyik résztvevőn olyan mértékben, amilyen mértékben az Intézet kezességet vállalt. Az érintett tagnak teljes kártalanításra van joga, ez természetes.

Egyébként ezek az esetek csak elméleti lehetőséget alkotnak. Valóságban nem lehetségesek. A kölcsönök engedélyezésénél az elővigyázatosság igen nagy. Az Intézet nyeresége teljes egészében a tartalékalaphoz folyik be, mely ezáltal gyorsan emelkedik. Az alapítótőke elfogyásához csak egy nagy országos krízis vezethetne, ami nem várható. Módjában áll a tagoknak, hogy érdekeiket kiegyenlítsék a közgyűlésen vagy a felügyelőbizottságban.

Meg tudják és meg is fogják akadályozni azokat az ügyleteket, melyek a nagy nyereség mellett nagy veszélyt rejtenek. Ugyanis a nyereségből a tagnak legfeljebb másodlagos haszna van, amennyiben a tartalékalap felhalmozódása által az Intézet adósaitól az adminisztrációs költségek fedezetét, 1/4 %-ot von-

hatna le. Az Intézet veszteségeiből azonban a tagnak szélsőséges esetben közvetlen kára lehet.

A 209 nagylelkű alapító viszonya létesítményükhöz a következő. Egy alapítvány-rész legalább 5000 forint, mely összegből 10 % készpénzben lett befizetve. A többi 9/10 rész fejében az alapítók 9 azonos kötelezvényt helyeztek letétbe, melyek a lát után 14 nappal voltak kifizethetőek, amennyiben a felügyelőbizottság a további befizetéseket szükségesnek tartotta. Ezek a kötelezvények vagy egy harmadik kezességét tartalmazták, vagy be lettek táblázva a kiállító egy birtokára. Esetleg megfelelő értékpapírok elhelyezésével lettek biztosítva. Mikor a tartalékalap félmillió forint készpénzre növekedett, akkor a további növekedés 25 %-ával az alapítók által induláskor befizetett 10 % feletti összeget szolgáltatták vissza. Az első 10 %-os készpénzben történt járadékfizetés azonban állandóan a tartalékalapban maradt és ezáltal az alapítók kapcsolata nem szűnt meg az Intézettel.

Annak oka, hogy egynéhány pontját közelebbről ismertessük az egyetlen magyar Földhitel Intézet szervezetének, kettős. Először is a sajátossága miatt. Amennyire tudjuk, ez az Intézet egyetlen a maga nemében. Egy hitelszövetség, mely a kölcsönt keresők javára lett alapítva és mégis szavatos tőkebefektetést biztosít. Egy részvény-bank, mely azonban éppen arról mond le, ami minden más esetben létesítésének alapvető célja, az osztalékról. Ebben a vonatkozásban az egyetlen is marad a maga nemében, mert olyan sok áldozatkész hazafiasság ritkán adódik, hogy abból egyéni előny nélkül egy nagy hitelintézet létesülhessen.

Ettől az Intézettől megtanulhatjuk, hogyan kell a nyereséget és a veszélyt egy szélesebb körű részvétellel elosztani. Ha a szövetségi tagoknak részt biztosítanak az igazgatásban, úgy nem a sok könnyű és fényes üzlet, hanem több szolid lesz kilátásban. A hitelszövetség tagját a lehetséges nyereség csak közvetve csalogatja, a lehetséges veszteség azonban sokkal közvetlenebbül jöhet számításba. Ezért a szolid pénzkezelés híve.

A rossz hírű Magyarországon többet tettek az intézeti hitelezők biztonságáért, mint ami Nyugat-Európában szokásos. Ennek ellenére a magyar hitellevelek kezdetben nem voltak nagyon keresettek. A patriotizmusnak, amely az Intézetet alapította, meg kellett kísérelni a hitelleveleket magasabb kurzuson tartani. Az ország nagy hiteligénye ellenére mostanáig csak mintegy 15 millió forint kölcsönt adtak, ami az Intézet részére a rövid működését tekintetbe véve bizonyosan elegendő, de nem elég az országnak.

A jelzáloghitelek a negyedéves kimutatások szerint a következő összegeket tették ki forintban:

Kölcsön

1864. VI. 30. 1865. VI. 30. 1866. III. 31.

Jelzálog-hitellelben	6,186.964	-	-
Tízéves járadéklevélben	444.882	-	-
Ötéves járadéklevélben	2.000	-	-
Nyílt hitelre	498.304	-	-
Összesen	7,132.186	12,079.795	14,174.079

Az 1866. III. 31-i kölcsönök 49,734.182 forint értékű jelzáloggal lettek fedezve.

Még túlságosan hiányoztak a hitellevelek vásárlói. A legutóbbi időkben, 1866 őszére azonban a kereslet a Földhitel Intézet hitellevelei iránt annyira megnövekedett, hogy nem lehetett már kielégíteni. Hogy a hitellevelek iránt olyan nagy az igény, az főképpen a papírpénz fölösleggel magyarázható. A bizalom hiánya miatt olyan befektetési lehetőséget kerestek, melyet közvetlenül nem érintett a politikai bizonytalanság. A hosszútávú vállalkozásokat, melyek nagy nyereséget hozhatnának, ugyanezen okból nem kedvelik. A birtokarak még mindig nem emelkedtek. A földszerzés iránti kedv igen csekély a diszponibilis tőke és a papírpénz bizonytalansága ellenére. A kedvetlenség oka talán főképpen az adókkal való túlterhelésben kereshető, mely lenyomja a föld árát és a jövőbeli bizonytalanság a földtulajdon szerzésétől elrettent.

A névleges tőke kamata 5 ½ %. A kurzus azonban olyan alacsonyan áll, hogy ténylegesen 7-8 %-os kamatlábat eredményez. Érthető, miért utasítanak el egy 7 %-os papírt, ha 12 %-os állampapírokhoz tömegével lehet hozzájutni.

Ami az Intézet legnagyobb hibája lehetett, az a magyarsága. Ez magában véve természetesen nem hiba, csak annak a külföldinek a szemében, aki a mai magyar viszonyokat 20 éves múltja után ítéli meg. Szerencsére ez a nézet elavult. A rendezett földhitel viszonyok, valamint rövid és pontos eljárás az Intézet hanyag adósa ellen elég kezesség azért, hogy a korábbi jelenségek ma már nem ismétlődnek meg. A nép pontosságot tanul.

Moser szerint (Zeitschrift für Kapital und Rente, II. köt. 87. o.): "Ha Magyarország államjogi viszonyai konszolidáltak lennének és a Duna-menti országok bénító jellege megszűnne; ha Magyarország népének fel nem ismert előnyeivel és talajának gazdagsággal produktív tagja lenne egy nagy egésznek; ha végül Magyarország jogviszonyai és igazságszolgáltatása az idő és a nyílt hitel követelményeinek megfelelné; úgy a legkisebb akadályt sem támasztanánk az ellen, hogy a magyar Földhitel Intézet hitelleveleit határozottan szolidnak és biztosnak nyilvánítsuk, mint más részvényes hitelintézményét."

Az első e feltételek közül még ma is hiányzik. A másodikat ezzel szemben különböző szempontokból lehet megítélni. A harmadik azonban fennáll, legalábbis ami a jelzáloghitelt érinti. Megemlíthjük a Langrand-Dumonceau Belga Bankját, mely csak nagy hiteleket (több száz ezer forint) nyújt és főképpen az a célja, hogy nagy birtokokat vásároljon és azokat felaprózza. Már megjegyeztük, hogy a nagybirtokok felosztása középbirtokokra jótétemény lenne az országra.

sajnos azonban egy üzleti vállalkozás nem tarthatja mindig szem előtt az ország javát, hanem elsősorban a saját előnyére kell gondolnia.

Amit a Belga Bank döntően tekintetbe vesz, az a nyereség, mely az országon kívülre kerül. Ennek következménye, hogy a pénzt inkább kiviszik az országból, mint behozzák. Az eladó kis összeget kap, a vevő pedig nagy összeget fizet. Az ország számlájának megterhelése külföldre meghaladja a hitelt. Hogy a Belga Bank az országnak mégis hasznos lehet, nem kétséges. De azt az áldást természetesen nem hozza az országnak, amelyet olyan intézet hoz, mely a saját nyereségéről lemond és csak az ország javáért dolgozik.

Végképp elmúltak azok az idők, melyek Magyarországot csak negatív oldalról ismerték. Fokozatosan behozzák azt a tőkét, melyet gazdasága igényel és az ország még hosszú ideig piac lesz Nyugat-Európa tőkéjére, melynek gyűmölcsöző és biztos befektetést kínál. Aki csak a kamatláb magasságát nézi, az manapság sem fog Magyarországra menni, mióta Mexikó, Törökország és Észak-Amerika konkurenciát jelentenek. A szolid befektetések számára azonban Magyarország a megfelelő.

A fejezet elején rámutattunk, milyen szegény tőkében a magyar mezőgazdaság, és milyennek kell lennie. A következő adatok szerint alakul a jelzálogkölcsön Magyarországon:

Nemzeti Bank által nyújtott	35 millió forint
Osztrák Földhitel Intézet Magyarország számára	
maximálisan nyújtott (12 millióból 1865-ben)	7 millió
forint	
Magyar Földhitel Intézettől (1866) kapott	15 millió
forint	
Takarékpénztártól kapott	13 millió forint
Összesen	70 millió forint

Úgy becsüljük, hogy a magánszféra által nyújtott jelzálogkölcsön 30 millió forint körül lehet, mivel a tőke inkább fordul a magas kamatokat nyújtó állami papírok felé és a privát forgalomban csak kisebb tőkék maradnak. Így legfeljebb 100 milliós tőke lehet jelzálogkölcsönbe fektetve. Amit ezen felül még a földbirtokosok kapnak, az okkal kerüli a nyilvánosságra hozatalt. Nemcsak azért, mert a kamatláb "törvénytelen", hanem mert valódi uzsoráról van szó. Ez a hitel a gazdának nem áldás, hanem átok. A 3217 négyzetmérföldes területre tehát, mely Magyarország produktív területe a Bánáttal együtt, egy holdra nem több mint 3 forint 11 krajcár kölcsön jut.

Átlagosan a termőföld értékét 50 forinttal számoljuk holdanként, ami kb. azonos értéket ad a provizórikus kataszter becslésével (3 forint 4 krajcár tiszta jövedelem). Ez esetben a különböző jelzálogkölcsönök értéke a termőföld árának 6,22 %-át jelenti. Neumann (Oesterr. Revue, 1864. III.) a termőföld értékét

1708 millió forintba adja meg és az 1857. évi jelzálogkölcsonöket 74 millió forintba teszi. Ez tehát 4,3 %. Szerinte a jelzálogkölcsonök a termöföld alábbi értékeinek felelnek meg másutt: Ausztriában 16,6 %; Itáliában 18,6 %; Franciaországban 22 %; Poroszországban 50-60 %; Nagy-Britanniában 50 %.

Ilyen alacsony arány elégtelen Magyarországon, ahol a talaj javítására és beruházásokra fordítható saját tőke olyan kevés. Egy eladósodott birtok nem előnyös. De ha a kölcsön felvételével hatékonyra tehető a gazdálkodás és a gazdának plusz nyereséget hoz, úgy egy ilyen adósság mindenesetre előnyös, és hiánya a baj. Csakhogy az ilyen adósok még hiányoznak Magyarországon.

Bárcsak minden összeget (amit jelzálogkölcsonként a termöföldre felvettek) valóban a termöföldre fordítottak volna! De sajnos! Mennyi lehet Magyarország földhitel adósságából a pusztá kényszerkölcson, melyet egészen más célra fordítottak, mint a termöföldre. A pazarló háztartás fedezésére, vagy azon lyukak betömésére, melyeket a kedvezőtlen időjárás és az ország javait sújtó szerencsétlen körülmények okoztak.

Még a jelzálog kölcsönnél is kevésbé fejlődött ki Magyarországon a rövid hitel. A takarékpénztárak eszközeik nagyobb részét váltóügyletekbe fektetik. Tehát ügyletek legnagyobb részét nem a gazda, hanem valószínűleg a kereskedő és ipari réteg részvételével kötik meg. A Földhitel Intézet is ad nyílt hitelt hat hónapra, melyek összege kb. 1 milliót ér el. Az úgynevezett földbirtokos váltók természetesen minden pénzintézetnél igen kedveltek. Ebben a vonatkozásban Magyarország Németország előtt áll, ahol a paraszt-váltó igen szerény szerepet játszik.

De a magyar gazda sem látszik olyan váltó-képesnek, inkább csak a gazdagságról és szociális állásáról közismert nagybirtokos. Kizárólag ez a réteg örül a rövid kölcsönöknek. A tulajdonképpeni paraszt csak nagyon nehezen jut bankhitelhez. Az még a nagybirtokosoknak sem elég. Számos esetben már tavasszal rákényszerül a gazda jövőbeli termésének eladására, mert a szükséges hitelt nem tudja megkapni. A hitelező teljesen elhárítja magától az esetleges kockázatot, míg a nyereség neki jut. A gazda a szükség kialakította árral kénytelen megelégedni.

Ha lennének is intézetek (melyek rövid hitelekkel nyújtanának) Magyarországon, mindenesetre még nehezebb talajt találnánk, mint másutt. Először is a magyar mezőgazdaság a rendes termésben nem lehet olyan biztos, mint a nyugat-európai, amelyik tétjét több kártyán osztja el és nem teszi mindent egyetlen lapra. Ha Magyarországon a főtermény rosszul üt be, akkor a gazda egy évre teljesen le van sújtva. Hogy milyen mértékben fordulhat elő az ottani klímán egy rossz termés, azt láttuk a második fejezetben. A magyar gazda sohasem biztos abban, hogy egy éven belül képes lesz-e a kapott előleget visszafizetni. Ezért mindig kockázatos elköteleznie magát egy rövid határidejű visszafizetésre.

Ahol a gabonatermesztés mellett a szőlő- és dohányművelést vagy a juh-tenyésztést is űzik, valamint azokon a nagybirtokokon, ahol különböző iparágak is működnek egymás mellett, ott csökken ez a bizonytalanság. De mégis nagyobb marad, mint Nyugat-Európában, ahol a rossz termés sohasem olyan mértékű, és ahol a paraszt gazdaságát több művelési ággal biztosítja. A termékek ingadozása és bizonytalansága miatt a magyar gazda csak a legnagyobb óvatossággal kötelezheti el magát egy még nem biztos termés alapján a visszafizetésre. Az előleget ezért a birtok kisebb részére lehet csak felvenni, mint nálunk.

Másrészt a gazdát hozzá kell szoktatni a legnagyobb pontossághoz a számokat illetően, mielőtt alkalmat adunk arra, hogy könnyű módon adósságot gyűjtsön. Üzleti naptára nagyon változó és hosszabb iskola lenne szükséges ahhoz, hogy hozzászokjon a fizetéseknel a határidős törlesztéshez. Németországban a pénzintézetek ezért a népművelést, mert a pontosság is a neveléshez tartozik, nagyon felkarolják. Ugyanúgy Magyarországon is az lesz a cél, hogy a gazda pontos fizetővé váljon. A pontos fizető sohasem csinál könnyelműen adósságot. Egy kölcsön vagy egy váltó nem a kísértést erősíti meg benne a pazarlásra, hanem alkalmat ad gazdaságának jobb kihasználására. Jártasság is kell ahhoz, hogy a paraszt a kétélű váltóhitelt fel tudja használni. A Földhitel Intézet tapasztalatai szerint a magyar paraszt a legpontosabb fizető. Utána következik a német (különösen a Bánátban marad hátra), ami azzal függ össze, hogy itt az 1863-as katasztrófa-év súlyosabban lépett fel. Rosszabb fizető a szlovák és a szerb, a legrosszabbnak pedig a román bizonyult.

Még inkább kell a saját tőkét növelni, mint a hiteleket. Ugyanis a hitel csak ott segít ki, ahol a saját tőke nem elégséges. A tőkét úgy kell tekinteni, mint a munka gyümölcsének megtakarítását, vagy mint a munka eredményének fölöslegét. Akkor keletkezik, ha a munka eredménye és a termékek fogyasztása között különbség képződik az előző javára. Nehéz lenne valójában eldönteni, mi az elsődleges forrása: a takarékoság, vagy a munka termelékenység?

A munka azonos eredményessége mellett a tőkeképződés mértékének nagysága mindenesetre a termelők takarékoságának mértékétől függ. Éppenúgy, mint azonos takarékoság mellett a munka termelékenységétől. Magyarországon mindkét forrás elégtelen volt a tőke növelésére.

A magyart nem lehet lustának nevezni, de szorgalma nem annyira a szerzésre irányul, mint a németnél. A magyar munkája nem annyira a gazdagságra irányul. Magyarország a politika országa. Itt minden egyes polgár az állam eszméjében nevelkedett és abban él. A politika a legelőkelőbb tevékenység nemcsak az előkelő rétegek szemében, hanem az egész középosztály számára is. A parasztokig és a napszámosokig az emberek, ha nem is a politikából, de a politika napi kérdéseiben élnek. Ez kedvezőtlen a gazdasági tevékenységben. Az a sok óra, melyet naponta politikai dolgok megtárgyalására szentelnek, a nemzet-

gazdaság számára elveszett. A magyar legjobb erőit az államjognak és nem a gazdaságpolitikának szenteli.

Ismert tény az ügyvédek túlszaporodása egész Magyarországon. A jogtudomány a diákoknak hasonló menedéke volt Magyarországon, mint Németországban korábban a teológia, vagy az utóbbi időben főként az orvostudomány. Aki máshoz nem érez határozott hivatást, jogász lesz. Mivel nem lehet mind-egyiknek állami állása, ezért a legtöbbje később visszatérve ügyvéd lesz és politikára adja magát. Horvát-Szlavóniával és a határvidékkel együtt a pesti egyetemen és az ország nyolc jogi akadémiáján nem kevesebb, mint 1499 rendes és 154 rendkívüli jogászhallgató volt 1864-ben. Ezzel szemben csak 951 rendes és 52 rendkívüli teológiai hallgatót számolnak az összes vallást és a növendék papokat egybevéve. Bár maguk a teológusok számosan vannak.

Egy nemzetet két úton lehet felvirágoztatni. Az egyik út a szabadságon és önállóságon keresztül visz a jólétbe, a másik út a jólétből a szabadságba. Természetesen egyik sem az okok és hatások egyszerű viszonyaiban áll, hanem kölcsönhatásban. A szabadság a jólétet nem előzheti meg és fordítva, a jólét a szabadságot sem. Magyarország az első úton halad, a szabadságot és függetlenséget szorgalmazza. Úgy gondolja, hogy azután magától jön a gazdasági jólét is. Akit joggal neveztek a legnagyobb magyarnak, mégpedig először az ellenfelei, Széchenyi István másképpen gondolta. Ő először a materiális jólétre akart vezetni, hogy a nemzetet erősítse és ez úton közeledjen a szabadsághoz. Akit azonban a nemzet leginkább becsül és dicsőít, törekvésében mégis olyan elhagyatottan áll. De azt hisszük, hogy az ő útja volt a biztos, még ha kerülő út is volt az önállóság és a szabadság elérésére.

A szellemi munka tehát Magyarországon kevésbé tőkeképző, inkább tőkét fogyasztó. A testi munka azonban szintén nem vezet a tőke olyan gyarapításához, amit egy gazdaságilag fiatal országtól el lehetne várni. A munkaalkalmak hiánya az év nagy részében, amit az aratási idő túlfeszített munkája nem tesz jóvá, mindenféle ipar hiánya és ennek következtében a szerzési hajlam hiánya, ezek jellemzik a magyar munkát.

A gazdasági munka eredménye is ezért csekély. A nemzet és az állam által a fogyasztással szemben támasztott igény ugyanakkor nagy. A takarékosagra való ösztönzés Ausztriában sem otthonos. Aki a német gazdaságossághoz hozzászokott, feltűnőnek találja az osztrák könnyű életvitelt, melyet követnek a koronához tartozó országok. Tudvalevő, hogy Ausztria nem gazdag ország.

Másrészt Németországban sehol sincsenek olyan nagy birtokok, olyan nagyvonalú létesítmények és olyan lendületes vállalkozások. De ez a nagy nem elégséges. Hiányzik a középtulajdonos réteg és a nép egésze szegény. Mégis olyan életvitel látható, mely csak a nagyon gazdag népnek felelne meg. Egy üzletből esetleg nagy a nyereség. Mivel az életmód követelményei nem kisebbek, így mégis "kézből a szájba" élnek. Persze nem ahogyan a proletárok, hanem az il-lendőség szerint.

A takarékoságnak ez a hiánya kevésbé találja okát a nép karakterében, mint az állam pénzügyi gazdálkodásában. Nem alaptalanul panaszkodnak, hogy a papírpénz árt a takarékoságnak. Ahol naponta félni kell a pénz értékcsökkenésétől, ott nem törekszenek ilyen tulajdon összegyűjtésére. Érdemi vásárlások hiányában minden megtakarítást sokkal könnyebben feláldoznak luxuscélokra. Kevésbé vonzó lehet a tőke kihelyezése is, amennyiben reálértékét nem őrzi meg. A stabil pénzérték mellett két útja van a jövedelmező befektetésnek: az idegen, vagy a saját gazdaságba történő befektetés.

Ausztriában csak az utóbbi út járható, ha az ember biztos akar lenni, hogy évek múlva nem a még elértéktelenedett valutában kapja vissza tőkét. És ha a saját befektetés sem tanácsos, akkor sokkal inkább hajlik arra, hogy megtakarítását élvezetekre fordítsa. De nemcsak ezért csábít a papírpénz-gazdálkodás a nagyobb fogyasztásra. A tőzsdei üzérkedés, a keresztspekuláció minden ügyletben többé-kevésbé jelen van. Az ügylet ezáltal elveszti a tisztán vételi ügylet jellegét és részben játékügylétté válik. A játék útján szerzett pénz értéke és tartóssága azonban ritkán olyan, mint a fáradsággal megszerzetté. Gyorsabban is fogy el.

A nagy nyereségnek, melyeket Ausztriában elérnek, nyereség nélküli és veszteséges műveletekben ismét kiegyenlítődnek. Azonban a nyereség jobban ösztönzi a fogyasztást, mint a veszteséges üzletmenet a takarékoságot. A kedvezőtlen helyzetben is remény van arra, hogy egy briliáns üzlettel ismét megjavuljon a helyzet. A szerencsétlen esetek következménye nem olyan nagy, hogy ezt a reményt eloszlassa.

Ettől a körülménytől a magyar viszonyok sem térnek el. Itt is az a helyzet, hogy az életmód iránti igények nincsenek harmóniában a kielégítés eszközeivel. Ezzel is magyarázható a takarékoság hiánya. Magyarország termékei nem rég kerültek külföldi értékesítésre. Korábban főleg az országban maradtak belső felhasználásra. Így a nép nagy fogyasztáshoz szokott, mely tömegében nagy, de értékében még csekély. Mert az érték hiányzik a termékekből. Most természetesen fontos lett az érték. Bár a takarékoság kétszer olyan kifizetődő mint azelőtt, a szokás kísértése még mindig igen nagy ahhoz, hogy a takarékoságot kellően érvényre juttassa. A takarékoságot is tanulni és szokni kell.

A magyarnak más ideáljai vannak, mint a bevételei és kiadásai közötti egyensúly megteremtése. Nem lehet letagadni, hogy a nemes bizonyos vonása abban áll, hogy életének anyagi gondjaival nem sokat törődik. Ez az eset addig állhat fenn, míg el nem szegényedik. Nem helyénvaló a jövőben erre a "nemesre" hivatkozni. A szolid gazdálkodás polgári kötelesség is. Ennek teljesítése értékesebb, mint a nemes szívű nem teljesítés. A tőkeképző tényezők e gyengesége mellett az ország még egy további bajtól szenved. Nem kevesebb akadályt gördítenek a tőke megerősödése elé a túlságosan nagy adók, melyeket a következőkben tárgyalunk.

Hetedik fejezet

Az adók

Benjamin Franklin mondása, hogy mindenütt kötelező a halál és az adófizetés, kivételt képezett a magyar nemzet nagy részénél. Nevezetesen a nemeseknél. Nem azért, mintha halhatatlanok lettek volna, hanem mert nem voltak adókötelesek. Ez a privilégium sehol sem volt úgy kifejlődve, mint Magyarországon. A nemesnek csak egy kötelessége volt, a nemesi fölkelés háború esetén. *Insurrectio in equum*, tehát nem valami elleni fölkelés, hanem a királyért és a hazáért. A múlt század eleje óta a katonai szolgálatot a parasztra hárította át, így mentessé vált minden tehertől, amit nem maga vállalt fel.

Ha a nemeseknek nem is, de adót fizetni kellett. E tekintetben Franklin mondása Magyarországra is áll. Bár mérsékelt adókról beszélhetünk, az érintett kevesek számára mégis igen érezhetőek voltak. Az adómentesség abból eredt, hogy az ország túlnyomó része a nemesek allodiális birtoka volt. Erről tanúskodik az alábbi területmegoszlás 1850-ből egy pesti adat alapján: adómentes szántó 9,400.000 hold, adómentes rét 2,500.000 hold, adóköteles szántó 6,500.000 hold, adóköteles rét 1,700.000 hold.

Valójában az adóköteles terület kisebbik fele, ha 30 %-ot egyáltalában feléne lehet nevezni, volt kötelezve adófizetésre. Az adókat a nemesi országgyűlés róttta ki. El kell ismerni, hogy a nemesség mértékletességet tanúsított ezen terhek kirovásában. Nagy lehetett ugyanis a kísértés az általuk nem viselt adók kivetésénél. Az egyenes adók azonban csekélyek maradtak. Az adóemeléssel szemben előnyben részesítették az olcsó államigazgatást. Utóbbi olcsósága folytán a magyarnak kettős értelemben is drága volt. Szívükben drága, valamint drága a nemzeti erők és a kultúra fejlődésének rovására.

A régi magyar államigazgatás oly mértékben széttagolt és decentralizált volt, hogy az ország 52 megyéje ugyanennyi autonóm királyságnak tűnhetett. A megye fedezte igazgatásának költségeit és meghatározta a kiadások fedezésére szolgáló adók nagyságát. Ezt az adót háziadónak nevezték. A háziadó nem képezte tárgyát az országgyűlési tárgyalásoknak, felhasználását azonban a királyi helytartóság felügyelte. Utóbbi beleegyezése nélkül nem alkalmazhattak új tisztviselőket, nem emelhetek fizetést. Ugyanis az "Önadózás" alapján közvetlenül a megye nemese határozta meg, hogy mit kell fizetnie a parasztnak. Fennállott a kísértés, hogy a paraszt költségére egyre újabb és jobban fizetett tisztviselőket alkalmazzanak szükségtelenül a nemesek, saját soraikból.

A királyi kincstárhoz tartoztak az egyenes adók. Ezek a katonai határőrezetekből, az egyház erődítményi hozzájárulásából (Fortifications-beitrag), a cip-szerek és szabad királyi városok adóiból, a hadi- és toborzó adókból (Webesteuer) származtak. Utóbbi egy elosztási adó (Repartitionssteuer) volt, melynek a keretösszegét határozták meg. A keretet felosztották a vármegyékre, a vármegyék a kerületekre, a kerületek a helységekre. Mindenki a maga módján osztózott a hiányon.

Az indirekt adók az ún. harmincadból álltak. Vagyis a vámokból, melyet részben az osztrák belföld, részben külföld felé vetettek ki. Ide tartoztak még a só, a bánya, a lottó és a posta regálék, valamint a korona- és kamarabirtokok, ill. a két zálogház bevételei. Az 1843-45. évekre szóló költségvetés s következő tételekből állott (Fényes, Magyarország március előtt. 1851. 271. o.):

Direkt adók	Forint	Indirekt adók	Forint
Házi adó	5,453.125	Sóregálék	10,092.725
Hadi adó	4,395.244	Bányaregálék	
Toborzási adó	75.000	Lottóregálék	
Királyi városok cenzusa	18.041	Postaregálék	
Szepesi városok cenzusa	18.231	Zálogházak	
Várépítési egyházi adó	68.000	Harmincad	5,380.975
Katonai határőrvidékek bevételei	2,053.778	Korona- és kamarabirtokok	3,895.019
Összesen	12,081.419	Rendkívüli bevételek	1,089.063
Indirekt összesen:	22,180.924	Összesen	22,180.924
Mindösszesen adók	34,262.333		

A kiadások tételei	Forint
A budai udvartartásra	
Államadóssági kamatra	1,213.000
Királyi kormányzatra és bíróságra	1,523.600
A megyék belső igazgatására	5,753.125
A határvidékek igazgatására és építési költségeire	1,042.405
Magyarország állandó hadseregének fenntartására	8,540.000
A határvidékek állandó hadseregének fenntartására	1,351.551
Hátralék a direkt adókból	
Az útépítésre és folyószabályozásra fordított összegek a megemelt sóárakból	
Az adóhivatal és behajtás költségei	6,783.054
Kiadások összege	26,848.735

A közel 8 millió forint többlet Bécsbe került a Központi Birodalmi Kincstárba. Az indirekt adókat tehát az egész ország fizette, a nemes és a polgár ugyanúgy, mint a paraszt. A direkt adók azonban a csekély számú polgárságra

és a parasztságra hárultak, amennyiben az egyház védelmi hozzájárulását figyelmen kívül hagyjuk.

Az 1848-as év következményeképpen a magyar nemes adómentessége megszűnt. Ha a parasztság régi terheinek egy részét a nemesre tudta volna hárítani, úgy helyzete bizonyosan javult volna. De az 1848-as év a magyar paraszt számára újabb megterheléseket jelentett. Adót adóra halmoztak és mindegyik nőtt évről évre, míg a lehetőségek kimerültek. Minden további teher az adófizetőt csak elnyomta és kevés jótétet nyújtott az országnak.

Nincs szándékunkban arról vitázni, mennyire célszerűen oszlanak meg az adók az egyes bevételi források között. Csak az tartozik ránk, hogy az adók nagyságát bemutassuk és abból levonjuk a következtetéseket. Kérdés, hogy milyen befolyást gyakorol az adórendszer a mezőgazdaságra?

Sajnos azonban fáradozásaink ellenére sem tudtunk elegendő felvilágosítást szerezni Magyarország adóviszonyairól. A továbbiakban főképpen Lónyay Menyhért magyar pénzügyminiszter felvilágosításaira alapozunk ott, ahol számunkra adatokat közölünk. (Lónyay Menyhért: Hazánk földterületi és adóviszonyai. Stat. Közlemények. 1861. I. és II. Szerzőtől közölve: Közügyekről 1863). Nagyon lekötelezve érezzük magunkat Keleti Károly úrnak Pesten, aki e fejezet lektorálását elvégezte és az 1864-es költségvetésről tájékoztatott.

Az egyenes adók közül a telekadó vagy földadó a legfontosabb, mivel kétharmadát alkotja az összes direkt adóknak. A telekadó Magyarországon 1852 óta áll fenn, és az ideiglenes földkataszter szerint lett felfektetve, mely egyöntetűség tekintetében sok kívánnivalót hagy hátra. Az adó az átlagos tiszta jövedelem 16 %-át teszi ki. A provizórium jellegből adódott, hogy a tiszta jövedelmet csak bejárás alapján becsülték.

A jövedelem az 1824. évi gabonaárak alapul vételével lett meghatározva, mert ez az év szolgált viszonyítási évnek a monarchia többi részével. Természetesen kevés helyen volt adat az akkori árakról, még kevésbé a valódi átlagtermésekről. Csak negyedszázad múlva lehetett a jövedelem kiszámítását megkísérelni. Mivel a viszonyítási év az alacsony árakkal tűnt ki, így a tiszta jövedelem számításánál az adó alacsonyabb lett.

Előfordulhatott, hogy egy földterület, egy egész birtok vagy akár nagyobb terület messze túl lett értékelve. A magyarok azonban úgy vélik, hogy az ilyen esetek semmi esetre sem képeznek kivételt, hanem közelebb állnak az általános szabályhoz. Mindenesetre a becsült érték viszonya a valódi forgalmi értékhez magasabb Magyarországon, mint a többi örökös tartományban.

Találtunk a Bánátban földeket, melyek a kataszter szerint 16 forint tiszta jövedelmet hoznak. Valójában a földesúr 6-7 forintért tudta haszonbérbe adni. A bérlőnek természetesen az adót is fizetnie kellett, ami összességében 4 forint 8 krajcárt tett ki. Másutt a becslés idején legelők voltak, melyeket 3 forint 12

krajcár jövedelemmel vettek számításba. Valójában a felét sem adták. Most természetesen mind szántó, és a dupláját hozza.

Láttunk továbbá olyan nagy legelőt, amely 2 ½ forintra lett értékelve, míg 1 ½ forintért is szívesen adnák ma bérbe. Mégis elviselik ezeket a magas adókat különösebb panasz nélkül, mert az értékelő bizottság felfedezné, hogy másutt a föld erősen alul lett becsülve. A szántók pl. az utóbb említett birtokokon 1 2/3 – 3 5/6 forintra lettek értékelve, míg 5-7 forintot hoznak. Amennyiben a jelenlegi valódi tiszta jövedelmet összehasonlítnánk a kataszter becslésével, úgy összességében az magasán a becslés felett állna. Egyes parcellák és birtokok persze alatta lehetnek a becsült tiszta jövedelemnek. Informátorunk tud birtokokat megnevezni és maga is birtokol olyat, ahol kedvezőtlen években az egész tiszta jövedelmet elnyeli az adó.

Egészében azonban a mai jövedelem kataszter csak az adófizetőnek kedvez. Ennek oka, hogy a művelési ágban történt javulások nem vonnak maguk után adóemelkedést. Csak a művelésbe vételt kell a pénzügyi hatóságnak bejelenteni. Így pl. az előzőleg terméketlen mocsarak lecsapolását és feltörését. Az első években még ekkor is adómentességet biztosítottak. Ha a legelőből szántót csináltak, úgy az adót a régi becslés alapján kellett fizetni.

Említettük, milyen nagymértékű volt a legelők feltörése úgy 15 éve, mennyi mocsarat csapoltak le és tettek gabonafölddé. Másrésztől nagymértékben megszüntették a háromnyomású gazdálkodást a fekete ugarral. Sok helyen a vetésforgó lépett helyébe. Az ugart kapásnövény váltotta fel. Az adókataszterben azonban a harmadik év (ugar) becslésénél nem számoltak jövedelemmel. Ha mégis volt jövedelem, azért nem kellett adót fizetni.

Ha tehát az akkori viszonyok között a becslés magas lehetett, úgy az most nagyjában és egészében a tényleges jövedelem alatt van. A földadónak még jó hatást is lehet tulajdonítani. Ugyanis kétségtelenül a magas adó bírta rá a parasztot, hogy több földet vessen eke alá. De ez a kedvező hatás megszűnt azáltal, hogy a magas adó a talaj kizsárolásához vezetett. A régebbi földeken ez már most érezhető, az újabbakon pedig a termékenység csökkenése várható lesz.

Különösen az utóbbi években volt Magyarország kitéve a piac és a természet kedvezőtlen hatásainak. Az alacsony gabonaárak és a rossz termés miatt kétszeres erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy a gazdák talpon maradjanak és egyidejűleg a magas adóknak is eleget tegyenek. A termelést jobban erőltették, mint azt a talaj el tudta viselni. Ahol még eddig elviselte, ott is közelebb hozták azt az időpontot, amikor a talaj bőkezűsége takarékoszággá lesz.

Nem a termés túlértékelése tette irreálissá a földadót, hanem az a nagy hányad, melyre az állam a becsült tiszta jövedelemből igényt tartott. 16 %-nál a gazda kétszeresen nehéznek érzi, hogy a termés teljes hatodát az állam elveszi, és ebből oly kevés előnye származik. A magas adók ellenére az igazság oly vak, a hatóságok oly süketek. Az államnak vagy a megyének fizetett magas adók el-

lenére az utakat magának kell építenie, ill. útpénzt kell fizetnie. Az állam semmivel sem járul hozzá pl. a nem-katolikus felekezeteket szolgáló intézmények fenntartásához, bár ez Magyarországon a lakosság felét érinti. A kierőszakolt adó csupán a kereskedelmet gyengíti és a gazdaságot aláássa. Célja a nép által elítélt állami adósság kamatainak fedezése.

Az osztrák államadósság 1848-ban egy milliárd volt, mely mostanra a háromszorosára emelkedett. Tehát 18 év alatt az adósságcsinálásban kétszer annyit teljesítettek, mint egy egész évszázad alatt. Az adók több mint megkétszereződtek, az 1847. évi 153 millióból 10 évvel később már 317 millió lett. Költséges rendszert követtek (a centralizációt), miáltal a sokrétű Ausztria nemzetiségeit és törzseit egy közösségbe kívánták olvasztani. A nemzetiséget el akarták nyomni, az egyedit kiirtani. A magyarok által fizetett szokatlanul magas adó is azt a célt szolgálta, hogy a nemzetet sajátosságaitól megfosszák.

Milyen gondolatokkal fizetne az olvasó egy olyan rendszerért, mely az ő legkedvesebbjét (a jogról nem akarunk beszélni) akarja elvenni? Ilyen körülmények között a magyarok nem lehettek boldog adófizetők, és talán meg fogják nekik bocsátani, hogy gyakran olyan ellenállást tanúsítottak. Az adóbehajtásokkal a későbbiekben foglalkozni fogunk. Mindenesetre elégséges ok lehet az ellenállásra, ill. a törvény iránti engedetlenségre.

Valójában a tiszta jövedelem 16 %-ához jött még a telek és a föld tehermentesítés. Ez a plusz adó 1852 óta áll fenn és gyakran kétharmada a rendes földadónak. Nem tiszta adóról van szó és majd fokozatosan meg is szűnik. De mégis fizetni kell, mégpedig az éves jövedelemből, nem pedig a birtok törzstőkéjéből. Ezért figyelemmel kell lenni erre is az adó mértékének megítélésénél.

Fizetni kell 1859 óta az úgynevezett hadi pótlékot, mely a rendes földadónak 50, más években 33 1/3, ismét más évben 25 %-a. Lónyay szerint a direkt földadó forintban:

Országrészek	1851	1859	1861
		hadipótlékkal	hadipótlékkal
Magyarország	11,838.992	17,823.296	19,341.153
Erdély	1,148.691	1,515.475	1,429.995
Horvát-Szlavónia	695.301	1,297.263	1,386.478
Összesen:	13,682.984	20,636.034	22,157.626

Az egész monarchia földadójából Magyarország 1851-1855-ben 25 %-ot, 1859-ben 29½ %-ot, 1861-ben (Lombardia leszakadása után) 34 1/4 %-ot fizetett.

A direkt adók közül második a házadó. A nagyobb városokban ehhez járult a lakbér, mely annak mintegy 10 %-a volt. Pesten fejenként (nem családonként) 4 forint 23 krajcárt tett ki. Vidéken és a kisebb városokban nem a bérlet, hanem az osztályok szerint írták elő az adót. Egy házra átlagosan 66 krajcár, egy lakás-

ra 40 krajcár jutott. Magyarországon a házak általában több mint egyszerűek és csekély értéket reprezentálnak. Azokban a városokban és falvakban, ahol az adót nem a lakbér alapján vetették ki, 1,533.728 földszintes ház mellett csak 4.758 többszintes fordult elő.

A házadó összege az alábbi volt forintban Lónyai szerint:

Ország rész	1851	1859	1861
Magyarország	1,272.677	2,158.964	2,475.724
Erdély	189.767	280.131	325.137
Horvát-Szlavónia	150.265	207.718	237.213
Összesen	1,612.709	2,646.813	3,038.074

A személyi kereseti adó olyan fejadó, mely három osztályba van sorolva. A 16. évtől fizetik. A Magyarországon, Erdélyben és Horvát-Szlavóniában kivetett összege 5,436.000 forintot tett ki 1861-ben. A jövedelemadó 2,229.563 forintot jelentett 1858-ban. Az egyenes adók összege az alábbi volt a Magyar Birodalomban (1859):

Földadó (1,587.441 Ft hadi pótdadóval)	20,636.034 forint
házas adó	2,646.813 forint
személyi kereseti adó (1861)	5,436.000 forint
jövedelmi adó (1858)	2,229.563 forint
Összesen:	30,948.410 forint

Ezek után a direkt adók után hajtják be évente az általános pótdadókat. Részen az ország további szükséglete szerint, ill. a földjáradék megváltására. Ezek a pótdók 1853-ban az összes egyenes adó 20 %-át, 1855-ben 25 %-át, 1857ben 60 %-át, 1859-ben 58 %-át tették ki hadipótlék nélkül és az alábbi összegeket jelentették forintban:

Földadó után	10,134.982 forint
házas adó után	1,458.792 forint
személyi kereseti adó után	2,812.010 forint
jövedelmi adó után	1,023.906 forint
Összesen:	15,429.690 forint

A rendes egyenes adók tehát a pótdókkal együtt 46,378.100 forintot tettek ki. 1859 óta az adók nem csökkentek hanem növekedtek, és a pótdók sokszor magasabbak, mint a rendes adók. Az adóbeszedési költség (nem számítva a minisztériumi Központi Igazgatás kiadásait) 1859-ben 1,820.030 forint volt az emutett országokban. Ez 7 %-a a rendes egyenes adóknak és 4 %, ha a pótdókat is beleszámítjuk.

Nem örömdetes, de érdekes az adóhátralékok és a behajtás módjának megismerése. 1858-ban az egyenes adó hátralékok 8,314.479 forintot tettek ki,

amely összegből több mint a felét, nevezetesen 4,972.207 forintot nem lehetett behajtani. Sopron igazgatási kerületben, ahol a legjobban fizettek, 4 % volt a hátralék. Pozsonyban 8 %, Nagyvárad és Buda kerületekben 17, Kassa és Temesvár kerületekben, valamint Erdélyben 21 %, Szlavóniában és Horvátországban 24 %.

Ezekből a számokból látható, hogy a legrosszabb fizetők éppen azokban a kerületekben vannak, ahol túlnyomóan nem magyar a lakosság. A hátralékok nem kevésbé nagyok a Monarchia többi országában, pl. Bukovinában és Nyugat-Galiciában 20 %, a tengerparton 15, Kelet-Galiciában 14, Dalmáciában 10, Velencében 9, Karintiában 7 % stb. Ausztrián kívül vannak azonban országok, ahol az adóhátralékot csak névről ismerik.

1859-ben Tirol, Vorarlberg és Velence kivételével végrehajtás útján 31,724.297 forintot hajtottak be a birodalomban, melyből Magyarországra, Erdélyre és Horvát-Szlavóniára 20,648.011 forint esett, tehát a kétharmada. Az összes nem önkéntes befizetéssel begyűjtött adó 53,414.292 forintot tett ki. Ebből a magyar országok 39,728.277 forinttal, vagyis háromnegyedével részesültek. Így tehát az egyenes adók 44 ½ %-a végrehajtással, de 87 %-a fenyegetéssel és végrehajtás veszélyeztetésével lett befizetve.

Ezen adók behajtására a magyar országokban 120.473 főből álló katonaságra és bírósági kézbesítőre volt szükség. Az Osztrák Monarchia többi országában csak 27.167 főre. A végrehajtásra kerülő személyek száma az egész birodalomban 3,852.702 volt, a magyar országokban 2,879.093. Lefoglalásra került 1,227.743 adókötelezett, ebből Magyarországon 1,023.831. Zár alá vettek adóhiány miatt az egész birodalomban 25.251, a magyar országokban 18.439 birtokot.

Az egyenes adókat még felülmúlták az indirekt adók. A következőkben nem közlünk mást, mint összegük nagyságát, míg hatásaikat részben egy későbbi helyen lesz alkalmunk tárgyalni. A fogyasztási adók a borra, mustra, sörre, égetett szeszre, húsrá és cukorra terjednek ki. Az égetett szesz adó Magyarországon, Erdélyben és Horvát-Szlavóniában 1852-ben 2,647.623 forintot tett ki és 1859-re 4,938.045 forintra nőtt. A sörfőzést 1852-ben 679.006 forinttal, 1859-ben 851.991 forinttal adóztatták meg. A bor és must adója 1852-ben 1,004.394 forint, ezzel szemben 1859-ben 1,804.150 forint volt.

A húsadót Magyarországon és Erdélyben a községekkel való előzetes meg egyezés alapján általában állapították meg. Faluhelyen 1 font húsrá 1/4 krajcár esett, egy ökörre 2 forint, egy borjúra 8 krajcár, egy disznóra 30 krajcár stb. A zárt városokban ennek a duplája. Horvát-Szlavóniában és a katonai határvidéken ezt az adót csak 1861 óta ismerik. Magyarországon és Erdélyben azonban már 1852-ben 810.571 forintot, 1859-ben 1,369.694 forintot tett ki.

A répacukor adó 1852-ben 36.554 forint, mely 1859-ben 824.444 forintra emelkedett. Az összes fogyasztási adó Magyarországon, Erdélyben és Horvát-Szlavóniában 1859-ben 9,788.603 forint, míg 1861-re az előirányzat szerint

12,796.000 forint. Az egész Monarchiában 1859-ben 44 millió forint, és 1861-ben 54 millió forint befizetést jelent. Az érintett ipar hiányából adódik az alacsonyabb befizetés a Magyar Birodalomban. A kevés cukorgyár és jóformán hiányzó söripar vezettek nagyrészt erre az eredményre.

A sómonopólium évi 9,178.961 forintot eredményezett az 1847-1859. években. A bélyegadó bevételei 1859-ben 3,132.163 forintot tettek ki. A különböző illetékek (örökösödés, ingatlaneladás stb.) fejében az ország 1859-ben 3,995.146 forintot fizetett. Más díjak 203.205 forintot hoztak. Az 1861. év előirányzata szerint a vámok 14,746.900 forintot tesznek ki, mely összéből Magyarországra társországaival együtt 5,154.400 forint jut.

Az utadó előirányzata a fenti évre 2,863.000 forint, de a magyar országokra csak 224.300 jut. A lottó bevétele a magyar országokban 1859-ben 1,132.651 forint volt. A dohánymonopólium nemcsak a fogyasztók megadóztatását jelenti, hanem a szabad termelést is akadályozza. A fogyasztási adó 1861-ben a magyar országokra 9,142.500 forintra számítható.

Az előirányzat szerint az indirekt adók 1861-ben:

Magyarországon	39.521.100 forint
Erdélyben	7.217.700 forint
Horvát-Szlavóniában	3.839.500 forint
Összesen:	50,578.300 forint

A direkt és indirekt adókon kívül jövedelmet húz az állam az állami birtokokból és gyárakból, a távíróból, bányákból, pénzverésből és egyebekből; mely a magyar korona országaiban 4,683.000 forint. Mivel az előirányzat szerint a közvetlen adók 33,272.000 forintot tesznek ki, úgy ezen országok összes adója 89,503.100 forint. Az egyenes adók járulékaiban azonban még nem foglaltnak benne, mivel 1859-ben az egyenes adók: 30,948.410 forint, ezek járuléka 15,429.690 forint, tehát az adó és járuléka összesen 46,378.100 forint.

1859 óta a járulékok nem csökkentek, hanem emelkedtek. De tételezzük fel, hogy a járulékok azonosak maradtak, akkor az összes adó 105 millió forint lenne. Ha ebből Erdélyt 13 millióval elkülönítjük, úgy Magyarország és Horvát-Szlavónia részére még 92 millió marad. Van tehát egy kiinduló pontunk, hogy a régi és új rendszer szerinti adókat összehasonlítsuk. A tulajdonképpeni Magyarország Horvát-Szlavóniával és a katonai határvidékkel, mint láttuk, 1848 előtt 34,262.333 forint összes adót fizetett. Az összeg az 1861. évi adóval összehasonlítva 100:256 arányú adóemelkedést mutat.

Ez természetesen nem az egyént érintő adónövekedés. Ugyanis a ma fizetendő adót az adófizetők nagyobb tömege adja össze. Most a nemesnek is fizetnie kell az egyenes adókat, míg korábban csak az indirekt adókat fizette. Március előtt a nemesi birtok, produktív és nem produktív földjével, a tényleges Magyarországon mintegy 70 % volt. De ez az arány Horvát-Szlavónia és a

katonai határvidék figyelembevételével erősen megváltozott a nemesi birtok hátrányára, mivel különösen az utóbbi területen nem voltak nemesek.

A nemes birtokában lévő terület legfeljebb az összes föld értékének felét teheti ki. A terméketlen talaj ugyanis a nemesre jutott, míg a parasztok földje (az úrbéri sessio) produktív volt. Az egyenes adókból 1861-ben Magyarországra Horvát-Szlavóniával együtt kb. 40 millió esett, a pótagókat is beleszámítva. A korábban adómentes rendek amennyiben a felét fizették, tehát 20 milliót, úgy a többi 72 millió forint összes adó teljes egészében az 1848 előtti adófizető réteget terhelte. A nemes adója azonban esetleg tízszeresére növekedett a múltéhoz képest.

Az elmondottak kiegészítésére megadunk egy adó-költségvetést 1864-ből, mely lényegében még ma is érvényes. (Keleti Károly, Az 1864-i osztrák költségvetés, különös tekintettel Magyarországra, Stat. Közlemények VI. 1). Földadó (a becsült tiszta jövedelem 16 %-a és egyharmad pótagó) forintban:

Országrészek	Összesen	1 négyzet- mértőldre vetítve	Fejen- ként	Birtó- kon- ként	Tényleges jövedelem %-a
Magyarország	19,330.27	5.188	1,95	10,8	19,8
Horvát-Szlavónia	1.503.166	4.487	1.69	8.8	21.1
Erdély	1.471.167	1.541	0.77	2,5	11,2
Katonai határvidék	1.600.770	2.746	1.50	-	-
Összesen	23,905.378	-	-	-	-

Ehhez jön a többi egyenes adó rendkívüli pótlékaival, melyek 1862 óta rendes adókká váltak. Ilyenek az 1/6 földadó, 1/6 házber adó, 1/2 ház-osztály adó, 1/5 személyi jövedelemadó, 1/5 kereseti adó. A különböző egyenes adók a következő összegeket teszik ki:

Országrészek	Összesen	Egy négyzet- mértőldre	Fejenként
Magyarország	33,306.848	8.936	3,37
Horvát-Szlavónia	2.643.034	7.890	2.96
Erdély	3,900.534	4.087	1,51
Határvidék	1,837.436	3.498	1.73
Összesen	41,687.852		

Indirekt adók forintban:

Adófélésegek	Magyarország	Horvát-Szlavónia	Erdély
Fogvasztási adók	11,876.820	180.320	2,068.850
Vám illeték	1,441.387	377.600	262.016
Só adó	9,795.727	1,401.300	3,373.380

Dohány adó	11,865.886	1,660.900	1,856.826
Bélveg adó	3,650.250	370.880	429.110
Illetékek	5,671.230	318.050	530.555
Lottó	2,003.860	290.350	410.670
Út- és vámpénz	432.597	80.450	141.600
Fémjelzés	30.000	1.000	7.000
Szabadalmi illeték	56.230	7.384	7.435
Posta regálék	3,335.900	447.200	492.240
Távíró bevételek	279.326	65.372	30.675
Összesen	50,429.213	5,200.806	9,610.387

Ehhez jönnek még a katonai határővezet indirekt adói 159.564 forinttal. Az összevont adó így 65,399.970 forintot tesz ki. A fenti kimutatásban nem szerepel az országos pótlék (4½ %), a földtehermentesítési pótlék (52 %), valamint a különböző kivetett nyilvános munkamegváltás. Ezek összege a következő:

Országrészek	Országos pótlék	Földtehermentesítés	Munkamegváltás
Magyarország	1,237.09	14,295.372	3,516.214
Horvát-Szlavónia	98.601	1,139.393	461.496
Erdély	148.260	1,713.226	906.300
Összesen	1,483.960	17,147.991	4,884.010

A kommunális pótlék, az érvényes alap szerint számítva, az adóforintból 33,5 krajcár, melyhez járulnak a bányailletékek, valamint az állami birtokokból befolyó jövedelmek (forintban):

Országrészek	Kommunális pótlék	Bányailleték	Állami birtokok
Magyarország	9,163.699	14,946.677	9,613.498
Horvát-Szlavónia	730.380	33.045	221.201
Erdély	1,098.222	4,892.309	622.891
Összesen	10,992.30	19,872.031	10,457.59

Még nem szóltunk a nagy folyószabályozási hozzájárulásokról és más kisebb pótlékokról. Összesen Magyarország a csatolt országokkal együtt (Dalmácia kb. 3 % összes adóval beleszámítva) az államnak 145,647.872 forint bevételt szolgáltatott az 1864-es előirányzat szerint. Ha az összes adóból Erdélyre 13 %-ot, Dalmáciára 3 %-ot leszámítunk, úgy Magyarországra Horvát-Szlavóniával és a katonai határvidékkel 121,5 millió forint esik. Micsoda különbség az 1843-1845. évek 34,2 milliós költségvetésével szemben.

A Szent István-i korona országaiba a következő összegek folytak vissza a 145,5 millió adóból:

Magyarországra	69,252.912 forint
Horvát-Szlavóniába	5,950.518 forint
Dalmáciába	3,287.139 forint
Erdélybe	15,875.732 forint
Összesen:	97,875.301 forint

Tehát évente 48,281.571 forint az ország határain kívülre került.

Ezek a számok sok mindent megvilágítanak. A hatalmas adóhátralékok inkább a magas adókötelezettségekkel magyarázhatók. Így pl. 1864-ben 26,432.750 forint, vagyis a direkt adó 19 %-a volt behajthatatlan. Ebből Magyarország szorosabb értelemben a következő összegek estek:

Magyarországra	10,321.822 forint,	vagy 32 %
Bánátra	5,622.697 forint,	vagy 55 %
Horvát-Szlavóniára	1,749.424 forint,	vagy 47 %
Erdélyre	1,619.132 forint,	vagy 33 %
Összesen:	19,313.075 forint	vagy 41,3 %

Természetesen az 1863-as szerencsétlen év is hozzájárult ahhoz, hogy az adóhátralékok ilyen ijesztően magasra emelkedtek. Különösen a Bánátban írhatók eme körülmény számlájára a nagy hátralékok. A természeti csapás igazán csak egy viszonylag kis, 500 négyzetmérföldes területre terjedt ki és a csatolt országokat egyáltalában nem érintette.

Az Oesterr. Revue 1864. I. 143. oldala a következő mondatot tartalmazza a helyzetet értékelő hivatalos megállapításból: "Már ez a nagy összegű adó (84 millió forint), amelyből még a jelenlegi szerencsétlen évben is alig 12-14 millió kifizetetlen hátralék jelent meg, eléggé bizonyítja, hogy a magyar gazda nem rossz vagy könnyelmű, hanem éppen igen takarékos ember kell hogy legyen." Ha 12-14 millió hátralék még kevés, hol kezdődik akkor Ausztriában a sok? És ha ilyenkor az állami pénzügy még kedélyeskedő, hol kezdődik a kedélytelenség? Az Ausztriában szokásos eme kedélyesség nem rosszabb-e, mint a 12-14 millió hátralék? Valószínűleg könnyebb lenne segíteni a hátralékon, mint a "kedélyes" szemléletet megváltoztatni.

Az adók Magyarországon tehát nem csupán nyomasztóak, hanem azzal fenyegetnek, hogy megfizethetetlenek lesznek. Ausztriának nagy az adósságterhe és a kamatok fizetése a nép erejét meglehetősen igénybe veszi. Emellett igen drága az igazgatási rendszere. Egyedül ebben várhatójavulás. Beismerjük, hogy a drága igazgatási rendszer okát nem értjük. Magyarországon nem láttuk nyomát a kiterjedt és befolyásos hivatalnok testületnek, ha az adótisztviselőket le-

számítjuk. Az adóbehajtáson és a koncessziók adományozásán kívül általában a hivatalnok maga végzi el az ügyintézését.

Az adót a gazda másra nem hárítja át. A magyar gabona fogyasztóinak piaca nem jelentős. Nem az adó befolyásolja a termék árának meghatározását, hanem a kereslet és a kínálat aránya. Az adó mindig a mínusz, melyet először le kell vonni a tiszta jövedelem kiszámításánál. Másképpen lenne, ha a gazda hátrány nélkül, tetszése szerint korlátozhatná a termelést. Csak ebben az esetben tudná a fogyasztókat rákényszeríteni, hogy a termék nagyobb árban elviseljék az adót. A gazdának azonban hasznosítania kell a földjét és más országok piaci jelenlétét is tudomásul kell vennie. A magas adó tehát a talaj hozamát és a földtulajdon értékét csökkenti.

A föld értéke a csúcson akkor volt, amikor a gabonaárak legmagasabban álltak (1855). Az értékcsökkenés főképpen a magas földadónak tulajdonítható. Naponta sokasodnak a panaszok a nép elszegényedéséről Ausztriában. Ha meg lehet előzni egy további adóemelést, úgy általában érthető, miért hallani mind gyakrabban ezeket a panaszokat. Ausztria országaiban azonban más a helyzet. Itt a nép elszegényedését számokkal lehet igazolni. A luxuscikkek és finomabb dolgok fogyasztása drasztikusan csökkent, melyre a Bécsi Birodalmi Tanács is rámutatott. (Sajnos az ide vonatkozó hivatkozást nem találtuk. Úgy tűnik, hogy 1863-ban jelent meg.)

A fogyasztás csökkenése számos olyan árucikket érint, melyek a népjólét érzékeny fokmérői. A dohány fogyasztása az Osztrák Monarchiában, hivatalos források szerint, a következőképpen alakult:

1860-	52,674.134 forint
1861-	52.448.185 forint
1862-	54.678.179 forint
1863-	55.609.480 forint
1864-ben	55,431.544 forint
1864 (első 9 hónapja)	41,875.990 forint
1865 (első 9 hónapja)	40,953.461 forint

1865 első 9 hónapjában Magyarországon 433.246 forint volt a csökkenés, a Bánátban és a Vajdaságban pedig 301.379 forint, ami összesen 734.625 forintot tesz ki. Itt meg kell jegyezni, hogy az 1862-es és az előző évek különbsége nem annyira a nép fogyasztását, mint a kincstár eladásait jelenti. Menjünk tovább az összehasonlításban. A bélyegadó forintban a következőket hozta:

Tételek	1860	1861	1864	1865
Játékkártyák	239.722	215.876	213.376	202.222
Naptárak	134.577	133.746	138.670	139.119
Újságok	514.907	652.119	689.308	670.005
Hirdetések	62.031	57.464	59.256	58.872

Összesen	951.237	1,059.205	1,100.610	1,070.218
----------	---------	-----------	-----------	-----------

A játékkártyáknál és a hirdetéseknel tehát fokozatos csökkenés következik be. Hogy ez jó vagy rossz, nem tudjuk. De nem gondoljuk, hogy a játékkedv csökken ott, ahol évente még állami úton is játékra csábítják a népet. A lottóhúzás sajnos a polgárok legfontosabb napja. Az újság illetékek növekedése nem azzal magyarázható, hogy a politikai és más olvasmányok iránti szükséglet a népben megnövekedett, hanem a sajtó fokozatos felszabadulásával. A naptári illeték növekedése legfeljebb azt mutatja, hogy a nép felvilágosítása nem esett vissza. Az állam számára azonban a lassú előrehaladás is visszalépés, még inkább az egy helyben topogás.

Magyarország illetékbevételei 1865-ben az előző évekhez viszonyítva 96.384 forinttal csökkentek. A hivatalos közlés a játékkártyák és újságok csökkenésére nem tud más okot, mint a véletlent! A világon nincs véletlen, legkevésbé egy egész nép életében! Véletlennek azt nevezzük, aminek az okát nem tudjuk, vagy nem akarjuk tudni.

Nyolcadik fejezet

A mezőgazdasági üzem

Magyarországot korábban az átmenet nélküli ellentétek országának neveztük a hatalmas, belterjesen művelt nagybirtokokra, valamint az extenzíven művelt törpebirtokokra utalva. A középbirtokok hiányoznak az országban. Ezen ellentétek következménye, hogy a magyar mezőgazdaságban hiányzik a "birtok" és az "üzem" olyan fogalma, amit mi Németországban használunk. A gazda gyakran csupán egy másodrendű tárgynak tekinti birtokát, melyet tetszés szerint elhanyagolhat vagy kiszípolyozhat. Vagy olyan értéket tulajdonít annak, mely már személyes jelleget ad neki. Utóbbi esetben a birtok mindinkább öncélúvá válik és nem az ember gazdasági hasznát szolgáló tárgy csupán.

Nálunk a birtok közép helyet foglal el a személyes jelleg és a tárgy között. A tárgynak csak az a rendeltetése, hogy az ember használja, még ha a tárgy maga tönkre is megy. Nálunk nem teszik tönkre minden további nélkül a birtokot, mégha ez haszonnal is kecsegtetne. Nagy elhatározást jelent mindig, ha az igazi tulajdonos birtokát felosztja, átalakítja vagy más birtokért elcseréli. A birtok személyes jellegű. Aki hajlamos arra, hogy birtokát felosztogassa, az csak jogi értelemben tulajdonos. Gazdaságilag nem több, mint árverési bizományosa az idegen birtoknak.

A birtoknak egyedi tulajdonságai vannak. Az uraság és a birtok közötti hosszabb kapcsolatból érzelmi kötődés alakul ki. Minél többre értékel egy tár-

gyat az individuum, annál több személyes jelleget kap a tárgy. És fordítva. Amennyiben csak az általánost vesszük észre valamiben, úgy az csak egyszerű tárgy marad számunkra. Németországban a földbirtoknak ez a személyes jellege leginkább Westfáliában és Alsó-Szászországban mutatkozik meg. Itt szembe-tűnő a szeretet és a függőség az öröklött földbirtok iránt, míg Dél-Németországban a birtok pusztá tárggyá süllyed.

A tárgy tehát betölti funkcióját, ha a használatnak a felhasználás a követ-kezménye. A tárgy személyes jellege is fontos. De csak olyan mértékben, amennyire léte ill. individualitása és önállósága ezáltal nincs veszélyeztetve. A tárgytól elveszik a hasznát, míg a személyes jelleg megőrződik. A mezőgazda-sági üzem megmutatja, hogyan fogja fel egy nép vagy egyén az ő földbirtokát és gazdaságát. Pusztá tárgynak tekinti-e azt, vagy valamiféle magasabb értéket, személyességet tulajdonít-e neki? Magyarország e tekintetben is csak az extrém-tást ismeri.

A földbirtokban a magyar tárgyat lát személyes jelleg nélkül és mint az üze-mek mutatják, pusztán a kihasználását célozza. Vagy pedig tovább megy, mint a német. A gazdaságnak személyes, önálló karaktert ad olyan mértékben, hogy ezáltal csaknem teljesen elfelejti tárgyi mivoltát. Gazdaságát mondhatni babus-gatja anélkül, hogy hasznat húzna belőle.

A Magyar Alföldön nagyon kevés a változatosság. A termékeny talaj, a rossz utak, a vízhiány és az elmocsarasodás mindenhol uralkodó. A birtokon kevés az egyedi jelleg. Az egyik birtok a másiktól a legcsekélyebb mértékben sem tér el. A sík mezők, azonos talaj, azonos klíma, azonos hiánya a fának, folyóknak és utaknak azonos látványt nyújt. Ha egy birtokot vagy annak egy részét idegen földrét cserélnek el, úgy a környezet és a körülmények változatla-nok maradnak.

A mi viszonyaink között ez nem megy olyan könnyen. Minden szántóföld sajátos egyedi gondoskodást igényel. Minden birtokon más a víz vagy az utak helyzete, legalábbis látszatra. Minden fa figyelmeztet a hosszú évekre, melyek során látványát megszokták. A határ minden kanyarulatát (melyet olyan gyak-ran szidtak) nehezen nélkülözik, ha nem látják többé szemük előtt. Ezért a he-gyes vidékeken mindig állandóbb a földbirtok, mint a rónán. A fiatal kultúrte-rület is lazább személyi kötődéssel jár, mint a régi kultúrájú síkság, melyben nagy tőke fekszik.

Magyarországon csekély mérvű a ragaszkodás egy bizonyos birtokhoz. Könnyen elhatározzák az öröklött tulajdon eladását, ha azt nyereséggel tehetik meg. A szeretet egy bizonyos jószág iránt nem lehet olyan általános, hiszen mindent amit elhagynak másutt meg lehet szerezni. Ősi hagyatékok és befekte-tések nem rejtőznek a talajban. Az ősök dicső tettei és a nemzetség hírneve nem állnak kapcsolatban egy birtokkal. A dicső ős valószínűleg csak véletlenül látta birtokát, talán nevérol sem ismerte, még kevésbé lakott ott.

Hogy a magyar nemesben ugyanúgy élt-e az ősi családi fészek és az öröklött birtok gondolata, ahogyan Németországban (ahol fél évezrede vagy legalábbis több évszázada azok az illető nemzetség kezében vannak), nem tudjuk. Talán inkább a véletlen hagyta ugyanabban a kézben a birtokot, semmint a szeretete. Az érzelmi kötődés ugyanis nagy áldozatra képes, hogy az ősi birtokot a família számára megőrizze.

A birtokok mozgására vonatkozó számszerű adatok természetesen hiányoznak. Ha rendelkezésünkre állnának is, nem mutatnának feltehetően olyan gyakori változást a tulajdonviszonyokban, mint Németországban. Tudomásunk szerint még Németországban sincs statisztika a földbirtokok mozgásáról. Szerző egy régebbi alkalommal felvételezést készített, mely szerint átlagosan 40 évenként minden birtokon változás történt a tulajdonban (nem öröklés, hanem vétel útján). Ez talán a legnagyobb birtok-mozgás egész Németországban.

A mozgás azonban nem mértéke a mozgékonyiságnak. Magyarországon a birtokcsere nem a birtokhoz való ragaszkodáson múlik. Ahol olyan keveset lehet kezdeni egy gazdasággal, ott szunnyad az ösztönzés a vásárlására. Alapjában véve a birtokok közt kevés is a különbség. Ennek ellenére talán sehol sem hallani olyan sokat a birtokok vételéről és eladásáról, és sehol sem beszélnek olyan közönyösséggel a birtokcseréről, mint Magyarországon.

Mivel a birtoknak itt csak tárgyi jellege van és nem személyes karaktere, így az minden más, azonos csereértéke birtokkal helyettesíthető. A birtok csereértéke az értéknek felel meg, mely utóbbi tisztán nemzetgazdasági fogalom. A személyes kötődés (*pretium affectionis*) az atyai vagy öröklött birtokhoz, mely a csereérték szociális oldalát jelenti, eltűnőben van. A félreértések elkerülésére talán meg kell jegyezni, hogy ezek a megállapítások relatívak és csak a német viszonyokkal való összehasonlításban érvényesek.

A paraszti gazdaságban szintűgy pusztá tárgynak tekintik a földet és egyetlen cél a haszonszerzés még azon az áron is, ha a mezőgazdaság tönkremegy bele. Az itteni nép (legyen az magyar, szláv, német vagy más nemzetiségű) úgy kezeli földjét, mint az a három testvér a szamarát, melyet örökségként közös használatra kaptak; mindegyik kihasználta a szamar munkatevéjét, de a takarmányozást a következőre akarta hagyni. A végén a szamar éhenpusztult.

A magyar paraszt éppen így csinálja. Minden évben lecsapolja földjének vérének anélkül, hogy a trágyázással tápanyagot juttatna vissza. Reméli, hogy utódai majd trágyáznak. Ha az állatát jó áron értékesítheti, úgy nem törődik azzal, hogy az a föld termékenységének fenntartására szükséges-e vagy sem, ill. földjét megfelelően meg tudja-e művelni, vagy nem.

Ezeknek a viszonyoknak az egyenes ellentettjét találjuk számos nagybirtokon. Ismerjük a magyar nagybirtokosok hatalmas gazdagságát. A birtok nagysága már olyan mértékben befolyásolja a földjáradék mértékét, hogy a tulajdonos érdekeltté válik a belterjes, okszerű gazdálkodásban. Előtérbe helyezik a hosszútávú érdekeket akkor is, ha nem a lehető legmagasabb jövedelem a kö-

vetkezménye. A mezőgazdaságot már nem mint ipart üzik a pillanatnyi nyereség érdekében, hanem mint művészetet az okszerű alapelvek érdekében. A tökéletes technikai produkció gyakran többet ér, mint a gazdaságilag kiváló. Tartanak pl. tejgazdaságokat, melyek a ráfordítást nem fizetik vissza, de technikailag kedvező eredményeket mutatnak. Ha a tejhozam elég magas, akkor nem baj ha ráfizetéses.

A nagy uradalmak Magyarországon csaknem kivétel nélkül magasabb technikai szinten vannak, mint a parasztgazdaságok. Nagyobb jövedelmet tudnának elérni azonban, ha a technikai tökéletesség nem lenne olyan nagy. Ugyanis hiába nyugat-európai színvonalú a technika, ha a nemzetgazdaság egésze alacsonyabb fokon áll.

Már említettük, hogy a magyar nem nagy barátja a racionális gazdálkodásnak, és a szerzést csaknem becstelennek tartják. A nagybirtokos kitűnő gazdaságát nem a gazdasági szellem, hanem a becsület hozta létre. Széchenyi óta hazafias kötelességnek számít, hogy a birtokos gazdaságát jó állapotban tartsa. Ennek a kötelességnek a magyar nemes buzgón tesz eleget. Eszmék vezetik a gazdálkodást, nem a materiális javak. Ezért termel a nagybirtokos olyan magas technikai fokon akkor is, amikor a jövedelem már ezáltal esetleg csökken. A verseny döntheti majd el, hogy mely gazdálkodási mód nyújthat egy adott birtokon magasabb jövedelmet.

A nagybirtokok viszonylag csekélyebb jövedelmet termelő képessége a kisbirtokkal szemben tehát nem a nagyságban keresendő, hanem a termelés technikai színvonalában, mely részben a gazdasági célszerűség rovására érvényesülhet. A paraszt gazdaságát a nyúzott számárhoz hasonlítottuk. A nagybirtokok üzemét ugyanakkor a parádés lóval jellemezhetjük, melyet nagy gondossággal ápolnak, de vele szemben kevés gazdasági követelményt támasztanak.

Sem az egyik, sem a másik gazdálkodási módot nem lehet egyszerűen elítélni. Ki vehetné tőlem zokon, ha én a földet csak tárgynak tekintem, céljaim eszközének? Esetleg földem erejét gabona formájában külföldre küldöm és annak árából gyárat létesítek. Utóbbi a talaj gyengülésével elvesztett jövedelmet pótolhatja és ezzel több embernek tartós munkát és táplálékot adhat. A nemzetgazdaság baja nem az, hogy "rablógazdálkodást" folytatnak. Elhibázott, hogy az egész évi jövedelmét tiszta járadéknak tekintik, pedig ennek a jövedelemnek egy része nem más, mint magának a talaj-tőkének egy része. Ennek tőke jellegét meg kell tartani, amennyiben az ország nem akar elszegényedni.

A talaj-tőkét ismét talajba vagy ipari vállalkozásokba fektetjük-e, végül is mindegy, feltételezve, hogy mindkét esetben ugyanakkora jövedelmet hoz. Magyarország azonban nem takarékoskodik eléggé. A gazdaság más területen nem lesz annyival gazdagabb, mint amennyivel elszegényedett a talaj. Ez lehet a panasz, amit a rablógazdálkodásnál felhozhatunk. Másrésről miért bírálni azt, aki a birtokát nem gazdaságossági céloknak akarja alávetni? Azáltal, hogy egy birtok magasabb célokat szolgál, mint a materiális érdek, nem szűnik meg

birtok lenni. Sőt, magasabb rendű birtok lesz. Ha a technikai eszme eme megbecsülésében (sajnos ilyen absztrakt módon kell magunkat kifejezni) szemrehányás van, úgy az nem ok arra, hogy az eszme elvetendő legyen. A szemrehányás arra vonatkozik, hogy itt a természetes fokozatok megfordítva jelentkeznek.

Az egyénnek természetesen igaza van, hogy hajlamait követi, amikor szükségleteit kielégítve látja. Ha gazdaságát azonban hazafiságból akarja jó állapotban tartani, akkor nem az az állapot a legjobb, amely neki legkellemesebb. Hanem az, ami az ország helyzetének felel meg leginkább. A nagybirtokos hazafiasságát sokkal hatékonyabban érvényesíthetné, ha elsősorban az ország tőkét gyarapítaná. Először ez emelné fel az országot. Ne kapkodjon az ember nyalánságok után, míg a jóllakottságért kell küzdenie. Amíg az elemi szükségletekért koldulnia kell a tőkét, addig ne üzzön az ember luxust. Magyarország mezőgazdasága ezt teszi.

A legszükségesebb beruházásokra is hiányzik a tőke az országban. A nagybirtokokon ugyanakkor sok tőkét fordítanak kedvtelésekre, mert azt becsületbeli ügynek tartják. És becsületbeli ügy, mivel hazafiasságnak tartják. Nemes lovakat, nemes szarvasmarhát, nemes juhokat igen gyakran találunk a legnagyobb magyar birtokokon. Nem azért, mert kifizetődik, hanem annak ellenére, hogy nem. A nemesi becsületet testesítik meg.

Igy itt is két ellentmondást találtunk a paraszti üzem és a nagybirtokok között. Ismét hiányzik az átmenet, mely olyan kedvező lehetne. A paraszt gazdasága természetszerűen nem lehet ráfizetéses, bár hosszú távon társadalmilag talán káros. A nagybirtokos üzeme azonban minden magas célja mellett sem hoz olyan gazdasági előnyt, melyre lehetősége volna. Az az átmenet hiányzik, amely egyidejűleg gazdaságos és a vidék jólétéért jövedelmének kis részét feláldozná. Ide tartozna pl. egy kiváló tenyészállat beszerzése, amellyel a saját állatállománya megjavításán túl a közösséget is szolgálná.

A nyugat-európai nagy kísértést érez, hogy a fejét rázza a magyar mezőgazdasági viszonyok ábrázolásakor. Elhangzott, hogy Magyarországon a trágyát inkább elégetik a tűzhelyen, mint hogy a földre kivigyék. A földet számos vetéshez csak egyetlenegyszer szántják meg felszínesen. Az istállózó takarmányozást a Nagy Alföldön alig ismerik, vagy csak névről. Az olvasó talán azt fogja hinni, hogy az ország elmaradott és teljesen zsákutcában van. A racionális üzem egy ilyen gazdaságot csak megtagadhat.

Az üzem racionalitása azonban nem a technikai tökéletességtől és a termékek mennyiségétől függ, hanem az adott jövedelem nagyságától. Ha azt az üzemet akarnánk a legracionálisabbnak nevezni, amely azonos területen a legnagyobb zsákkal termi a legszebb búzát, úgy mindenestre Magyarországon is messze eltávolodnánk a racionalitástól. Ezt a racionalitást pusztá értelmetlenségnek kellene nevezni. A magyar mezőgazdaság ott racionális, ahol nem lépi át az intenzitásnak egy meglehetősen alacsony fokát. A tőke és a munka itt sok-

kal drágább, mint bárhol Nyugat-Európában. Természetesen ugyanaz a tőke és ugyanaz a munka sokkal termékenyebb is, vagyis termékenyebb természeti produktumokban. Ezek a produktumok azonban itt nem olyan értékűek, mint másutt.

Mint köztudott, a mezőgazdaságban a munka és a tőke produktivitása csökken, minél több lesz az egyikből vagy a másikból. Ha én egyszeri szántással 10 véka búzát érek el, úgy kétszeri szántással nem kapok 20 vékát, még kevésbé 3 szántással 30 vékát. Minden további munka kevesebbet hoz, mint az előző. Így az extenzív gazdálkodásnál a munka produktívabb, mint az intenzívénél. A munka gazdaságilag addig produktív, míg a termék értéke a felhasznált költségeket meghaladja. A munkaadó számára ez a felhasználás a munkabérből áll, mely elegendő a munkás saját, és egy átlagos család megfelelő fenntartására. A munka tehát produktív, amíg $P \times G > A$, ahol P a munka produktivitása, G a pénzben kifejezett piaci értéke a termék tömegének, A pedig a munkafelhasználást jelenti. Minél kisebb G és minél nagyobb A , annál kevésbé kifizetődő a munka, hacsak a P produktivitásának emelkedése nem ellensúlyozza.

Aki Magyarországon magas tiszta jövedelmet akar elérni, az elsősorban nem az értéktelen terméket növeli, hanem arra törekszik, hogy a drága munkát és tőkét takarítsa meg. Az irracionalitást csupán az extenzív és kevésbé gondos kultúrában látjuk. Magyarországon is olyan a helyzet általában, mint másutt, de talán nem rosszabb, mint Németország sok vidékén. A hanyagság Magyarországon is házibarát a parasztnál, és a konzervatívabb parasztgazdaság nem tart lépést a haladással, hanem mindig valamivel hátramarad.

Magyarországon azonban nem annyira a parasztgazdaság adja meg a mezőgazdaság jellegét, hanem a nagybirtok. Utóbbiakban találunk átlagosan képzett gazdasági tisztviselőket. Talán a gazdatisztek nem olyan tudományos képzettségűek, mint amit ami mezőgazdasági akadémiáinkon nyújtunk. A magyar mezőgazdaság egyszerűbb viszonyai között nincs is azonban olyan fokú képzettségre szükség, mint amelyet mi nem nélkülözhetünk nagybirtokainkon. A magyar gazdasági szakemberek csak részben képezik magukat magasabb mezőgazdasági tanintézetekben. Talán a legtöbben tanuló éveiket nagybirtokokon töltik el. Számos nagybirtok rendezkedett be tangazdaságként a tanulók fogadására.

Az országban két mezőgazdasági akadémia van, melyek közül az ismertebb a magyaróvári. A 150 növendék közül, akik 1866 nyarán ebben az intézményben tanultak, kb. a fele volt magyar. A többiek külföldiek, különösen sokan a csehek. Csak a legutóbbi időben létesült Keszthelyen a Balaton mellett egy akadémia. Itt az előadás magyar nyelvű. Ezért a magyarok igen nagy előszeretettel látogatják. Óvart és a német akadémiákat most sokkal kevesebben keresik fel. Debrecenben is terveznek mezőgazdasági akadémiát létesíteni, amely tudomásunk szerint még nem működik.

A nagybirtokok 1848-ig főként a tulajdonos saját kezelésében gazdálkodtak. Valójában sokkal inkább a robotra kötelezett paraszt vállán nyugodott a gazdálkodás. A földesúrnak és az alkalmazottainak (gazdatiszteknek) nem volt más dolguk, mint hogy irányítsák a paraszt munkáját. Ez 1848-ban egyszerre megváltozott. Ha a nagybirtokos birtokát meg akarta művelni, úgy magának kellett a munka után nézni. Neki kellett igásállatot és munkaeszközöket szerezni. Ez nagyon nehéznek bizonyult. Bár a moratórium védte őt régi hitelezőitől (mégis, vagy talán éppen ezért) nem volt képes újabb kölcsönt felvenni.

A nagyobb birtokos kénytelen birtokát egészben vagy részben bérbeadni. Ebben az időben lett az Esterházy herceg, Keglevich, Nákö és más bárók több uradalma is bérbe adva. A legtöbbször egy nagyobb vagy kisebb birtokrész bérbeadása is elegendőnek mutatkozott. A parasztoknak ez jól jött, mivel a magyaroknak sohasem volt elég a birtokból és a nagy gazdaságból. Az első kívánsága az, hogy sok saját földje legyen, még ha adóssággal terhelt is. A másik az, hogy ott ahol ez nem lehetséges, legalább sok földet béreljen. Ehhez a parasztnak nem kellett új eszközöket beszereznie.

Nekik csupán azokra a robot-napokra volt szükségük (hogy az újonnan bérelt földre fordítsák), amelyektől az uraságnál megszabadultak. Arra a paraszt a legkevésbé sem gondolt, hogy valószínűleg sokkal jövedelmezőbb lenne a saját földjét intenzívebben megmunkálni, mint azelőtt. Nagyobb intenzitásra a paraszt nem volt kapható. Az intenzívebb munkának más okai vannak. Szerencséje volt a parasztnak, amikor az uraság földjét bérbe vehette és a saját gazdasága számára már felesleges igásállatot és eszközt felhasználhatta. Ahol béreltre nem volt lehetőség, ott a korábbi robot-napokat csak henyélésre használták fel legszívesebben.

Ha a bérleti viszonyok egy országban rosszul vannak elrendezve, úgy az Magyarországon van. Legtöbbször a bérleti viszony nem terjed három éven túl. A kisebb bérleteket méghozzá minden évben megújították, pl. dohánynya, lenre, dinnyére. Az utóbbi időben a bérleteket hosszabb időre, akár tizenkét évre is kötik. Mindez arról tanúskodik, hogy a rövid bérleteket Magyarországon is mindinkább károsnak ismerték fel.

Egyébként a rövid határidők nem mindig olyan megvetendők, mint a mi viszonyaink között. Egy fiatal nemzetgazdaság hamar kinő a régi ruhákból és hamarabb igényel újat, mint az érett férfikorban lévő. Magyarországon nehezebb mint nálunk hosszabb időre megbecsülni a birtok jövedelmét. Nem kevésbé nehézkes a meghatározása azonban a rövid periódusra, mivel az évi ingadozások a Magyar Alföld terméseiben egészen szélsőségesek lehetnek.

Mindenesetre a rövid bérleti idők gondoskodnak arról, hogy Magyarország talajai a szerfölött nagy termékenységüktől hamarosan megszabaduljanak, ha még vannak olyan termékeny talajok. A trágyának földekre való szállítása a rossz utak és a nagy távolságok miatt olyan költségeket jelent, hogy a bérlő a legcsekélyebb mértékben sem gondolhat rá. Egy vagy két év termésének na-

gyobb jövedelme ugyanis a trágyázás költségeit nem fizeti ki. A rövid bérletek főképpen a kisebb parcellák esetén gyakoriak. A dolog természete megköveteli, hogy a nagyobb birtokoknál vagy egész uradalmaknál hosszabb határidőket állapítsanak meg.

A parcella-bérletek képezik azonban a szabályt, mert általánosak. Mint láttuk, a munkaerőviszonyok kényszerítenek rá. Az uradalmak vagy nagybirtokok csak átmenetileg, területük egy részét kívánják bérbe adni. Elsősorban az egészen távol eső földeket. Különbözik a kisebb parcellák bérbeadását az a szükség-szerűség diktálja, hogy munkást szerezzenek. Ezt könnyebb földdel, mint pénzzel elérni. Vagy a rendelkezésre álló munkaerő és vonóerő hiánya miatt csak a terület egy részét tudják megművelni. Ez esetben a fennmaradó részt a szomszédos parasztoknak engedik át bérletként. A parcella-bérlők viszonyait (legyenek azok részesművelők, telepesek vagy fogat nélküli zsellérek) megbeszéltük, amikor a munkáviszonyokat tárgyaltuk.

Aki helyes képet akar kapni a mai magyar mezőgazdaságról, annak nem más országok viszonyaival kell azt összehasonlítani, hanem a saját korábbi állapottal. A magyar mezőgazdaság még gyermekcipőben jár. A gyerek gyermekkötelességeit teljesítve nem kevésbé szolgál elismerésre, mint a felnőtt férfikötelességeinek eleget téve. Aki azonban Magyarországot múltjában ismeri és látja, milyen előrelépéseket tett olyan rövid idő alatt, az az elismeréssel nem fukarkodhat.

Magyar Mezőgazdaságról tulajdonképpen nemrégben beszélhetünk. Az ősi termelésnek csaknem egyetlen eleme a talaj volt, mely lényegében szabad tulajdont jelentett. Verböczy idejében (1514) egy egész jobbágy telek annyit ért, mint egy kanca vagy egy ökör, két tehén vagy négy juh. És milyen kicsi lehetett az értéke abban az időben egy kancának vagy egy ökörnek! A török uralom alatt a föld úgy látszik, hogy semmit sem ért. Még 1736-ban és később a székesfehérvári megyében az Ercsi uraság két birtokát, melyek együtt 5000-6000 hold területűek voltak, 90 forint évi összegért adták bérbe. Ez holdanként 1 krajcár bér.

Ha a termés húszszorosát vesszük holdankénti tőkeértéknek, úgy az akkori gabonaárakkal számolva egy véka búzáért két hold területet lehetett szerezni, egy véka árpaért és zabért kb. egy holdat. A tehén 33 holdat ért, egy csődör azonban 78 holdat. A legelőpénz egy marháért egy holdat tett ki. Hány holdra lehetett hát szükség egy marha táplálásához! 1700-ban Esterházy Ferenc gróf három pusztát vett 12.000 hold területtel 2.000 forintért, tehát holdanként 10 krajcárért. Ma ugyanez a hold legalább 100 forintot ér. (Mezei gazdaság könyve, 1855. 349. o.)

A talaj korábbi értékéből következtethetünk a mezőgazdaság akkori állapotára. A mai magyar mezőgazdaság egyetlen évszázad eredménye. A rövid időt tekintve inkább csodálkozhatunk azon, hogy ilyen messzire jutott. Még nem telt el két évtized azóta, hogy a feudalizmus akadályozó bilincseit ledobta

magáról. Ki akarná elvárni a magyar mezőgazdaságtól azt az eredményt, melyet a nyugati országok nyújtani képesek? Magyarország egy évszázad alatt bizonyosan többet teljesített, mint mi.

Az országot elsősorban lakhatóvá kellett tenni, mielőtt a kultúrszint emelésére gondolhattak. A legnagyobb küzdelem idáig nem az emberi hanyagság, hanem az elemek ellen folyt. Mégpedig azok ellen, melyek a gazdának mindekelőtt a jó és a rossz éveket hozzák. Magyarország egy évszázad folyamán legyőzte a folyókat és mocsarakat. Ez nem kevésbé volt fontos és eredményes, mint egy jobb kultúrmódszer bevezetése. Talán egyetlen folyó sem folyik a síkságon, mely a szabályozás és gátépítés következtében régi területéből tekintélyes részt ne adott volna a mezőgazdaságnak.

A drenázsra alig van példa, olyan ritka még. Az első kísérletet 1852-ben végezték báró v. Mesznil birtokain Vas megyében, a másodikat Sopron mellett, tehát Németország közelében. Ez a beavatkozás nem kifizetődő, míg a talaj közepes értéke nem éri el a 100 forintot, illetve a drenázs költsége holdanként a 34 forintot.

A magyar paraszt gazdálkodási rendszerét általában háromnyomású gazdálkodásnak nevezik. Valójában egyik helyen kétnyomású, a másikon négynyomású gazdálkodás található. Amíg a paraszt földjei közösségben voltak vagy vannak, természetesen egy meghatározott rend uralkodik. De ez a rend (nyomás-kényszer) tulajdonképpen csak az ugar- és tarló legelőre terjedt ki, nem pedig a növényi sorrendre. Ahol a paraszti földek a közösségből kikerültek, ott tulajdonképpen semmiféle kényszer nem maradhatott a vetésforgóban. Azt termelték, amihez kedvük volt. Gabona követett gabonát, kapás növény kapást, ha úgy adódott. A meghatározott sorrend az őszi, tavaszi, majd tarlónövény vagy fekete ugar közt nem volt szigorúan betartva. Általános volt az, hogy mindent háromnyomású gazdálkodásnak neveztek, ahol átlagban minden harmadik évben tarlónövényt neveltek vagy fekete ugart hagytak.

A nagybirtokok és uradalmak még kevésbé tartották magukat egy meghatározott rendszerhez. Mivel nem kellett a dűlő-rendhez alkalmazkodniuk, így azt vetettek, amit akartak és ahogyan akarták. Úgy használták fel a munkát, ahogyan rendelkezésükre állt. Ahol a munkaerő elfogyott, ott visszafordultak és a többi földet legelőnek hagyták. A legnagyobb önkény uralkodott a gazdálkodásban. A körülményeket úgy fogadták el, ahogyan természettől adódtak. Még nem gondoltak arra, hogy azoktól függetlenítsék magukat és a gazdaságot önállóbbá tegyék. Ez sok nagy gazdaságban még most is így van.

Másoknál azonban szabályozott viszonyokkal találkozunk. A Magyar Alföldön az olyan kevésbé változatos üzemi viszonyok között a beosztásnál és elrendezésnél kevés nehézséget kell áthidalni. Így azt tökéletesebb harmóniában oldották meg, mint másutt. Mindez egy folyamat eredménye, melynek a mi mezőgazdaságunkban nincs neve, mert nálunk nem egy vagy néhány év alatt ment

végbe, hanem észrevétlenül, évszázadok alatt. Ez a gazdaság rendezése, magyarul a jószágrendezés.

Ezen sok mindent értenek. Általában mindennek rendezését, ami a jó gazdasághoz szükséges. Gondoljunk csak egy 50 év előtti magyar gazdaságra. A jobbágy adta a munkást és a paraszt igás állata dolgozott az uraságnak. Az uraságnál hiányzott a leltár, az épületek, az eszközök és az állatok. Nem volt meghatározott vetésforgó. Minden összevisszaságban volt, ahogyan a véletlen összedobálta. A legelő rendszerint az az X nagyságú terület lett, mely üresen maradt.

Természetesen nem kevés szabályozásra lett szüksége a gazdaságnak. A helyes arány helyreállítása a legelő és szántó között; a takarmánytermelés bevezetése ott, ahol a természetes legelő nem volt elégséges; a birtok felosztása megfelelő üzemegységekre, dűlőkre és táblákra; a szükséges gazdasági épületek elrendezése; megfelelő állatállomány és géppark beszerzése; a szükséges munkaerő biztosítása kolóniák telepítésével; utak, kutak, fasorok stb. létesítése. Az első ilyen jószágrendezésnek az ercsi uradalomét tekintik Székesfehérvár megyében, melyet a magyar mezőgazdaságban nagy érdemeket szerzett báró v. Lilien (1795-1828) végzett el (Mezei gazdaság könyve. 372. o.).

Lilient Magyarország Thaur jének nevezhetjük. Thaurnál -a racionális lép előtérbe, Liliennél ez a vállalkozási szellem. Lilien csaknem mindent megvizsgált és sokat meg is valósított. Nemcsak azzal használt az országának, hogy megmutatta az akkor sikerrel alkalmazható eljárásokat, hanem azzal is, hogy feltárta, milyen berendezések nem valók még az országnak. Ezeknek a sikertelen kísérleteknek is megvolt a jó hatásuk, mert részben megóvták, részben felkészítették a birtokosokat a jövőre. Az első vetőgép, amellyel Lilien kísérletképpen a vetését a földbe juttatta, valamint az első cséplő- és tisztítógépek, melyekkel dolgozott, saját koraérettségük ellenére Cézárnak és Augustusnak a trónhoz az utat megmutatták.

Lilien birtokát juhlegelő formájában vette át. Nagysága 23000-24000 magyar hold volt. Az uradalmat nyolc önálló gazdaságra osztotta és mindegyiket ellátta a szükséges épületekkel. Az egyik, mely láptalajon terült el, megmaradt legelőnek a ménes és a gulya számára. A másodikat nem lehetett mindjárt rendezni, mert még a parasztgazdaság közösségében volt. A többi hat major azonban szisztematikus elrendezést nyert.

A takarmánytermesztést beiktatták a vetésforgóba. Lucernát, vörösherét, baltacimot, burgonyát és repcét termesztettek nagyban. Ezenkívül termeltek még napraforgót az olaj miatt, festőbuzért és dohányt, valamint takácsmácsnyát és indigót. A birtokon hatalmas olajmalmot, konyak- és likörgyárat, valamint sörfőzdét létesítettek. Mikor a dohány természetben nem volt kelendő, mint tubákot adták el.

Egy magyar gazda tehát birtokán puncsot, alkoholt, rumot, kölnivizet gyártott. Maga őrölte meg dunai malmában gabonáját és csak a lisztet vitte a piacra.

Megépítette saját hajóját, melyen termékeit a fővárosba vitte eladni. A festőbuzért szintén a saját birtokán dolgozta fel eladásra. Nem kevesebb figyelmet szentelt az állattenyésztésre. Ő volt, aki a megyében a szeszgyári moslékot és az olajpogácsát gazdaságában felhasználta. A 80 mürzthali tehénből álló istálló adta a tejet a vaj, sajt és túró gyártásához.

A gyapjú osztályozásával hosszú évekig vevőre talált a londoni piacon. Bevezette a vető- és cséplőgépet és ez utóbbival már akkor összekötötte közvetlenül a magtisztító berendezést. A trágyázásra minden hetedik vagy nyolcadik évben került sor, a fekete ugart a mező egynyolcad részére korlátozták. A szükséges munkaerő megszerzése céljából (ahol a robotnapok nem voltak elegendők) minden gazdaságból 240-250 holdat a munka ellenszolgáltatása fejében zseléreknek és parasztoknak bérbe adott.

Ez a példa a gazdaság szabályozására valószínűleg a legrégebbi és a legnagyobb is. Miután az első lökést megadta, nagy számban követték más uradalmak is. Egészében a legnagyobbakat illette az elsőség, ők voltak az úttörők. Ennek ellenére az átmenet az újabb időbe még számos tennivalóval jelentkezik.

A legelő feltörése a gazdaság súlypontját egészen máshová helyezte és a birtok új beosztását követelte. A jobbágyi viszonyok megszűnése urasági épületek emelését igényelte a megnövekedett cselédség számára lakás céljára, istállót az ígás állatnak és tetőt az újonnan beszerzendő eszközöknek. Munkások előteremtéséről kellett gondoskodni azzal, hogy a birtokon kolóniákat alapítottak és a letelepedőket földhöz juttatták. Ez volt az a feladat, mely 1848-at követte. Az ország még nem szabadult meg teljesen ennek a feladatnak teljesítésétől. Eme kedvezőtlen körülményeknek a számlájára írandó mindaz, melyekkel olyan gyakran találkozunk e munka folyamán, és amelyek ellentétesen hatottak az előrehaladásra.

A magyar mezőgazdasági üzem extenzív az ottani nemzetgazdasági viszonyoknak megfelelően. A tőkebefektetés és a munkaerő felhasználás az üzemi oldalai. Egy barázda a mag alá már elégséges a kényelmes gazda vagy paraszt számára. A fejlettebb vidékeken és különösen a nagyobb uradalmakban azonban gondot fordítanak még az ugar háromszori megmunkálására, szántására is.

A paraszt munkaeszközei általában igen rosszak. Ezért inkább felelős a megszokás és a hanyagság, mint az eszközök magas ára és a tőkehiány. Jó jel egy vidéken, ha a vaseke a faekével versenyre kel. Tíz évvel ezelőtt a paraszt nagy zavarba kerülhetett, ha eltört egy vasekét, mert vidékén senki sem értett hasonló javításokhoz (Galgóczy, 232. o.).

A vonóerővel a magyar paraszt még túlságosan pazarló. Ha az neki drágább lesz akkor megtanulja, hogy takarékoskodjon vele és jobb szerszámokkal dolgozzon. A talaj jobb megmunkálásával, illetve a jobb eszközök alkalmazásával elérhető magasabb terméseket nem látja. Összehasonlításában hiányzik a példakép, hiszen a nagybirtokot nem tekinti annak, bármennyire sikerrel alkalmaz is

egy eljárást. Hiányzik a középosztály Magyarországon, mely az új gazdasági módszerek elterjesztését is segíthetné. A paraszt és a nagybirtokos túlságosan messze állnak egymástól. Az utóbbi példája az előbbit nem bátoríthatja, ha az eszmék közvetítője, a középbirtokosság nincs képviselve.

Ezzel szemben a nagybirtokok versenyeznek a legjobb eszközök használatában, amennyire az extenzív gazdálkodás azok felhasználását megengedi. Látványos a gépesítés. Ritka az az ország, mely technikailag a mezőgazdasági gépek használatára ennyire alkalmas lenne nagy, sík felületeivel és a talaj egyenletességével. Nagymértékben hiányoznak azonban azok a műhelyek, melyek képesek lennének a szükséges javítások elvégzésére, ill. azok az emberek, akikre rá lehet bízni a gépeket. A magyar csak nehezen tanulja meg az új gépek kezelését. A személyzetet legszívesebben Szlovákiából és Németországból hozzák be.

A mezőgazdasági gépeket csak nagyon kis részben állítja elő az ország. A Vidács gépgyár Pesten igen jó hírnek örvend. Innen kerülnek ki a leghasználatosabb vasekék, melyek a gyár tulajdonosa után váltak ismertté (Vidács eke). Ezenkívül még Pest 7 nagyobb mezőgazdasági gépgyárat tart számon, Szeged egyet, Pécs egyet, Moson kettőt, Selmec egyet stb. A nagyobb uraságoknak sokszor saját műhelyük volt a gépek és eszközök gyártására és javítására, ahol gyakran egész új cséplőgépeket készítettek el.

A gépek többségét nagy távolságról szállították, amihez még nem jelentéktelen vámot kellett fizetni az országba való belépéskor. Ezek a gépek az országban igen drágák voltak, mert a tőke drágulásához a mezőgazdasági termékek értéktelensége is hozzájárult. Az angol cséplőgépekre nemrégén 42 krajcár behozatali vámot fizettek centnereként (mint fából készített gépek). Ugyanis az osztrák gyárak ilyen termék gyártásával kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztak. Alig két éve, hogy egy bécsi gyáros elkezdte a cséplőgépek gyártását angol mintára. Az első példány még nem volt kész, amikor a védővámokkal foglalkozó Bécsi Kereskedelmi Kamara a kormányzatnál már kezdeményezte a behozatali vámok emelését. Arra hivatkozott, hogy belföldön elégséges mennyiségben készítenek hasonló gépeket, így a külföldi gépeknek nyújtott kedvezmények már nem szükségesek.

A Kamara szerint továbbá az angol cséplőgépek nem 15 %, hanem 42 % vasat tartalmaznak, így a vám nem maradhat 42 krajcár centnereként. A kirendelt bizottság vizsgálata szerint ugyan csak 20 %-os vastartalom volt kimutatható, mégis a vám a tízszeresére nőtt. Nevezetesen 4 forint 20 krajcárra centnereként. Amennyiben a tulajdonos maga hozta be a gépet, a vám felét fizethette (2 forint 20 krajcár). Ez utóbbi azonban nem volt mindig lehetséges (Schnierer, A vámügy-reform, 1866).

Magyarországnak csak kára volt a védővámokból, mivel nem volt védendő ipara, ill. az a monarchia más részein működött. Az országnak csak ipari termék fogyasztói voltak, így a birodalom minden védővámja valójában adónak minő-

sült. A gépek bevezetése mégis költségmegtakarítást jelentett, ha összehasonlítjuk az emberi és állati munkára fordított kiadásokkal. A jobbágyság megszűnése ugyanis nemcsak a munka megdrágulását, hanem elérhetetlenségét is jelentette. A földesurak semmi pénzért sem tudtak elég munkaerőt szerezni, ill. állandóan függtek a munkás hajlandóságától. Ezért kellett a gépek használatát bevezetni, melyek felett számban és időben tetszés szerint rendelkezhetnek.

Elsősorban a nagyobb birtokokon váltak a mezőgazdasági gépek meghatározóvá. Természetesen itt is relatíve. Ugyanaz a birtok Németországban vagy Angliában két- vagy háromszor annyi gépet szerzett be. Igaz, hogy itt a gépekkel sokkal nagyobb területet műveltek meg, mint ott. Sok berendezést ugyanakkor nem használtak, amelyek nyugaton már régen elterjedtek. A gépi vetés a vetőmag megtakarításával kifizetődött ott, ahol a vetőmag értéke nagy volt. Ahol azonban a munka és a gépmunka is olyan drága, ill. a termék ára olyan alacsony, mint Magyarországon, ott a vetőgép használata kevésbé vonzó, sőt kárral járhat.

A gépek száma azonban, a többi munkaerővel összehasonlítva, semmiképpen sem elhanyagolható ma már. Így pl. 1863-ban 194 lokomobil volt a magyar mezőgazdaság szolgálatában, melyek összesen 1603 lóerőt tettek ki (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, Wien, 1864. II. füzet, 5. o.). Az egyetlen Clayton és Shuttleworth cég 1865-ig 400 gőz cséplőgépet hozott be (Schnierer, u.o., 37. o.). A gépek és a racionális eszközök szaporították a munkaerőt és olcsóbb üzemelést tettek lehetővé, mint a drága és oly gyakran lusta emberi erő alkalmazása.

A mezőgazdasági termékek exportképesebbek lettek. A jobb eszközökkel és gépekkel jobb talajművelés vált lehetővé, így nemcsak a termékek mennyisége, hanem minősége is javult. A föld tisztább lett, a szem teltebb és súlyosabb, a termés tisztítása tökéletesebb. Magyarországot eddig is a termékeiért irigyleték. Most abban az értelemben irigylésreméltó, hogy a természeti előfeltételein túl a technikai is lehetővé teszi a legnagyobb termékek előállítását. Valójában eddig a termékek elhanyagolt gyerekek voltak.

Ha a magyar búza mint Európa legjobbjá volt ismert, úgy ez csak annyiban igaz, hogy a legjobb természeti feltételei vannak a lisztdúsabb minőségi fajták kialakulásának. Kultúrország búzájával összevetve azonban a magyar búzát szemre is jelentéktelennek találjuk. Olyan apró szemű és egyenetlen, mégpedig a föld elégtelen művelése és a búza rossz kezelése miatt. A legnehezebb búzát mindig az uradalmak adják, mert azok gazdálkodása a legjobb.

Az eredeti magyar gazdaság igen csekély igényű a négy fal és a tető iránt, minimális tőkét fektet gazdasági épületekbe. A termés raktározására hiányoznak a pajták. Gabonátárolók gyanánt földalatti gödrök szolgálnak. Mivel minden munkát a szabadban végeznek, nem találunk fedett szérűket stb. A fedett istálló (ha előfordul) semmi esetre sem eredeti magyar, hanem egy újítás. A régi ma-

gyar az istállót akkor ismerte meg, mikor németországi rablóhadjáratain abból egy visszamaradt marhát elvitt, hogy azt nyáron megsüsse, annak pecsenyéjét nyereg alatt megpuhítsa. Innen nevezi a magyar az istállót még most is német néven (Stall). A régi magyar "akol" szó eredetileg csak a pusztát körülkerített helyét jelentette, tető nélkül. Most az akolnak is csinálnak többnyire tetőt. A "ház" szó is német eredetű (Haus).

A magyar hosszú ideig a pusztán tartotta nyáját, esetleg zárt helyen, mielőtt az első istállót építette. A birtok épületei jelentéktelenek. Ha mégis kitesznek 20-25 %-ot a birtok értékéből, úgy az a szükséges építőanyagok hiánya miatt van (a szalma, nád és föld kivételével). A mágócsi uradalom épületei pl. 339.977 forint 55 krajcárba kerültek. Ez 21.270 holdra elosztva holdanként 15 forint 59 krajcárt jelent. Mivel 3423 holdat bérbeadtak, marad a többi területre 19 forint 3 krajcár holdanként. Egy hold szántóra vagy rétre 25 forint 34 krajcár ez az összeg. Ilyen viszonyok között pl. egy 59 osztrák holdas birtokra (=100 bajor Tagwerk) csak 1124 forint épülettőke jutna (19 forint 3 krajcár holdanként).

A mezőgazdasági üzemeknek ezt a fajtáját, mely nélkülözi az épületeket, ill. a munkáit szabadban végzi, Cslapovics nyomán "ázsiai üzemnek" nevezik, mivel Ázsiából behozott szokásnak tekintik. A gabonát hagyományosan a földön asztagokba rakják és abból csépelik el. A gazda persze törekszik az asztagolás előtti cséplésre. Utóbbi esetben az aratás és cséplés egy munka. A cséplés helye a mezőn van, ahol szérűt alakítanak ki. A cséplést a magyarok szívesen végzik lovak vagy ökrök taposásával. Ahol a szalmát háztetőnek vagy szecskának használják, ott cséphadarót látni. A pelyvát általában nem hasznosítják.

Régebben a pelyva legfontosabb haszna a tűz füstjében volt, melyet este meg szoktak gyűjtani a szérűn. A gabona tárolása gödrökben történt, melyeket ott csináltak a talajban, ahol arra felügyelni tudtak. A frissen ásott gödört több napon át szalmával égették ki, hogy a felületei szilárdak és átnemeresztők legyenek, ill. elveszítsék földszagukat, mely a gabonára káros lehetne. A falait szalmával bélelték ki és a termés beleöntése után hamuval, homokkal, valamint agyaggal gondosan elzárták. Ahol a talajviszonyok, mindenek előtt a talajvíz megengedte, ott flaska alakúra készítették a tárolót úgy, hogy fent lényegesen keskenyebb legyen, mint lent. Egyetlen ilyen gödörben 150-200 vékának volt helye.

Ez az "ázsiai" gazdálkodás azonban igen nagy teret veszített. A németek és a szlávok egyáltalában nem barátkoztak meg vele, legkevésbé a gabona taposásával. A német és a szlováknak pajtái is voltak és földfeletti tárolói, valamint istállóik az állatok számára. De a magyar is felhagyott fokozatosan a nemzeti gazdálkodásával, mert annak nincs helye ott, ahol a kultúra valamivel több gondosságot követel. Régebben kevésbé bosszulta meg magát a gondatlan gazdálkodás. Az állat úgy is elkelt, a gabonát pedig lassanként maguk elfogyasztották.

A szalmára a gazdaságnak nem volt nagy szüksége, és ha a gabona kissé földízú is volt, nem került tovább a legközelebbi szomszédságnál.

A klíma ehhez az ázsiai gazdálkodáshoz nagyon megfelelő. A kevés eső ritkán gátolta a szabadban végzett munkát. Az építkezés ugyanakkor nagyon költséges a Magyar Alföldön, mert igényesebb, mint egy alacsony földkunyhó. Aligha lehet jogos tehát szemrehányásokat tenni a régi, épület nélküli gazdálkodásnak.

Mint az előzőekben utaltunk rá, Magyarországon csak kivételképpen lehet beszélni egy meghatározott gazdálkodási rendszerről, vagy meghatározott növényi sorrendről. Általánosnak tekintik a háromnyomású, és néhány helyen (leginkább a homokpusztákon, a Rába vidékén) a kétnyomású gazdálkodást. Néhány év után, két vagy három gabonára egy kapás vagy tiszta ugar következik. Azelőtt ez némileg más volt. Közös volt a legelő, a nyomáskényszer a közös tarló- és ugarlegelő gyakorlatát megtartotta. A parasztnak bizonyos rendszert kellett követnie.

Mióta a legelőt felosztották a legelőkényszer is megszűnt. A paraszt többé nem tartotta magát meghatározott növényi sorrendhez. Azt vetett amit hasznosnak ítélt. Tiszta ugart már ritkán hagyott, mivel a kukorica többet hozott és földjének kímélését még nem tekintette szükségesnek. A Tiszánál több helyen a kukorica, repce, búza, tavaszi gabona megszakítás nélküli váltakozása volt található. Hogy trágyáztak-e, az a gazda nézetétől és belátásától függött. Csak abból lehet következtetni a trágyázásra ilyen vetésforgónál, hogy a repcetermelő paraszt rendszerint már a "racionálisabbakhoz" tartozott.

Természetesen azok a gondtalan idők a legtöbb helyen elmúltak, mikor trágyázás nélkül nemcsak jó terméseket lehetett elérni, hanem a föld egy vetésből két aratást hozott. Még a harmadik évben is kifizetődött a betakarítás munkája. A vad búza még mindig gyakori. (Vagyis az a búzavetés, mely a búzatarlón az első búzatermés pergéséből árvetésként fejlődött). Ennek aratását követte egy második árvetetés, mely ha kisebb termést is adott, még mindig vonzó volt. A fenti gyakorlat azonban már elvesztette korábbi jelentőségét.

A trágyázás kényszere tehát egyre erősödött. A háromnyomású gazdálkodásban azonban a szalma és az állatok trágyája nagyrészt a konyha céljait szolgálja, nem pedig a talajt. A legelőt feltörték, a természetes rétek csekély termést adnak. Mindez utal a trágyatermelés korlátaira. A vetésforgós gazdálkodásban a művelt terület felét a takarmánytermesztésnek és az állattenyésztésnek szentelik. Erről fogunk a következőkben beszélni. Kémiai szempontból bizonyára helyes, ha a háromnyomású gazdálkodást rablógazdálkodásnak nevezzük, amennyiben nem áll rendelkezésre kiterjedt legelő és rét. Magyarországon ez a rablógazdálkodás mindenesetre a legerősebben elterjedt. Mégsem tehet a nemzetgazdász szemrehányást addig, amíg a termékek értéke a talajerőt (melyből származik) meghaladja.

Az egyoldalú háromnyomásos gabona-gazdálkodás ellentétét váltógazdaságnak nevezik, amelyen a mi gabona-takarmányfüves gyepváltó gazdálkodásunkat értjük. A föld a gabonát követően éveken át takarmánytermesztésre szolgál: először kaszálónak, majd legelőnek. A takarmánytermesztés a természetes legelők feltörése óta feltétlen szükségszerűség, ha nem akarjuk az állattenyésztést túlságosan redukálni. A paraszt természetesen az utóbbit csinálta, mert az állat csupán a kocsi és eke húzására kellett. A nagybirtok ellenben érezte a szükségességét annak, hogy a trágyáért tartson állatot. Ezért csaknem kizárólag a nagyobb birtokokra korlátozódik a takarmánytermelés. A paraszt elég későn adott némi helyet a takarmánytermelésnek gazdaságában.

A takarmánytermelés és a legelő a magyar mezőfüves gazdálkodásban nagyrészt a lucernán alapul, mivel a vörös here a tulajdonképpeni síkságon nem terjedt el. A nagyobb birtokok egyes gazdaságai azonban nem folytatják egész területükön a mezőfüves gazdálkodás azonos rendszerét. A területet általában kettő-négy dűlőre vagy szakaszra osztják fel, melyek mindegyike más célt követ. A legközelebbi terület főképpen takarmánytermesztésre szolgál és talajgazdagító gazdálkodást folytat. A második gyűrű mindenekelőtt a szemes terményeké, a harmadik pedig a mesterséges legelőt adja. Az első kört gyakran trágyázzák, a másodikat már ritkábban, a legkülsőt pedig talán egyáltalán nem. Így itt a pleo-, izo- és leiochomok, vagyis a gyarapodó, szinten maradó és csökkenő talajerő a vetésforgó által határolódik el a legjelentősebben (Fraas: Die landwirtschaftlichen Krisen, 1866). Szemléltetésül a következő rotációk szolgálnak.

Mágócs 1866:

Belső forgószakasz Lucernával	Középső forgószakasz Repcével	Külső forgószakasz Rét-legelővel
1. Ugar, ½ fekete, ½ kukorica	1. Ugar (zöldtakarmány)	1. Köles
2. Repce	2. Repce	2. Búza
3. Búza	3. Búza	3. Tavaszi vetés
4. Bükköny mag	4. Tavaszi vetés	4. Kaszáló
5. Kapás	5. Kapás	5-7. Legelő
6. Tavaszi vetésű	6. Búza	
7-12. Kaszáló és legelő		

Kéthely, Somogy megye, 1854. (Galgóczy u.o. 382. o.):

I. szakasz	II. szakasz	III. szakasz	IV. szakasz
1. Trágyázott ugar	1. Trágyázott ugar	1. Trágyázott ugar	1. Trágyázott ugar
2. Repce	2. Repce	2. Búza, rozs	2. Búza, rozs

3. Búza	3. Herés búza	3. Zab	3. Burgonya
4. Burgonya, ½ trágvával	4. Here kaszálva	4. Burgonya, ½ trágvával	4. Here árpával
5. Árpa, zab lucernával	5. Legelő	5. Here árpával	5. Here kaszáló
6-10. Lucerna	6. Búza	6. Here kaszáló	6-8. Legelő
11. Köles vagy mohar	7. Kukorica, teljes trágvával	7. Legelő	9. Búza, rozs
12. Takarmány kukorica	8. Árpa	8. Búza, rozs	
	9. Rozs		
	10. Burgonya, répa		
	11. Zab		

Augusthof, Vácsi uradalom, Pest megye, 1854 (Mezei gazdaság könyve, 412. o.):

I. szakasz 483 hold	II. szakasz 546 hold	III. szakasz 514 hold
1. Ugar, trágyázva	1. Ugar, trágyázva	1. Ugar, trágya nélkül
2. Rence	2. Őszi vetés	2. Rozs
3. Őszi vetés	3. Kapás	3. Legelő
4. Kapás, ½ trágva	4. Tavaszi vetés	
5. Tavaszi vetés lucernával		
6-9. Lucerna, utolsó évben ½ trágva		
10. Őszi vetés		
11. Kapás		
12. Tavaszi vetés		
13. Hüvelyesek		

Az egyes növényfélések aránya következőkből adódik: Mágócs kilenc majságra osztva összesen 31.519 kat. holdat ölel fel, amelyből 1866-ban 11.262 hold bérletbe volt adva (660 hold illetményföld). Ebből ugar 1606 hold, éspedig 682 hold fekete ugar, 92 hold őszi árpa (zöld takarmánynak), 46 hold tavaszi rozs ugyane célra, 698 hold zabosbükköny, 88 hold egyéb.

Őszi vetés 4720 hold: nevezetesen repce 1651, őszi búza 3069 hold. Vetőmagnak termelt őszi rozs nincs, tavaszi rozs sincs, hogy a búza ne keveredhesen a rozssal. Rozsot csak zöldtakarmánynak termelnek. Tavaszi vetés 2112 hold: tavaszi búza 33 (hogy ne fogyjanak ki a vetőmagból, ha az őszi búza kipusztulása tavaszi vetést tenne szükségessé), árpa 1036, zab 628, köles 239, bükköny magnak 176 hold.

Kapásnövény 1049 hold: kukorica - saját megmunkálású 260, feles vagy harmados művelésben 430, cukorköles 48, répa 311 hold. Takarmánynövények

1041 hold: takarmány kukorica 297, köles mint takarmány 78, lucerna 384, fűvetés 282 hold. Baltacim ebben az időben nem termett.

Rét 3666 hold: mesterséges 2586, természetes 1080 hold. Legelő 4518 hold: mesterséges 848, természetes 3670 hold. A faültetvények 356 holdat foglaltak el (most 300 holddal többet), az udvarok és kertek 466, az utak és gödrök 725 holdat.

Az ugaron növekvő növényekkel együtt tehát a 18.712 hold mezőgazdaságilag hasznosított területből 10.460 szolgál takarmánytermesztésre, 7570 hold a szemesterményekre, míg 682 hold marad fekete ugar. A takarmány területe tehát 56 %, a szemesterményeké 40,4 % és a tiszta ugaré 3,6 %.

A takarmánytermelés az emutett 10.460 holdon 132.205 centner szénaérték (holdanként tehát 12,6 centner). Szalmából 105.644 centner termett. Az évi trágyatermelés 418.294 centner. A trágya elégséges évenként 1673 holdnak 250 centner mennyiséggel való trágyázására. Minden tizennegyedik évben egy közepes, 250 centner trágyát lehet holdanként adni. Mivel csak 1497 holdra adnak évente 250 centnert, átlagosan $12\frac{1}{2}$ évenként ismétlődik a trágyázás ugyanazon a táblán.

Ezek a számok megmutatják, milyen nagynak kell lenni a takarmánytermesztésre szolgáló területnek a talaj termőerejének fenntartásához. A minden tizennegyedik évben végzett közepes trágyázás esetén a föld 56 %-át már takarmánytermelésre kell áldozni. Mekkora területet kellene a takarmánytermesztésnek igénybe vennie, ha minden ötödik évben végeznénk egy erősebb trágyázást? A trágyatermelés természetesen nagyobb, mint az idézett számok mutatják, mivel nem számolunk a legelő állatok elhullatott trágyájával. Az azonban látható, hogy a magyar mezőgazdaság azonos trágyatermelés elérésére sokkal nagyobb területet kénytelen a takarmánytermesztésre fenntartani, mint mi. Ebből adódóan a szemestermények és az ipari növények a földterületnek csak kis részét hasznosíthatják.

E jelenség oka egyedül a magyar klíma kedvezőtlensége a takarmánynövények számára. Ahogyan később rámutatunk, a takarmánynövények termése Magyarországon azonos területen csupán fele annyi, mint Németországban. Azonos állatállomány tehát kétszeres területet kíván meg a takarmányozásra. A 12,6 centner átlagos szénaérték Mágócsón holdanként számolva 7,3 centnernek felel meg 1 bajor Tagwerk-re, vagyis 5,6 centnernek egy porosz Morgen-re!

Ezzel magyarázható, hogy a mesterséges takarmánytermesztést folytató magyar gazdaságok miért termelnek olyan kevés trágyát még akkor is, ha a birtok felét takarmánytermesztésre hasznosítják. Ha majd a talajok ereje meggyengül és erősebb trágyázást fog igényelni, úgy szükséges lesz még nagyobb területet átengedni a takarmányféléseknek. Esetleg korlátozni fogják a szemes- és árnövények termelését, alárendelve a talajerő megőrzésének.

Tovább kell fejleszteni az élelmiszeripart, hogy a mezőgazdasági terméknek csak az extraktumát vigyék piacra, a fő tömege pedig a gazdaságban maradjon.

A malomipar a gabonakorpát, az olajipar az olajpogácsát őrzi meg az üzem számára. A pálinkafőzdeknek, serfőzdeknek és keményítőgyáraknak ugyanilyen célt kell szem előtt tartaniuk és nagyobb állatállományt eltartani, mely a talajnak több trágyát biztosít. Az Alföld azon uradalmain, melyek talaja kevésbé jó és ezért erősebb trágyázást igényelnek, éppen ez lehet az alapja a mezőgazdasági fejlődésnek.

Nemcsak az extenzív kultúra következménye a kevés igásállat, főként a nagybirtokokon. Az átmeneti állapot eredménye, mely még mindig tart, hogy szinte előlről kell kezdeni a tenyésztést. Az 1848-ban igás erejétől teljesen megfosztott birtokokon a legelők feltörése folytán, állandóan nőtt a művelésbe vett terület mind több vonóerőt követelve. Ugyanakkor a takarmánytermesztés kis jövedelmezősége az állattenyésztést az elmúlt évtizedben visszaszorította, az igásállatokat sem kímélve.

A mosonmagyaróvári uradalomban 1854-ben egy pár ökörre (miután egy lóra másfél ökröt számítanak) 29,4 hold, Bellyén pedig átlagosan 1866-ban egy pár igásállatra 20-36 hold jutott. Egy pár fogatra Bellyén a legelővel 52,8, anélkül 43, míg a szántóra vetítve 26,6 hold esett. Mágócs egy fogatra 40 holdat számított, melyből 16 hold őszi és 16 hold tavaszi vetés volt. Kis-Szálláson egy ökrös fogatra 39 vagy 26 hold esett aszerint, hogy a legelőt beleszámították-e vagy nem. Vácson (1854) a legelővel együtt 51,8 hold jutott stb.

Hogy a parasztgazdaságokban milyen a fogat-ellátottság, nem tudjuk megmondani. Feltehetően nem sokkal jobb, hiszen a parasztgazdaság nincs ellátva munkakímélő eszközökkel és gépekkel. A munka itt nemcsak kevesebb, hanem rosszabb is, mint a nagyobb birtokokon. Még az átlagosnál jobbnak tartott Székesfehérvár megyében is a birtokokon egy pár ökörre 60-70 hold jut. A paraszt meglehetősen sekélyen szánt vagy még inkább nem szánt. Isten áldásával, gondolja, munka nélkül is nőnek a növények. Akármennyi munkát fordít is a földre, az csak erőpazarlás, mert az ég egy vonással megsemmisítheti számításait. Az áradás, aszály, nedvesség, fagy ellen mit tehet? Legtöbbet kétségtelenül a magyar szenved tőle. Ezzel szemben a talaj minden művelés nélkül olyan termést adhat, mely más helyen a szorgalmas gazda elvárásait is meghaladja.

A hanyag művelés ezáltal bocsánatos vétek. Pedig ha a természet (melynek még nem ura az ember) az emberi munkát hiábavalóvá teszi, csak a szorgalom segíthet. Az alapos munka a természetet ártalmatlanná teszi és az ember szolgálatába állítja. Ha fennáll annak a veszélye, hogy pl. az aszály elpusztítja a vetést, inkább kétszer vagy háromszor szántson és kétszer olyan mélyen a gazda. Így az aszály részben elveszti erejét, mellyel szerencsétlenséget okoz. Az extenzív gazdaságban a természet a legfüggetlenebb és csak az intenzív kultúrában veti alá magát az embernek. Magyarország a klíma önkényétől függetlenebb lesz majd a belterjesebb gazdálkodás fejlődésével, bár a természet uralma feltehetően akkor is nagyobb lesz, mint Nyugat-Európában.

Magyarország jelenlegi viszonyai között elsősorban a termésbiztonság követeli meg a belterjesebb gazdálkodást, kevésbé a termés abszolút nagysága. A paraszt mindezt kevésbé ismerte fel. Ő még jobban örül a természet áldásainak, mint a saját munkája gyümölcsének. Nem lehet azonban szemrehányást tenni a föld hanyag megműveléséért, ha a gondos munka nem fizetődik ki. Kétségtelenül Magyarországon a termék kevésbé értékes, a munka és a tőke pedig kevésbé olcsó. A hanyagság a gazdálkodásban itt inkább megbocsátható, mint másutt.

Egészében elmondható, hogy az összes mag fele az egy, míg a másik fele két szántás után kerül a talajba. Ez nem sok, mivel olyan sekély a szántás, hogy inkább karcolásnak nevezhető. A legfontosabb igásállat az ökör, melyet előnyben részesít a lóval szemben. A ló csak ott gyakoribb, ahol nagyobb vonóerőre van szükség. De még ott is az ökör végzi a tisztán mezőgazdasági munkát, amennyiben a gazda dupla fogatot tud tartani. Csak a kisebb, egyetlen lovas fogattal rendelkező gazda nélkülözi az ökröt, amennyiben áruszállítással mellékjövedelmet tud szerezni.

Amilyen kiváló a magyar marha a mezőgazdasági munkára, olyan nélkülözhetetlen a ló a nagy távolságokra a síkságon. Magyarországon alig lehet egyik helyről a másikra gyalog menni. Nem érnének a végére. Ezért a ló mindenki számára szükséges. Még a mezőőr is gyakran ül lóra, sőt a temetéseken is kocsin vesznek részt. Legtöbbször azonban a lóhasználat személyes igényeket elégíti ki a fuvarozás mellett. A mezőgazdaság az ökrökre tartozik, amennyiben megengedi a mező nagy távolsága. Sok határban azonban még nincs tanya és a gulyát (mely az igásmarhát adja) kiszorítja a juh, mint pl. a Nagykunságban.

Míg a magyar főként ökröt tart, a német Magyarországon is lóval igyekszik azt pótolni. A Bánátban, Bácskában, Duna és Dráva közötti vidéken inkább a lovat használják. A román, rutén és a szlovák azonban ismét csak az ökröt részesíti előnyben (Cslapovics, Gemálde etc. II. 116).

"A szlovákok fogata 2 ökör és 2 ló; a magyaré 4 ló (gyakran 8) vagy 6 erős ökör; a németé és a soproni horváté 2 erős ló; a vasvári horvátoké 2 vagy 3 tehén; a ruténoké 2, a rácoké 6 tinó; a románoké egy kis ménes (6-18 rossz ló). A zsidó 2 öreg sánta gebével viteti magát. A cigány egy csontvázat fog be vagy lovagol rajta."

A takarmánytermesztés az Alföld nagybirtokain sincs elterjedve, inkább kivétel az, amit néhány birtok példáján megismertünk. A gabonatermesztés a legtöbb gazdaságban még kizárólagosan uralkodó. Különösen érvényes ez a parasztgazdaságokra. Az állatok táplálékát a természetes rétek és legelők, valamint a gabonaszalma adja, ill. ezek a források korlátozzák az állattartást. A trágyatermelés csekély és a tüzelés sokat elvesz belőle. A rossz utak és a táblák gazdasági udvartól való nagy távolsága gyakran lehetetlenné teszik a trágyázást.

Tíz évvel ezelőtt még az olajpogácsa egyetlen felhasználását a tüzelés jelentette a Bánátban, nem pedig a takarmányozás a temesvári Kereskedelmi kamara

közlése szerint (Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. 1862. 53. o.). Talán itt-ott még ma is így van! A talaj elszegényedése azonban más gazdálkodási módot tesz majd szükségessé: nagyobb méretű állattenyésztésre és nagyobb takarmánytermesztésre lesz szükség. Az olyan birtokok, melyek most még elszigetelten állnak kiterjedt takarmánytermelésükkel, rövid időn belül általánosak lesznek. Ezért nagyobb a jelentősége a ma még elszórtan fellelhető takarmánytermesztésnek az Alföld mezőgazdaságában, mint azon gazdaságok tömegének, melyek egyik szemtermést veszik ki a talajból a másik után. Mert az előbbi lesz a jövő mezőgazdasága.

A nagybirtokok jelentősége itt a legjobb színben mutatkozik. Ha privát szempontból kevésbé racionális gazdálkodás volt is a takarmánytermesztés, az ország számára a legnagyobb áldást fogja hozni és részben már hozta is. A nagybirtokos magára vállalta a kockázatot. Minden kísérletet végigcsinált. Amikor majd az egész ország a talaj és a piac viszonyai miatt a takarmánytermesztés általános bevezetésére kényszerül, már hasznát veheti azoknak a tapasztalatoknak, melyeket a nagybirtokok több évtizede gyűjtöttek. Az új gazdaság kipróbált tapasztalaton alapulhat és megtakaríthatja azt a tanulópénzt, melyet különben mindig fizetni kell. Utóbbi nemcsak magában véve lenne keserű, hanem a szükséges átalakulás bevezetését is évekre vagy évtizedekre kitolná.

Hogyan alakul, ha a Magyar Alföld nagybirtokai akkor kezdik bevezetni a takarmánytermesztést a mai mértékben, amikor az már kifizetődik, mint a gabonatermesztés az ötvenes évek vége felé? Vagy akkor, amikor a kimerült föld már erősebb hangon követeli a trágyázást? Ha a takarmánytermesztés csak ezekben az időkben terjedt volna el a nagybirtokokon, úgy annak általános bevezetésére bizonyosan egy egész évtizeddel később került volna sor, mint ahogyan most várható. Ugyanis nemcsak a takarmánytermesztés sikere iránti bizalmatlanságot oszlatták el, hanem az utat is megmatatták, amelyen a legnagyobb biztonsággal és legnagyobb sikerrel lehet a célt elérni.

Ez a jelentősége (és ez kell, hogy legyen) a nagybirtokoknak egy ország gazdasága számára. A szociális jelentőségét más helyen méltatjuk. A nagybirtok mindig néhány lépéssel és néhány évvel előbbre legyen, mint a kisbirtok. Tanítóul kell szolgálniuk és útmutatást kell adniuk, elő kell készíteniük a mezőgazdasági üzem jövőbeli változásait. Bár lenne kevésbé nagy a szakadék a nép és a nagybirtokosok között, vagy a középbirtokosok nagyszámú képviselői jobban áthidalnák ezt a szakadékot! Egy 100 vagy 200 holdas gazdasággal biztosan törődne a paraszt annyira, hogy érdeklődéssel szemlélné a nagyüzem berendezéseit. Ami ott hasznosnak mutatkozik, magának is igyekezne megszerezni. A középbirtokos éppenolyan figyelemmel kísérné a nagybirtok előrehaladását és így a célszerű dolgokat közvetítené az okos parasztok felé.

Hogyan tekint azonban a paraszt a négyzetmérföldekre kiterjedő uradalmakra? Legtöbbször egyáltalán nem törődik vele. Azt gondolja, hogy amire a nagy

uradalom képes, az számára nem lehetséges. Vagy ha figyelmet szentel rá, az olyan hangulatot vált ki, hogy a kíváncsiság és az irigység kölcsönösen kioltják egymást. A nagyüzem példája tehát nem jár okulással és haszonnal a törpe parasztok számára.

Sok a panasz a magyar paraszt közömbösségére. De ne nevezzük hanyagságnak, ha a paraszt nem trágyáz addig, amíg a trágyázás haszna nem látható, amíg még ő maga is kétségekkel küzd. Akkor se nevezzük közömbösnek, ha a paraszt a földjét csak felületesen munkálja meg, mert a legjobb megmunkálás haszna sem fizetődik ki. Még kevésbé indolens a paraszt, ha ragaszkodik a faekéhez és nem hajlandó áttérni a vasekére. Hiszen vidéken szélteben-hosszában nem talál egy kovácsot, aki a szükséges javításokról gondoskodna.

Úgy találtuk, hogy a magyar paraszt igen tanulékony és törekvő gazda. Különösen Csongrád megyéről mondhatjuk el ezt. Még egy sajátos műveltségre is találtunk a parasztok között. Egy kis mezőgazdasági könyvtár a vásárhelyi gazdánál egyáltalában nem ritka. Még egy kevés latint is hallottunk az ottaniaktól, de németet nem. Ezeknek az embereknek elégséges akarateréje és tetteréje lesz a legnehezebb akadályok leküzdésére is. De ki világosítsa fel őket? Ki mondja el és ki bizonyítja tényekkel, hogy a paraszt is akkor dolgozhat a legnagyobb haszonnal, ha borona és faeke helyett vas szerszámokat használ? Hogy a cséplőgéppel sokkal többet tud végezni, mintha gabonáját ökörrrel vagy lóval tapostatja ki? Hiányzik a középbirtokos a mezőgazdaságban, aki ezt átlátja és akinek a parasztnál tekintélye van. Aki elég közel áll hozzájuk, hogy a természetes közömbösségüket legyőzze, és akit tanácsos utánozni.

A nagybirtokok a fentebb említett példamutatásukkal jóváteszik hibájukat, melyet a másik oldalon okoznak, amikor a sűrűbb népesség kialakulását az országban gátolják. A nagybirtokok általában azonos területről nagyobb termést érnek el, mint a paraszti birtokok. Természetesen az egész birtok gabonatermése kisebb. Ugyanis kisebb területen termelnek gabonaféléket, mint az azonos területű paraszti gazdaságban. Ezért nincs ellentmondás az itt elmondottak és a már előzőekben emutettek között. Az uradalomban jobbak a munkaeszközök és több munkát fordítanak a földre, a termésre. Most sok esetben még kétséges, hogy a nagyobb munka kifizetődik-e a nagyobb termésben. De előbb vagy utóbb el fog jönni az idő, amikor nemcsak kifizetődik, hanem már elkerülhetetlen lesz.

A nagyobb produkció a nagyobb birtokokon olyan általános, hogy pl. a magyaróvári uradalom az aratómunkásoknak kisebb részt ad a termésből, mint a parasztgazdaságok. A termés ugyanis azonos területen jelentősen nagyobb, így a munkásokra abszolúte nagyobb mennyiség jut. Mágócsón pl. az 1850-1857. években a saját kezelésű urasági földek termése a részesművelőkével szemben repceből holdanként 3,9 vékával; búzából 9,4; kétszeresből 4,1; árpából 2,6; zabból 4,7; kölesből 0,7; kukoricából felesben 6,1; harmados művelésben 1,4 vékával volt nagyobb. A vacsi uradalom a hatodik és hetedik szemet, míg a

környékbeli parasztföldek az ötödiket adták az aratóknak. Míg a gödöllői uradalom búzája 86, rozsa 81 és árpája 70 fontos, addig a megyében 85, 77 ill. 67,5 fontos a gabona (Stat. Közlem. II. 17. o. Glatter: Das Comitatus Pest-Pilis).

A nagybirtokok nemcsak a termelésben voltak úttörők, hanem az értékesítésben is. Az országnak csökkentenie kellene a gabonatermesztést és helyette növelnie az ipari növények, mint a kender, komló stb. termesztését. A paraszt azonban az ilyen figyelmeztetésekre nem mozdul. Pedig ha egyszer betelepítik, a komló pl. tízszeres hozamot adhat azonos területen, mint a búza. Ez mindenképpen csábító lenne annak termelésére, amennyiben a paraszt kezelni tudná a komlóültetvényt és elég tőkéje lenne a telepítésre. A legtöbbjüket azonban nem lehet rávenni a komló telepítésére. Magyarország belső fogyasztása igen kicsi, a terméket legelőnyösebben külföldön lehetne értékesíteni. Talán külföldön keresse vevőt? Ezt a paraszt nem tudja és nem is akarja megtenni.

Másként van ez a nagybirtokosoknál. Ők a piac minden konjunktúráját hasznukra tudják fordítani. Minden országban találnak termékeiknek piacot és ritkán esnek áldozatul az önkényes ármegállapításoknak. Sokkal könnyebben tudják termékeiket külföldre szállítani. A paraszt ezt nem tudja megtenni. A közvetítő kereskedelem pedig csak félannyira érdekelt, mint amikor a kereskedő és a termelő egy személyben egyesül. Ha a kereskedő közvetít a termelés és fogyasztás között, a termelés sokkal lassabban fog megfelelni a fogyasztó igényeinek. Amennyiben a kereskedelem haszna eltűnik, úgy a közvetítés és vele együtt a piacra termelés is abba fog maradni.

Miért ismerik csak névről a magyar bort, és miért nem isszák külföldön? A komlót a Bácskában a parasztok is ugyanolyan jól művelhetnék, mint a nagybirtokokon. De csak az utóbbiak képesek reklámozni termékeiknek külföldön. A paraszt búzája gyakran keveredik rozssal, tisztítására a termelője nem is törekszik. Pedig jól eladható lenne más országokban, amennyiben ismert. Nehezen érhetne volna el a magyar búza az európai piacokon azt a sikert, melynek most örvend, ha a nagybirtokok jobb árujukkal nem nyerték volna meg maguknak a piacot. Ezek tették piacképpé az árut és nyitottak utat az exportnak és terjesztették ki azt.

Több alkalommal megjegyeztük, hogy a magyar mezőgazdaság üzemvitelében semmi sem szabályos, hanem ugrás- és lökésszerű. Már a természeti viszonyok is ide vezetnek. Ha esik vagy esett, akkor a magyar mezőgazdaság ünnepnapot tart. Ugyanis a mező megközelíthetetlen, és a fedél alatt végzendő munka itt ritkaság. A szántás ideje tulajdonképpen csak átmeneti időszak a téli nedveség és nyári aszály között. Azon múlik minden, hogy a helyes időt kihasználják. Aki túl korán kezdi, elássa magát a sárban és nem megy semmire. Aki azonban túl sokáig vár és a kiszáradt talajt akarja megmunkálni ekéjével, az sem megy semmire. Mihelyt tavasszal felenged a talaj, gondoskodni kell a tavaszi vetésről, hogy az még a nyári aszály beállta előtt megfelelően ki tudjon fej-

lődni. Ezért nem lehet eléggé sietni a szántással és a vetéssel. Májussal megszűnik a talaj művelhetősége. Ezért ebben a hónapban meg kell művelni az ugart.

Így tavasszal a munkák rövid időszakra gyűlnek össze és ez nagyobb számú igásállatot tesz szükségessé, mintha a föld megművelését hosszabb időre lehetne elosztani. Június végén és július elején megkezdődik az aratás. Ez is rövid időre, 3-4 hétre sűrűsödik össze. Augusztusban már ismét a szántással kell foglalkozni. Majd vetni kell a repcét, szeptemberben és októberben pedig a búzát ill. a rozst. Augusztus végén vagy szeptember elején takarítják be a répát és a burgonyát. Októberben érik a kukorica. Ekkor azonban megkezdődik a mezőgazdaság nagy szünete. A kisebb szünet a tavaszi vetés és az aratás közé esik. A vetés és az aratás csaknem egyedüli munkacsúcs a parasztnak. Ez az az idő, amikor fejére nő minden. Az év többi részében azonban zavartalanul pihenhet.

Ahol a gazda letért az egyoldalú gabonatermesztésről és foglalkozik takarmánytermesztéssel, ill. a kereskedelmi növényekkel, ott a munka már sokkal jobban oszlik el az év folyamán. A túlterhelés és a semmittevés közti átmenetek kevésbé meredek. A munkaerő kihasználtsága a kizárólagos gabonatermesztésnél egyenetlen, az ország pedig nem biztosít más elfoglaltságot, mint a mezőgazdaság.

1848 előtt nagy volt a különbség a jobbágyi földek (melyek tulajdonosa robottal tartozott a földesúrnak) és az urasági földek értéke között (melyek felhasználták a robotmunkát). Közös volt bennük, hogy értékük egyaránt nagyon alacsony volt. A Tisza legjobb vidékein pl. egy magyar hold (1100 négyzetöl) parasztföld 20-25 forintot, az urasági föld 40 forintot ért. 1848 után a jobbágyi földek értéke is megnőtt. Nemcsak megduplázódott, hogy elérje a régi urasági földek értékét, hanem megötszöröződött és meghétszereződött. Az ötvenes évek elején egy hold ára 100-120 forint, mind az urasági, mind a parasztföldeké.

A gabona árai szintén csaknem megduplázódtak. Pest-Pilis megyében a következő árak voltak forintban:

Gabona	1831-1840	1841-1850	1851-1856
Búza	2 forint 30 krajcár	2 forint 54 krajcár	4 forint 45
Rozs	1 forint 17 krajcár	2 forint	3 forint 33
Árpa	1 forint 2 krajcár	1 forint 26 krajcár	2 forint 25
Zab	47 krajcár	1 forint	1 forint 4 krajcár

A tiszta jövedelem azonban nem nőtt hasonló mértékben. A föld árának ugrásszerű emelkedése tehát nem a jövedelmet tükrözte, hanem azt, amit a jövőben reméltek tőle. Nemcsak Magyarországon várták a gabonaárak feltartóztatathatlan növekedését. És el is számították magukat a földvásárlásban éppúgy, mint Magyarországon. Mikor a gabonaárak 1857-től süllyedni kezdtek, vele együtt csökkent a föld ára is. A föld elértéktelenedése egyre tovább tart. Például

azok a földek a Tisza mellett, melyeket 1854-ben nem lehetett 100, 120 vagy akár 180 forintért sem megkapni, 5 év múlva 60-90 forintért cserélhettek gazdát. A föld árának csökkenéséhez a magas földadó is hozzájárult. Az adók emelkedése kiszámíthatatlan volt és elrettentette a vevőt.

Kilencedik fejezet

Takarmánytermesztés és állattenyésztés

A múltban a magyar mezőgazdaság igyekezett minél kevesebb területet művelésbe vonni, hogy több szabad pusztá maradjon a hatalmas nyájak számára. A nyáj volt a nemzet alaptőkéje, a nyáj nagyságával növekedett vagy csökkent az ország gazdagsága. A talajnak annyiban volt értéke, amennyiben az állatokat táplálta. Gabonát csak saját szükségletre termeltek. A folyók nem voltak szabályozottak és hajózhatók úgy, mint ma. A rossz utak inkább szerencsétlenségbe vezették az utazót, semmint a rendeltetési helyére. Ez a helyzet ma is fennáll. A Monarchia gabonát igénylő hegyes határvidékeire szállították csupán az élelmet. Egy 800-1000 fős településnek a gabona szükségletét akármilyen gondatlan és extenzív talajművelés képes volt biztosítani e buja talajokon.

A földnek nem volt értéke. Évszázadokkal ezelőtt még nyájakat sem találunk egyes ritkán lakott vidékeken. Bár fennállt a tulajdon, de nem mindig "de facto", valódi használattal. Gyakran csak jogilag volt a földesúr a föld, hasznosítását másnak megtilthatta. Gazdagságot csak az állat jelentett, mely rajta legett és melyet éppúgy jószágnak hívtak, mint a búzát. A paraszt lábon vitte ki a marhát az országból, áthajtva a határon, az állat pedig egyfajta vendégjogot élvezett az idegen legelőkön.

A politikai események befolyásolhatják a föld és az állat viszonyát. Ha egy herceg vagyona csak marhákból áll, az is koldussá válhat, amennyiben a nyáj az ellenség martalékává lesz. Ezzel szemben a birtokba és a talajba fektetett tőke kevésbé van kitéve az ellenség rombolásának, elviseli a viharokat és azok elmúltával ismét frissen tevékenykedik. A sok háború vagy annak fenyegető volta eredményeképpen gyakran a gazda vagyonát a birtokba és talajba fekteti, csökkentve állatállományát.

Másképpen hatnak az örökös háborúk Magyarországon. A talajba fektetett gazdagság még nem kifizetődő, mivel a növényi termékeket nem tudják értékesíteni, csak az állatállományt. Olyan országban, ahol az ellenség volt az úr, a vagyon nem annyira a tartós befektetésekben, mint inkább a gyors élvezetekben nyilvánult meg. Amikor a jövő bizonytalan, az ember arra törekszik, hogy vagyonát a jelenben élvezze. Az állat volt a legkifizetődőbb áru az akkori időben, melyet a közeledő ellenség elől leginkább lehetett biztos helyre vinni. Egy állat-

tenyésztő vidéken az ember és az állat együtt kerüli el az ellenséget lakatlan, barátságtalan tájat visszahagyva. Ez a fő oka annak, miért fordult az ország olyan előszeretettel az állattenyésztés felé. Így pl. már Heberstein (1556) úgy számolt, hogy évente 80.000 magyar vágómarhát vittek ki Bécsbe és onnan tovább.

A magyar azonban nem csupán számításból tenyészt állatot. Született hajlama van rá. Európába mint pásztornép jött be. Szabadságszeretete folytán jobban kedvelte a korlátlan pusztát, mint a szűk szántóföldet, ahol évről évre vetnie és aratnia kell. A szántóföldön már nem olyan kedves neki az ökör, mint a megszámlálhatatlan szabadon legelésző nyájban. Nincs még egy nemzet, mely annyi gondot és szeretet érezne állatai iránt, mint az állattenyésztőnek született magyar. A német felhagyott vele, mikor előnyösebb volt számára a gabonatermesztésre való áttérés. Mikor mindinkább korlátok közé szorul az állattenyésztés, a magyar mindig hű marad hozzá. A németek lakta területen pl. egy gulyába ütközve bizonyosak lehetünk abban, hogy legalább is a gulyás magyar. A német, a szerb és a szlovák nem képes olyan szeretet érezni állatai iránt, még kevésbé úgy bánni velük.

Még udvarias is a lovával. Nem üti, hanem beszél hozzá és bátorítja hízolgó szóval. Alkalmam volt a kocsisomat hallani, aki a befogásnál lovát a kocsirúdhhoz állítva így szólt hozzá: tessék galambom! Egy másik kocsis lova és utasa között csak úgy tett különbséget, hogy lovát barátjának, utasát pedig bizalmasan drága barátjának nevezte.

A magyar pásztor-terminológia olyan fejlett, mint Európa egyetlen népé sem. Az állattenyésztéssel kapcsolatos szavaik mind ősi magyar eredetűek, míg az újabb gazdálkodásra vonatkozók nagy részét az európai nyelvekből vették át. Amennyire csekély ismereteink az irodalmi nyelvet illetően kiterjednek, a "Herde" szó magyar változatai az alábbiak lehetnek: csorda (általánosságban, vagy közösségi csorda), gulya (szarvasmarhákból áll), ménes (lovakból áll), nyáj (kiváltképpen birkákból áll), konda (disznócsorda). A "Sau" kifejezés jelenthet disznót vagy sertést (általánosságban), emsét (miskárolt anyadisznót), göbét vagy gönyét (vágósertést), kocát (tenyészállatot), kant vagy ártányt (ivartalanított kan). A csürhe és a süldő 4-12 hónapos, a malac az újszülött disznót jelöli. Figyelemre méltó a kifejezések gazdagsága, melyeknél a Genus is megjelölendő. Milyen sokoldalúan gazdagítja mindezt a népnyelv, nem tudjuk el sem képzelni.

A növénytermesztésre utaló szavak többségét ugyanakkor a szláv nyelvekből merítette: borona (bran), ganéj (gnoj), szalma (slama), kasza (kosa) stb. A kereskedelmi és kerti növények megjelölése pedig csaknem mind a németből vagy olaszból származik: repce (Reps), len (Lein), káposzta (Rappes), saláta, répa (Rübe), murok (Möhre) stb.

Az állattenyésztés és a legelőgazdaság kétségtelenül leginkább megfelelt a régebbi viszonyoknak. Mégis ebben véljük megtalálni a magyar nemzetgazda-

ság gyenge oldalát. Az állattenyésztés, főképpen ha nem megy túl az extenzív legelőgazdálkodáson, sohasem a kultúra iskolája. A lakatlan puszták inkább szálása a nyers szokásoknak, sőt magának a bűnözésnek. A legelőgazdaság nem a munkára, hanem a semmittevésre ösztönöz. Nemcsak azért áldás egy nép számára a tevékenység, mert gazdagságot teremt. A javak előállításának szükségleteket kelt, a szükséglet újra erőfeszítésre ösztönöz és újabb felemelkedéshez vezet. Csak az az élvezet lehet áldás, amely munkából származik.

Az a gyümölcs, melyet egy nép fáradság nélkül szakít le a fáról nem üdít és nem erősít, hanem csak elpuhít. Az ilyen élvezet dőzsölés, nem gazdasági haszon, mely új teljesítményre sarkall. Magyarország két hibában szenved, melyek ellentétesek egymással, de mégis testvérek. A takarékoskodik hiánya (a nagy élvezetvágy) az egyik, és a szükségletek hiánya a másik. Az elsőről már tettünk említést. Talán az "élvezetvágy" nem az igazi megjelölés. A magyar nem keresi a legkülönbözőbb élvezeteket. De azokban az élvezetekben, melyeket megenged magának, nem könnyen ismeri fel a helyes mértéket.

A magyar szükséglete nem sokféle, de nagy. Az alacsonyabb néprétegeknél csak a legelemibb igényekkel találkozunk: szalonna, kenyér, paprika, sligovica (pálinka), tarhonya. Lakásra és ruházatra elég egy alig látható csekélyesség. A legnagyobb szükséglete gyakran a pihenés, a semmittevés. A puszták Magyarországnak többet ártott, mint használt. Bár testileg táplálta a népet, de elvonta a nemzetgazdaságtól, mivel a munkát és vele együtt a takarékoskodikot nem tanította meg. Nem keltette fel szükségleteit és nem növelte törekvését, így kulturális felemelkedését béklyóba szorította.

Szerbiában ugyanúgy megmutatkozik az állattenyésztés káros hatása a kultúrára. Ahol állattenyésztést folytatnak, ott messze elmarad a lakosság kultúrszintje az észak-nyugat kukoricatermelő parasztjainak életvitele mögött. A mai Magyarországnak mégis van egy előnye a régi pusztai gazdálkodással szemben. A talaj egész ereje megőrződött a jelenlegi generáció számára. Igaz, hogy a kisebb talajgazdagság és a nagyobb munkakedv jelentősebb gazdasági sikereket érhetne el.

A magyar statisztikus Schwartner (1809) még 1300-ra becsülte a puszták számát az országban és a következő szavakkal indokolta meg ezt a nagy mennyiséget: "...a birkát csak urának nyírják. Az ezer ember azonban, akik minden pusztán lakhatnának, még a királynak és a megyének is adóznának és még több táplálékot igényelnének a pusztától, mint a birkák." Ezt abban az időben írták, mikor nem tartották lehetségesnek a mai nagy adókat.

Az "ubi populus, ibi obulus" (ahol a nép, ott a pénz) elve a magyar földbirtokosok számára nem kevésbé volt igazság, mint az állam számára. A földesúr elsősorban persze magára gondolt és az államtól sajnálta részét. Feltörte a legelőket és emberi táplálékot termesztett juhtakarmány helyett. A legelő földről fokra visszavonult az eke előtt. Az állattenyésztés kevésbé kifizetődő, mint amilyen jövedelmező lett a gabonatermesztés. A talajnak nagyobb jövedelmet

kellett nyújtania, mint az állattenyésztés esetében. Az adó olyan igényeket támasztott a talaj jövedelmezősége iránt, melyeket a legelő nem tudott nyújtani. A magas gabonaárak a gabonatermesztés kiterjesztésére ösztönöztek.

A marhapestis szintén növelte a veszteségeket az állattenyésztésben. És mindezek mellett az európai piacon konkurencia is jelentkezett. Mióta Galíciának vasútja van, mely közelebb hozza az orosz tartományokat a nyugati piacokhoz, a podoli marha nehezen elviselhető konkurenciát jelent. Bécsben átlagosan a marha kétharmada Galíciából vagy rajta keresztül jön és csak egyharmada Magyarországról. A vámlisták ökör és bika behozatala a következőkre utal:

Év	Behozatal összesen	Csehországból, Szlovákiából, Sziléziából	Galíciából	Bukovinából	Magyar országról
1861	84.222	-	-	-	-
1862	80.834	-	32.127	-	45.587
1863	58.490	-	42.642	-	13.789
1864	55.289	1.755	13.657	26.56	13.302
1865	35.723	-	4.702	17.58	11.843

Ugyanígy sikerrel konkurálnak a török országok. Szerbia és a dunai fejedelemségek a sertésenyésztésben, Ausztrália a juhtenyésztésben versenytársai mind Magyarországnak, mind az egész Európának. Magyarország ezer éven keresztül a nagy európai legelő volt, a földrészt nagy istállója, melyből évszázadok óta fedezte szükségletét. Ez nem pusztán az országon, hanem a népen múlt. A szláv nem üzte volna olyan kizárólagosan az állattenyésztést, ha ura maradt volna a Magyar Alföldnek.

Az ország valójában nem alkalmas az állattenyésztésre. Hogy olyan sokáig maradt felszántatlan a puszták, úgy ez a nép hajlamán kívül abban gyökerezett, hogy még kevésbé volt alkalmas másféle produkcióra a piac korábbi konjunktúrája mellett. Nem az állattenyésztés kedvező körülményei, hanem a földművelés még kedvezőtlenebb viszonyai tartották a pusztát oly sokáig életben. Mivel a mezőgazdaság többi terméke valamivel kedvezőbb értékesítési viszonyokat talált, az állattenyésztésnek vissza kellett vonulnia.

A magyar puszták elképzeléseinkben egy szép rét, ahol a reggeli harmatban kószál a hosszú lábú marha az embermagasságú fűben úgy, hogy csak hatalmas szarva látható. A Nagy Magyar Alföld egy füves lápos térség, de óvakodjunk attól, hogy az észak-német síklápok (Marschland) után alkossunk képet róla. A talaj természetesen kiváló, és ha a többi feltétel is éppen olyan lenne, akkor a holland polder és a német marsch átadná elsőbbségét a magyar pusztáknak. A

klíma kedvezőtlen viszonyai azonban nem engedik meg, hogy a talaj egész erejét kibontakoztassa.

Az állandóan nedves talaj fű- és náderdőt nevel, mely az állattenyésztésre nem túl kedvező. Ahol pedig száraz a talaj, ott mutatkozik meg igazán a magyar klíma kedvezőtlen volta. Ha tavasszal bőséges az eső, úgy olyan nagy erővel tör elő a fű, ami nálunk ismeretlen. A fekete pusztá szemünk előtt lesz zöld, és a fű szinte néhány óra alatt a magasba tör. Akkor Magyarországon sem lehetetlen az (amit a dél-orosz sztyeppékről mesélnek), hogy egy kocsi földet elszállítva, a lerakás helyén már gyeppé alakul. De éppen olyan gyorsan el is tűnik ismét a fű, ahogyan jött. A tűző nap kiégeti. Lehetséges, hogy a barom ma teli hassal legeli a pusztai füvet, de a következő héten a száraz, fekete pusztán csak pár fűszálat talál.

Tavasszal és ősszel gyakoribbak az esős napok és az állat pazarló életet élhet a pusztán. A sztyeppén azonban a fű nemcsak téli, hanem nyári álmát is alussza Júliusban egy közepesen száraz évben a pusztá szántatlan mezőre hasonlít, olyan fekete. Akkor a barom dőzsölőből éhező lesz és mesteri tudása az éhezésben jelentkezik. A táplálékot, melyet nem talál meg a föld felett, a földben keresi meg. A gyökerek és elhervadt szárazak jobban üdítik, mint néhány héttel ezelőtt a buja fű.

A pusztá teljes mértékben képe a magyar nemzetgazdaságnak: a bőségben való fuldoklás a nincstelenség tabula rasa ja mellett. Bőséges aratás ma és a következő évben éhínség. Tékozlás és luxus, ennek következtében nyomorgás és igénytelenség. Egy szóval a pusztá további bizonyítéka az átmenet nélküli extremitásoknak. Egy szerencsétlen nap meg tudja semmisíteni egész év virágait és gyümölcsét. A pusztá képmása a tiszta természeti gazdaságnak, ahol az ember még nem ura a gazdaság erőinek, azokat még nem irányítja.

A pusztá szeretete nem azért van, mert annak köszönheti a magyar a gazdagságát. Ha dicséri, a harácsolás nagyszerűségét és az emberi tevékenység sivatagát látja benne. Ha szereti, akkor benne népének bölcsőjét és hős elődeinek emlékezetét szereti. A gondozás nem következménye ennek a szeretetnek. Éppen a legelő a leginkább elhanyagolt. A pusztá megművelését nem ismerték. A bozótot nem irtották és eltűrték a kiterjedt kerékcsapásokat. A fű évről évre korcsozott. Új vetéssel nem is gondoltak feljavítására. A jobb növényeket elnyomta a gyom, mely mindinkább kizárólagos ura lett a talajnak.

A természetes legelő ezek után nem tudott jelentős állatállományt felnevelni. Régebben az egész termékeny síkság fele szolgált az állatállomány fenntartására, Magyarországnak mégsem volt elsőbbsége a többi ország előtt. Korábban egy holdra (1200 négyszögöl) egy, vagy csak fél juh jutott. Egy szarvasmarha 10-20 hold területet igényelt. (Mezei gazdaság könyve, 387-398. old.). A régi pusztából százával szántották fel a négyszögöleket, mégsem kellett az állattenyésztést csökkenteni, mert az új szántóföldet nem kizárólag gabona- és repcetermesztésre használták fel. Ahol emellett a mesterséges

takarmánytermesztésre is gondot fordítottak, ott gyarapodott az állatállomány a felszántott pusztá ellenére.

De ezek az esetek kivételt képeztek, mert a körülmények a gabonatermesztést az elmúlt évtizedben jövedelmezőbbé és könnyebbé is tették. A tőkeszegénység az állatállomány eladására ösztönzött és nem engedte a nagyobb állat-tőke felhalmozását. A gazdának csekély tőkéjét gyorsabban kellett forgatnia, annak lassabb értékesülését az állattenyésztésben nem tudta kivárni. És most, miután az állattenyésztés elégtelen voltát általában felismerték, ez a tőkehiány a fő akadálya az állattenyésztés felemelkedésének. Jelenleg a magyar mezőgazdaság kényszerítve van arra, hogy egyik napról a másikra éljen. A nagyobb üzemi tőke összegyűjtésére nem megfelelőek a körülmények a nagy adók és pótdók, valamint az alacsony búzaárak miatt.

Ellenpéldaként a már korábban is említett mágócsi uradalomra hivatkozunk. 1830-ban az uradalom legnagyobb része még legelő volt és az állatállomány a következőképpen alakult (db):

igásökör	212	anyajuh	458	sertés	284
fiatal ökör	28	ürü	275	összesen:	795
igásló	5	kos	96		

Hasonlítsuk össze ezzel az 1851-es és 1858-as évek állatállományát, mely utóbbi években a több mint két négyzetmérföldes birtok természetes legelője 1933 holdra (nem egészen 10 %) csökkent. Ezzel szemben a mesterséges legelő 768 holdat (4 %), a takarmánytermesztés 4422 holdat (24 %) tett ki. Tehát az állattenyésztésnek egészében 38 %-ot szenteltek, mindenesetre kevesebbet, mint 1830-ban. Az állatállomány a következő:

Állatfélétség	185	1858
Igásökör	211	420
Bika (idős és fiatal)	3	40
Fiatal ökör	59	322
Tehén és borjú	48	233
Szarvasmarha összesen:	321	1015
Kos (idős és fiatal)	570	1235
Ürü	7064	12252
Anyajuh (idős és fiatal)	8862	16053
Juh összesen	1649	29540
Sertés	306	1022
Ló összesen	79	193
Ebből igásló	56	87
Összes állatállomány	1720	31670

1866-ban az állatlétszám ismét jelentősen emelkedett az 1858-as állománnyal szemben. Az igásökrök száma pl. 520, a birkanyáj 32.000 darabot tett ki. Az urasági sertés 1200, a cselédségé 2961 darab volt. A lóállomány 220, melyből 91 volt az igásló. Az állatlétszám növekedése azonban nem a gabonatermesztés rovására történt. Ellenkezőleg. A pusztát feltörték és egy kisebb, de jobban gondozott takarmánytermő területet hoztak létre.

Az 1857-es év állatszámálása Magyarországon a következő eredményeket adta:

	Ló	Szarvas-marha	Juh	Kecske	Sertés
Összesen	1,569.823	3,835.992	8,310.153	127.239	3,011.328
1 osztrák négyzetmérföldre	421	1.029	2.229	34	808

Nem tartunk sokat ezekről a számokról. A magyarok egyhangúan állítják, hogy az itt közölt számok nem felelnek meg a valóságnak. A gazdák az adózásra való tekintettel az állatlétszámot igen alacsonyan adták meg. Más államokban ellenkező érdekek motiválhatják a gazdákat. Ennek ellenére kíséreljük meg az összevetést és a tanulságok levonását: Magyarországon az állattenyésztés jelentősége kisebb.

V. Hermann adatai szerint (Statistik des Königreichs Bayern, XII. füzet)
1000 bajor Tagwerk-re jut:

Ország	Év	Ló	Te-hén	Szarvas-marha	Juh	Sertés
Magyarország, Horvát-Szlavónia, Erdély, Katonai határvidék	1857	22	23	60	119	48
Poroszország	1861	20	41	69	212	33
Bajorország	1863	17	69	143	92	41
Szászország	1861	22	94	146	85	62
Hannover	1857	19	x	79	164	9
Württemberg	1861	17	82	168	120	38
Baden	1861	16	78	139	40	69
Kurhessen	1859	15	44	72	178	51
Hessen-Darmstadt	1862	17	74	126	97	68
Mecklenburg-Schwerin	1857	22	50	68	305	40
Oldenburg	1852	21	x	119	161	47
Nassau	1861	9	79	146	113	40
Franciaország	1852	18	37	65	215	34
Belgium	1856	32	x	145	67	53

Hollandia	1860	25	95	134	90	28
Írország	1860	25	x	147	144	52
Svédország	1860	3	9	15	13	4

E 17 ország közül területre számítva a magyar országok lótenyésztésben az ötödik, marhatenyésztésben a tizenhatodik, juhtenyésztésben a kilencedik és sertésenyésztésben a hetedik helyet foglalják el. Ha az erdőterületet levonjuk, akkor a megmaradt terület 1000 bajor Tagwerk-jére a következő jut:

Ország	Ló	Tehén	Szarvas-marha	Juh	Sertés
Magyarország	30	31	82	163	65
Poroszország	26	53	89	274	42
Bajorország	25	102	213	138	62
Szászország	31	135	210	122	89
Hannover	21	-	91	187	10
Württemberg	24	118	241	172	55
Baden	24	115	206	59	102

Ország	Ló	Tehén	Szarvas-marha	Juh	Sertés
Kurhessen	24	72	118	292	84
Hessen-Darmstadt	25	110	188	144	101
Mecklenburg-Schwerin	24	57	76	344	45
Oldenburg	23	-	129	173	51
Nassau	16	134	247	191	68
Franciaország	22	44	76	252	40
Belgium	39	-	178	83	65
Hollandia	27	102	145	97	30
Svédország	10	29	50	43	12

Itt Magyarország a lótenyésztésben 16 ország közül a harmadik, a tehének számában a tizenötödik, az összes szarvasmarha terén a tizenharmadik, juhok számában a kilencedik és sertéstartásban a hatodik helyet foglalja el. Ez túlságosan kevés olyan ország számára, mely idáig az állattenyésztésben találta a legelőnyösebb gazdálkodási módot és amelynek legelői külföldön hírnevesek voltak. Valamivel kedvezőbb az arány, ha az állatállományt a népességhez viszonyítjuk. Az állattenyésztésre szolgáló területek figyelembevételével következtetést tudunk levonni az üzem intenzitásáról vagy extenzitásáról. A népesség

és az állatsűrűség viszonya inkább jellemezheti az állattenyésztés jelentőségét az ország és a gazdaság szükségleteinek fedezésében.

V. Hermann szerint 1000 lélekre a következő állatállomány jut:

Ország	Ló	Tehén	Szarvas- marha	Juh	Sertés
Magyarország	152	157	410	819	327
Poroszország	91	183	305	943	146
Bajorország	81	326	679	439	198
Szászország	43	185	287	167	121
Hannover	115	-	489	1012	56
Württemberg	56	271	556	397	126
Baden	53	254	454	129	224
Kurhessen	56	167	274	677	194
Hessen-Darmstadt	48	212	361	278	194
Mecklenburg-Schwerin	157	367	495	2223	292
Oldenburg	139	-	786	1056	312
Nassau	29	241	444	344	123
Franciaország	80	162	282	930	147
Belgium	61	-	278	129	101
Hollandia	73	273	387	260	81
Írország	107	-	626	641	220
Svédország	104	288	497	426	119

Ebben az összeállításban a Magyar Korona országai a lovak számát illetően a második, a tehenek számában a tizenhatodik, az összes szarvasmarha létszámában a tizedik, a juhtenyésztésben a hatodik és a sertéstartásban az első helyen állnak. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az 1857 körüli időszak Magyarországon kitűnt az állattenyésztés elhanyagolásában. Az előző években a magas gabonaárak az állattenyésztést a minimumra csökkentették. A birtokok új munkaerőt igényeltek az elvesztett robot helyett. Mindez az állatállomány értékesítésére ösztönzött. A feltört legelőket nem pótolta a mesterséges takarmánytermesztés, az állatot fel kellett áldozni a gabonatermesztés érdekében.

Csak egyes esetek fordultak elő, mikor a mesterséges takarmánytermesztéssel pótolták, amit a természetes legelővel elvettek. Ide tartoztak a nagybirtokok mellett különösen a Bánát német községei. A takarmánytermesztés és a takarmánynövények csak a legutóbbi évszázadban váltak egyáltalában ismertté Magyarországon. Tessedik Sámuel szarvasi lelkész, gyakorlati szakember nagy érdemeket szerzett e téren. 1779-ben Bécsből két font lucernamagot hozott. Ez volt az Alföld lucernatermesztésének kezdete, melytől függni látszik a magyar állattenyésztés jövője ma. A vörös herét és a baltacimot is ebben az időben hozták be (Mezei gazdaság könyve 339. old.).

Itt-ott a legelő feladása már istállózó állattartáshoz vezetett nemcsak az urasági birtokokon, hanem a parasztgazdaságokban is. A Szabolcs megyei Pap

községet Galgóczy (1855) ilyenek említi meg és azóta feltehetően a folyamat előrehaladt. Nem tudjuk, hogy az istállózó állattartás magasabb munkaköltségeit vajon a jövedelmek fedezhetik-e? Magyarország déli részén találkoztunk istállózó állattartással, ahol inkább a technikai, mint a gazdasági eredményeséget tartották szem előtt. Az állatállományt a gazdaság egyik kiadási tételének tekintették, melyben kedvüket lelték.

A magyar gazdáknak sokszor megvan a vágy az istállózó állattartás iránt. Ebben látják a magyar mezőgazdaság édenének kulcsát és az állattenyésztés racionalitását. Technikailag kétségtelenül az istállózó állattartás az állattenyésztés legjobb módja. De ami technikailag a legjobb, igen gyakran ökonómiai szempontból a legkevésbé racionális. És úgy tűnik, hogy a Magyar Alföldön az istállózó állattartás ma még az utóbbi kategóriába tartozik. Természetesen ha majd általános lesz, úgy a magyar mezőgazdaság magas szinten fog virágozni.

Az istállózó állattartás csak részben lehet oka ennek a virágzásnak, másik részben a következménye. Jelenleg csak ott lehetséges, ahol a birtok általában közel van a gazdasági udvarhoz; tehát a nagyobb birtokokon, a tanyagazdaságoknál és az egészen kis falvakban. Ebben a tekintetben is várunk a nagy települések felosztására és a birtok tagosítására, mielőtt Magyarország általánosan meg tudja valósítani az istállózó állattartást.

Ma még nem lehet nélkülözni az állatok legeltetését. Ezzel semmiképpen sem akarjuk azt mondani, hogy a pusztát meg kell tartani vagy visszaállítani. Ellenkezőleg. Minél több pusztát törnek fel, annál inkább javulhat az állatállomány, amennyiben a pusztát takarmánytermesztéssel helyettesíteni tudják. Ezt sok helyen meg is csinálták. Egyik helyen korábban, másik helyen később. Ma osztatlan az a nézet, hogy a kiterjedtebb takarmánytermesztés elengedhetetlen követelménye a magyar mezőgazdaságnak. Ennek legfőbb oka, hogy a talaj csak kevés helyen képes azoknak az igényeknek megfelelni, melyeket a folyamatos gabonatermesztés állít elé.

A takarmánynövények javíthatják a talajt a gabonatermesztésben fontos talajalkotórészek kímélésével. Együttal az állatállományt táplálják és a melléktermékéből a szántóföldet elegendő trágyával tudják ellátni. A nagyobb gazdaságok már korábban gondot fordítottak a trágyázásra és az állattartásra. A paraszt azonban még várt néhány évig. Nem látott olyan messzire, nem hitt a földjének kimerülésében és nem tulajdonított a trágyának olyan jelentőséget, mint a nagybirtokos. A takarmánytermesztést kevésbé művelte.

Az utóbbi évek alacsony gabonaárai is elősegítették a gabonatermelés visszaszorulását és a takarmánynövények előretörését. Minden bizonnyal jobban fellendül az állattenyésztés, ha az 1863-as szerencsétlen évben sok állat nem lett volna a mészáros vagy az éhhalál áldozata. Ha a marhapestis 1862-ben nem tört volna ismét az országra, és a gazdának lett volna választása gazdaságának jövedelmét mint tőkét egy nagyobb állatállományba fektetni, vagy azt folyó kiadásainak fedezésére felhasználni. Ez a választás hiányzott. A gazdának jöve-

delmét minden évben fel kellett használnia és nem gondolhatott tőkéje felhalmozására. Az alacsony gabonaárak így gyakran nem annyira a már nem kifizetődő gabonatermesztés korlátozásához, hanem éppen erőltetéséhez vezettek.

A gazdának feltétlenül bizonyos összeggel kellett rendelkeznie az év végén, hogy kötelezettségeit fedezze. Ha a termékből kicsi hasznot ért el, úgy igyekezett többet termelni belőle. Nem tudott egy másik termelési ágba kezdeni, mely majd az évek során nagyobb nyereséget adhatna, mert nem tudott befektetni. Így az alacsonyabb gabonaárak ellenére maradt minden a régiben. Az állattenyésztés az elmúlt évtizedben jelentősen visszaszorult. A debreceni gulyák, melyeket régen 50.000-60.000 darabra becsültek, jelenleg alig 10.000-12.000 darabot számlálnak. Szentés, Vásárhely, Makó és Gyula, ahonnan régebben az állatok nagy részét hozta a birodalom, most maguk is más helyekről szerzik be szükségleteiket (Schnierer, G.: A vámügyi reform. 1866).

Az állattenyésztés számára a természeti adottságok nem kedvezőek Magyarországon. Ez a megállapítás nem a hegyvidékre, hanem az alföldre vonatkozik. A takarmánytermés mindkét síkságon rendkívül csekély. Ahogyan a pusztának, úgy a kaszálóknak is megvan a nyári alvás ideje, amikor a fű nem nő, hanem kipusztul. Az elégtelen nedvesség egészében csak szálalmas fűnövekedést tesz lehetővé. A ritka bő termés nem pótolhatja a gyakori keveset. A szénatermés egy réten közepes évben kb. 15 centner holdanként. Ha a magyar rétek valódi átlagát akarnánk és tudnánk kiszámítani, akkor sokkal kisebb termést kapnánk. És talán a puszták beleszámításával egy 8-10 centneres átlagtermés felelne meg a valóságnak.

Az osztrák holdra számított 15 centner egyenlő 8,85 centner egy bajor Tagwerk-re. Hivatalos becslések szerint Bajorországban az átlagos szénatermés az egész országban 14,7 bajor centner (=16,46 Zollzentner), mely egy osztrák holdra vetítve 24,8 centnert jelent. A termés 49,2 (Rheinpfalz) és 0,89 (Felső-Bajorország, Hochalpen) centner között ingadozik. A gazdák adatai feltehetően itt is alatta maradnak a valóságnak.

Az alacsony takarmányhozamok oka, a kevéssé gondos gazdálkodáson túlmenően, a nedvesség hiánya. De még inkább a csapadék rendszertelensége. A harmat Magyarországon egészen önkényes valami. Az alpesi legelőinket olyan táplálóvá tevő fűvek (melyek rendszeres harmatot igényelnek) hiányoznak a Magyar Alföldön. Csak olyan takarmánynövények nőnek meg itt, amelyek a nedvességgel szemben kevéssé érzékenyek. Tehát a száraz fűvek, mint pl. a mohar. A német marhák fő takarmánya, a vörös here, még nem otthonos a Magyar Alföldön.

Valójában nem is annyira a jelentéktelen termés teszi kedvezőtlené az Alföldet az állattenyésztés számára, mint sokkal inkább annak nagy ingadozása. És a gazda tehetetlensége, hogy ezt az ingadozást elhárítsa. Ahol a haszonbér holdanként 6 forint és egy centner széna értéke 1 forint, ott a 15 centneres termés mellett 9 forint többletet kapok. Ezzel az összeggel éppen olyan jól fedezni

tudom a kevés munkát, mintha a bér ugyanerre a területre a négyszerese és egy centner értéke két forint lenne.

Magyarország talán mégis jobban értékesítené a kis takarmánytermését, ha hús formájában vinné ki az országból. Utóbbi kedvezőbb lehetne a mai gabona-exportnál. A magas szállítási díjak (melyekre joggal panaszkodik a magyar gazda) kevésbé lennének érezhetők. Lehetségessé válna a távolabbi piac, és akkor a termés árának ingadozása is kisebb lenne, mint a búza esetében.

Nem a takarmánynövények átlagosan kis termése az, mely az állattenyésztést Magyarországon kedvezőtlen helyzetbe hozza, hanem az átlagon kívüli, a teljes terméskiesés lehetősége. Minél inkább természeti termék valami és minél kisebb hatást gyakorol rá az emberi munka, annál kevésbé szabályozható és kézbe tartható. Ilyen tisztán természeti produktum még Magyarországon a rét és a legelő. A füvek vízellátása a természet dolga. Tudjuk milyen a magyar természet, gondolunk itt a klímára, mely sehol sem kedvezőtlenebb és aszályosabb, mint Magyarországon nyáron.

A rossz szénatermés messze túltesz negatív hatásában a rossz gabonatermésen. És fordítva, a kedvező csapadék hatása is hatványozott a gabonaterméshez viszonyítva. Ha a magyar állattenyésztést a rétekre akarják alapozni, úgy az öntözést meg kell honosítani az Alföldön. A takarmánytermések ingadozása sokkal hátrányosabb ugyanis, mint a gabonaféléké. Gyenge gabonatermés esetén nagyobb távolságokról fedezni lehet a kiesést és a gazdasági hátrány nem nagyobb, mint a kiesett termés értéke. Másképpen van ez a takarmánytermésben.

Ha itt következik be egy rossz termés, akkor nem olyan könnyen lehetséges nagy távolságokról behozni a nagyterjedelmű takarmányt. Kényszerítve lesznek az állatállomány csökkentésére. Eladják az állatokat külföldön, természetesen potom áron. Akkor a gazda állatállomány nélkül marad a szerencsétlen év végén. Talán vásárolja vissza külföldről? Más árat kellene fizetnie a vételnél, mint amit az eladásnál kapott. A kereslet és kínálat ismét kényszer-árat idéz elő. Akkor az eladó, most a vevő részére. Mindkét alkalommal azonban a mi szegény állattenyésztőnk esne áldozatul. Tehát nemcsak takarmánytermésének kiesését kell elviselnie, hanem állatállományában talán még nagyobb kárt kell elszenvednie.

Ha állatállományát vissza akarja vásárolni, adósságot kell csinálnia. Ha pedig maga akarja tenyésztés útján megnövelni azt, úgy egy ideig teljesen vagy részben le kell mondania a gazdaság jövedelméről. Az eleinte még csekély állatállomány ugyanakkor nem engedi meg a takarmánytermés legjobb kihasználását. A rossz takarmánytermés nagyobb hátrányt idéz elő az állattenyésztésben, mint a rossz gabonatermés. Viszont a nagyon gazdag termés egy jó évben nem olyan nagy haszonnal jár az állattenyésztésben, mint a gabonatermesztésben.

A gabonának nagyobb a piaca. Azt többnyire el lehet adni, még ha alacsonyabb áron is. Ha azonban egy országot (vidéket) kivételesen kétszeres takar-

mányterméssel ajándékoz meg a sors, úgy ezt a terjedelmes terméket nem tudja az országból kiszállítani. Vagy egy nagyobb állatállományt kell takarmányozni vele, vagy meg kell Erizni a következő évekre, amennyiben ez lehetséges. Nagyobb állatállományt azonban nem lehet egy pillanat alatt teremteni, ill. nem teheti ki magát az ember annak a veszélynek, hogy a jó termés miatt drága áron növelje állatállományát, amelyet az év végén esetleg csak alacsony áron adhat el újra. A drasztikus takarmányhiány hátrányai tehát nagyobbak, mivel nemcsak az évi jövedelmet, hanem a tőkét is érintik. Másrészt a túlságosan nagy termés nem értékesíthető úgy a takarmánynövényeknél, mint a gabonaféléknél.

Ha az állattenyésztést haszonnal akarják folytatni, akkor a természet kénye-kedvétől függetleníteni kell és az ingadozások felszámolandók. Ezt tette a magyar gazda, amikor a természetes rétekről mindinkább áttért a mesterséges takarmánytermesztésre. Ezen nyugszik most már Magyarországon is a "racionális" állattenyésztés. Az olvasó tudja, hogy itt nem azt nevezzük racionálisnak, ami technikailag befejezett terméket szolgáltat, az előállítót azonban gazdaságilag tönkreteszi.

Húsz évvel ezelőtt talán még a gondtalan puszta-gazdaság volt a leg-racionálisabb üzemmód Magyarországon, ill. minden további befektetés, amit a puszta feljavítására fordítottak, feltehetően rosszul fizetődött ki. És ma is még úgy véljük, az istállózó állattartás Magyarországon nem racionális. Nem azért mintha itt nem állítanának elő kiválóbb terméket, mint a legelőgazdaságban. Egyszerűen a tökéletesebb termék magasabb ára ellenére sem fedezi a többletmunka értékét és a gazdát inkább szegényebbé, mint gazdagabbá teszi. Ha tehát a takarmánytermesztésnek nagyobb racionalitást tulajdonítunk, úgy azon azt értjük, hogy az gazdaságilag kedvezőbb eredményt ad, nagyobb tisztajövedelmet biztosít.

A magyar takarmánytermesztés azonban annyira különböző a némettől, hogy a nyugat-európai gazda nehezen kaphat képet a magyar állattenyésztés kilátásairól és körülményeiről, ha nem ismeri annak jelenlegi sajátos viszonyait. Az élő takarmánynövények nem találnak kedvező talajt a két Magyar Alföldön. Valószínűleg a rendszeres csapadék hiánya, különösképpen a ritkán előforduló reggeli harmat tehet erről. Ez a fő oka a természetes rétek kis termésének. Tömött pázsitot nem képeznek ezek a fűvek ismereteink szerint sohasem.

Csak egyetlen esetre emlékszünk, mikor "gyepszőnyeget" találtunk egy parkban, ahol minden héten kaszáltak, hogy a gyepszőnyeget megtartsák. Általában azonban a fekete talaj átlátszik a ritka fűállományon. A fűvek igen gyakran degenerálódnak és kihalnak, ezért a vetés gyakori felfrissítése szükséges, ha nagyobb termést akarunk elérni.

A vörös here nem vált be a Magyar Alföldön és minden kísérlet, mely e Nyugat-Európában honos takarmánynövény elterjesztésére irányult, kudarcot vallott. Talán a talaj nem felel meg, talán az Alföld jövőendő öntözésére vár

még. Annál drágább és megbízhatóbb ezzel szemben a lucerna. Nemcsak a herét, hanem a rétet is helyettesíti, és így az állati takarmány biztosítható. Ez a növény a legnagyobb biztonsággal terjed és 1863-ban is közepes kaszálást adott, mikor a rétek teljesen felmondták a szolgálatot. Egyrészt a tömege meglehetősen jelentős, másrészt jó években öt, kivételesen még több kaszálással is lehet számolni. Egészében véve azonban a lucernánál is a szárazság korlátozza a termést. Átlagos talaj mintegy 25 centner közepes lucerna termést ad holdanként (14,75 centner egy bajor Tagwerk-re).

A lucerna biztos fejlődését elősegíti, hogy gyökerével a nedvességet mélyen a talajban fel tudja kutatni és hasznosítani. A takarmányrépa is nagy területeken elterjedt, legalább is a nagybirtokokon és ott, ahol elegendő munkáskéz áll rendelkezésre. Nagyszerűen díszlik a nedves talajokon. A száraz síkságra való a mohar (*Setaria italica*), mely a legcsekélyebb nedvességgel is beéri és 40-50 centner termést ad nagy biztonsággal. Emellett igen jó takarmányt szolgáltat. Vetési ideje május és június, tehát arra az időre esik, mikor a többi takarmánynövény a szárazság miatt már nem kel ki. Holdankénti vetőmag mennyisége 0,4 véka.

A lucerna és a takarmányrépa mellett a zöldtakarmánynak vetett gabonafélék képezik a takarmánynövények fő tömegét. Zöldtakarmánynak vetett tavaszi és őszi rozs, búza, zabosbükköny és csalamádé váltakoznak egymással évszakok szerint. A gazda úgy igyekszik elrendezni, hogy mindig legyen elegendő készlete, de sohase legyen fölöslege ezekből a zöldtakarmányokból. A következőkben megadjuk a magyaróvári főhercegi birtokok takarmánytermelési rendjét (Hecke: Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg, 1861). Az őszi rozst és őszi búzát szeptemberben vetik, mégpedig 2,4 vékával holdanként. Áprilisban vagy május elején kaszálják. Ha öregebbre hagyják, az állat már zöldtakarmányként nem szereti. A széna, melyet ebből az őszi rozsból készítenek, 40-60 centnert ad holdanként.

Ha befejeződik az őszi vetésű növényekkel a takarmányozás, következik a tavaszi vetésű zöldtakarmányok sora június elejével. Júniusban már a zabosbükköny is megnő. Ezt úgy vetik, hogy egy holdra két véka bükkönnyt és egy véka zabot vetnek. Mivel itt a bükköny nem érik be magra, a magot másutt kell megtermelni és megvásárolni. A széna azonban kiváló.

A kukorica (csalamádé) végül az összes zöldtakarmány közül a legbővebben termő és a legmegbízhatóbb. Mivel jól tűri az aszályt (mint a mohar), így egész nyáron bármely időben lehet ültetni. A kukoricával kiegészítheti magát a gazda a takarmány-zavarból, ha csak néhány hétre előre lehet azt látni. Az első csalamádét április végén vetik. Június második felében ez már három láb magas, és azután október közepéig lehet feletetni, ha tavasszal és nyáron újabb vetéseket végzünk. Egy évben két csalamádé tömeget is vehetünk le ugyanarról a földről, mivel június végén az első vágás után újra vetve októberre újabb termést ad.

A holdankénti termés 80 centner, ami kb. 20 szénaértéknek felel meg. Óvár környékén egyébként a lucerna kis termést ad és ezért itt a kukoricának az a szerepe, hogy a lucernát helyettesítse. A kukorica (csalamádé) vetése az utóbbi években itt megháromszorozódott.

A száraz takarmány raktározása Magyarországon nagy kazlakban történik a szabadban. De ahol lehetséges, különösen a csalamádénál, igyekeznek a szárított takarmányt elkerülni. A fekete szénát és a barna szénát már jobban szeretik, ha ugyan megfelelően el tudják készíteni. Kisújszálláson, a Bácskában találkoztunk egy nagyon előnyös lucerna-barnaszéna készítési módszerrel. A félig száradt lucernát nagy boglyákba rakják úgy, hogy minden láb vastagságú rétegre ugyanolyan vastag zabszalma réteget helyeznek. A barnaszéna képződés beindulásakor, mikor a tápanyagok nagy része elpárolog a levegőbe, a zabszalma ezeket a gázokat felveszi magába, miáltal ő maga megbarnul és felveszi a barnaszéna aromáját.

A kísérletekből az derült ki, hogy az ilyen zabszalma éppenolyan tápláló, mint a lucerna. Az állatok nagy kedvvel fogyasztják. Az ilyen keverék tápértéke sokkal nagyobb, mintha külön takarmányoznák fel az alkotóelemeit. Sokkal kedveltebb azonban a savanyú széna, melyet zölden silóznak be 4 láb mély és 12 láb széles gödrökbe. Hossza a takarmány mennyiségének megfelelő. Ezekben a gödrökben (silókban) jó negyedévig hagyják a takarmányt, azután lehet feletetni. De hosszabb ideig is meg lehet őrizni, még a következő télig is. Kiváltképpen dicsérik hatását a szeszgyári moslék takarmányozásakor, mert növeli az étvágyat és a hasmenésre hajlandóságot gátolja, melyet az előbbi előidézik.

A takarmánytermesztés ilyen sokoldalúságával valamelyest eléri a termések ingadozásának kiegyenlítését. Az egyik vetést a másikkal biztosítják. Emellett egész nyáron lehetővé teszik a zöldtakarmányozást, amely mint emutettük, füvek esetében nem lenne lehetséges a nyári szárazság miatt.

Meg kell említenünk, hogy a takarmánytermesztés speciális esete óvár. Hasonló belterjesség más magyar uradalmakban aligha lehetséges. Bécs közelsége itt az állattenyésztést nagyon kifizetődővé teszi és megengedi, hogy a fővárost naponta ellássák tejjel. Így Magyaróvár azon kevés birtokok közé tartozik, melyeken az állattenyésztés iránya nem a hústermelés, hanem a tejtermelés. A hústermelés még nem tesz lehetővé ilyen gondosságot, ha nem éppen annak utolsó stádiumáról, a hízalásról van szó.

A magyaróvári takarmánytermelés módjából azonban az is látható, hogy nagy nehézségekkel kell megküzdenie. A lucernán kívül pl. minden aratás egy külön vetést igényel. Az alacsony termésnél a művelésre fordított viszonylagos felhasználás roppant nagy lehet a nyugati országokéhoz képest. Olyan egyszerű tehát mint nálunk nem lesz Magyarországon az állattenyésztési üzemág akkor sem, ha a miénkkel azonos intenzitási fokot ér el.

Az állattenyésztés teljesítőképessége nehezen emelhető arra a fokra, mint a szomszédos országokban, ahol a klíma a takarmánytermesztés számára határozottan kedvező. Magyarországon sohasem fognak egy négyzetmérföldön olyan mennyiségű és minőségű állatot felnevelni, mint külföldön. És ebből következik, hogy az állattenyésztés amennyiben kifizetődik, rentabilitását más körülményeknek köszönheti. Az állattenyésztés előnye a gabonatermesztéssel szemben csak relatív lehet. Nevezetesen, hogy ez utóbbi manapság még kevésbé fizetődik ki, mint az állattenyésztés.

Amíg Magyarország nemzetgazdasági hátrányait a többi európai országgal szemben nem küzdi le és a külföldről történő beszerzéseit nyersanyagainak kivitelével kell megfizetnie, a magyar gazda a világpiacon nem más, mint a keleti préríkre előretolt farmer. Malma és sütő-kemencéje Londonban és Marseilleben, Bécsben és Prágában vagy Zürichben van. Amíg ez a helyzet fennáll, Magyarországon az állattenyésztés is önálló cél marad.

Az állattenyésztés termékei, a hús, a bőr, a gyapjú nagyobb értéket képviselnek, mint a gabona. Ezért viselnek el távolabbi szállítást és ezért van nagyobb piaci területük. Csak azért van az állattenyésztésnek mint a mezőgazdaság önálló ágának Magyarországon helye, mert a Tisza és a Dráva közti vidék távol van az európai világpiac centrumától. Ha a mezőgazdaság termékei számára majd belső piacot fog találni és nem terheli többé az a nagy szállítási költség gabonáját, amely ma csaknem értéktelenné teszi azt az előállítás helyén, akkor nem fogják az állattenyésztést a Nagy- és Kis-Alföld mezőgazdaságában előnyben részesíteni.

A néhány éves alacsony gabonaárak Magyarországot elszegényítették, mert a gabonán kívül nem volt másik termék, amelyet jelentős mennyiségben külföldi piacra vihettek volna. Most egész Magyarország azt hangoztatja, hogy a mezőgazdaság szomorú helyzetét kiterjedt állattenyésztéssel kell és lehet felemelni. E felismerés ellenére még nem hódított teret az állattenyésztés, azt látjuk. De ha most teljes virágában lenne is, néhány év múlva, talán már egy év múlva ismét a kiterjedt gabonatermesztést javasolnák a bajok orvoslására. Az utóbbi években a konjunktúra véletlenül az állattenyésztésnek kedvezett jobban. Nem lehet azonban azzal számolni, hogy ez a jövőben is így lesz.

Tagadhatatlan, hogy az elmúlt évtized a gabonatermesztést részesítette előnyben az állattenyésztéssel szemben. Ennek következtében az állattenyésztés sokkal inkább háttérbe szorult, mint normális körülmények között a magyar mezőgazdaságnak megfelelt volna.

A tartósan nagyobb állattenyésztést sürgető felhívásnak mégis megvolt a teljes jogosultsága. Két lényeges korlátozással. Az első, hogy csak azokon a vidékeken lehet önálló ágazat, ahol a gabona szállításának feltételei hiányoznak. Tehát mind a hajózható folyóktól, mind a vasúttól távol fekvő területeken. A második korlátozás az első kiegészíti. Az állattenyésztés szolgálja a mezőgazdaság többi részét mint trágyagyár, hogy a gabonaföldeket termékenyebbé tegye.

Az elmúlt évtizedben a rablógazdálkodás rendkívül felerősödött. Csak termelték a gabonát és az állatokat visszaszorították. Így a talajt jobban kirabolták mint korábban, mikor a nagyszámú állat a legelőt még maga trágyázta. Még most is van sok olyan erős őstalaj, mely javul ha ősserejéből egy részt elvesznek. De évről-évre gyakoribbak azok a földek, amelyeknél a gazdaság költségzete gyakran prózává változik. A trágyázás szükségessége az állattenyésztést is szükségessé teszi, megkímélve a földet és visszaadva alkotórészeinek legnagyobb részét. A szalma hasznosulása nő. Az évi munka eloszlása egyenletesebb lesz, miáltal a munkások és igásállatok munkarejét jobban ki lehet használni. A kockázat több ágra oszlik el.

A talaj kiszigerelése és termőerejének gyengülése teszi az állattenyésztést olyan sürgőssé. Véleményünk szerint a növekvő állatállomány legfontosabb feladata, hogy trágyát termeljen és ezáltal nagyobb gabonaterméseket állítson elő. Most már a föld több mint felét az állattenyésztés céljaira kell felhasználni, hogy minden tizedik vagy tizenegyedik évben egy inkább gyenge, mint erős trágyázást adhassanak a talajnak. Idővel a föld minden második vagy harmadik termés után megkívánja a jó trágyázást.

Ebből látható, hogy milyen irányú lesz a jövőben Magyarország erősödő állattartása. A gabona, a repce és a kereskedelmi növények termesztésének szolgálatába fog állni és nem törekszik majd egy önálló nyereséget hozó mezőgazdasági üzemág létrehozására.

Általában az állattenyésztésnek önálló státusa két helyen van a világgazdaságban: a piac legkülső és legbelső köreiben. A piachoz legközelebb: a tej- és vajtermelés. A piac periferiáján a hústermelés. Anglia és Hollandia az első körbe tartozó országok, Podolia és Szerbia többek között az utolsóba. Magyarország túlságosan távol fekszik a nagy európai világpiactól. Túlságosan közel viszont ahhoz, hogy a legkülső körbe lehessen számítani, ahol a földjára ép- pen nulla és csak extenzív állattartással lehet azt egyáltalán elérni.

A természet tesz kivételt ezen szabályosan megrajzolt körökön belül és találunk minden körben "izolált státuszú" vidékeket, ahol kizárólagos állattenyésztés folyik. De csak azért, mert ezek a vidékek vagy e gazdálkodási módok rendelkeznek kedvező feltételekkel (Holstein, Mecklenburg), vagy mert más kultúrát egyáltalában nem tesznek lehetővé (Alpok vidéke). Magyarország nem tartozik sem az egyikhez, sem a másikhoz. Az állattenyésztés itteni kedvezőtlen viszonyai miatt ez az ágazat mindig kisebb jelentőségre fog szert tenni.

Tizedik fejezet

Az állattenyésztés ágai

1. A lótenyésztés

A magyarok története lovaikkal szorosan összefügg. Hadi sikereiket nem csekély részben lovaiknak köszönhették. Hódításaikat villámgyors lovaikkal vitték végbe. Nyugat-Európa rettegésének alapjául talán éppen annyira szolgált a magyarok megközelíthetlensége, mint kegyetlensége. A múltban nagy politikai szerepe ellenére a magyar ló kicsi és jelentéktelen. Származására nézve azonban nemes, mint a magyar. Az arabs lóval közeli rokonságban lévő ázsiai fajta.

A török háborúk befejeztével a nemesnek nem volt többé elég szép és pompás az öreg paripája. Tetszetősebb külsejű spanyol és nápolyi lovakat hozott be az országba. A dán, német és olasz lovak is egyre nagyobb számban érkeztek a méntelepekre, de a tervszerűtlen szaporítás következtében mindinkább degenerálódtak. Mária Terézia és II. József célirányos rendeletekkel igyekeztek gátat vetni a lótenyésztés hanyatlásának. Az ősmagyar ló fokozatosan kiszorult a nagybirtokok méntelepeiről. Eredeti *fajtája* csak a parasztgazdaságban és Erdély hegyei között maradt még fenn, a Hátszeg és Csík között. A magyarok joggal sajnálkoznak "nemzeti" lófajtájuk visszaszorulása miatt.

A kicsi és jelentéktelennek látszó fajta valójában erős, feszes inakkal és rendkívüli kitartással rendelkezik. Testének felépítése, a viszonylag széles mell kedvez a tüdő egészséges kifejlődésének. A fiatal kortól való gyakorlás eredményezi rendkívüli gyorsaságát és a futásban való kitartását, mely csodálatra készíti az idegent. A gőzgép fél sebességével siklik át a nagy távolságokon, melyek Magyarországon a községeket egymástól elválasztják.

A becsvágó kocsis - és ilyenek a magyarok csaknem kivétel nélkül - szégyellné magát, ha jó úton egy óra alatt nem tenne meg többet egy német mérföldnél. A távolságokat ilyen órákban mérik. Gyakran ez az óra két német mérföldet jelent, gyakran azonban másfelet. Tíz ilyen órát is könnyen megtesznek egy nap alatt állandó ügetésben. A magyar talán a legjobb kocsis, aki ilyen igénybevételnél a lovát legkevésbé teszi tönkre és leginkább kíméli. A túlzott igénybevétel miatt azonban a lovak elhasználódása mégis gyors, mert a személyes kötődés ellenére az állatok ápolása nem igazán kielégítő.

A takarmányozás a mi fogalmaink szerint legfeljebb közepes. A széna, szalma és a legelő képezik a legfőbb táplálékbázist. Tudni kell, hogy Magyarországon milyen rossz a széna és milyen silány a legelő. Mesterséges takarmánytermesztés csak az idegen lovak tartásában figyelhető meg a nagybirtokokon, ahonnan az eredeti ősi magyar lovat már száműzték. A paraszt kicsapja lovát a természetes pusztára. Ahol még felosztatlan a legelő, ott a falunak még ma is megvan a csikósa.

Aki tavasszal, május körül látja az alföldi paraszt lovait, alig hihet a szemének. A lovak bőre mindenütt sebes és vérzik. "Erjed a vére", mondja szárazon a

gazda. Csodálkozó kérdésünkre ugyanolyan közömbösen hozzászól: "Uram, ez minden évben így van, ha megkezdődik a zöldtakarmány etetése. A mi füveink túlságosan erősek. De ez a kiütés hamar elmúlik." Mivel a nagyobb birtokokon nem találkozhatunk hasonló jelenséggel, feltehetően helyes takarmányozással másutt is elkerülhető lenne.

Sokan a vér kiválását az egészség jelének tekintik, mert beteg állatokon ez nem fordul elő. Ez a szimptóma azonban inkább bajt jelenthet éppen úgy, mint a hányás, mely a gyomorból a betegség okát igyekszik eltávolítani. Inkább az az ember jár jobban, akinek nem kell hányingert éreznie. Hasonlóképpen az a takarmányozás helyeselhető, mely nem vezet "vérizzadáshoz".

Az őshonos lovat különben más fajtaival nehezen lehet pótolni Magyarországon, hiszen a gyorsaság és kitartás hasonló igénytelenséggel más fajtánál nehezen párosulhat. A nagyobb vonóerő (mely a magyar lóból hiányzik) az Alföldön nem olyan döntő, mint más vidékeken. Az üres kocsik is elsüllyednek itt az utakon, nagyobb terheket nem lehet szállítani. A kis terhelést a gyorsaság pótolja.

A nagyobb birtokos lett tehát először hűtlen ahhoz az állathoz, amely oly gyakran vitte őt a harcba és melynek segítségével meghódította Pannónia zsíros síkságait. De a magyar lótenyésztés másfél évszázaddal ezelőtt még nem volt abban a helyzetben, hogy a külföld nemes fajtáival való keresztezést meg tudta volna valósítani. A pusztai takarmány ezeknek a külföldi fajtáknak nem ízlett, mesterséges takarmánytermesztés pedig nem folyt. Az állatok elcsenevésztek és degenerálódtak. A fajták tervszerűtlen keresztezése megtette a magáét, a lótenyésztés egyre rosszabb eredményeket hozott.

Mária Terézia ismét új lendületet adott a lótenyésztésnek. Megalapították a ló-orvosok iskoláját Pesten. A nemes csődörökkel történő fedeztetésére és a jó csikók felnevelésére prémiumot tűzték ki. Egyes megyékben megyei, ill. kerületi méntelepeket létesítettek, melyek ingyen álltak a jobbágyok rendelkezésére. II. József 60 nemes csődört hozatott Moldvából és Ukrajnából. Különösen a mezőhegyesi hatalmas méntelep felállítása (1785) volt nagy jelentőségű a lótenyésztés szempontjából.

Kiválasztottak kétezer kancát az Alföldön a ménes tenyészállományára számára. A hágatási költségek csak 1 forint borraivalótt tettek ki. Három ilyen csikó felneveléséért prémiumot tűztek ki. 1789-ben Mezőhegyes filiáléja, a Bábolnai Méntelep is megalakult. Ez utóbbi tiszta arab lovakat tenyésztett. A fő ménes eredetileg tiszta magyar fajtából állt. Nemsokára II. József 500 keleti csődört vett, főképpen cserkeszeket. Majd 1802. és 1804. években mecklenburgi, 1803-ban spanyol és nápolyi, 1811-ben moldvai, 1814-1815-ben pedig Franciaországban zsákmányolt normann és arab apaállatokat szereztek. Később még növelték az arab vért. A méntelep lovainak száma mintegy 3000 volt.

A napóleoni háborúk hatására a lótenyésztésnek ismét nagyobb figyelmet szenteltek. A parasztok azonban passzívak maradtak és megelégedtek a saját

szükségletük kielégítésével. A nagyobb birtokokon sem volt egyenletes a fejlődés. Ugyanis a pusztán egy másik háziállat dominált (bár Magyarországon még nem volt háziállat), a juh.

1817-ben a két állami telepen kívül még 40 magán méntelep is volt a nagybirtokokon. Utóbbiakon 37-szer volt képviselve a magyar fajta, 34-szer a keleti, 14-szer a spanyol, 12-szer az angol és 6-szor a nápolyi fajta. Lóversenyeket is szerveztek. 1815-ben rendezte Hunyadi gróf, ha nem tévedünk, az első lóversenyt. Később Széchenyi jeleskedett, aki nemcsak a lótenyésztés fejlesztését fűzte célul, hanem a lóversenyekkel a magyar nemest kívánta hazacsalogtatni külföldről. Tehát politikai célt is követett.

Az elmúlt évtized elején újabb hatalmas állami méntelep alakult Kisbéren. A 40 magánméntelepből azonban már 1855-ben 19 sorvadt el. Bár néhány új is keletkezett, de a lótenyésztés iránti érdeklődés alábbhagyott. A paraszt nem volt érdekelt benne. Mint a magyar állattenyésztés általában, úgy a lótenyésztés is a takarmánytermesztés nagyobb elterjedésére vár. Feltehetően a haszonállatok tenyésztése meghatározott célokat fog követni. Az ígás és a fogatos, a teherhúzó és a hátas állatokat nem ugyanazon módon kell nevelni. Minden egyes cél érdekében más és más tulajdonságokat kell kifejleszteni.

2. A szarvasmarha tenyésztése

A magyar marha külföldön jobban ismert, mint a magyar ló. Az állatkereskedők évszázadok óta évente ezrével terelik az ország és a Monarchia határán túlra. A gazda szereti a magyar ígásokör egyedülálló vonóerejét és gyorsaságát. A városok tömegével fogyasztják a vadon felnevelt pusztai marha ízletes húsát és a magyar marha hatalmas szarvából olyan gyakran issza a német a lelkesedést.

Az állat magas és erős felépítésű, kiválóan alkalmas ígás állatnak. Az Alföldön általában felülmúlja és e téren kiszorítja a lovat. Lépése gyors és magas növése folytán nagy. Fehér vagy szürkésfehér színű. Szarvai méretére jellemző, hogy gyakran az ember széttárt karjaival sem éri el a két végét. A végtagokhoz viszonyítva a test mérsékelt, mely főképpen a csekély ápolásra vezethető vissza. Ahol jobb a takarmányozás, ott pl. a szarv nem olyan kifejlett. Ha az idegen fajta a többi marhával azonos táplálékot kap, úgy hatalmas lesz a szarva, mely talán több generáció után elérheti azt a nagyságot, mint a hazai marháé. Cslapovics szerint (Gemälde von Ungarn I. 224.) pl. a hegyekből az Alföldre vitt marhák fehér színűek lesznek.

A végtagok aránytalan kifejlődésében nem a fajta alsóbbrendűsége, hanem az extenzív tartás mutatkozik meg. A hazai marhát idegen nem helyettesíthette, mivel abból amit a magyar pusztai nyújtani tud, egy "nemes" fajta sem képes fenntartani az életét. Még kevésbé hasznot hozni. Gyakran heteken keresztül ki-

száradt fűvel kell megelégednie, sőt még a fűvek és gyomok gyökereit is elő kell kaparnia a talajból. A széna természetétől fogva rossz minőségű, melyet tetézt a hanyag kezelés is. Télen a takarmány pelyvából és sásból áll, de még ebből sem kap eleget. Hiányzik a marhanevelésben az a rendszeresség, mely szükséges a felvirágzáshoz. A buján növő fű és a kiégett fekete talaj itt csak néhány hétig különül el egymástól. Egyik évben az állat bőségben dőzsöl, míg a következő évben csak tengődik oly módon, mely minden más szarvasmarha számára éhhalállal járna.

A nélkülözésnek eme rideg iskoláját csak egészen megedzett fajta tudja elviselni. Az úgynevezett nemes fajták erre nem valók. A "nemes" állatok valamilyen jó tulajdonságban különösen kitűnnek, legyen az finom felépítés, jó tejelő-képesség, jó hízóképesség vagy egyéb. Miért ne tekinthetnénk az igénytelenséget is kiváló tulajdonságnak? Az állattenyésztésben is van egy hagyományosan elfogadott előkelőségi skála, amelynél egyáltalában nem érvényes a sztoikus karakter. De ha a fajták értékmérőjéül a ráfordítás és teljesítmény viszonyát akarjuk tekintetbe venni, úgy kétségkívül minden más szarvasmarha fajtát a magyar után kell helyezni. Hiszen erőben és hízóképességben gyakran tútesz mindegyiken, de legalább is azonos vele, míg a fele ráfordítással is megelégszik.

A magyar marhának csak egy hibája van, mely a mi viszonyaink között természetesen elég lenne ahhoz, hogy rossz vélemény alakuljon ki róla. Ez a gyenge tejelő-képesség. A 300-400 pint tej évente már nagy eredmény a magyar tehéntől, amennyiben magyar módra legelőn él. Jó istállózó takarmányozás mellett ezzel szemben (Magyaróváron az oktatási intézmény gazdaságában) 880 pintet ad egy egész istálló. Ami természetesen még mindig nagyon kevés. Egyetlen tehén adott 1274 pintet. A magyar marhánál egy centner szénára 8 pint tej jut, míg a lavantthali tehenek 1859-ben 10, 1860-ban 11,5 pint tejet értékesítettek. Jóllehet ez utóbbi is csak közepes hozadékat (1859 = 1091, 1860 = 1261 pint) adott Magyaróváron.

A rossz tejelés kevéssé zavarja a gazdát, mert a marhatenyésztés célja nem a tejtermelés. a csordától csontot, húst és bőrt kíván kapni. A tej és termékei iránt Magyarországon olyan kevés az igény, hogy a nagy tejprodukciónak értékesítési zavart okozna. Ez az oka annak, hogy olyan kicsi a tehenek aránya az állatállományban. A teheneket csak az igás- és vágómarhák utánpótlására használják. A csekély tej- és vajszükségletét minden gazda maga fedezi. A mezővárosok lakói is gazdák, akik maguk is termelnek tejet és vajat. Az ipar és kereskedelem az Alföldön alig látható, felvevőképessége elenyésző.

Távoli piacokat tekintve a tejtermelés célszerűbb lehet a hústermelésnél, mivel a vaj és a sajt azonos tömegben átlagosan több mint kétszeresét éri. A szállítás költsége tehát felét fogja kitenni. A hústermelés a piac centrumához közelebb helyezkedik el, mint a vaj és sajt termelése. A gyakorlatban fordított a helyzet. A vaj- és sajtkészítés ugyanis nagyobb fokú tisztaságot követel, amely

rendszerint csak a magasabb kultúrfokon álló népek sajátja. Azoké, akik közelebb vannak a világpiachoz. A magasabb kultúrfok bizonyosan egyike azon legfőbb okoknak, amiért Svájc Tirollal és Felső-Bajorországgal az állattenyésztésben (mindenekelőtt a sajtgyártásban) kitűnik.

A tejtermelés fejlődését azonban nem ez a tényező akadályozza Magyarországon. A hazai marhafajtát még nem helyettesítették idegen bőven tejelő fajtával. A magyar vidék népe egészében egy fokkal hátrább van, mint német szomszédja. De az a tulajdonsága mely a vaj- és sajtgyártáshoz követelmény, a tisztaság, elegendő mértékben jellemző rá.

Magyarországon van olyan előítélet, hogy a paraszt nem tiszta. Hála Istennek ez nem egyéb, mint előítélet. A gazda kitűnik tisztaságával még a magyarországi német előtt is. Aki beutazta a Magyar Alföldet egyet fog érteni abban, hogy még a németországi németet is ide lehetne küldeni, hogy holland tisztaságot tanuljon. A magyar falut a Bánátban fel lehet ismerni a házak fehér faláról, mert a gazda vagy a felesége csaknem hetenként átmeszeli a hibás helyeket.

Ezen értekezés írója, aki az általános német előítélettel ment Magyarországra, egy paraszttanyán nagyobb tisztaságot talált, mint sok német nagy-parasztnál. A lakóházban a legnagyobb tisztaságra lehet számítani minden igénytelensége ellenére, mely pl. ritkán enged meg egy padozott padlót és megelégszik a döngölt földdel. Legfőképpen ezt láttuk itt Csongrád megyében. Feltehetően vannak vidékek, ahol a tisztaság nem olyan nagy.

Piszok és tisztátlanság természetesen van elég Magyarországon, hiszen a népcsoportok tarka keveréke él itt: szlovákok, ruténok, oláhok, rácok, sokácok, zsidók, örmények, bolgárok, cigányok. Némelyek jócskán a tisztátlanság hírébe tudnak hozni egy országot. A nép azon részét bélyegzik meg így, mely a legkevésbé felelős érte.

A nagybirtokon sem foglalkoznak sajt-és vajgyártással. A síkságon hiányoznak azok a füvek és zöld növények, melyek kedvezőek a tejtermelésre. A magyar takarmány túlnyomóan hús- és csontképző. Valószínűleg a tejtermelést elősegítő zöld növények olyan klímát kívánnak meg, mely hiányzik az Alföldön. Nevezetesen a rendszeres harmatképződés, ami a hegyekben és mindenekelőtt az Alpokban megvan. Sendtner szerint pl. az algaui és a svájci takarmányozás eredményessége főképpen két növényen alapul a tejtermelésben, melyek csak egy bizonyos magasságban fordulnak elő. Ott találják meg ugyanis a rendszeres harmatképződést. E két növény a *Meum mutellina* és a *Plantago alpina*.

Míg nálunk a tehén a szarvasmarhatenyésztés célja, Magyarországon az ökör foglalja el a helyét. Nálunk a bikaborjút értékelik a legkevésbé, Magyarországon a tehénborjút. A marhát azelőtt csak a szabad pusztá nevelte. Nyáron szabadon volt, estére egy fedetlen akolba hajtották. A régi magyarnak nem volt fedett istállója. Ezt csak Európában ismerte meg. Az istálló szó német eredetű

(Stall), mint a ház is (Haus). Az állat csak télen került tető alá, ahol szalmával kellett táplálkoznia, ha a szénatermés rossz volt.

A magyar fajta legerősebb a Tisza zsíros marsch-talajain, valamint a keleti mellékfolyói mentén Bihar, Békés, Csongrád, Csanád és Arad megyékben. A Duna-Tisza közti homokvidéken nem olyan erős. A Tiszántúl az igazi hazája a szarvasmarhatenyésztésnek. Itt terültek el a végtelen puszták, amelyekről sok évvel ezelőtt talán joggal mondhatták, hogy a fekvő ökörből csak a szarvát lehet látni. Ezek az idők azonban elmúltak és a zsugorodó puszták nem kevésbé sovány.

Mégis az Alföld kiterjedt állattenyésztéséről ismert a többi síksággal szemben. A Bánátban a legelő már régen visszaszorult. A többi nemzetiség nem szentelt olyan nagy figyelmet a tejszegény magyar marha nevelésére. A német inkább gabonát, a szerb pedig kukoricát termelt magának és sertéseinek. Az oláh ezzel szemben ismét barátja az állattenyésztésnek, de az állata gyengébb, mint a magyaré.

A legelő a fiatal állatok nevelésére szolgált. Meghízni nem lehetett rajta. Az istállózó állattartás még nem terjedt el, takarmánytermesztéssel párosult a legeltetés. Csak ahol a cukorgyárak és különösen a szeszgyárak melléktermékeit állati takarmányként felhasználják, ott gyakoribb a teljes istállózó állattartás és a hizlalás. A magas adózás következtében sok szeszüzem megszűnt, és ez az állattenyésztésre is kedvezőtlen hatással volt, csökkent a hizlalás lehetősége. Különösen kitűnik hizlalásával Arad megye. Az Arad megyei puszták évente 10.000 ökröt hizlalnak. A megye 52 szeszgyára közül a 41 nagyobb hizlalást folytat, melynek eredményeképpen Bécsnek 14.780 hizott marhát szállított (Galgóczy, 323 o.). A számok 12 évvel ezelőttiek.

Amíg az állattenyésztés egyedül a pusztára hagyatkozott, a magyar marha természetes monopóliumot élvezett. Külföldi fajták nem jöhettek szóba a klíma és a legelő miatt. Csak a takarmánytermesztés tette lehetővé sikeres meghonosításukat. A mürztali marha (Steyrmark) volt az első a múlt század végén, melyet behoztak. Később nem volt azonban Európának olyan ismert fajtája, mely Magyarországon egyik vagy másik birtokán fel ne tűnt volna. A cseh, morva, lavantali, salzburgi, algaui, svájci, berni, fríz, angol fajták csaknem mindenütt megtalálhatók voltak a nagyobb birtokokon, különösen a Kisalföldön. Az állatállomány többnyire csupán magányos kolóniákat képezett az Alföldön.

A paraszt az idegen fajtákkal nem foglalkozott, és talán igaza is volt. Amiben azok a hazai fajtákkal szemben kitűnnek, olyan tulajdonságok, melyeket ő nem tud értékesíteni. Neki erős marhára van szüksége, amelyik megmunkálja a földjét és igénytelen. A tejelőképesség a száraz Alföldön nem sok előnyt rejt magában. A vajat a disznósír helyettesíti a háztartásban. Más a helyzet Pest közvetlen közelében és a Bécs vonzásába került Kisalföldön. A Kisalföldön volt először kiterjedt juhtenyésztés. Mióta a vasút ezt a vidéket a piachoz közelebb hozta, a szarvasmarhatenyésztés dominál. A magyarvári birtokokon lehet

a Thünen körök külső köreiből a belsőbe való átmenetet a legjobban követni. A birkatenyésztést követte a szarvasmarhatenyésztés. A hústermelést a vaj és a sajt, majd a Béccsel való vasúti összeköttetés óta a friss tej, melyet naponta szállítottak a piacra.

Ez magyarázza a külföldi szarvasmarhák gyakoribb előfordulását. A magyaróvári főhercegi birtokok pl. csak a tejtermelésre törekednek (eltekintve a kiselejtezett állatok hizlalásától) idegen, kelet-fríz, svájci és berni fajtákkal. A helyes gondozással jó eredményeket érnek el. A kelet-fríz fajtából álló istálló Császárréten, egy óvári főhercegi uradalom birtokán, átlagosan 2265 pintet mutatott fel tehenenként. A tejhozam minimuma 1323, maximuma azonban 4438 pintet tett ki. A Nagy Alföldön ritkán lehet külföldi marhát találni. A német telepések persze többnyire saját marhát vittek magukkal, mely azonban fokozatosan elmagyarosodott. Bánát és Bácska állatai az alföldi marhától alig különböznek. A nagy uradalmak legfőljebb néhány példányt tartanak tej- és vajsükségletük fedezésére. Pl. svájci marhát Rastinán: a magyar és Durham marhának szerencsés keverékét Kisszálláson. Utóbbinál a jó hizóképesség és testi erő említésre méltó tejtermeléssel párosul. A mürzthalit és svájcit is keresztezték itt a magyar marhával. Dárdán a morva fajtát találjuk.

Különösen kiválik Albrecht főherceg uradalma Bellyén. A 300 fejőstehénből álló állatállomány svájci, berni, kelet-fríz és algaui fajtákból áll, melyek közül az utóbbiak adták a legjobb eredményeket. A Satoristye-i birtokon a 80 algaui tehénből álló istálló 6%z pintet ad naponta, vagyis mintegy 2370 osztrák vagy 3218 bajor pintet. Természetesen itt nagy gondot és költséget fordítanak a takarmányozásra és a gondozásra. Mindez a technikai tökéletességet jelenti ugyan, de a gazdasági sikert, ill. a rentabilitást nagymértékben kétségessé teszi. A tulajdonost nem mindig a legnagyobb tiszta jövedelem elérése vezérli. A legmagasabb technikai tökéletesség megvalósulása öncéllá válik itt.

Bellyén a svájci gazdaságok mintájára sajtgyártásra álltak rá. De mint már sokszor említettük, Magyarországon a sajtnak egyáltalán nincs értékesítési lehetősége. Az itt gyártott sajtot egy vorarlbergi sajtkereskedő vásárolta fel. A sajt minősége alatta maradt a legjobb alpesi sajtnak. A takarmány lehet az oka, hogy a sajt Magyarországon nagyon sovány. Bellyén tudomásunk szerint a legjobbat gyártották és erősen takarmányoztak olajpogácsával, hüvelyesekkel, különösen borsóval. A takarmányozásban Grouven javaslatait követték, mely igen eredményesnek mutatkozott. Satoristye-ben $3\frac{6}{8}$ osztrák (4,9 bajor) pintből kaptak egy font sajtot. (A svájci gazdaságok mind feladták a legeltetést és az istállózó takarmányozást vezették be.)

Ha nem is jelentős az idegenből származó szarvasmarhák száma a Nagy Alföldön, behozatala mégis ártott a magyar marhának. Egy fajta nemesítése, bármilyen szükséges is egy ország részére, ritkán gazdaságos. Aki először fáradozik azon, hogy nemes lovakat, birkákat és szarvasmarhákat állítson elő, annak fizetsége a produktum technikai tökéletességének öröme, vagy az az érzés, hogy

vidéke számára a legjobbat tette. Ezért a magyar marha nemesítése elsősorban a nagybirtokoktól várható. Ahol azonban különös előszeretettel mutatnak az állattenyésztés iránt, ott az idegen fajták felé hajlanak és a technikailag tökéletes állattartást csak kivételesen próbálták ki a magyar fajtán. Ilyen kivételt képez mindenekelőtt a kisjenői uradalom Arad megyében, mely István főherceg tulajdona.

Célszerűbb lenne a magyar fajták jobbítására összpontosítani. A gazdának a rentabilitás fontos. Ez azonban a külföldinél (különösen a melkinél) hiányzik. A magyar csak a nemzeti marháját használhatja, hogy mezőgazdaságának a legjobb igás állatot adja. Olyant, amelyik nem kíván annyi figyelmet és finomságot a gondozásában, mint a külföldi vendégek.

A legelő sok helyen már csak nevében van meg és a gulya, vagyis a legelőn élő szarvasmarha csorda vele együtt elsorvadt. Ez a körülmény jelentős hanyatlást okozott az állattenyésztésben. Nem azért, mert a legelő feltörése szükség-szerűen a takarmányellátás csökkenését eredményezné, hanem mert a paraszt a takarmánytermesztést teljesen elhanyagolta. A frissen feltört terület fele könnyen nyújthatta volna dupláját vagy háromszorosát a pusztának, melyből gyakran 10 hold (14-17 bajor Tagwerk) volt szükséges egy marha táplálására.

A gabonatermesztés jövedelmezősége is háttérbe szorította az állattenyésztést az utóbbi évtizedben. Veszélyeztette ezen kívül a marhapestis, melyet Magyarország már csaknem félszázada ismert. Először 1828-ban lépett fel és megszakítás nélkül tombolt 1842-ig. Hatéves szünet után ismét pusztított 1848-tól 1856-ig, majd újabban 1862-től. 1849-től 1862-ig Magyarországon marha

pestisben

Elhullt	191.941
levágva	2.513
felgyógyult	<u>201.812</u>
Összesen megbetegedett	396.266

Az Oesterr. Revue 1864. I. 148. o.-on találjuk azt az adatot, hogy a Nagykunságban 1 ½ év alatt 249.248 marha esett áldozatul. Ez azonban alig lehetséges, mivel az említett terület csak 20 négyzetmérföldet foglal magában és az emutett számnak tized részét sem teszi ki az állománya. Az állatveszteség azonban csak egy része volt az állatvész következményeinek. A közlekedés szenvedett a járványos vidékek lezárásától és ezáltal növekedett a kár.

Legutóbbi időben mindenfelé az állattenyésztés nagyobb rentabilitásáról lehet hallani. Különösen a hústermelést említik előnyösnek. Ezt egy egyszerű reakciónak tartjuk a gabonatermesztés túlsúlya ellen, amit a magas gabonaárak éveken keresztül megengedtek. Az állattenyésztés ennek megfelelően háttérbe

szorult és a hústermelés nem tudott lépést tartani a fogyasztással. Ha most még a hollandiai új poldereken is birkalegelőket létesítenek hústermelés céljából, akkor ez bizonyára eléggé bizonyítja, milyen nagy lehet a hústermelés jövedelmezősége a félreesőbb országokban.

Magyarországon az állattenyésztés kevésbé veszi tudomásul azon előnyöket, melyek a világpiacon a hús értékesítésére kínálkoznak. Pedig a megjelenő lapok közlik velünk, hogy a sózott húst igen nagy mennyiségben szállítják egyenest Angliába. Mivel hasonló kereskedelmi kapcsolatokról az országban nem szereztünk hírt, úgy ez az értékesítési lehetőség talán nem olyan jelentős, hogy érezhető hatást gyakorolna. Úgy tűnik, hogy a hatalmas marhaexport aranykora Magyarországon lejárt.

Mióta Magyarország más termékek számára is talált nagy piacot külföldön, azok jobban értékesülnek mint a marha, melyet olyan sok fáradsággal, és oly kevés sikerrel nevelnek más országokkal összehasonlítva. Az abszolút jövedelem kétségtelenül nőtt az állattenyésztő gazdaságokban a korábbiakhoz viszonyítva, hiszen a szarvasmarha ára több mint kétszeresére emelkedett az országban. De ezt a jövedelem többletet elnyeli a földjáradék, mely attól az időtől fogva szintén jelentősen növekedett. Mégpedig azért, mert a gabonatermesztés és a kereskedelmi növények termelése nagyobb hozamokat tesznek lehetővé. Ha Magyarországon mégis igény van az állattenyésztésre (és különösen a szarvasmarhatenyésztésre), úgy ez csak annyiban indokolt, amennyiben az a szántó műveléséhez és trágyázásához, a gabona és az ipari növények gyarapodásához járul hozzá.

Ellen lehet vetni, hogy az utóbbi években az állattenyésztés már magában is kifizetődő és még hozzá jobban, mint a gabonatermesztés. Ez azonban abban a rendkívüli körülményben rejlik, hogy az 1863-as katasztrofális pusztító marhajárvány után e termék hiánya igen érzékelhető volt. Ilyen kedvező körülményeket az állatértékesítés nem talál ismét olyan hamar. A szarvasmarhatenyésztés az utóbbi időben kifizetődőbb volt, mint a gabonatermesztés. De csak azért, mert az utóbbi mostanában oly csekély jövedelmet hoz.

A szarvasmarhatenyésztés jó lépéssel tovább húzódott kelet felé, mivel Magyarország a világpiachoz egy lépéssel közelebb került. Ebben a zónában az állattenyésztés nem képes önállóan fennmaradni. Ami korábban Magyarország volt, az ma Románia és különösen Lengyelország: Európa istállója. A podoliai hízómarha nagy konkurenciát jelent Közép-Európában. Szerbia és Bosznia kisebb jelentőségű a szarvasmarhatenyésztés területén, mert a tölgyerdők és a kukoricatermesztés iránti előszeretet inkább a sertésenyésztésnek kedvez.

Szerbiából a kivitel kb. 30.000-40.000 darab. A szerb marha kisebb mint a magyar, ha ugyanaz a fajta is. Említést érdemel ahogyan a boszniai kormányzat a marhatenyésztést előmozdítani igyekezett. Megtiltotta a kukorica és a kisebb marhafajták kivitelét 1852-ben, csak a 70-80 forint értékű ökröket lehetett ex-

portálni. A kiviteli tilalommal azt akarták elérni, hogy a hizlalás az országban történjék, jobb minőségű marhát állítsanak elő, ezáltal növeljék az állattenyésztés színvonalát és jövedelmezőbbé tegyék a kereskedelmet.

3. A juhtenyésztés

A magyar juhtenyésztés alig tér el a többi európai országétól. Fő terméke a nagy értékű gyapjú, amely elbírja a nagy távolságra való szállítást. Ennek az árucikknek a kereslete és kínálata nemcsak az egyes országok, hanem földrészek között is kiterjedt. A gyapjú iránti kereslet ingadozása tehát a világ minden termelőjét érinti. A magyar juhtenyésztés virágzása ezért a németével és az egész európaival együtt esik vissza.

Szelepcsényi esztergomi hercegprímás már 1666 óta célul tűzte ki a nemes juhok behozatalát Magyarországra. A nemes birka tenyésztésének története azonban valójában csak az 1773-as évvel kezdődik. Előtte a bolyhos, durvagyapjút adó magyar vagy cigája juhot tartották, valamint a közönséges göndörszőrűt. Egyik a hegyekben és vidékein volt otthonos, másik az Alföldön és a Bánátban, valamint az oláhoknál. A bácskában még szerb juh is volt. Az Alföldön a gyapja, míg a hegyvidéken főképpen a teje miatt tartották a birkát. A tejet sajt és túró gyártására használták fel.

1773-ban Mária Terézia 325 darabból álló Merino juh nyáját telepített a Merkopail mintagazdaságba, Zágráb megyébe. Ez a nyáj gyorsan elszaporodott és a környék tenyésztésére olyan kedvező hatást fejtett ki, hogy a takarmány a juhok számának növekedésével észrevehetően megdrágult. Ekkor az ország egész kereskedelme a Károly úton folyt Fiumétől Károlyvárosig. A fuvarosok panaszt tettek a takarmány drágulása miatt. A kereskedők elérték, hogy a Merkopail-i juhászatot 200 darabra csökkentsék. A nyáj többi részét áttelepítették, részben Budaörsre, Holicsba és a Bécs közeli Menndorfba. 1784-ben II. József megtiltotta az idegen szövetek bevitelét Ausztriába, így a belföldi szövetgyártás különösen Morvaországban és Csehországban megnőtt és növelte a gyapjú iránti igényt is.

Ebben az időben a földesurak gyakran nem laktak a birtokaikon, azokat alkalmazottaik művelték vagy még inkább bérbe adták. Nem lehetett elvárni a magyar nemből tehát, hogy a juhtenyésztés sorsát a kezébe vegye. A németek a nemesek nemtörődömségéből és a nagy pusztákból nagy hasznot húztak. Az ország csak köszönettel tartozik ezeknek a németeknek, mert ők honosították meg a jobb juhtenyésztést. Magukkal hozták Magyarországra a jó minőségű nyájukat és a földesuraktól poton áron bérletbe vették nagy legelőterületeiket. Nem annyira a legelő valódi hozama szabta meg az árat, hanem a bérelt birtok nagy kiterjedése. Ha egy juhra egy fél vagy gyakran egy egész holdat kellett számítani, úgy egy ilyen hold hozama nem lehetett nagyon magas.

Székesfehérvár volt a központja ezeknek a német juhászoknak vagy úgynevezett pusztamestereknek. Saját társaságban egyesültek és itt tartották Mihály napkor évente közgyűlésüket. Céljuk a tenyésztési rend fenntartása, valamint szintjének emelése volt. Hatáskörük messzire nyúlt. A saját kezelésben működött birtokokat az egyesület osztotta fel a juhászok között. A hazai juhot keresztették a nemessel és így azt megnemesítették. Majd rendszeres eladásával folyamatosan terjesztették az országban az új fajtát.

A földbirtokosok is kezdték belátni, hogy jobban tennék, ha maguk húznának hasznot a juhtenyésztésből. Egyik birtok a másik után került a dombvidéken bérletből saját kezelésbe. A bérlők átvonultak a Duna másik partjára, hogy az Alföldön részben visszaszerezzék területüket, melyet Székesfehérvár környékén elveszítettek. A nemes lassan saját kezébe vette a juhtenyésztést birtokán. A piac ösztönözte a nemesítésre és a gyapjútermelésre akkor is, ha nem lakott birtokán és a gyapjút saját szemével nem is látta. A gyapjú hajdanában az arany jelzőt kiérdemelte, hiszen a birtokosnak nagy járadékot hozott.

A napóleoni háborúk után a nép nagyobb luxust igényelt. A korábban túlnyomóan lenből készült ruhák helyett terjedt a gyapjú, sőt a legfinomabb anyagok divatja uralkodott. A gyapjúárak általában emelkedtek, kiváltképp a finom áruké. Ehhez hozzájárult a termékeny húsz év alacsony gabonaáráival, amely egyáltalán nem tette kifizetődővé a gabonatermesztést. Egyedül a gyapjútermelés maradt jövedelmező. Ha a nagybirtokok egyedül foglalkoztak idáig juhtenyésztéssel, úgy az most kiterjedt a közép- és kisbirtokosokra, sőt itt-ott a parasztokra is.

A gyapjútermelés állandóan emelkedett. A kivitel az 1802. évi 124.814 centnerről 1823-1827 között 170.720-ra nőtt Magyarországon. Ebben az öt évben még 1,464.408 darab juhot és bárányt is átvittek a határon. Az 1831-1840. években a kivitel átlagosan 234.958 centner gyapjú volt, 1844-ben már 261.142 centner. A legfinomabb fajták ára is kiugróan emelkedett. Már 1803 körül 260300 forint körüli, míg a szokványos gyapjú csak 50-60 forintot ért. 1818-ban a finom gyapjú ára még 380-400 forintig is felment. Akkor a juhtenyésztés természetesen kifizetődött, különösen a nemes fajtáké. Ami olyan ritkán fordult elő, a szakértelmet és a minőséget akkor a piac valóban elismerte.

A finomabb és a silányabb gyapjú árának viszonya azonban más lett, mikor a szövetgyártás a kevésbé finom fajtából is jobb szövetet tudott gyártani. Ezáltal a finom gyapjút a silányabb fokozatosan kiszorította. A finom ára csökkent és nemsokára már nem fizetődött ki a legfinomabb gyapjú termelése. A nemesebb állat birtokosa ugyanis sokkal inkább ki van téve annak, hogy a járványok következtében elveszíti nyáját és a megkövetelt törődés is aránytalanul nagyobb. Mindinkább letérnek tehát a legfinomabb *gyapjújajtáról*, de a közönséges juhot már nem hozzák vissza. A nemes fajtákat tartják, különösen a nagybirtokosok.

Az 1848-as év Magyarország juhtenyésztésére is hatással volt. Addig a földesurak voltak a fő juhtartók. Élvezték a robotot és a tizedet, így nagyobb mértékben foglalkozhattak a juhtenyésztéssel. Az urasági földek művelésére szolgáló igásállatok nevelése legnagyobb részben a robotra kötelezett parasztok vállán nyugodott. A kilencedet nemcsak a szemtermésből adták le a földesúrnak, hanem a szalmából is a juhnyájak takarmányozására. Ez a viszony megváltozott. Az igás állat felnevelésére a földesúrnak nagyobb gondot kellett fordítania, alólódiumainak nagyobb részét kellett bevetnie 1848 után. Már nem a juhtenyésztés volt az egyetlen gazdasági tevékenység.

És ez nem minden. A juhnyáj lába alól fokozatosan kihúzták a talajt, mely csaknem kizárólagos tulajdona volt. A közös legelő elkülönítése és felosztása volt a jelszava az elmúlt évtizednek. A szokatlan földadó és a magas gabonaárak a pusztát szántófölddé alakították. Ahol a gabonatermesztésből nagy nyereséget reméltek, ott a juhtenyésztést elhanyagolták. Általában ez vonatkozott a takarmányok termesztésére is. Csak kevés birtok volt ez alól kivétel. Már a térség nagy katonai ruházat szükséglete 1849-ben megdrágíthatta a közepes és alacsony minőségű gyapjút. Ehhez járult Franciaország ugrásszerűen növekvő igénye a császárság óta. A francia gyárosok nemcsak Németországban igyekeztek gyapjút beszerezni, hanem Magyarországon is. Amint említettük, a finom anyagok iránti igény megszűnt és uralkodóvá váltak a durva szövetek. Ebben Európa veszélyes konkurensre talált Ausztráliában, ahol a gyapjúért még nem kellett földadót fizetni.

A legfinomabb és a finom gyapjú előállításában azonban nem szűnt meg teljesen. Fennmaradtak birtokok, melyek erre szakosodtak. Mágócs 32.000-es juhállományával többek között ide tartozik. Nem a merő kedvtelés vagy a hazafias felbuzdulás készíti a magyar nagybirtokost arra, hogy technikailag a legjobb terméket állítsa elő. Emögött a gazdasági spekuláció is fellelhető. Arra spekulálnak, hogy a divat ismét a finom anyagok felé fordul és áruk nőni fog. Ha ez a fordulat bekövetkezik, akkor azt a veszteséget jócskán ki lehet egyenlíteni, amit most el kell viselni.

Megőrizték a működő tőkét, mely éppen akkor éri majd el a legnagyobb nyereséget, amikor a konkurencia még kicsi és a termelő tőkéje előállításán fáradozik. Ennek a spekulációnak a jogosságát nem lehet elvitatni. De másképpen is alakulhat. A remélt változás sokáig várthat magára és olyan lassan következhet be, hogy az igényes juhajták nevelése a finom gyapjú iránti igénnyel lépést tarthat.

A bozontos magyar juh, mely a legrosszabb minőségű legelőn is megél, a nemes juhok terjedésével nagyon háttérbe szorult. Gyapjúja valóban nem találta külföldön felvevő piacra. Belföldön azonban ez a fajta szolgáltatja a legnemzetibb ruhadarabot, a fürtös gubát és a meleg birkabundát. Ez a juhajták jó tejelő, jó hízóképes és termékeny. Most már csak Békés megyére, az oláh körzetekre és Erdélyre korlátozódik. Ahol a juhtenyésztés kiszélesedett, ott fő-

képpen a kevésbé finom, göndör fajta javára történt. A juh idáig a gyapjával volt jelen a világgazdaságban, az utóbbi években azonban a hústermelés nagyobb jelentőségre tett szert.

A legelő felosztásakor a régi földesúrnak jutott akkora terület, hogy legeltessen és fenntartsa nyájukat. A paraszt az ő legelőrészen nem volt erre képes. Ezért ma a nagybirtokos a juhtenyésztés szinte egyetlen képviselője. Ritkán fordult elő paraszti juhtenyésztés, amikor a felosztatlan községi legelőknek egy községi juhászuk volt, vagy több kisparaszti birtokos egyesült ebből a célból. A közös tartást azért részesítette előnyben, mert csak házi szükségletre tartott néhány juhot. Különösen az oláhok jeleskedtek, akik a magyar juh legfőbb tenyésztői. Annál kevésbé kedvelik a juhtenyésztést a németek. Csak a Bácskában lehet most is nagyobb nyájukat találni, ahol viszonylag sok a legelő. A Bánátban ezzel szemben hiányzik a legelő, ill. gyakran mocsaras és járványokat terjeszt az állatok között. A Kárpátokban (mint az oláhoknál) tejet is nyernek a juhoktól sajt és túró készítésére.

Korábban a Magyar Alföld, alacsony takarmányhozama ellenére, takarmányt szolgáltatott az erdélyi juhtenyésztés számára. Erdély juhtenyésztői szénát vásároltak össze a Tisza baloldalán és ide hajtották nyájukat. Ősszel, hogy itt teleljenek át. Erdély a birkáit Törökországba is hajtotta. 1855-ben a török kormányzat olyan szerződést kötött, amely szerint az erdélyi nyájak számára Törökországban rendelkezésre bocsátják a legelőket. Az elvándorlás és a cserkeszek bevándorlása következtében azonban 1865 augusztusában ezt a szerződést érvénytelenítették (Schnierer. 54. o.). Lehetséges, hogy felújítják a szerződést, mivel Magyarország saját állatállományát sem tudja eltartani.

A magyar pusztai juhászat meglehetősen nomád volt. Házat vagy embert csak akkor látott a nyáj, ha nyírták vagy levágták. Különben állandóan a legelőn tartózkodott. Télen az erdőbe hajtották, vagy a szabad pusztán hagyták és akolba zárták. Mára ez a körülzárt hely nagyon hasonló az istállóhoz, mivel fedett helyiség. A nemes birkáknak is többnyire meg kellett ezzel elégedniük. A juhászat ismertetésénél külön is megemlítették, ha valódi istállók álltak a rendelkezésére. Még most is vannak rosszabb minőségű gyapjút adó, kevésbé nemes juhnyájak, melyekről nem lehet elmondani, hogy valaha is tető alatt lettek volna. Nem ritkán előfordulhat az is, hogy az ilyen nyájak legnagyobb jövedelme az elhullott állatok durva gyapjából adódik.

Ahol a birkatenyésztés még ma is virágzik, ott a birkát vagy a kizárólagos legelőre, tehát a legrosszabb földre szorították vissza, vagy a pusztánál sokkal jobb legelőt biztosítottak számára. A nagyobb birtokokon, ahol kiterjedt lucernatermesztést folytattak, a birkáé volt az utolsó legelő. Télen azonban a takarmánytermesztés biztosította a jobb ellátást. A legelőgazdálkodásban korábban csak szalmát adtak, hogy az éhhaláltól megmentsék az állatokat.

A természet Magyarországot nem birkatenyésztésre teremtette, az ország valójában egyáltalán nem alkalmas az állattenyésztésre. A Magyar Alföldön kiala-

kult juhtenyésztés nem a kedvező klíma vagy a bőséges legelő eredménye, hanem a nemzetgazdaság többi ágának tagadása, a nagy sivár pusztja. A gyapjú volt ugyanis az a termék, amit Magyarország először tudott messze külföldre küldeni. Ha más termékeivel el tudta volna ezt érni, úgy nem engedett volna a juhtenyésztésnek akkora teret, mely Magyarországot negyedszázadon át Európa legelőkelőbb gyapjútermelőjévé tette.

A hőmérséklet gyors változása, a nagy nyári hőség és a téli igen nagy hideg árt a gyapjú finomságának és veszélyezteti a nemes birka egészségét. Ahol a legelő szárazon terül el, ott takarmányban szegény. Ahol nedves, ott gyakran mocsaras és előidézi azokat a betegségeket, melyek a nyáját tizedelik. A szarvasmarhát kiszorították a mocsaras és savanyú helyekről, hogy birkát telepítsenek a helyére. Ezzel előidézték olyan betegségeket, melyektől a szarvasmarhánál nem kellett félni. Az Alföld a birka-betegségektől jobban szenved, mint Németország vidéke. Különösen az úgynevezett vérbetegség mutatkozik veszélyesnek az Alföld nyájaiban.

Ez a betegség hasonló ahhoz az állapothoz, melyet a lovagnál emutettünk. A lovagnál azonban ez nem veszélyes, sőt a jó takarmányozás jele. Sebes és vérző helyek keletkeznek az állaton különösen ott, ahol vakarózni tud, a hasaalján. A betegséget a rossz, mocsaras helyen nőtt takarmánynak tulajdonítják és csak a jobb legelőre hajtva várnak gyógyulást. A tüdővész sem kevésbé pusztított a maga idejében és a kergekór is állandó vendége a magyar juhtenyésztésnek.

A juhtenyésztés csak jobb híján terjedt el, egy úrt töltött ki. Ezt mutatja az állandó visszavonulása, mely megmutatkozott még virágzása idején is. Mindig egy lépéssel kelet felé tartott. Az elmúlt században és e század elején a dombos vidékeken uralkodott. Később a Nagy Alföldön ugyanolyan jelentőségre tett szert. Most már messze elhagyta a dombos országrészt, mégha itt voltak is a legelők, amelyeken Magyarország mai nyájait nevelték és nemesítették. Az elmúlt évtized keveset jelentett a juhtenyésztés számára. A Nagy Alföldön erősen csökkent a juhászatok száma.

A dombos vidékeken ez a csökkenés talán még inkább jelentkezett, amennyiben egy másik termelési ág fejlődésére nyílt lehetőség. A legelő persze itt is csak legelő maradhatott, de csak természete, nem pedig a nemzetgazdasági helyzete miatt. A vasút különösképpen végzett a birkával. Magyaróvárnak Wittmann idejében például a juhtenyésztés volt fő híressége. Ma már csak egyetlen uradalmi birtokon uralkodik, ahol a legelők dominálnak. A Nagy Alföldön is a kizárólagos legelőre vonul vissza a juhtenyésztés. Kecskemét és Debrecen kiterjedt homokpusztái, Nagykunság és Hortobágy ma elsősorban a nagy nyájak hazája.

Amennyiben valamely országrészen újra teret nyer a juhtenyésztés a jövőben, úgy erre csak a legtávolabbi vidékeken kerülhet sor. Ott, ahol a fejletlen közlekedés akadályozza a terjedelmes termékek piacra szállítását. Úgy tűnik,

hogy a nagy birkatenyésztők (akik a juhászatot önálló tevékenységként üzik) a jövőben a Nagy Alföld északkeleti részére, esetleg Magyarországon kívülre, Belső Oroszországba kényszerülnek. A juhtenyésztés nem jelent nagy földjáradékot, ha pusztán gyapjút termel és friss húst nem szállít a közeli piacra. Különösen, ha a legelő, ill. az egész gazdálkodás termelékenységéje alacsony színvonalú. Minden más termelési ág jövedelmezőbb lehet a Magyar Alföldön is, mint a takarmánytermelésre alapozott juh- és szarvasmarhatenyésztés.

Azért távolról sem hisszük, hogy a birkatenyésztés Magyarországról teljesen eltűnne. Ellenkezőleg, a jövőben gyarapodhat önálló takarmánybázison, amikor a birtok egy tizedén több állatot lehet táplálni, mint korábban a felén. De relatíve a juhtenyésztésnek elengedhetetlenül csökkennie kell. Önálló termelési ág éppenúgy nem maradhat, mint a szarvasmarhatenyésztés. Az egész mezőgazdaságot fogja szolgálni, mint trágyatermelő. A juhtenyésztés rentabilitását a trágya termeléséből kell levezetni már ma is az Alföldön. Mágócson pl. egy centner juhtrágyát 7 krajcárral, tehát egy szekérét (=20 centner) 2 1/3 forinttal kell számolni, hogy a költségek és a hozam egyensúlyba jusson. Ez a gazdag Alföldön van!

4. A sertésenyésztés

A magyar sertést jól ismerjük, de a magyar sertésenyésztésről semmit sem tudunk külföldön. Úgy tűnik, hogy Magyarországon sem beszélnek vagy írnak róla különösebben. A mezei gazdaság könyve 13 oldalt szentel a magyar mezőgazdasági irodalom felsorolására, és csak három sorban említi a sertésenyésztés irodalmát. Ebben két művet ismertet. Ugyanakkor a juhtenyésztés 18, a szelvényenyésztés 21, a lótenyésztés 15, a szarvasmarhatenyésztés 11, a méhészet 24 művet sorakoztat fel.

Ennek ellenére a sertéstartás kiterjedtebb Magyarországon, mint bárhol másutt Közép-Európában. Valójában az állattenyésztés legfőbb ágazatának minősíthető. A puszták mocsaraiban, a nagy uradalmakban a csordák tucatjai kóborolnak. Nem hiányozhat azonban a legszegényebbek háziállatai közül sem. Ha nincs legelő, elégséges a terjedelmesebb ruháskosár nagyságú ól, ahol a sertést háztartásuk hulladékaival táplálják. A sertés termékei a magyar konyha legáltalánosabb anyagai. Az ételeket disznózsírral főzik, a szalonna pedig a munkások legfontosabb tápláléka. Paprikás szalonnával és szilvapálinkával kezdik a napot és azzal is fejezik be. Ha a munkás egész héten át a pusztán tartózkodik úgy aligha számítja el magát, a szalonna és pálinka tizennyolcszori élvezetét befejezve, hogy ismét vasárnap van.

Ennek ellenére nem lett a sertésenyésztés a közérdeklődés tárgya. Talán éppen a nagy belső fogyasztás az oka, hogy kevesebbet törődtek vele. Mert ami

saját szükségletet szolgál azt úgy fogadják el, ahogyan van. Idegen piacra termelve azonban le kell győzni a konkurenciát és a kedélyes hanyagság már elégtelen. Divattá sohasem vált a sertéstenyésztés Magyarországon. Ebben az ország a szerb szomszédaitól nagyon különbözik, ahol a herceg nemcsak az első sertéstenyésztő, hanem a legkiválóbb disznófajta a herceg nevét viseli (Milos fajta). Legalábbis Magyarországon a szerb sertést Milos fajtának nevezik.

A nagybirtokokon nem lett divat a sertéstartás, mert ebben a nemes kevésbé leli örömét. Régebben az export viszonyok is kedvezőtlenebbül alakultak. Németországban sok disznót neveltek, nem volt szükség idegen állatra. Az árak a szállítást sem fedezték volna. Régebben a szarvasmarha tenyésztése és később a gyapjútermelés látszott csábítóbbnak. Így a disznót a pusztának arra a részére korlátozták, ami másra nem volt használható. A mocsár és az erdei makk voltak fő legelői, valamint a tarlóra bocsátották és mint a legolcsóbb ekét hasznosították.

A sertéstenyésztés a török kiűzése után két oldalról tört be a Magyar Alföldre. A XVI. és XVII. században ez Munkács vidéke volt északon, valamint Horvátország délnyugaton. Innen évente sok ezer darabot vittek Magyarországra. Amikor az elmúlt évszázad utolsó negyedében a juhtenyésztés nagymértékben elterjedt, a sertést visszaszorították azokra a helyekre ahol a juhnyájjal nem lehetett boldogulni. Tenyésztése mindinkább háttérbe szorult. Csak a legújabb időkben, a hajózás és a vasút nyújtotta jobb közlekedés nyomán jutott vissza ismét arra a területre, amelyet a juh elvett tőle.

Magyarország sertéskereskedelme nőtt a harmincas és negyvenes években. Ennek oka nem az ország nagyobb produkciója volt, hanem az évről évre növekedő importról és délnyugatról. Az 1831-1840. közötti években Magyarország éves kivitele 218.989 darab hízott és sovány sertés. Ez 1840-ben 302.615, 1845-ben pedig 352.440 darabra növekedett. A kivitel kétharmadát Szerbiából és a Dunamenti fejedelemségekből való behozatal adta. Az utóbbi évek sertés behozatala (a szopós malacok kivételével) a következő számokkal jellemezhető:

			Ezekből vámkezelt	
Év	Összesen,	Magyar-	Horvát-	Erdély
	db	országon	Szlavóniában	ben
1861	338.584			
1862	462.219		445.425	
1863	520.394		506.473*	
1864	338.089	200.655	50.142	65.093
* 1862. és	években együtt	megadva az,	vámkezelt	

Szerbiából 1862-ben 32.679 hizott és 259.430 egyéb disznó érkezett. A magyarországi kivitelről alig lehet pontos adatokat kapni a magyar-osztrák vámhatár megszüntetése óta. Az azonban a Szerbiából és Oláhországból történő behozatal nagyságából kitűnik, hogy akár 500.000-es sertés-kivitel mellett Magyarország produkciója ebből egészen csekély lehet.

Az ország sertésállománya két egészen különböző fajtára oszlik. Az egyik hosszútestű, hosszúlábú és erős csontozatú. Ez látszik a régebbi fajtának az országban. Különböző néven és különböző változatokban található főképpen az észak-keleti megyékben, a Duna és Dráva közti vidéken, valamint Szlavónia egyes megyéiben. A legjelesebb és a legnagyobb ilyen terület az országban Szalonta Bihar megyében. Ez a fajta nehezen és lassan hízik, viszont a legízletesebb húst adja. Nem a zsír miatt tartják és csökken a jelentősége. A mangalica a másik fajta, mely csaknem az egész országban elterjedt, legfőképpen az Alföldön, a Bánatban és a Bácskában. Ez az a sertés, melyet mi Németországban magyar sertés néven ismerünk. Úgy látszik azonban, hogy szerb eredetű.

A szerb sertés egészen hasonló és a Magyarországon sok sertéstenyésztő által nevelt Milos fajta nem más, mint a mangalica sertés legjobb vonala. Igen rövid és kerek testű. Lábai rövidek, kis fülei elállóak, sörteje hamuszínű, vöröses és göndör. Egyebekben a sertés változatai az országban oly sokfélék, hogy egyenként lehetetlen felsorolni. Még a produktív, nagymértékben hizásképes kínai sertés is megtalálható. De nem dicsérik sem a húsát, sem a zsírját. Nem is való Magyarországra, a nagy távolságok országába, mert rövid lábai és lelógó hasa miatt a széles legelőn és különösen az erdei makkoltatásnál rosszul tud mozogni.

A mangalica sertésnek kevésbé kiváló a húsa, viszont finom a zsírja és szalonnája. Utóbbi körülménynek köszönhető nagyobb elterjedése az utóbbi időben. A zsírt és a szalonnát a nép nagyobb mértékben fogyasztja, mint a húst. Úgy tűnik, exportra is kifizetődőbb a zsír és a szalonna termelése. Mindenesetre a mangalica nagyobb hizóképessége jelentős előnyt jelent a többi sertéssel szemben. A töke gyorsabban forog és ez egy tőkeszegény ország számára nagyon becsülendő.

Ezzel szemben a hosszúlábú szalontat (A Gicza és Zsiska sertés, ahogyan a másik fajta legjobb vonalait nevezik) sokkal jobban illik a széles legelőkre, a néptelen és közlekedési eszközök hiányától szenvedő vidékekre, mert könnyebb hajtani. A mangalica sertéseknél ellenben nagy fontosságú a vasút és a hajózás, mert nehezebben mozognak. Többnyire vízi utat használnak a szállításra, uszályhajókat. Egy hajóba 300-400 sertés fér. Orsovától Pestig a fuvar a sovány sertésre 3 forint 70 krajcár, a hizottra 4 forint 70 krajcár. A súlyvesztés kb. 56 font. Az utazás általában 14 napig tart.

Vasúton a sovány sertésért Baziástól Pestig 1 forint 21 krajcárt kell fizetni, a kövérért 3 forint 63 krajcárt. Egy vagon teher 106-140 forint. Az utazási idő 17 óra, a súlyvesztés 8 font. A lábon hajtás országúton Orsovától Pestig egy hó-

nap. A súlyvesztés jelentéktelen vagy semmi. A szerb sertéskereskedelem régebben passzív volt, az osztrák kereskedők vásároltak Szerbiában. Ma a szerb tenyésztők viszik csordáikat a piacra (Lásd: Berg, Aus dem Osten der österr. Monarchie, 1860. 250. o.).

Ahol a sertést húrra tenyésztik, ott a hizlalást lehetőleg korán kell kezdeni. A 6-7 hónapos süldőket választják e célra leginkább, de maximum 12-15 hónapos korig vesznek hizlalásba. Ahol a szalonnára és zsírra hizlalnak, ott 2 és 2 ½ éves korban kezdik a hizlalást. A disznó felnevelésére az a takarmány szolgál, melyet maga keres a legelőn vagy az erdőben. A hizlalás is gyakran tölgy vagy bükkmakkon történik, különösen Szlavóniában és Szerbiában. A tölgy előnye a bükkkel szemben, hogy puha húst és szalonnát nevel. Számos vidéken kizárólagosan a kukorica a hizlaló takarmány. Mellette még az árpát használják. Egész disznócsordák vannak, melyek a legelőn kívül nem kapnak mást, csak kukoricát.

A sertésenyésztés igazi hazája az erdélyi határ mentén húzódik. Különösen az oláhok barátai a sertésnek és a hizlalásban is kitűnnek a magyarok előtt. Krassó, Arad és Bihar megyék híresek, de Temes, Baranya és Somogy megyében is nagyon elterjedt a sertésenyésztés. A bakonyi erdőben üzik különösképpen. A folyók völgye sem kevésbé nagy terület, melyet más módon nem tudnak jól hasznosítani.

A sertésenyésztés eddig csendben folyt, mégis azt hisszük, hogy éppen ez adja a gazdának a legbiztosabb nyereséget. Más országokban a kultúra előrehaladásával a sertés az első haszonállat, mely ha nem is tűnik el, de jelentőségét (mint a mezőgazdaság önálló ága) elveszíti. Magyarországon ennek éppen fordítva kell lennie, a sertésenyésztésnek magában ki kell fizetődnie. Akkor is, ha a juh- és szarvasmarhaenyésztés mint önálló termelési ág már nem jövedelmező. A többi haszon- és ígás állat takarmányszükségletének előteremtését nehezítő természeti körülmények ugyanis nem jelentkeznek a sertésenyésztésben.

Itt éppen fordítva áll a dolog. A legkitűnőbb sertésakarmány, a kukorica, a Nagy Alföld mezőgazdaságának legbiztosabb növénye. Néhány év óta úgy tűnik, hogy a sertésenyésztés az országban előrehaladt. Már azt is haladásnak lehet nevezni, hogy az állattenyésztés általános visszaesése nem terjedt ki a sertésartásra. A jobb közlekedési viszonyok lehetővé tették az exportot Németország belsejébe, valamint a Hanza városokon át kifelé. Hogy milyen volumenű lett a kereskedelem Észak- és Közép-Németországba vagy Angliába, nem tudjuk.

A bellyei uradalom (mely nagy mocsaras területeket és áradásnak kitett tereket foglal magában) az utóbbi években a sertésnevelésre törekedett és e célra részben igénybe vette szarvasmarha és juh legelőit. Ettől nagy sikert várnak. Vesszük a bátorságot magunknak azt állítani, hogy a sertésenyésztés rentabi-

lítását illető nézetünkkel nem állunk egészen egyedül és a tapasztalat ezt igazolni fogja.

Tizenegyedik fejezet

A gabonatermelés

Ha Magyarországot az utóbbi években külföldön a nemzetgazdászok emlegetik, azt kiváltképpen a gabonája miatt teszik. A mezőgazdaság csaknem minden ága a gabonatermelést szolgálja 1848 óta. Mindez a többi ágazatot negatívan érintette. A gabonatermesztés túlsúlya az elmúlt évtized elejével alakult ki és az 1850-től máig tartó periódusra érvényes.

Az ország szélsőségeit a gabonatermesztés viszonyai mutatják a legjobban. A magyar síkság klímája olyan mértékben egyforma, amit egy 1700 és 300 négyzetmérföld kiterjedésű területtől nem várnánk el. Bár a talaj talajtaniilag különböző, de az egész Alföldön megegyezik abban, hogy nagyon termékeny. Egyszóval: az egész Alföldön azonos feltételek uralkodnak a termelést illetően. Amit. az egyik helyen tudnak termelni, az az egész síkság minden szántóján megtermelhető. Az a növény viszont, ami az egyik helyen nem terem, nem valószínű, hogy bárhol a síkságon sikerrel termelhető.

Nos hát éppen a gabonafélék tartoznak azokhoz a növényekhez, melyek a Magyar Alföldön különösen díszlenek. Itt a klíma olyan növényt követel meg, mely kevésbé érzékeny a fagy iránt és nyáron jobban tűri az aszályt. A kereskedelmi növények kevésbé ellenállóak a hőmérséklet nagy ingadozásaival szemben és a szárazságtól is jobban szenvednek, mint a gabona. Hogy a takarmánynövényeknek mennyit kell küzdeniük a klímával és milyen kevés termést adnak, azt már volt alkalmunk megbeszélni. A gabonatermesztéssel járó legkisebb előny is elég arra, hogy túlsúlyra jusson a többi termelési ággal szemben és az ország egész gazdaságát erre kényszerítse. Ez az oka annak, hogy Magyarország olyan kizárólagosan átengedte földjét a gabonatermesztésnek, mikor a konjunktúra arra kedvező volt.

Ahol a vidék és a klíma változatosabb, előfordulnak nedves és száraz, hideg és meleg vidékek, ill. déli és északi lejtők. Ott találunk erdőtalajokat, réteket és pusztákat, olyan földdarabokat, melyek járművel megközelíthetetlenek és így minden területnek más célt kell szolgálnia. Ez Magyarországon kevésbé van így. Csak a mocsár és a futóhomok nem hagyja magát szántóvá alakítani. Kizárólagosan erdő, rét vagy puszta a futóhomokon és a mocsáron kívül nincs. Tehát az egész terület lehetővé teszi, hogy szántóvá, gabonafölddé alakítsák.

Még ma is alig látni mást, mint egyik gabonaföldet a másik után. Közben alig valami változatosság: kevés ipari növény és kevés takarmány. És a gabona-

növények között is csak egyik vagy másik faj van túlsúlyban. A búza uralja a legnagyobb területet.

Csalódik az, aki a nagy termékenységen nagy átlagtermést ért. A nagy termékenység abban áll, hogy kicsi munkával érnek el átlagos eredményt. A gazdaság extenzív természete hozza magával, hogy a termés nem magas. A termékenység Magyarországon nem abszolúte, hanem relatíve nagy. Egyik-másik szántó egy-egy évben húszszoros szemet adhat. Mindez még nem bizonyíték arra, hogy a termés átlagosan nagy. A termésingadozások éppoly hatalmasak, mint a klímáé. Ettől eltekintve még mindig a gabonatermesztés a legbiztosabb a mezőgazdasági termelés összes ága közül. A kereskedelmi és takarmánynövények termése sokkal megbízhatóbb. Persze a gabona is olyan ingadozásoknak van alávetve, amelyek esetén Nyugat-Európában a gazda tönkremenne.

A kukorica mellett a búza a legbiztosabb a gabonafélék között. Mégis előfordult ez utóbbinál, hogy két év közötti ingadozás egy birtokon a Bánátban (Giroda) nem kevesebb mint 19 1/4 véka volt holdanként. Itt egy hold búza termése 1862-ben 9 véka volt, 1863-ban 3/4 véka, 1864-ben ellenben 20 véka, majd a következő évben 7 véka és az elmúlt nyáron (a május 23-i fagy előtt) 16 véka terméssel számoltak. Az egész Bánát osztozik ezekben a termésingadozásokban.

Ezzel együttjár a pénzbeli jövedelem ingadozása. A Bellye-i uraság egy bizonyos birtokán a tiszta jövedelem az egyes években a következő volt - forintra kerekítve: 22 Ft (1854), 18 Ft (1855), 9 Ft (1856), 4 Ft (1857), 13 Ft (1858), 5 Ft (1859), 10 Ft (1860), 22 Ft (1861), 6 Ft (1862), 16 Ft (1863), 4 Ft (1864). Pedig az említett birtok nemcsak gabonatermesztést folytat, hanem nagymértékű állattenyésztést is. Tehát a rizikó két művelési ágon oszolhat meg.

A "Mágócs-i uradalom leírása" felsorolja az uradalom hozamait az 1850-1857. években. Ezek szerint véka/hold értékben a következő eredményeket kapták:

		Termés	vékában	és holdra	vetítve					Átlag
Növény	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1*	2*
Őszi repce	17,2	20,7	4,9	10,7	5,7	11,7	10,6	16,7	12,3	-
T. repce	-	3,0	3,3	-	1,0	7,0	7,6	3,5	4,2	-
Őszi búza	17,8	17,9	10,1	4,8	10,4	12,0	13,4	22,3	17,0	13,6
T. búza	10,0	11,4	10,7	9,3	12,5	9,9	14,4	20,7	15,3	12,3
Kétszeres	12,3	15,3	10,9	8,5	18,6	10,7	12,1	18,3	16,6	13,3
Őszi rozs	13,3	-	12,6	13,1	-	21,0	6,6	-	16,6	13,3
T. rozs	8,8	11,9	10,7	4,5	11,6	15,7	9,5	14,8	13,6	10,9
Árpa	16,4	16,9	12,2	8,4	15,5	20,3	12,2	21,2	19,2	15,4
Zab	17,2	14,4	7,3	17,8	22,6	27,0	18,0	33,8	24,6	19,7
Köles	12,0	11,5	6,6	18,9	12,5	9,3	8,2	6,8	10,7	-

Bükköny	16,4	11,2	7,5	13,2	7,4	15,8	7,3	9,0	10,9	-
Kukorica	-	-	-	35,0	38,3	50,0	38,8	35,3	39,5	-

T = tavaszi; 1 *: Az egész átlaga (évek átlagában) 2*: Az aratásra és a cséplésre történt 1/5 levonása után

A legkisebb és legnagyobb termés aránya, ha az elsőt 1-nek vesszük: az őszi repcénél 4; a tavaszi repcénél 7,6; a búzánál 4,7 és 2,2; a kétszeresnél 2,2; a rozsnál 3,2 és 3,3; az árpánál 2,5; a zabnál 4,6; a kölesnél 3; a bükkönynél 2,2; a kukoricánál 1,4.

Jobb és valószínűsőbb eredményt kapunk, ha az átlaghoz viszonyított ingadozást vizsgáljuk. Ez az évenkénti különbség az őszi repcénél pl. +4,9; +8,4; -7,4; -1,6; -6,6; -0,6; -1,7; +4 véka. Az ingadozások összege 35,6, egy évre osztva tehát 4,45 véka. Mivel a négyvékás ingadozás az átlag fölött vagy alatt nem egyforma, a helyes arány kialakítása érdekében az átlagtermést a nevezőbe kell tenni. Az őszi repcénél tehát $4,45/12,3$, vagyis 36,2 % az átlagos szórás.

Ugyanílyen módon számítjuk az átlagos szórást a többi növénynél is. A termés az aratási és cséplési veszteségek (a nyers termés $1/5$ -e) levonása után értendő. Ezek szerint az átlagos szórás az egyes növényeknél a következő: Őszi repce 36,2 %; tavaszi repce 48,3 %; őszi búza 21,5 %; tavaszi búza 21,2 %; kétszeres 22,7 %; őszi rozs 21,5 %; tavaszi rozs 23,5 %; árpa 19,2 %; zab 31,1 %; köles 26,9 %; bükköny 28 %; kukorica 10,7 %. Nem kétséges, hogy ezek az arányok az Alföld általános viszonyainak jól megfelelnek. Csak az őszi búza szórása tűnik elég magasnak a mi esetünkben. Különösen figyelemre méltó a kukorica kis szórása, annál is inkább, mert termése is igen magas.

A nagy termésingadozáson kívül az előző táblázatból még egy másik igazságot is megtudunk. Nevezetesen, hogy a termések magassága egyáltalában nem olyan jelentős, mint ahogyan gondolnánk a magyar termőföld csodás termékenységről hallva. Ezt a termékenységet nem lehet letagadni, de valójában nem tényleges és hatékony. Egy nemzetgazdaság méltatásánál (mint az egyes embernél is) nem az a fontos, hogy esetenként kiváló lehet. Ez a gazdagság haszon nélküli, mert a klíma nem engedi meg, hogy teljes egészében kibontakozzon.

Talán Magyarországon a nagyobb birtokok technikailag nem rosszabbak, mint Észak-Németországban Thaer idejében és Angliában 100 évvel ezelőtt. Legalább is Mágocsról ezt biztosan állíthatjuk. Mégis, hogyan viszonyulnak egymáshoz az egyes országok termései?

A termés egy osztrák holdon osztrák vékában a következő volt:

Ország	Búza	Rozs	Árpa	Zab
--------	------	------	------	-----

Észak-Németország (Thaer)	14,0	12,0	12,0	10,0
Anglia (1760-1770: Young)	18,8	19,2	25,2	28,8
Belgium (Schwerz, 1800)	22,6	26,0	35,9	49,5
Mágócs (1850-1857)	17,0	16,6	19,2	24,6
Buda közig. kerület (1852)	14,2	10,2	13,0	12,5
Nagyvárad közig. kerület (1852)	11,7	9,1	12,7	11,6
Bánát közig. kerület (1852)	14,3	16,1	17,4	18,4

Ebből látható, hogy nem kell a magyar talaj rendkívüli termékenységétől megijednünk és ettől a nyugat-európai mezőgazdaság elnyomását féltelnünk. A mágócsi termések jelentősen felülmúlják az országos átlagokat. A talaj az ország legmélyebb rétegű és legtermékenyebb talajai közé tartozik. Csak 20 vagy 30 éve törték fel és az erős állattartás folytán gabonatermesztéssel kevésbé kiszipolyozott. A jó művelés eredményeképpen Mágócs talaja az egész vidéken a legtermékenyebb. És mégis, termései a 100 év előtti angliai országos átlagnak tekintélyesen mögötte maradnak. Egy olyan országnak, mely éppen nem örvendett a rendkívüli termékenység hírének.

Nem csupán a talaj extenzív megművelésén múlik, hogy az átlagtermés nem ér el egy közepesnél nagyobb szintet. Nagymértékben múlhat a kedvezőtlen klímán is, mely bármely pillanatban elpusztíthatja a legszebb vetést. Arra kell törekednie a magyar mezőgazdaságnak, hogy legyőzze az ország klímáját, vagy legalább is a vetéseket a befolyása alól kivonja. A faültetés és az öntözés segíthet a termésbiztonság megteremtésében. Ha majd nem lesznek olyan gyakoriak az inséges évek a lakosság által szívesen nevezett gazdag Kánaánban, akkor remélhetnek a gazdag földtől magas termésátlagot is.

Most a magyar termékenység nem más, mint délibáb, mely a sivár pusztá felett egy hűsítő tó zöld pontjait mutatja folyvást, míg a pusztá az égő fekete földet az elsárgult fűvel sem tudja beborítani. Így látja a magyar folyton a legdúsabb termést gondolataiban és a valóságban is maga előtt. De ha közeledik az aratás, akkor egyszerre eltűnik a termékenység a vetésből. Egy szárazság igen sokat, egy fagy vagy áradás az egészet megsemmisítheti. És az anyarozs terem ott, ahol búzát remélt, mellyel elárasztani kívánta a világot.

A bizonytalanság és a termésingadozások sokkal nagyobb kárt okoznak, mint az abszolút termésveszteség. Emiatt talált Magyarország az osztrák örökös tartományokon kívül még olyan kevés állandó felvevőt termékei számára. Egy ország sem bízhatja magát Magyarországra, mert nem lehet biztos abban, hogy évről évre ellátja őt élelmiszerekkel. Nem szívesen bocsátkozik kereskedelmi kapcsolatokba senki olyan országgal, mely gyakran maga is abba a helyzetbe kerül, hogy gabonára van szüksége. Minden kereskedelmi ügyletet jó előre le kell kötni, mivel az importáló ország biztonságra törekszik, beleértve a pontos szállítást is. Az eladó országnak, amely nem lép fel rendszeresen a piacon mint

eladó, nehéz vevőt találnia az árujára. Ilyen országnak a vevőt azzal kell megnyernie, hogy az áruját olcsóbban adja.

Ha biztos vásárlóköre lenne, akkor árja is drágább lehetne. Mit kezdenének pl. ott a magyar gabonával, ahol nem szoktak hozzá a kemény búzához és csak a lágy búza őrléséhez értenek? Így volt ez Svájcban, míg egy sor szerencsés termés Magyarországon nem eredményezte azt, hogy Svájc Magyarországgal tartósabb kereskedelmi kapcsolatot létesített. Nem tudták a kemény gabonát őrölni. A molnárok nem vették át szívesen. Nem tetszett a sötét színe sem. Ennek az volt a következménye, hogy a nehéz magyar búza jelentősen alacsonyabban állt, mint a könnyebb lágyszemű német. Akkor a fehér és lágy könnyű búzát vették legszívesebben Magyarországon is, Székesfehérvár vidékéről. Azért fizettek a legtöbbet, a legnagyobb csodálkozására a termelő országnak, melynek szemében éppen ez a fajta ért a legkevesebbet. Ez most természetesen másképpen van. Mióta a magyar őrlési módra rendezkedtek be, a magyar gabona fajsúlya arányában többet ér, mint a bajor.

Ha Magyarország termelése és kivitele is rendszeres lenne, úgy kevésbé okozna zavart, hogy jó években mire fordítsa termékeinek fölöslegét. Volt idő, amikor a termékek értékesítése nem okozott gondot. Ez a korszak azonban nem tartott soká, mert nem volt más, mint egy sor jó termés véletlen összetalálkozása Magyarországon egy sor rossz terméssel Nyugat-Európában. Akkor az a vélemény alakult ki, hogy Magyarország Európa gabonaraktárává válhat. Sokan még ma is ezt hiszik. A gabonatermesztés története azonban Magyarországon nem olyan régi, mint a magyar állattenyésztésé. Jelentőségét is így kell megítélni a külföld felé.

A gabona terjedelmesebb, mint az állati termékek és ezért sokkal kevésbé bírja el a távolra küldést. Mindez élesen vetődik fel Magyarország esetében, ahol a közlekedés fejletlen és csak a nagy árkülönbség képes a szállítási költségeket fedezni. Még ma is, amikor a gőz- és uszályhajózás a lehető legolcsóbban végzi a továbbítást, a Közép-Tiszától Pestig a fuvardíj a termék árának mintegy 20, Bécsig 33 %-át teszi ki. Feltéve, hogy az a Tiszához közel fekszik. Az ország belsejében a szállítási költségek néhány mérföldnyi mozgatással 1/5-del vagy még többel nőhetnek. Pl. Szentestől egy véka gabona szállítási költsége Pestig 43, Bécsig 73 krajcár a Duna Gőzhajózási társaság uszályhajóján. A szárazföldi fuvardíj azonban a mintegy 3 mérföldre fekvő Szentestől 20 krajcárra rúg.

Korábban a hajózás nagyon nehézkes és kevésbé szabályozott volt. Legtöbbször tengelyen kellett szállítani és így a Tiszatájáról való kivitellel nemigen lehetett gondolni. Akkor boldogok voltak, ha a gyapjút sikerült eladni és az állatokat elhajtani az országból. Ezért találjuk két évtizeddel ezelőtt még a kiterjedt legelőket az Alföldön. Nem az állattenyésztés nagy jövedelmezősége, hanem a gabonatermesztés piacképtelensége okán.

Még 1848 körül is azt lehet mondani, hogy a magyar mezőgazdaság: "kis terület szentel a búzatermelésnek, a búza sehol sem képezi a fő őszi növényt. Csak a nagy uradalmakban, a hajózható folyók mentén és nagyvárosok közelében vannak nagyobb földterületek búzával bevetve." Akkoriban a nagyobb mértékű búzatermesztés a Bánát sík vidékeire, Bácskára, Szerémségre és Aradra (a Maros mentén), a Kisalföldön Csalló- és Szigetközre, valamint Mosonra korlátozódott. A Nagy Alföld déli részei ezzel szemben a felső Száva hegyvidékeit látták el gabonával.

A természetes közlekedési akadályokon túl volt még egy mesterséges gát is, mely nem csekélyebb befolyást gyakorolt. 1851-ig Magyarországot vámhatár választotta el az osztrák birodalom többi országától. A magyar-osztrák vámhatár nem egyszerű áthaladási adót jelentett, hanem be- és kiviteli adót, mely mindkét oldalról önállóan lett meghatározva (mint két különálló állam között).

Ez főképpen a belföldi termékek védelmét szolgálta. A kincstári bevételek növelésére döntően az ún. közbülső vámhatár volt hivatott.

A gabona, mely Magyarországról jöve ezt a vonalat átlépte, egy semmi esetre sem csekély behozatali vámot fizetett. Már igen nagy mérséklésnek lehetett tekinteni, amikor 1829-ben egy véka búza tarifáját $15\frac{1}{4}$ krajcárra csökkentették ($11\frac{1}{2}$ krajcár a tényleges vám, 4 krajcár fogyasztási adó). Ennek következtében a kivitel néhány év alatt megháromszorozódott. A kivitel 1829 előtt igen csekély volt. A vámhatár megszüntetése 1851-ben nagy jelentőséggel bírt a magyar mezőgazdaság számára. Ezáltal a hajózható folyók mentén 30-40 mérföldnyire elterülő vidékek is képesek lettek arra, hogy külföldre küldjenek gabonát. Így pl. a határvidéken fekvő Újvidék exportálhatott Bécsbe, hasonlóan mint korábban Baja vagy Tolna. Amennyivel ugyanis a szállítás drágább volt, ugyanannyi költség eltűnt a vámnál.

Nem volt igazán szükség a fejlettebb gabonatermesztési eljárások bevezetésére abból a célból, hogy a termelés tekintélyesen kiszélesedjék. Akkor is túlsúlyra juthatott a többi termelési ággal szemben, ha nem volt kevésbé jövedelmező. Mégpedig a következő okokból:

A föld és a jobbágyság 1848-as felszabadításának nem volt azonnal jótékony hatása. Ez csak akkor következett be, amikor a paraszt már látta hasznát a jobb munkájának. Nagyobb szerzési igényt ébreszt a piac a népben. Már nem elégednek meg a tiszta természetgazdasággal, hanem törekedtek arra, hogy a gazdaság hozama növekedjék. Másszóval feltámadt az igény az intenzív gazdálkodás iránt. Többet kellett előállítani a földjeiken.

A puszta már nem maradhatott fenn annak, ami azelőtt volt. Meg kellett munkálni ahhoz, hogy nagyobb hasznot hozzon. De mi jobbat termelhetnének a szántón, mint gabonát? A kereskedelmi növények bizonyos szaktudást követelnek, melyet elsősorban a termesztési gyakorlattal lehet elérni. Gondosságot igényelnek, mely olyan országban hiányzik, ahol a nyers munka még nagymértékben produktív. Másrészt nem bizonyosodtak meg arról, hogy az kifizetődő le-

het a magyar klímán. Sok kísérlet szükséges és sok veszteséget kell elviselni, mielőtt egy ismeretlen növényt honosítanak meg. Ezért amíg kifizetődik a gabonatermesztés, kevés vonzódást érezhetnek a kereskedelmi növények gondozásához. A gabonatermesztés is csak fokozatosan lépett a régi pusztá és parlag-legelő helyére.

A nagyobb termés jó piacra talált és a többlet munka kifizetődött. Nagyobb termésre volt szükség a nagyobb adóterhek fedezésére is. A földadó arra bírta a gazdát, hogy a legelőt feltörje. A provizórikus kataszter kivetése szerint ugyanis a más termelési osztályba történő átmenetnél a megnövekedett tiszta jövedelem nem vont maga után adónövekedést. A gabonaföld magasabb terméséből az adót jobban ki lehetett fizetni, mint a legelőből. Az újonnan művelésbe vett földek termékenysége csodálatos a gazda számára. Ezeken a szűzföldeken másfél évtized óta gabonavetések ringanak és termésük egész Nyugat-Európába, Egyiptomba, Brazillába, sőt még Kínába is eljutott.

A legnagyobb szerencse volt, hogy a termelés növekedésével az értékesítés is együttjárt. Az ország vasutat kapott. Ezáltal sokkal közelebb került Közép-Európa-hoz. De alapvetően nem a vasút miatt csökkentek a közlekedési költségek. Ugyanis a vasút nem képes olyan olcsón szállítani, mint a hajózás. Legalábbis a magyar és az osztrák vasutak, melyek aránytalanul magas tarifákkal dolgoznak. A legtöbb gabona (mint régebben) hajón hagyja el az országot, vagy legalábbis a határig, a Rábáig vagy Mosonig hajón jut el. A Tisza felső és középső vidékéről (Szolnokról, Szentendréről és Szegedről) gyakran olcsóbban szállítják a gabonát Pestre hajón, mint vonattal. Feltéve ha Pestre szállítják. Költséges átrakodást takarítanak meg azonban, ha egyenesen vasúton szállítják két célállomás között Pesten túlra.

A vasút haszna sokkal inkább abban áll, hogy az exportot szabályozza. A hajózás igen labilis, a vízhiány és az áradás egyaránt akadályozzák és a téli hónapokban gyakran szünetel. A vasút ezzel szemben minden időben tud szállítani. Használatával a külkereskedelem nincs kitéve hátrányos ingadozásoknak. A szállítás így megoszlik. A szállítandó áru és a szállítóeszközök viszonya nem fog olyan drágítólag hatni, mivel a vasút egész vidékeket vett át, melyek azelőtt a hajózásra voltak utalva. Esetenként a konkurens vasút ellensúlyozza a folyami hajózás magas tételeit.

A lassúbb hajózás gyakran nem képes a távolabbi ország szükségletét fedezni. Ha a kereskedő a jövő szükségleteire figyel, pl. valószínűsíteni tudja, hogy egy hónap múlva a gabonaárak jelentősen emelkedni fognak, úgy nincs abból haszna, ha félévvel később juthat az olcsóbb hajóval szállított gabonához, miután az árak talán már ismét csökkentek. A lehető leggyorsabban kell megkísérelni a készlet és fogyasztás kiegyenlítését. A gyorsan elmúló konjunktúra gyors megragadásában van a gabonakereskedelem csábítása és fő haszna. Ekkor azonban a kereskedőnek a gyors közlekedési eszközt, a vasutat kell igénybe vennie, még ha az drágább is.

A vasút lehetővé teszi a fogyasztó országokban lakó kereskedők személyes érintkezését a termelőkkel. Ha valaki személyesen akar nagy bevásárlásokat eszközölni, úgy kis fáradsággal és kevés időráfordítással meg tudja vizsgálni az árut az előállítás helyén. A lindai vagy mannheimi kereskedő gyorsan Pestre vagy Szegedre érhet és az ottani kereskedők üzleteiben vagy a termelők földjén meg tudja venni a szükséges mennyiséget. De ha a vasút ezt az utazást nem tenné lehetővé, akkor sok esetben le kellene mondania arról, hogy Magyarországon vásároljon. A vasút a gabonakereskedelmet tökéletesen megszervezte.

Amennyiben a gabonatermelő ország csak hajózás útján tud szállítani, sokkal távolabb fekvő piacai lesznek, mint a hajózás nélküli de vasúttal ellátott országnak. A vasúton történő szállítás sokkal mozgékonyabb és élénkebb. Vérmes reményeségek és nyomott hangulatok követik egymást rövid időközökben. Spekuláció és lanyhaság váltják egymást. Az első típusú, vízi úton kereskedő országok inkább az átlagos évi szükséglet kielégítésére alkalmasak, kereskedelmük nehezebb, lassúbb, nyugodt karakterű. De csak az utóbbi helyzetben lévő országok képesek a gyorsan változó konjunktúrákból hasznot húzni.

Magyarország az említett két típus között a közbülső helyet foglalja el. De nem az arany középutat, mely mindkét oldal előnyeit egyesíti. Inkább olyan középutat, mely sem nem hal, sem nem hús. Sem a hajózás, sem a vasúti szállítás nem kifizetődő igazán. Mindkét oldal előnyeitől egyaránt nagy a távolság. Az okokat később elemezzük. Hatásuk tökéletlensége ellenére azonban mindkét tényező mégis nagy jelentőségű volt az ország számára. Bár a folyók még sok helyen nehezen hajózhatók, a helyzet összehasonlíthatatlanul jobb, mint 15 vagy 20 évvel ezelőtt. Bár a magyar vasutak szállítási díjai gyakran száz százalékkal nagyobbak a német vasutakénál, a javulás mégis óriási. A magyar utak állapotát ismerve helyettesítésük vasúttal nagyobb eredmény, mintha a német országútról térnénk át német vasútra, mégha utóbbi olcsóbb is. A közlekedés megkönnyítésére még távolról sem tettek meg mindent, amit másutt már megtettek. Magyarország mégis sokkal nagyobb lépésekkel halad előre 1850 óta, mint talán valamely nyugat-európai ország.

Az ország ezáltal hozzáférhetővé vált a külföld számára, mely megismerte a magyar árut és hozzászokott. A kereskedelem megszerveződött. A termelő és fogyasztó ország közötti kereskedelmi kapcsolatok szilárdabbá és állandóbbá váltak. Amikor egy ország új piacot akar szerezni, gyakran áron alul kell eladnia, hogy magához vonzza az új felvevőket, árujához szoktassa a vevőt. Magyarországon ez sokkal könnyebben ment. Mikor annak szükségét érezte, hogy kiszélesítse exportját, maga a külföldről el, hogy terményeket vásároljon. Nem az ország szoktatta búzájához a felvevőit, hanem fordítva. Ők szorultak rá a magyar gabonára szükségletük kielégítése céljából.

Az elmúlt évtized első fele többszöri rossz termésekkel jelentkezett Nyugat-Európában. Magyarország sokkal szerencsésebb volt. Termése folytonosan növekedett és abban a helyzetben volt, hogy jó termését kedvező árakon értékesít-

hette. Az első magyar gabonaszállítmány 1851-ben ment át a cseh határon. Két évvel később a termelők csodálkozására "már Bajorországba is", ahogyan a Pest-Budai Kereskedelmi Kamara híradása kifejezte magát. A krími háború Dél-Oroszországot néhány éven át kizárta az exportból és így Magyarország szerzett a Földközi tenger környékén piacot. Még a repcetermesztés is háttérbe szorult a búza mögött, mert a búza olyan kelendő volt.

Azonban már akkor rámutattak arra, hogy a mezőgazdaság fejlődése érdekében változatosabb termelésre kell áttérni és kiváltképpen a kereskedelmi növények kiterjesztését kell szem előtt tartani (Pester Lloyd, Rückblicke auf 1856). Mi ebből a jeles lapból, mely a pesti polgárság hivatalos orgánuma, számos adatot közlünk ezen értekezés során. Különösen a kiváló éves áttekintések adnak képet a magyar nemzetgazdaság helyzetéről, ahogyan más forrásból nem könnyen lehetne meríteni.

Éppen a következő év mutatta, hogy ezt az intelmet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egész világon bekövetkezett jó termés a gabonaárakat 1857-ben nagymértékben visszaszorította. 1858 Magyarországon közepes, míg nyugaton nagyon bőséges év volt. Emellett a dunai fejedelemségek és Dél-Oroszország ismét erős konkurensként jelentkeztek. A közepes termés ellenére sem tudták a mérsékelt fölösleget értékesíteni. Sziszek kivitele visszaszorult, mert Trieszt nem vett át semmit (Franciaországban és Angliában is jó volt a termés). A gabona így Sziszekről Zimonyon keresztül ment Győrbe, ahol a hatalmas raktárak annyira túl lettek telítve, hogy a gabona tömegében romlott meg.

1860-ban rossz termés volt Angliában, ezért jelent meg az észak-német spekuláció főképpen Magyarországon. Pillanatnyi előny volt a magyar termelők számára, hogy még a legrosszabb minőséget is magas áron értékesíthették. A legkedvezőbb év a magyar export számára kétségkívül mégis 1861 volt. Ekkor Franciaországban különösen rossz a termés. Az év áprilisában megnyílt Buda és a szlavóniai Pragerhof között a vasút, miáltal a magyar gabonakereskedelem centruma közvetlen kapcsolatba került Trieszttel. Magyarországon a termés nagyon jó volt és a nagyon magas árszint (éves átlagban 142:100) kedvezővé tette a kivitelt. Így lett már 1860-ban Anglia a magyar búza felvevője a keleti-tengeri kikötőkön keresztül és emellett mint az árpa közvetlen vevője is megjelent. 1861-ben Franciaország felváltotta szomszédját és megszerezte a magyar export nagyobb részét.

Magyarország még túl sok vevőt is talált Franciaországban, akik a készleteket alulértékelték. 1862 januárban a Nantes-i gabonakereskedők ismét eladták a magyar búzát aukció útján. Ez volt az a korszak, amikor az ország jövőjét a leg rózsásabb színben festették le, amikor Magyarországot Európa legelőkelőbb gabonakamrájának nevezték. A termelést állandóan emelkedőnek tarották és ezért állandóan emelkedő exportot reméltek. Sokat vártak a magyar vasúti hálózat további kiépítésétől és a folyószabályozás befejezésétől. Ebben a

hangulatban íródott Bontoux értekezése (Ungarn und die Ernährung Europas. Wien 1861).

Ilyen rózsás jövő azonban nem várt a magyar gabonatermesztésre és exportra. A számításokban a hiba nagyrészt abból adódott, hogy az akkor éppen eltelt periódust normálisnak tekintették. Pedig az kirívó kivételt képezett. Az előző évek termése messze fölötté volt a várható átlagnak. A kedvező időjárás néhány olyan termést eredményezett, amelyet nem lehet minden évben elvárni. Nem kevésbé kivételt jelentettek külföldön a nagyon rossz termések, melyek ritkán ismétlődnek.

Most megfordultak a dolgok. A jó termések helyett Magyaroszágra sanyarú évek következtek. Külföldön azonban egyik jó termés követte a másikat. Észak-Amerika és Oroszország mint konkurensok jelentek meg az európai piacon. Az orosz és az amerikai gabona a legelölkelőbb piacon (Angliában) sokkal kedveltebb, mint a magyar. A távolabbi országokból, a Fekete-tengeren ill. Atlanti Óceánon át történő vízi szállítás folytán a gabona olcsóbb volt, mint a szárazföldi európai. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok megszerezte az értékesítési lehetőséget Európában. Ezzel szemben Magyarországon az 1862. év rossz év volt, az 1863. év pedig ínséges. 1864-ben ismét jobb volt a termés, de azt nem tudták értékesíteni, mert külföldön nem találtak átvevőre. Éppen így alakult 1865-ben és 1866-ban. A következő táblázat mutatja az utóbbi 12 év búzaárait a pesti piacon (1 osztrák véka értéke):

Év	Forint papú)	Forint (ezüst)	Ezüst ázsio	Év	Forint (papír)	Forint (ezüst)	Ezüst ázsio
1854	6,87	5,39	127,29	1860	4,70	3,56	131,84
1855	6,59	5,45	120,78	1861	5,48	3,86	142,05
1856	5,16	4,94	104,53	1862	4,67	3,66	129,50
1857	3,53	3,34	105,62	1863	4,74	4,18	113,38
1858	3,39	3,25	104,37	1864	4,27	3,69	115,76
1859	3,92	3,24	121,01	1865	3,03	2,77	109,58
				Átla	4,70	3,94	118,77

Néhány éve a gabonaárak egész Európában olyan alacsonyok, hogy a gazdák mindenütt a gabonatermesztés gazdaságtalanságáról panaszkodnak. Az alacsony gabonaárakat "a mezőgazdasági krízis" fő okaként jelölik meg. Főképpen Franciaország szentelt e kérdésnek hosszú és forró vitákat a tartományi gyűléseken. Németországban sem volt más a helyzet. A krízist itt is valósnak tartották és az sok vita tárgyát képezte. Franciaországban és Németországban egyaránt az állandóan növekvő idegen importot okolták. Franciaország Oroszországra, Észak-Amerikára és Magyarországra; Németország pedig (különösen Dél-Németország) Magyarországra gondolt.

A kivitelre termelő országok még nyomottabbnak érezték a piacot, mint az importálók annak ellenére, hogy évente nőtt az exportjuk. Magyarország sem

érezte kevésbé, hogy krízisben van, mint Nyugat-Európa. Főképpen Ausztriától és Amerikától érezte magát veszélyeztetve. Dél-Oroszország pedig Magyarországot teszi felelőssé azért, hogy a Fekete-tengeri gabonaexportja hanyatlásnak indult.

A valódi helyzet megvilágítására a következőkben egy sor adatot közlünk, melyek az utóbbi évek gabonakereskedelmének változásait mutatják be. Kezdjük Ausztriával. Ezt a birodalmat túlnyomóan mezőgazdaságot *űző* országnak szokás nevezni. Az állítás azonban csupán az utóbbi időben áll fenn. A mezőgazdasági termékek behozatala ugyanis általában meghaladta azok kivitelét. 1831-1858. között az átlagos évi forgalom a következőképpen alakult (centnerben):

Termék	Behozatal	Kivitel
Búza	628.000	501.000
Rozs, kétszeres, kukorica, hüvelyesek	1,167.000	750.000
Árpa, maláta, zab	367.000	318.000
Liszt és lisztes termékek	65.000	231.000

(V. Herman: Die Ernten im Königl. Bayern. XXXV. old.)

Ausztria behozatala és kivitele gabonából, hüvelyesekből és lisztes termékekből vám-centerben a következő volt:

Periódus Év	Búza	Rozs, kukorica, kétszeres, hüvelyes, stb.	Árpa, maláta, zab	Liszt és korpa
Behozatal				
1841-1850 átlaga	489.354	879.397	350.811	55.921
1851-1860 átlaga	1,043.205	2,099.195	556.557	158.977
1854	2,097.846	3,911.441	621.917	120.462
1855	1,554.296	2,536.609	410.092	138.374
1856	685.534	1,629.856	445.027	122.829
1857	621.218	1,386.812	493.270	156.986
1858	701.109	1,452.233	507.641	181.292
1859	717.522	1,045.925	699.134	336.096
1860	446.664	1,271.766	336.091	255.881
1861	485.626	1,363.798	356.777	273.602
1862	446.453	1,673.587	289.934	178.727
1863	705.441	1,147.755	549.555	318.930
1864	1,122.274	1,949.817	597.659	388.545
Kivitel				
1841-1850 átlaga	490.233	597.520	294.070	186.921
1851-1860 átlaga	828.407	1,182.856	556.945	311.670
1854	289.067	702.569	165.602	106.109

1855	369.968	1,826.352	252.964	242.500
1856	1,081.105	2,877.454	692.641	303.026
1857	1,607.509	884.213	897.549	614.776
1858	998.817	754.816	594.380	455.333
1859	545.962	928.630	681.064	406.481
1860	2,861.548	2,420.140	1,869.755	623.658
1861	5,829.297	1,668.794	1,239.568	797.974
1862	5,051.961	1,413.878	1,915.922	880.069
1863	1,863.085	1,429.060	949.798	740.011
1864	2,445.973	887.815	976.430	811.864
1865	4,959.686	2,480.511	2,253.221	1,216.078

A közölt táblázatokból mindenesetre látható az osztrák mezőgazdaság termelésének igen öröndetes fellendülése. A fellendülés nagyrészt Magyarországnak tulajdonítható. Ez kiviláglik, amennyiben az osztrák kivített a magyar termeléssel összehasonlítjuk. Az 1855-ös és 1856-os, valamint az 1861-es kedvező termés a legfőbb oka, hogy az említett, és közvetlenül az azokat követő évek olyan magas számokat képesek felmutatni. Az 1862-es rossz év és az 1863-as aszály a következménye az 1863. és 1864. évek viszonylag alacsony kivitelének.

A közölt számokból az is látható, hogy a kedvezőtlen évek ellenére az utóbbi idők exportja nagyobb volt, mint azt megelőzőleg a legjobb években. Így pl. még az 1863-as rossz évé is meghaladta a kedvező 1856 és 1857-es éve két. Sajnálatos, hogy a közölt táblázatokban Magyarország exportja nincs külön feltüntetve. Nem tűnik ki, mennyiben járult hozzá a birodalom kiviteléhez, ill. mennyit szállított a birodalom többi országába. Ez az úgynevezett belső export teheti ki Magyarország gabonaexportjának talán háromnegyedét. Kiváltképpen Alsó-Ausztria, Cseh- és Morvaország Magyarországgal határos Alpok vidékei a fő felvevők. A magyar gabonakivitelre vonatkozó szerény adatokat a következőkben foglaljuk össze, q-ban megadva (á 2 vámcentner):

	Búza	Kétszeres	Arpa*	Kukorica	Zab
1855			1,224.642		
1856			2,325.600		
1857			1,644.635		
1858	489.409	244.529	121.743	89.898	175.457
1859	272.981	289.377	166.398	122.427	174.333
1860	1,398.048	898.117	569.610	191.950	342.659

1855., 1856., 1857. években együtt megadva az öt növény

Bontoux közléséből nem tudjuk, hogy milyen felvételezésen alapulnak az adatok. Némileg kételkedünk azonban valódiságukban. Érdekes egybeesés len-

ne, ha Magyarország búzaexportja 1858-ban (489.409 q) és 1859-ben (272.981 q) éppen arányos lenne a császárság kivitelével (998.817 és 545.962 centner).

Hasonlítsuk össze a többi exportáló országot Magyarországgal vagy Ausztriával. Két körülmény összehatásának eredményeképpen Észak-Amerika hirtelen fordulatot idézett elő az 1861. évben, mert az előző év hétszeresét exportálta Európába. Mindenekelőtt az északi és déli államok közötti háború következtében a gabonatermő Észak korábbi piacát Délen elveszítette. Ezért termékét európai piacokra küldte. A másik a papírpénz 200 %-os nagy diszázsioja az aranyhoz viszonyítva. Észak-Amerika olyan alacsony árba is belemehetett, mely az osztrák birodalom számára nem volt elfogadható. Észak-Amerika kivitele a következőképpen alakult 1849 óta (Agriculture of the United States in 1860. Introduction. 141. old.) (1 bushel = 0,98 bajor véka = 0,58 osztrák véka. 1 barrel = 14/5 vámcentner):

Év bushel	Búza	Búzaliszt barrel	Kukorica bushel	Kukoricaliszt barrel
1849	1.527.534	2.108.013	13.257.309	405.169
1850	608.661	1.385.448	6.595.092	259.442
1851	1.026.725	2.202.335	3.426.811	203.622
1852	2.694.540	2.799.339	2.627.075	181.105
1853	3.890.141	2.920.918	2.274.909	212.118
1854	8.036.665	4.022.386	7.768.816	257.403
1855	798.884	1.204.540	7.807.585	267.208
1856	8.154.877	3.510.626	10.292.280	293.607

Év	Búza bushel	Búzaliszt barrel	Kukorica bushel	Kukoricaliszt barrel
1857	14.570.331	3.712.053	7.505.318	267.504
1858	8.926.196	3.512.169	4.766.145	237.637
1859	3.002.016	2.431.824	1.719.998	258.885
1860	4.155.153	2.611.596	3.314.155	233.709
1861	31.238.057	4.323.756	10.678.244	203.313
1862	37.289.572	4.882.033	10.904.898	253.570
1863	36.160.414	4.390.055	16.119.476	257.948

Észak-Amerika mellett Oroszország foglalja el az első helyet a gabonaexportáló országok között. Dél-Oroszország mint gabonaszállító először 1817-ben lépett fel. Addig a keleti-tengeri kivitel volt az orosz gabona egyetlen levonulási útja. Az exportra történő termelés nem mutatott nagy előrehaladást. 1824-1838. között a kivitel egész Oroszországból nem volt több, mint 1,290.742 csetverty búza, 479.512 csetverty rozs, 148.000 csetverty árpa és 197.453 csetverty zab.

A déli részre nem egészen 50 %-a jutott a gabonakivitelnek. Annak háromnegyede Odessza és Taganrog kikötőiből indult el, mégpedig nagyobb részen Törökországba, kisebb részben Itáliába (Köppen: Über den Konbedarf Russlands, 1839). Új lökést kapott a déli kivitel a Nyugat-Európát sújtó rossz termés folytán 1847-ben. Ebben az évben az Azovi-tenger és Odessza hajói 3,383.000 csetverty gabonát exportáltak. A Krími háború után azonban a kivitel egészen más terjedelmű lett. Az egész birodalom gabonaexportja: 1858-ban 8,857.725; 1859-ben 9,639.209; 1860-ban 9,441.523; 1861-ben 9,608.259 csetverty volt.

Ezen mennyiségekből évente 5,100.500 csetverty ment a déli kikötőkön keresztül. Búzából átlagosan 5,102.845, rozsból (főképpen a Keleti-tenger felé) 2,101.101 csetverty került kiszállításra. Angliába a kivitelnek mintegy 40 %-a (3,939.349 csetverty) jutott, közel $\frac{1}{6}$ -a pedig Franciaországba (1,493.836).

A jobbágyság megszüntetése 1861-ben jelentős visszaesést okozott a következő évek gabonakivitelében. Oroszországban is az következett be, mint Magyarországon 1848 után. A munkáskéz felszabadítása nem a munka felszabadulását jelentette, hanem a munkától való megszabadulást. Az utóbbi években azonban a kivitel újra erősödött. Az ország belsejének egy részét (Podoliát) vasúttal kötötték össze Odesszával. A folyók azonban még hajózhatatlanok voltak. Örvények és szeméztáonyok váltakoztak. Itt még a folyókba dobták a szemetet, hogy megszabaduljanak tőle (Lásd Jourdier: Forces productives de la Russie, 1860). A fagy gyakran öt hónapig tart. Az utak olyan rosszak, mint Magyarországon, így legfeljebb 4 centnert lehet egy lóra terhelni.

Az odesszai főkonzulátus információi szerint a gabonakivitel Oroszország déli kikötőiből a következő volt (csetvertyben):

Év	Búza	Kukorica	Rozs	Árpa	Zab	Lenmag	Összesen
1862	3,095.000	296.00	347.500	322.000	18.00	535.000	4,613.500
1863	3,270.600	316.00	62.500	98.700	24.50	373.500	4,145.800

Az Ausztriában közölt konzuli információ a következő kivitelt jelezte az odesszai kikötőből (csetvertyben):

Termék	1861	1862	1863	1864
Búza	-	1,369.508	1,576.702	2,215.740
Liszt	-	72.160	71.378	86.981
Gabona ált.	4,207.500	2,029.500		

Az 1864-es kivitel nagyobb volt a dél-oroszországi rossz termés ellenére, részben az előző évről maradt nagy készletek miatt. Ebből az is következik, hogy exportra kezdenek el termelni és a növekvő gabonakereskedelem a kisebb készleteket is jobban meg tudja találni.

Nem kevésbé emelték exportjukat a dunai fejedelemségek. Fő termékük a kukorica maradt. A búzájuk gyengébb minőségű, mégis megtartotta Európában a piacát, mert a minőségre ma még kevés gondot fordítanak. Különösen Anglia ismert a középfinom liszt iránti előszeretetről, itt a kisebb és olcsóbb búzák a jobb és drágábbakkal szemben előnyben részesülnek. Azonban már Moldvában is arra törekednek, hogy jobb minőségű búzát állítsanak elő. Kiváltképpen azért, hogy a földközi-tengeri országokat meghódítsák, ahol a finom lisztek fogyasztása az uralkodó.

Moldávia már 1852-ben nagy mennyiségű kiváló búzát vásárolt Taganrogban, melyet a belföldi termelők között vetőmagként osztott szét. A termelés és az export az utóbbi évtizedben igen jelentősen növekedett. A termés rendszerességével azonban hasonló problémák adódnak, mint Délkelet-Európában általában. Az ország bevételének fő forrását a gabonaexportból reméli. E pillanatban mégis abban a helyzetben van, hogy a saját fogyasztására sem elegendő készletei miatt az árpa, kukorica és köles kivitelét leállítja, a búzáét pedig csekély mértékű kiviteli vámmal sújtja (1866-1867. telén).

Az 1864. augusztus 1-i mezőgazdasági törvény a Duna menti fejedelemségek jobbágyságait és birtokait felszabadította. A parasztok is szabad emberekké és birtokosokká váltak. A termelés lassan nő, bár a jobbágyszabadítás kezdetben itt is több kárt okozott, mint hasznot. Hiányoznak ugyan a Duna menti országok éves exportjára vonatkozó adatok, de állíthatjuk, hogy különösen az utóbbi három vagy négy évben a kivitelük növekedett. Az 1850. és 1851. évek körül Galatz és Ibraila exportja több mint kétszeresére nőtt. A Duna-torkolat kikötőinek kivitele a következőképpen alakult (birodalmi quartel): 4,220 ezer 1863-ban, 4,800 ezer 1864-ben és 3,000 ezer 1865-ben.

A főbb növények exportjára az alábbi adatokat közölhetjük 1866. évre (birodalmi quartel, kivétel a liszt, mely okkában megadva):

Növény	Kivitel	Növény	Kivitel
Búza	1,376.607	Köles	26.043
Rozs	118.186	Répamag	10.903
Kukorica	901.969	Lenmag	7.351
Árpa	365.313	Liszt	4,213.428

Szerbia búzatermése nagyjából a Duna-torkolat exportjában foglaltatik. Csak kevés sertést szállítanak fölfelé szék és Trieszt felé. Az ország azonban kevés búzát termel, az is gyengébb minőségű (82 font egy osztrák véka). Mégis kelendő exportáru, kivált Angliában. A kukorica termését főképpen a sertés-tenyésztésre használják fel.

Korábban Egyiptom is a búzaexportáló államok közé tartozott. Az utóbbi években gabonaimportáló ország lett, mivel gyapottermelése nagyon megnőtt.

Az egyiptomi gyapotexport a következőképpen alakult, vám-centnerben kifejezve:

1821-ben	850	1861-ben	797.164
1831-ben	168.008	1862-ben	812.183
1841-ben	174.156	1863-ban	1,316.00
1851-ben	345.995	1864-ben	1,595.39
		1865-ben	1,914.20

Az egyiptomi gabonaexport és -import nagyságára vonatkozó újabb adatok hiányzanak. Csak a Trieszten keresztül történő importra találtuk a következő számokat. Trieszt exportja Egyiptomba a következő volt (stájában, a liszt vám-centnerben megadva):

Év	Búza	Kukorica	Árpa	Liszt
1864	17.23	4.976	4.752	39.465
1865	38.51	23.292	7.433	100.454

Ezzel szemben 1862-ben a kivitel helyett a következő egyiptomi behozatal történt Trieszten keresztül:

Év	Búza	Kukorica	Árpa	Liszt
1862	2.147	8.174	7.956	-

(Movimento navigazione e del commercio in Trieste.)

Az előzőekben főképpen azokkal az országokkal foglalkoztunk, melyek gabonaexportjuk tekintetében Magyarországnak a legfőbb konkurenciát jelentik. Meg kell itt még említenünk Bajorország exportját a svájci piacra. Az észak-német országokat kevésbé számíthatjuk Magyarország konkurensei közé, mert fő termékük nem a búza, hanem a rozs. A rozs iránti kereslet nem nő együtt a búza iránti kereslettel. Csak azon országokban, ahol mindkét növényt egyaránt fogyaszták, befolyásolhatja egyik vagy másik termény árát a két kenyérnövény választéka. Ezzel szemben Észak-Németországban az egyes évek alacsony búzaára nem korlátozza lényegesen a rozs fogyasztását. Éppen ilyen kevésbé befolyásolja Délen az alacsony rozsár a rozs iránti keresletet. Évek során át kétségtelenül befolyásolhatja a népszokást egy ilyen változás, de nem ott, ahol évről évre más lehet a búza és a rozs viszonya.

Vessünk egy pillantást azokra az országokra, melyek mint gabonavásárlók lehetnek fontosak a magyar gabonatermelő számára. Hat vagy hét évvel ezelőtt Franciaország volt a magyar gazda reménysége a jövőre nézve. Ez az ország húsz-harminc évvel ezelőtt arról volt ismert, hogy élelmiszer-szükségletének felét külföldről szerezte be. Különösen a Magyarországhoz közelebb eső Rhone vidéke volt rászorulva az idegen gabonára. Itt megszerették a magyar gabona

ízét, míg Anglia azt nem tudja kellőképpen értékelni. Marseille-re és annak környékére irányul tehát a magyar gabonatermelők figyelme és reménysége.

Az 1861-es év ezeket a reményeket igazolni látszott, ebben az évben a Dél-Franciaország felé irányuló export igen jelentős volt. Mindehhez járult, hogy 1862-ben a hajószállítás végpontját, széket összekötötték vasútvonal útján Triesttel. A Dráva szabályozásával belső Magyarország számára előnyös út nyílt meg a Buda-Triest vasúttal. A Marseille felé irányuló kereskedelem tehát jobban megszerveződött.

Mindez azonban csak remény maradt és az is eltűnt fokozatosan. Franciaország jó termései feleslegessé tették az importot. Az egész trieszti kivitel a következő mennyiségekre korlátozódott a Földközi-tenger francia kikötőit tekintve: Búza: 1862 = 151.496 staja; 1863 = 21.493 staja; 1864 = semmi; 1865 = 8.431 staja. Továbbá még 6 centner liszt 1862-ben.

Az atlanti-óceáni francia kikötőkbe: Búza: 1862 = 33.176 staja; kukorica: 1864 = 7.564 staja; liszt: 1865 = 17 centner. (Movimento della navigazione e del commercio in Trieste, megfelelő évfolyamai).

A Marseille-i behozatal 1861 óta csökkent, de nem olyan erősen, mint Franciaország behozatala összességében. Szemesterményekből a behozatal alakulása, mázsában:

	Franciaország	Marseille
1861	11.843.756	4.370.742 37
1862	6.363.649	3.678.389 58
1863	4.094.050	2.777.235 68

A Marseille-i behozatal 48 %-a Oroszországból, 40 %-a a török provinciák-ból származott 1863-ban.

Nagyon kétséges, hogy Magyarország számíthat-e Dél-Franciaországban piacra termékei számára. Franciaország gabonaimportáló országból exportáló lett. Az ország déli részei nincsenek ugyan abban a helyzetben, hogy szükségletüket megtermeljék, de a szomszédos vidékek közelebb vannak. Magyarország hosszú és költséges szállításával nem konkurálhat velük. Legjobb esetben, Oroszország és a dunai hercegségek mellett, a Rhone torkolat kisebb területén nyerhet piacot.

1820 és 1830 között Franciaországban az évi búzatermés 57 millió hektoliter, 1850-től 1860-ig ezzel szemben 87 millió, 1860 és 1865 között 97 millió volt. A termelés növekedése inkább a nagyobb terméseken, mint a nagyobb termőterületeken alapult:

Év	Búzával be- vetve, ha	Termés, hl	Átlagtermés 1 ha-ra	1 hl ára, forint
1861	6,754.000	75,116.000	11,22	24,55

1862	6,881.000	99,292.000	14,43	23,24
1863	6,918.000	116,784.000	16,88	19,78
1864	6,889.000	111,274.000	16,15	17,59
1865	6,891.000	95,431.000	13,85	16,41

Ezekből a számokból érthetővé válik a behozatal csökkenése és a kivitel növekedése.

Franciaország búzabehozatala (Algériával együtt) és búzakivitele, mázsában:

Év	Búzabehozatal		Búzakivitel	
	Szem	Liszt	Szem	Liszt
1861	9,197.000	752.000	604.000	617.000
1862	4,145.000	400.000	807.000	926.000
1863	1,625.000	158.000	631.000	1,394.000
1864	361.000	34.000	910.000	1,717.000
1865	240.000	17.000	2,253.000	2,658.000

Ezek szerint Franciaországot már nem lehet a gabonaimportáló országok közé számítani.

Annál inkább kényszerül Anglia kenyérfogyasztását évről évre külföldről biztosítani. Anglia gabonabehozatala a következő növekedést mutatja:

Év	Búza	Búzaliszt	Egyéb gabona
1857	3,437.957 Quarter	2,178.148 cwt	-
1858	4,241.719 Quarter	3,856.127 cwt	5,946.546 Quarter
1859	4,000.922 Quarter	3,328.324 cwt	5,317.761 Quarter
1860	5,880.958 Quarter	5,086.220 cwt	7,125.661 Quarter
1861	6,912.815 Quarter	6,152.938 cwt	7,366.239 Quarter
1861	29,955.532 cwt	6,152.938 cwt	27,790.272 cwt
1862	41,033.503 cwt	7,207.112 cwt	25,842.735 cwt
1863	24,564.171 cwt	5,218.976 cwt	30,232.971 cwt
1864	23,196.714 cwt	4,512.391 cwt	19,300.277 cwt
1865	20,962.964 cwt	3,904.471 cwt	24,610.550 cwt

(Annual Statement of the Trade and Navigation of the United Kingdom. I

Quarter búza = 4 1/3 centweight, 1 Quarter egyéb gabona = 3 3/4 centweight)

Az 1861., 1862. és 1863. években a gabonaimport 37,5 %-a Észak-Amerikából, 15,9 %-a Oroszországból származott. A liszt behozatalában Észak-Amerikára esett a legnagyobb rész, 58,3 %. Franciaország 14,1 %-ot szállított, Ausztriából pedig csak 26.844 centweight származott 1865-ben. Ezzel szemben a triezsti adatok szerint 1865-ben 35.128, 1864-ben 24.733 és 1863-ban 19.746 centner származott az osztrák birodalomból.

Dél-Franciaországon és Anglián kívül Magyarország még talán Belgiumra is számíthatott, mint búzafelvevőre. Ennek az országnak évente mintegy 2,000.000 q gabona behozatalára van szüksége. Angliához hasonlóan azonban a magyar gabonát nem kedvelik. Elismerik kitűnő minőségét, de a fogyasztók nem szokták meg. Mivel igen kemény és száraz, a molnárok idegenkednek tőle. Az őrlést a magyar búzára (vagy legalábbis a kemény búzára) kellene átállítani. A keménységet, mely a jó minőséget jelenti, nem fizetik meg jobban, sőt még alacsonyabbra értékelik.

Anglia korábban csakis északi lágy búzát importált és hozzászokott fogyasztásához. A kedveltséget itt a szín is befolyásolja. Mivel a sárga színt részesítik előnyben, az észak-amerikai búza az azonos árú búzák között a legnagyobb keresletnek örvend. Az állandóan növekvő angol import azonban nem zárhatja ki teljesen a déli országokból származó kemény búzát sem. Sok malom már erre van berendezve. Dél-Oroszországban mindkét búzafajta megvan. A lágy különösen nyugaton díszlik és van olyan is, amely keménységben meghaladja a magyar búzát. A kemény búza egyre kedveltebbé válik, ez Magyarország számára nagy nyereséget jelent.

Sajnos hiányoznak a megbízható adatok ennek az állításnak az igazolására. Csak néhány adat közlésére korlátozódhatunk:

Odessza 1851 december (árak rubelben minőségi osztályonként):

Lágy búza: I. 5,71-5,85; II. 5,28-5,42; III. 4,57-4,85.

Kemény búza: I. 4,71-4,85; II. 4,42-4,57; III. 4,14-4,28.

Galac, 1851 december:

Lágy búza: I. minőség 125-135 piaszter/kiló.

Kemény búza: I. minőség 120-130 piaszter/kiló

Odessza, 1852 június (árak rubelben minőségi osztályonként):

Lágy búza: I. 6,00-6,04; II. 5,71-5,85; III. 4,42-5,00

Kemény búza: I. 4,85-5,00; II. 4,57-4,71; III. 4,42-4,78.

Ezzel szemben *Berdiansk* (1864. évi átlag): 6-9 R mindkét búzafajta.

Anglia ezidáig csak a könnyebb és lágyabb magyar búzát vette. A szerb 82 fontos kedveltebb a magyarnál, mert valamivel olcsóbban tudják adni. A kereskedő, aki Angliában a szerb búza mellett a nehezebb magyar búzát is kínálja, utóbbiért legfeljebb egészen jelentéktelen ártöbbletet tud elérni. Ezért a trieszti kereskedő, ha Magyarországról vásárol, nem a nehéz de drágább, hanem az olcsó könnyű búzát igyekszik beszerezni. A Magyarországról Angliába szállított búza főképpen a Bánát katonai határvidék legkisebb szemű búzája, mely az összes dél-magyarországi között a legkönnyebb (84-86 fontos). Ezenkívül kedvelt még az ún. kanizsai búza, melyen a Dráva északi vidékeinek terményét értjük. Ez a búza éppen a kívánatos színével tűnik ki, míg a legjobb Tisza vidéki és bánáti búza színe szürkésen törik.

Ezzel szemben Portugália felvevője lehet a legjobb magyar búzafajtának, mivel a fogyasztás a legfinomabb liszteket kedveli. Éppen Portugália az az ország, ahová a trieszti kereskedők a legfinomabb árukat küldik. De ez az értékesítés még igen kis mértékű. Triesztből Portugália felé irányult: 1862-ben 5.400; 1863-ban 4.581; 1865-ben 13.963 staja búza; valamint 1864-ben 4.110; 1865-ben pedig 6.201 staja kukorica.

Itáliában az orosz és a moldvai oláh konkurencia hat nyomasztóan a magyar exportra. Különböző Itáliának csak egyes részei szorulnak külső behozatalra, más részei saját szükségletükön fölül termelnek. Trieszt gabonakereskedelme Itáliával alig több mint csere: rosszabb minőségű búzát importál és kiváló minőséget szállít oda.

Nagyobb jelentőségű lehetne Magyarország számára a svájci export. Ez az ország élelmiszerekben túlnyomóan behozatalra szorul. Előszeretettel viseltetnek a finom liszt iránt és ezért itt a magyar áru könnyen talált piacra. A malomipar már nagymértékben berendezkedett a magyar búza feldolgozására és a magyar áruért kapható felár már nem csekély. Régebben a könnyebb és gyengébb árunak volt magasabb ára. Lindai gabonakereskedők azt mondták, hogy néhány évvel ezelőtt a magyar búza bajor scheffel-enként két frankkal kevesebbet ért, míg most két frankkal magasabban áll az ára, mint a lágyabb búzáknak.

Évekkel ezelőtt még csak a fehér és kevésbé kemény kanizsai búzát lehetett nyereséggel eladni Svájcban, amennyiben a bajor gabona konkurenciáját ki akarták védeni. Most nem jut oda kevesebb tiszai és bánáti búza sem. A következő számok lényegtelen eltérésekkel csak magyar gabonára vonatkoznak. Az 1860/1863. években a Bodensee melletti bajor állomásokra (Lindau, 1861/1862 óta Romanshorn és Rorschach is) az alábbi mennyiségű szántóföldi és kerti termék, malomipari termék, valamint dohány érkezett közvetlenül külföldről (centnerben):

Költségvetési év	Lindau	Romanshorn	Rorschach
1860/1861	458.237	-	-
1861/1862	545.989	295.625	21.333
1862/1863	450.997	513.703	45.754

Ezenkívül még belföldinek jelzett sok gabona is érkezett, mely azonban egy bajor állomáson lett átrakva és valójában Ausztriából (Magyarországról) származott. Könnyen megítélhető a svájci piac jelentősége Magyarország számára, ha figyelembe vesszük Svájc külföldi gabonaszükségletét. A Svájci Államszövetség behozatala centnerben:

Év	Gabona (összes)	Ebből: búza	Liszt
----	-----------------	-------------	-------

1861	3,263.318	-	315.250
1862	2,666.155	-	198.859
1863	2,915.875	2,276.260	312.301
1864	3,083.140	2,377.957	510.439

A magyar búza legfőbb átvevője azonban nem az eddig említett országok között keresendő, hanem az osztrák császárságon belül. Karinthia, Krajna, Stájerország és az osztrák Alpok többi országa csak igen kis részét termelik meg kenyérgabonájuknak és a hiányzó mennyiséget kizárólag Magyarországról szerzik be. Csak az Alpok nyugati országait látja el nagyjából a német-osztrák Duna-vidék és Bajorország. Nem kevésbé jelentős felvevője a magyar búzának és lisztnek Csehország és Morvaország. Bécsnek is akkora kenyérgabona igénye van mely sokszáz négyzetmérföldnyi mezőgazdasági területet igényel. Bécs kenyérgabona kamrája szintén Magyarország.

A népsűrűség négyzetmérföldenként 2800-ra tehető a Magyar Alföldön. A termelés viszont kb. 4000 lélekszámmra elegendő, tehát 1200 ember szükséglete exportálható. A mintegy 100.000 ember igényét 80-90 négyzetmérföld biztosíthatja a saját szükségleten felüli fölöslegetől. Megemlítjük, hogy Bécs hetente 30.00 véka búzát, 8.000 véka rozsot, 7.000 véka kétszerest, 9.000 véka árpát és 30.000 véka zabot vásárolt 1852-ben.

Magyarország nagyobb exportja oka lehet-e vajon az alacsony gabonaáraknak? Mennyivel járul hozzá ez az ország a mezőgazdasági krízishez, közelebb-ről megjelölve az általános gabonakrízishez? E célból vizsgáljuk meg az osztrák búzakitelt és a dél-németországi árakat az egyes években, egymás mellé állítva:

Év	Ausztria kivitele centperben	A bajor véka búza ára Münchenben:	Ft	Kr
1855	369.968	1/7 185 - 1/7 1856	24	00
1856	1.081.105	1/7 185 - 1/7 1857	23	43
1857	1.607.509	1/7 185 - 1/7 1858	18	29
1858	998.817	1/7 185 - 1/7 1859	15	43
1859	545.962	1/7 185 - 1/7 1860	17	52
1860	2.861.584	1/7 186 - 1/7 1861	21	20
1861	5.829.297	1/7 186 - 1/7 1862	21	8
1862	5.051.961	1/7 186 - 1/7 1863	19	59
1863	1.863.085	1/7 186 - 1/7 1864	19	34
1864	2.445.973	1/7 186 - 1/7 1865	16	53
1865	4.959.686			

A számokból az derül ki, hogy pl. 1858-ban az osztrák export jelentősen mérséklődött. A búza ára 2½ forinttal ugyancsak csökkent. 1860-ban a kivitel

megötszöröződött és vele a búza ára 3½ forinttal drágult. A következő években a hatalmas kivitel ellenére az ár közel azonos volt és csak 1862-ben süllyedt 20 forintra. Az 1863. évi igen rossz termés és ezzel a nagy kiesés a magyarországi kivitelben nem növelte az árat hanem éppen ellenkezőleg, az előző évihez képest még 25 krajcárral mérsékelte azt.

A magyar kivitel és a délnémet árak egyáltalában nem látszanak kölcsönhatásban lenni. Nincs okunk feltételezni, hogy az ausztriai (magyar) kivitel szabályozná az árakat az utóbbi években, mely kivitel az 1861. és 1862. évi exportot sem érte el. Magyarország nem kalapács, hanem üllő. Nem meghatározója, hanem többnyire szenvedője az alacsony gabonaáraknak. A gabonaárakat ugyanis nem a magyar hozamok, hanem a külföldön elért jó termések befolyásolják.

Magyarország termelése és exportja nem olyan jelentős, hogy Európa árait lényegesen befolyásolni tudná. Fényes (1841) a teljes gabonatermést 90 millió vékával számolta. Korizmics (1862) 89-re becsülte azt. A kataszter (1852) 138 és Bontoux 142 millió vékát állapított meg. Jellinek szerint a belföldi fogyasztás után és közepes termés esetén mintegy 4 millió véka kivitel válik lehetővé. Jó közepes évben 5 millió, jó évben 8 millió és egy rendkívül jó évben akár 15 millió véka is kivitelre kerülhet. Ez kevesebb, mint az odesszai kikötő exportja, amely az utóbbi években csak búzából közel 5 millió bécsi mérőt tett ki. Oroszország és Észak-Amerika egészen más helyzetben vannak, exportjukon keresztül valóban befolyásolhatják a gabonaárakat.

Mégsem az utóbbi országok voltak csupán az alacsony gabonaárak előidézői. A gabona elértéktelenedésének oka mindennek előtt egy sor kedvező termésben rejlik, melyek Nyugat-Európát évek óta szerencsétlítették, a termelőket pedig sújtották. Az előző évtizedek magas árai hozzájárultak a gabonatermelés területi növekedéséhez is. Mindez egy sor kedvező termésű évvel párosulva könnyen okozhatott túlermelést a szükséglethez viszonyítva.

Miután a gabonatermelés megszűnt kifizetődő lenni, csökkent a vetésterülete. Mivel a gazdag termések nem ismétlődnek meg évente, így jönnek majd évek, amikor kevésbé okoz gondot túladni a búzán. Az 1866-os termés éppen ennek az iránynak a kezdete.

Amennyiben a "mezőgazdasági krízis" oka az alacsony gabonaár, akkor az már nem áll fenn, mivel az árak nem alacsonyak. Ha azonban a közeli jövőben egy jó termés ismét olyan következményekkel jár, hogy a gabonatermesztés nem találja meg a számítását, úgy ennek oka kevésbé a kelet-európai és észak-amerikai tömeges exportban rejlik. Inkább a saját országon belüli túlermelésben. Utóbbi ellen leghatékonyabb eszköz a saját gabonatermelés korlátozása (Nyugat-Európában) lesz és az áttérés más mezőgazdasági ágakra ahelyett, hogy ezt a változást a gabonaexportáló országoktól várnák.

Észak-Amerika, Oroszország, a Duna-menti fejedelemségek és Magyarország Közép- és Nyugat-Európába az előbbi táblázatok szerint mintegy 50 millió osztrák véka búzát szállítanak. Az egyéb kenyérgabonák exportja nem haladja

meg a 30 millió vékát. Ez az egész import mintegy 18-20 millió embert táplál, vagyis kb. 10 %-át a közép- és nyugat-európai lakosságnak. Kérdés, hogy ha túlságosan sok gabonát termelnek, ki legyen az, aki először szünteti meg a gabonatermelést és ki folytassa azt?

Azok az országok hagynak fel elsőként a gabonatermesztéssel, amelyek legtávolabb vannak a piactól. A hústermelés és állattenyésztés növekvő rentabilitása folytán számukra már ez sokkal jobban kifizetődő. Az állat és az állattenyésztés termékei hosszabb szállításra alkalmasak, mint a gabona. Oroszország és a Duna-menti fejedelemségek osztoznak a kontinentális klímában, mely Magyarország mezőgazdaságát is olyan nagy mértékben és legtöbbször gátlólag befolyásolja. Az állattenyésztés mindhárom országban csak vegetálni fog, mert a takarmánytermesztés a Don és a Dnyeper mentén nem kevésbé rossz talajra talál, mint a közép és alsó Duna vidékén.

A gabonatermesztés ezekben az országokban jobb eredményeket adhat még rossz évben is, mint az állattenyésztés kedvező konjunktúra mellett. Csak a közlekedés és a piac teljes hiánya tarthatja fenn az állattenyésztést. Nem azért, mert az rentábilis, hanem mert az extenzív állattenyésztésen kívül más nem lenne kifizetődő. A vasút azonban Oroszországból is mindjobban vissza fogja szorítani a juhot és a szarvasmarhát, ahogyan Magyarországon is visszaszorította. Nem azért, mert a szarvasmarha- és juhtenyésztés alábbvaló a gabonatermelésnél, hanem mert az orosz sztyeppe természete annak nem felel meg.

Ezért azt hisszük, hogy a jelenlegi gabonatermelő térségek közül a száraz klímájú keleti országok sokkal nehezebben cserélhetik fel gabonatermelésüket más üzemággal, mint a földréz nyugati országai. Ez mutatkozik meg Magyarországon is. Ha itt az állattenyésztés sok birtokon teret nyer, úgy ez annak belátása, hogy az évek sora óta tartó rablógazdálkodás nem folytatható már sokáig. Nem lehet többé gabonát gabona után venni ki a talajból, hanem erősebb trágyázásról kell gondoskodni. Nem az állattenyésztés nagyobb rentabilitása itt az indíték. Az állattenyésztést legfőljebb pillanatnyilag az abnormális viszonyok között találjuk igazoltnak, amikor a gabonatermelés szokatlanul rosszul, az állattenyésztés pedig szokatlanul jól áll. Ha azonban mind a gabonatermelés, mind az állattenyésztés normális kerékvágásban halad, azt hisszük, Magyarországon is előnyösebb a gabonatermelés.

A gazdák nagyrésznél az alacsony gabonaár éppen ellenkező hatású volt, mint azt feltételezni lehetett. A gabonatermelés nem szűkült össze, hanem kiterjedt. Ha nem akarták, hogy csökkenjen a régi bevétel, több területet kellett a gabonatermelésnek szentelni. Mivel a gabonatermelés kis jövedelmet hozott, nem volt lehetséges az utóbbi években abból jelentős összegeket megtakarítani. Nem lehetett tehát arra gondolni, hogy a gabonatermelést a tökeigényes állattenyésztéssel vagy más egyébbel helyettesítsék. Nem az alacsony gabonaárak a legfőbb okai az állattenyésztésre való áttérésnek, hanem az erősebb trágyázás és egy kevésbé erőltetett gazdálkodás szükségszerűsége.

Természetesen még mindig sokkal termékenyebb a legelő talaj (mely rövidebb vagy hosszabb idő után éppenúgy eke alá kerül), mint a pusztá többi része, mely máris a gabonatermelést szolgálja. A szántóterület e növekedése mellett azonban a gabonaterület feltehetően inkább csökken, mint növekszik. A takarmánytermesztés területigénye elérheti azt, amit jelenleg a természetes legelő elfoglal. Gyakran a terület fele szükséges takarmánytermesztésre, hogy minden tizedik vagy tizenegyedik évben egy gyenge trágyázást tudjanak adni. Mennyire lesz szükség, ha minden hatodik évben erős trágyázást kívánnak biztosítani?

A jövőbeni magasabb gabonaexport kapcsán nem a pusztára kell gondolni, melyet még előbb fel kellene törni. Amit a feltöretlen pusztánál a gabonatermesztés területben nyer, azt másik helyen a takarmány- és ipari növények termesztéséből kell átengedni. A gabonatermelés növekedését az egységnyi területen elért termések növekedésével kell elérni. Az intenzívebb gazdálkodás fogja a gabona termését és annak exportját emelni, ha annak eljön az ideje.

Magyarország népessége ritka és az Alföldön tisztán mezőgazdasági foglalkozású. Ha a népesség sűrűbb lenne, akkor (azonos mezőgazdasági üzemelés mellett) nagyobb lenne a belső fogyasztás. És ha a népesség nem kizárólag mezőgazdasági, hanem nagyobb részben ipari foglalkozású volna, akkor (azonos népsűrűség mellett) a talaj megművelését kevesebb kéz végezné és intenzívebben. A termés azonban kisebb lenne. Mindkét esetben a termelés a belső fogyasztást csak kisebb mértékben haladná meg. Kevesebb maradna exportra mint ma, amikor az alacsony népesség egésze a mezőgazdaság szolgálatában áll. A mezőgazdaság helyzetéhez viszonyítva Magyarország sokat szállít külföldre. Különösen a nagybirtokok, melyek kevés embert foglalkoztatnak. Az előállított termés többlete a saját fogyasztáson felül nagyobb, mint a parasztnál, ahol a fogyasztók nagyobb arányban szaporodnak, mint a termés.

Ez utóbbi a magyar gabonaexport szempontjából nem csekély jelentőségű. Ahol több a fölösleg, ott a terméskiesés ennek a fölöslegnek csak kisebb százalékát teszi ki. Az export tehát minden esetben állandóbb. Ennek megvilágítására tegyük fel, hogy egy 4000 hold (2/5 négyzetmérföld) terület egyszer mint nagybirtok, másik esetben parasztgazdaságokra felosztva van művelve. Az Alföldön négyzetmérföldenként maximum 4000 lélek jut (pl. Vásárhelyen). Ha az egész földterület fel van osztva és hasznosítva, a nagy uradalmakban ugyanekkora területre maximum 2000 lelket lehet számolni. Ennek megfelelően a szóban forgó gazdasági területen 1600 ill. 900 ember élhet átlagosan. Példánkban e számokkal dolgozunk.

Ha mindkét esetben a terület 1/4 része van búzával bevetve (1000 hold) és a teljes termés 12 véka holdanként, úgy a búzatermés mindkét esetben 12.000 véka. A népesség fejenként kb. 4½ vékát fogyaszt, tehát $4\frac{1}{2} \times 900$ vagyis 4050 vékát az egyik és $4\frac{1}{2} \times 1600$ vagyis 7200 vékát a másik esetben. A fölösleg exportra az uradalom esetében 7950, a parasztgazdaságok esetében pedig csak

4800 véka. Ez az arány változik pl. ha a termés 1/10-e vagy 3/10-e kiesik. Lássuk mindezt táblázatosan is:

Mérleg tételei	Uradalomban	Parasztgazdaságban
<i>1/10-es termés kiesés esetén</i>		
Megtermett	10.800 véka	10.800 véka
Elfogyasztott	4.050 véka	7.200 véka
Export (fölösleg)	6.750 véka	3.600 véka
<i>3/10-es termés kiesés esetén</i>		
Megtermett	8.400 véka	8.400 véka
Elfogyasztott	4.050 véka	7.200 véka
Export (fölösleg)	4.350 véka	1.200 véka

A 3/10-et kitevő kiesés ezért a kivitelt az első esetben 45, míg a második esetben 75 %-kal csökkenti. És fordítva, egy átlagon felüli termés esetén az export növekedése az uradalomban nagyobb lesz, mint a parasztságokban.

Mivel Magyarországon a megtermelt mennyiség és a fogyasztás aránya kedvezőbb, itt a kivitelre kerülő fölösleg nagyobb része a termésnek, az export kevésbé ingadozó mint ott, ahol a belföldi fogyasztás a döntő. Ez olyan körülmény, mely mérsékelheti az egyes évek nagy termésingadozásait az exportban. E tekintetben tehát hátrányt jelentene, ha az ország sűrűn lakott, kevés nagybirtokot felmutató és több iparos kezű foglalkoztató régió lenne. Sajnos azonban mindez nem elég ellensúly a magyar klíma kiugró ingadozásai és azok következményei ellen.

Magyarországnak még hosszú ideig keresnie kell a legjobb gabonafelvetőit külföldön. A belső fogyasztó hiányzik és előreláthatóan ez a réteg lassabban alakul ki, mint másutt. Ebben az országban nincs talaja az iparnak és kevés hozzá az érzék, ezért az export nagysága szabja meg a mezőgazdaság fellendülését és hanyatlását. Ugyanakkor a talaj gyors elszegényedése az állandó gabonatermesztés során, ill. a tápanyagok visszapótlása nélkül, elkerülhetetlen.

A hazai ipar felvirágoztatása reményt nyújthatna a belföldi fogyasztás növelésére és így gyengülne a kivitel. Akkor az ország földje ismét visszakapná erejét és terméke sokkal jobban értékesülne. Úgy tűnik, a közeljövő egyáltalában nem jogosít fel erre a reményre. Magyarország még sokáig alacsony fokon álló gabonaexportáló ország marad. Az érintett külföldnek kevés kilátása van arra, hogy a magyar belső fogyasztás rövid időn belül a konkurenciától megszabadítja.

Tizenkettedik fejezet

A gabonakereskedelem

A magyar gabonakereskedelemben az ország mezőgazdasági termelésének hatalmas segítőtársa van. Feladata, hogy évente felvegye a termelőkötől fölösleget és azt oda szállítsa, ahol gabonaimportra van szükség. De többet is tesz. Arra ösztönzi a termelőt, hogy szorgalmával fölösleget termeljen. Kereskedelem nélkül a fölösleg csak a közvetlen környezetben lenne értékesíthető és ez akadályozná a termelés növelését.

Miért nem ismerték Magyarországot 1848 előtt külföldön mint mezőgazdasági országot, a keleti Alpok országait és Bécsset leszámítva? Nemcsak azért, mert a gabonatermesztés akkor nem fizetődött ki. Kifizetődhetett volna, ha exportra termelnek. Nem csupán azért, mert a jobbagyi viszonyok a földesurat gondtalanabbá és a parasztot tunyábbá tették. Vagy mert a magas adók még nem ösztökélték a mezőgazdaság intenzívebb üzemeltetését. Ez is oka volt a kisebb gabonatermelésnek. A legfőbb ok azonban, hogy akkor még hiányzott az export-gabonakereskedő, aki a nagyobb termést értékesíthette volna.

A magyar búza már akkor megjárta volna minden évben Németországot, Itáliát és Marseille-t, talán még Angliát is. Miért nem volt ez így? A szállítási eszközök már rendelkezésre álltak a gabonakereskedelem számára. A folyókon jártak a nagy gabonaszállító hajók és a fuvardíj a gabonaárakhoz képest valószínűleg nem volt nagyobb, mint most. A belföldi és a külföldi árkülönbség inkább nagyobb lehetett mint ma, mivel a magyarországi árak nem álltak sokkal nulla fölött.

Ennek ellenére nem volt rendszeres export a távoli országokba, mert nem volt kereskedő, aki garantálta volna a termelő számára a termésfölösleg értékesítését. Csak a kereskedelem megszervezésével növekedett a gabonatermelés. Ezzel semmi esetre sem akarjuk azt állítani, hogy pusztán a gabonakereskedelem növelte a gabonatermelést. A jó gabonaévek következménye volt mindez, a külföldi rossz évekkal együtt. A kereskedelem élénkítő szerepét azonban hangsúlyozzuk.

Mi Nyugat-Európában (fejlett viszonyaink között) hozzá vagyunk szokva, hogy a kereskedelem állapotát adottnak tekintjük. Csak akkor gondolunk annak hasznára, ha valamiféle nemzetgazdasági teóriát akarunk kiagyalni. Bizonyos, hogy ha a kereskedelem tevékenysége fennakadna, nagyvárosaink néhány hét alatt éhen halnának. Vagy kivándorlás következtében elveszítenék népességüket. Magyarország példáján csak néhány évre kell visszanyúlni, hogy a kereskedelem hiányát és annak következményeit világosan lássuk.

A magyar bor Európa összes borai közül a leghíresebb. De külföldön nem isszák. És miért? Nemcsak azért, mert a termelők nem értenek megfelelően a hűtéséhez és a palackok dugaszolásához, vagy a külföldi vámok áthághatatlan korlátokat jelentenének. Más boroknak sem kell kevesebb vámot fizetni. Hiányzik ugyanis a megfelelően szervezett kereskedelem.

Az utóbbi években már erősen növekedett a kivitel, de nemrégén még a magyar borok kedvelői nem tudták, hogyan és kinél rendelhetnek. Aki korábban jelentősebb tételt rendelt Magyarországon, annak hosszú ideig kellett várnia az áru leszállítására és lehetséges, hogy nem a kért minőséget kapta meg stb. Ez elriasztotta a külföldit. Magyarország bora Európa leghíresebbje maradt, de az utat külföldre nem találta meg. Persze még ma sem megfelelő a bor kezelése. Utóbbi azonban inkább a következménye, semmint az oka a kereskedelem hiányának, ill. alacsony fokának.

Amikor a borkereskedő sok áldozattal és kitartással piacot fog találni külföldön, a magyar bortermelő nagyobb árral is számolhat és a megfelelő kezelést magától be fogja vezetni. A bortermelés jövőjét a kereskedelem fogja megalapozni. Nélküle nem fog felvirágozni. Még akkor sem, ha minden falunak Tokaj-Hegyalja lesz a határában.

Így volt ez korábban a gabonával is. Képzeljük el, hogy Bajorországban rossz volt a termés. Hogyan érhetne el a müncheni pék, hogy bánáti búzát kapjon? Akkor is voltak gabonakereskedők, akik felvásárolták Bécs szükséglete számára. De nem sok ilyen volt, és mindegyik tevékenysége a saját fogyasztói körnek ellátására korlátozódott. Ez a néhány kereskedő pár müncheni péket ki segíthetett, de ahhoz nem volt elég erejük, hogy az egész ország részére pótolják a kiesett élelmiszermennyiséget. Még ha a magyar gazdák raktáraiban az igényelnél nagyobb készletek halmozódtak is fel.

A müncheni pékek fogyasztói előbb ehettek a következő termésből (ha ugyan addig nem haltak volna éhen), mint a szállításhoz szükséges hajókat megtalálták. Ha gyors segítséget akartak, akkor oda kellett fordulni, ahol a gabonakereskedelmet állandóan üzték és a készleteket már felhalmozták. Így csak egy tollvonás volt szükséges azok igénybevételére.

Most Magyarországon is ez a helyzet. A megrendelést a megbízás leggyorsabb teljesítése követheti. Ma már szívesen fordulunk a magyar kereskedőkhöz, ha gabonára szorulunk. Növekvő vásárlásaink visszahatnak a termelésre is. A gabonakereskedő ugyanis nemcsak passzív szerepet játszik a szükségletek ki-elégítésében és ezáltal a termelés növelésében. Ő az ország termékével új piacokat keres, még ha ott ezt a kínálatot nem is igényelték. Hogy a vevőket az új termékhez hozzászoktassa, áruját olcsóbban kínálja és így nyereségét szűkíti. Csak egy idő után lehetséges nagyobb mennyiségű terményt értékesíteni és a hasznot növelni.

Így áll a magyar gabonakereskedelem közvetlen kapcsolatban a termeléssel. Általa növekedett, és amilyen mértékben képes továbbfejlődni, úgy lesz képes a termelés is növekedni. A fölösleget csak a kereskedelem tudja külföldön értékesíteni, mivel a belső fogyasztás növelésére rosszak a kilátások.

1848 előtt nem volt valóságos kereskedelem, nem volt közvetítés a két régió készlete és szükséglete között (térben), hanem csak a különböző időszakok között egyazon térségen belül. A gabonafölösleget silókban raktározták el, hogy a

rossz évek termés kiesését fedezni tudják. Távolabbra irányuló kereskedelem csak a nyugati részeken és a Bánátban alakult ki, hogy Pest és Bécs városának, valamint a Magyarországgal határos Alpok vidékének szükségleteit fedezzék.

A gabonakereskedelem akkoriban nyugodt karakterű volt. Még a kedvezőtlen években is voltak készletek az előző évről. A jó és a csekély termés között gyakran csak az volt a különbség, hogy az előbbi után nagy, az utóbbi után kisebb mennyiségű gabonát vermeltek el. Olyan hatalmas ingadozások nem voltak a készletekben mint ma, amikor a leggazdagabb aratás után (pl. 1861-ben) rögtön mindent értékesítenek. Az ínséges év Magyarországon most csak azáltal enyhül, hogy kívülről hoznak be élelmiszert. Korábban erre nem volt lehetőség az összeköttetés hiánya miatt.

Valószínűleg ezért is nagyobbak manapság a gabonaárak ingadozásai az egyes években. Talán még inkább ez irányban hat, hogy a külfölddel való összeköttetés sokkal könnyebb lett. Az export egyszerűvé vált. Ha azonban csak a behozatal és az éhezés között választhatunk, a szükségnek kemény harcot kell vívnia a behozatal elsőbbségéért. Magyarország gabonatermő vidékeinek ritkán van igazi fölös készlete. Az ország tökeszegénysége viszont nem engedi meg a gabonafelesleg hosszú ideig való visszatartását. Akár magasak, akár alacsonyok az árak, el kell adnia mihelyt az áru piacot talál.

A magyar termelőknél a magasabb vagy alacsonyabb piaci ár legtöbbször kevésbé függ az eladástól vagy visszatartástól, mint egy záporosótól. Az eső megakadályozza abban, hogy a szabadban csépeljen, vagy visszatartja a legközelebbi piactól. Hiszen félnie kell, hogy elsüllyed vagy elakadhat az úton. Emiatt emelkedett pl. a gabonaár 1853 tavaszán és 1858 őszén, ill. esett 1864 decemberében a jó termés ellenére. Nincs mindig elég állat a kitaposásra és ritkán elég a szükséges kéz a csépléshez. Így a legalacsonyabb ár rendszerint októberre esik, bár az aratás már júliusban megtörténik. Mivel a magyarok lehetőség szerint az aratással együtt a cséplést is elvégzik a mezőn, így a cséplőgépek bevezetésével majd korábban jelentkeznek a relatíve legalacsonyabb gabonaárak.

A magyar gabonakereskedelem karaktere igen nyugtalan a termés bizonytalansága miatt. Hogyan lehetne rendszeres a kereskedelem, ha egyik évben hordanként 30 véka gabonatermést is elérnek, míg két évvel később a vetőmagot sem kapják vissza, mint 1861-ben és 1863-ban történt? Magyarországon egy nagyobb esőfelhő már több krajcárral lenyomja a gabona árát, vagy egyetlen éjszakai fagy egy forinttal növelheti azt. Így volt ez pl. 1866-ban a május 23-i fagy után. Az esőfelhőn vagy az éjszakai fagyon múlhat az egész termés balsikere.

A termés ingadozása nem az egyetlen oka Magyarországon a gabonakereskedelem bizonytalanságának. A dunai fejedelemségek és Oroszország ugyanilyen ingadozástól szenvednek. Mégis Galatz és Ibraila, valamint Odessza

és Taganrog kereskedelme nyugodt, rendszeres. A kivitel egész éven át állandó és csak akkor szakad meg az export, ha a tél a hajózást lehetetlenné teszi. Magyarország ellenben akkor és azt exportál, ami éppen van. A tőke szegény ahhoz, hogy hosszú időn keresztül visszatartsák az árut. Az Al-Duna államai és a déli kikötők éppúgy nem tűnnek ki tőkegazdaságukkal, mégis ellenpéldát szolgáltatnak.

A trieszti kereskedő, aki közvetítő a magyar és a fogyasztó ország kereskedői között, mindezt a magyar gabonakereskedelem gyermekkorával magyarázza és reméli, hogy idővel több rendszeresség lép e jelenlegi ingadozás helyébe. De ez sem látszik elégséges magyarázatnak. Kelet-Európa más export-régiói sem idősebbek és az Al-Duna mentiek sem régebbiek, mint a magyarok. Úgy tűnik, hogy a nagy ingadozás egyik oka a szangvinikus magyar természetben kersendő, mely a bajt olyan könnyen festi túlságosan feketére és a jót éppen olyan könnyen túlságosan rózsásra. Mindenütt előfordul, hogy a gabonaárak hosszú ideig emelkednek vagy esnek anélkül, hogy annak okát tudni lehetne. De Pesten ez az eset még gyakoribb és határozottabban érvényes, mint másutt.

Talán sehol sem tett olyan sok embert szegénnyé a gabonakereskedelem, mint Pesten. A pesti piac árai inkább a fantázia elképzelésein alapulnak, mint a tényleges viszonyokon. Aki a gabonaárat nem a készletek és az igény arányától teszi függővé, annak több esélye van a veszteségre, mint a nyereségre. Az árak növekedésekor a lehetőség szerint gyorsan túl kell adni az árun, ha nincs is rajta nyereség. Csak a vakmerő spekuláns tartja ekkor is vissza az árut. Rendszerint tehát emelkedő árnál a nyereség kisebb.

Ha azonban az árak csökkennek, a kereskedőnek nem kell mobilizálni készleteit. Vár addig, míg emelkednek újra az árak. Ha az árak tovább csökkennek, akkor a kereskedőnek (ha egyáltalán elad) igen alacsony árral kell megelégednie. Ez a kedvezőtlen körülmény azonban csak ott ismétlődhet meg gyakran, ahol nem vetik össze a keresletet a kínálattal. Ahol a spekuláció rózsaszínű reményeket táplál és nem a statisztikai táblázatokra támaszkodik. A jövő árai helyett a jóslás könyvében bízunk.

Hogyan kaphatunk Magyarországon biztos adatokat az éves termésekről? Hogyan akarják a külföld igényét kiszámítani, ha terméseredményeiket sem ismerik? Ahol közel van a piac, ott könnyebben lehet a szükségletet becsülni. Kedvező akkor is a helyzet, amikor bár távoli, de állandó a felvevőpiac. Meg lehet ismerni és értelmezni az ország szükségletét: mit jelent ott a közepes, jó vagy rossz termés. Amikor azonban a gabonával be kell járni az egész világot (Itáliát, Egyiptomot, Franciaországot, Angliát, Németországot és Svájcot), mint ahogyan a magyar gabonakereskedelem teszi, úgy legfeljebb termésjelentéseket lehet olvasni, de biztos fogalmat alkotni a valóságos keresletről nehéz.

Régebben a magyar gabona Bécs ellátására ment fel a Dunán, Győr és Moson kereskedelmi piacain került átrakodásra és raktározásra. Csaknem az utolsó vékáig meg lehetett határozni, mennyire van szükség a következő aratásig a

birodalom fővárosának ellátására. Ha tudták, hogy a következő őszi 25.000-30.000 vécát hetente szállítani tudnak, akkor a Bánátban estek az árak. Ez az egyszerű helyzet azonban megszűnt, amikor a bécsi gőzmalmok (1850 körül) bánáti felvásárlásaikat elkezdték uszályhajókkal a nagy északi Duna-ágon közvetlenül Bécsbe szállítani. Ehhez később csatlakozott még a nagy szállító, a Duna Gőzhajózási Társaság. Akkor nagyon nehezményezték a Bánátban, hogy senki sem tudja már, hogyan áll a kereslet-kínálat. A vasútvonalak ezt a számítást még nehezebbé tették. A Bécsen keresztüli nagyobb felvevőpiac ezt lehetetlenné tette.

Mivel Magyarországon nincs földművelési statisztika, megbízható termésszámbavétel még kevésbé várható el. A kereskedők összegyűjtik az adatokat, melyek számukra hozzáférhetők. A nagy kereskedelmi központok, Pest és Győr kereskedelmi statisztikája betekintést enged az ország éves kereskedelmi viszonyaiba, amennyire ez lehetséges. Azonban az ország termeléséről csak többé-kevésbé pontos becsléseket lehet kapni. Majd ha az előző évi termés, a hazai fogyasztás és az export alapján a még meglévő készleteket ki tudják számítani, akkor a gabonakereskedelem biztosabb alapokon nyugszik és az ingadozások szűkebb határok közé szorulnak.

Az árak Magyarországon jobban ingadoznak, mint Triesztben vagy Odeszszában, mert a kikötők sokkal nagyobb területtel kerülnek kapcsolatba, mint a belső országrészek. Magyarországon a gabona ára gyakran a szomszédos országok szükséglete szerint alakul. Ezzel nincs ellentmondásban, hogy Magyarország exportjával az egész világot bejárja. A birodalomból kivitt gabona elenyésző ahhoz képest, amit a szomszédos provinciákba szállít. Így főképpen ezek a tartományok határozzák meg az árakat.

Trieszt és Odessza többé-kevésbé egész Európával folytat gabonakereskedelmet. Az egyik térség rossz termését a másik ország bőséges termése kompenzálja. Az igen alacsony és igen magas árak ezért ritkábban fordulnak elő. Az említett tengeri kikötők gabonaárait továbbá nagy részt tesz ki a szállítási költség. Ha a gabona ára a termelő országban megduplázódik, Triesztben a drágulás csekélyebb lesz, mert a szállítási költség ugyanaz marad. Ha pl. a búza a Bánátban 2,5 forintról 5 forintra emelkedik és a szállítás Triesztig 1 ½ forint, akkor Triesztben 4 forint helyett nem 8, hanem csak 6 ½ forint lesz az ár. Vagyis 100 % helyett csak 62 ½ % lesz a növekedés. És fordítva, ha Triesztben a búza ára 62,5 %-kal emelkedik, Magyarországon 100 %-kal lehet magasabb árakat kérni.

A gabonakereskedelem még ma is nagyrészt passzív, vagyis az idegen kereskedő jön Magyarországra vagy legalábbis ő jelenti be igényét. A bécsen túli gabonaexport nem az ország termelőitől indul ki, hanem az idegen országok szükségletéből. Az idegen sokszor cserben hagyja a termelőt. Ha Magyarország rendszeres szállítója akar lenni a külföldnek, akkor magához kell szoktatni a fogyasztót alacsony áraival. Ehhez kitartás kell és a pillanatnyi haszon feláldozá-

sa, sok esetben nem jelentéktelen veszteség elszenvedése. Erre Magyarország nem volt alkalmas. Tőkeszegénysége nem engedte meg, hogy távoli nyereség reményében a jelenlegi nyereségről lemondjon, esetleg veszteséget szenvedjen.

A legjobb úton haladnak ma már afelé, hogy az eddigi passzív kereskedelem aktívvá váljon. Néhány éve előfordulnak magyar gabonakereskedők a Bodeni tó körüli városokban és Svájc már nagy felvevője a magyar gabonának. Lindauban és a szomszédos városokban sok belföldi kereskedő van. A svájci kereskedő magyar árut vesz, ha az nagyobb hasznot hoz számára, mint a bajor. A magyar kereskedőnek jövedelméről itt le kell mondania. Elégedett lehet a nagyobb tételben történő otthoni vásárlás lehetőségével, melynél nyereséget tud elérni. Vagy fordítva, lemond majd a szokásos kereskedelmi nyereségről a vásárlásnál, ha ezért a nagyobb mennyiségű áru értékesítésénél nagyobb hasznot ér el.

A gyakorlatban az eladó és a vevő nyeresége egy kézben jön össze, a kettő teóriáját mégis szigorúan el kell egymástól választani. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az aktív gabonakereskedő a forgalmát növeli. Nagyobb a nyeresége ugyanis, ha 50.000 vékánál á 10 krajcár, mintha 30.000 vékánál á 15 krajcár a tiszta haszon.

A Földközi-tenger országait és Angliát ellátó magyar kereskedelem legtöbbször passzív jellegű. A trieszti kereskedő tulajdonképpen csak bizományos. Ő akkor vásárol, ha külföldről megbízást kap a vásárlásra, mégpedig legtöbbször saját kockázat nélkül a bizományosi költségek ellenében. Trieszt nem folytat aktív és önálló kereskedelmet. Ennek oka ismét csak a tőkehiány. Aki önállóan kíván szállítani két távoli ország között, annak nagy tőkére van szüksége, és tőkéjének forgására hosszú ideig várni kell. Magának kell a vevőket is megtalálnia.

Trieszt aktív kereskedelme főként Magyarországnak kedvezne, mivel az orosz, a moldvai és az itáliai import mennyisége csekély. A tengerpart ellátására pl. Itáliából vásárolnak. A környék (Trieszt, Görz, Udine) malmai annyi orosz búzát igényelnek, amennyi a magyar búzával való keveréshez szükséges. A lisztkeverék ezáltal eltarthatóbbá és exportképesebbé válik. A trieszti piac jellemzője még a magas raktározási költség, a megfelelő nagyságú raktártér hiánya, valamint a kikötő fejletlensége, ill. kedvezőtlen fekvése a világkereskedelem szemszögéből.

Az a spekuláció, mely a szükséglet és készlet viszonyának számításán alapul kiegyenlíti az ingadozásokat, ezért nemcsak az egyéneknek, hanem az egész kereskedelemnek áldásos. Ha az áru keresletét visszatartom, úgy a csökkentett igénnyel már most az árát lejjebb nyomom. Ezáltal meggátolom, hogy az ár-csökkenés később hirtelen és annál hevesebben lépjen fel. Már amennyiben a tényleges készlet nagyobb, mint amit a pillanatnyi árak igazolnak.

A spekulációnak ez a módja tehát hasznos és szükséges ahhoz, hogy a kereskedelem betöltse szerepét a nemzetgazdaságban, ill. a szükségletet a készlettel kiegyenlítsse. Egészen más azonban a helyzet a pénz kurzusának változta-

tásában. Az illetén spekulációk (tehát az árfolyamváltozások) labilissá teszik a kereskedelmet és károsak. Itt csak a teóriával van dolgunk. Az árukereskedelemben nincs olyan spekuláció, amelyik csupán a valutára vonatkozna. Az árukereskedő elsősorban a kereslet és kínálat arányára spekulál. A valuta árfolyamának változására történő spekuláció azonban csökkenti az ár tiszta hatását és gyengíti azt a törekvést, hogy az áru keresletét és kínálatát lehetőleg kiegyenlíthessék.

Van még egy körülmény, amely kedvezőtlen az export szempontjából. Triesztnak nincs igazán piaci hátszaga. Azt kellene hinni, hogy egész Ausztria hátszágul szolgál a császárság egyetlen kikötőjének, mely vasúti összeköttetésben áll a belső országrésszel. De ez távolról sincs így. A birodalom fővárosa lényegében a Hanza városok vonzáskörzetébe tartozik. És miért? Mert az olcsó német vasúti tarifa kedvezőbbé teszi a Hanza városokból való távolabbi szállítást, mint a déli vasútvonal drágább költségei Triesztből.

Nem kevésbé magasak a tengeri szállítás költségei Trieszten át, mindmáig ugyanis hiányzik a megfelelő konkurencia. Ezzel szemben a Hanza városoknak rendelkezésükre állnak külföldi kapcsolataik és lerakataik idegen országokban. Ezáltal az idegen áruk olcsóbb felvásárlására, tehát olcsóbb importra és kiterjedtebb exportra képesek. Ausztriának csupán Egyiptomban vannak fióküzletei, míg Angliában, Braziliában, Nyugat-Indiában stb. nincsen ilyen osztrák kereskedőház. Lásd pl: Revoltella "Ausztria helyzete a világkereskedelemben", valamint "A Revoltella-Bizottság jelentése". Sajnos egyik mű sem állt rendelkezésünkre e munka feldolgozásánál, így csak nagy vonásokban tudjuk hasznosítani.

Trieszt kivitele és behozatala nem kiegyensúlyozott, s ez akadály a forgalomnak. Így pl. 1865-ben 11,567.760 centner kivitelre 1,967.349 centner behozott áru jutott. A visszaúton ballasztal közlekedő hajók a szállítási díjat megnövelik. Magyarország búzaexportja ezért nem Trieszten keresztül ment Angliába, hanem a hosszú szárazföldi úton Stettin-en keresztül, mert így a Bánátból székig csak az olcsó vízi szállítási díj terhelte. Ehhez járul még, hogy az észak-német kereskedő nem bizományban veszi át az árut mint a trieszti, hanem aktívan kereskedik. Fontos lenne tehát Magyarország gabonakereskedelme és gabonatermelése számára az aktív trieszti kereskedelem. Öröndetes viszont, hogy Magyarország lépéseket tesz az aktív kereskedelem felé a Földközi-tenger országait, valamint Angliát illetően. Minél inkább teret hódít ez a változás, annál inkább visszaszorul majd a trieszti közvetítő kereskedelem és növekszik a tranzit.

Pest egyik vezető gabonakereskedője közvetlenül próbál lisztet szállítani Bahiába (Dél-Amerika). A bahiai kereskedő nem akar egyedül kockáztatni, megosztja a rizikót a pesti kereskedővel. Fizeti az áru háromnegyedét készpénzben, fix áron Triesztben. Negyedét pedig bizományba veszi át a pesti kereskedőtől. Mindez bizonyára a legelőnyösebb út két olyan távoli ország közvetlen forgal-

mának megteremtésére. Több kísérlet történt, hogy az exportot kereskedelmi társaságokkal növeljék. Ausztriában ezek a társaságok nem voltak sikeresek.

Ausztria kitűnő lisztjeit az egész világra elküldhetné, ha annak átvétele biztosított lenne. Trieszt azonban nem képes biztosítani még a rendszeres szállítást sem az Atlanti-óceánon túli országok felé. A rendszeresség azért is szükséges, hogy a kis mennyiségekkel fokozatosan szoktassák hozzá a vevőt az áruhoz. Mivel ez a lehetőség Triesztben hiányzik, Magyarország az Ázsiába és Dél-Amerikába szánt lisztet Hamburgon és Liverpoolon keresztül küldi. Egyik jelentős kínai cég pl. ajánlatot tett, hogy havonta 1000 hordó lisztet átvessz, ha a szállítás hónapról hónapra rendszeres. Ezt a feltételt senki sem tudta Triesztben vállalni. Ilyen ajánlatok érkeztek Hongkongból is, amint az említett Revoltella-Bizottság jelentéséből kitűnik.

A magyar gabonakereskedelem nagyon reális (naturális) természetű. *Egészében* véve csak effektív üzleteket ismer és diszponzibilis árukkal kereskedik. A határidő adásvételek vagy különbözeti üzletek során az eladó és a vevő számára nem maga az áru a fontos. Mindketten csak az árkülönbözeten akarnak nyerni. Sem az eladónak nem kell az áru birtokában lennie, sem a vevő nem szándékozik meghatározott időpontban az árut valóban birtokba venni. Ily módon az árak emelkedése vagy csökkenése részben kiegyenlítődik. Ezek az üzletek Észak-Németországban gyakoriak, Magyarországon azonban még nem nyertek polgárjogot.

A magyar gabonakereskedő akkor vásárol, ha az árut természetben át akarja venni. Csak kivételesen ad el távoli időpontban való szállításra. A repcekereskedelemben ugyanakkor szokásosak az ilyen ügyletek, sőt úgy tűnik, hogy itt a tényleges üzlet gyakran a kockázati játék mögött egészen háttérbe kerül. Bár az észak-német kereskedők a búzakereskedelemben is megkísérelték bevezetni a határidőre szóló vételt, a magyar kereskedők erős ellenállást tanúsítottak vele szemben.

Nem baj, hogy az ilyen üzlet nem terjed. Hiszen télen vagy tavasszal még egyáltalában nem lehet tudni, hogyan sikerül a termés. Az árakat nem lehet előre kiszámítani, pusztán egy szerencsejátékról van tehát szó. A fiatal és még hozzá tőkeszegény magyar gabonakereskedő számára veszélyes lenne, ha erejét a szerencsejáték szolgálatába állítaná. Nem az az útja a külföldi értékesítés bővítésének, ill. a nagyobb hazai termelés ösztönzésének. A különbözeti ügylet fokozatosan Magyarországon is sajnos mindinkább gyökeret ver. A magyar kereskedő kételyekkel ugyan, de már passzívan elfogadja.

Mióta a vasutak a gabonaszállításban részt vesznek, a belső kereskedelem igen jelentősen megváltozott. Régebben igen sok kis helyi piac volt. E helyeken szerezte be a bécsi kereskedő áruját. A legtöbb ilyen hely mára megszűnt. A kereskedelem mindinkább koncentrálódik. A pesti ill. a gyári kereskedő bonyolítja az aktív forgalmat Béccsel és Németországgal.

Korábban négy nagy piaca volt Magyarországnak. Moson és Győr a Kis-Duna térségben a Kisalföldön, amely a Szigetköz déli határán fekszik. Pest, valamint Horvátországban, a Száva és a Kulpa összefolyásánál, szék. Pest kevésbé volt exportáló hely. Főképpen saját szükségletére kereskedett. Győr és Moson jelentőségét egyedül a Duna hajózási viszonyai biztosították. Bécs általában a Bánátból szerezte be gabonáját. A szállítás a Ferenc csatornán keresztül történt a Dunán fölfelé.

A Duna főága Pozsony és Gönyű között azonban csak az utóbbi időben lett hajózható, és pedig a gőzhajók számára. A vontatóút itt még most is hiányzik, így a vontatóhajók kizárólag a Kis-Dunán közlekedhettek. Mégpedig a nagyobbak Győrig, a kisebbek Mosonig. A két város tehát a hajózás végpontja volt. A rossz utak miatt akkor még kifizetődő volt a nagyobb hajókat átrakni, hogy még nyolc mérföldet Mosonig fölfelé tudjanak hajózni. Tehát Moson volt a célpontja annak a gabonának, amely Németországba és Ausztriába irányult.

Ez azonban két ok miatt megváltozott. A gőzhajózás konkurenciája lett a vontatóhajónak. Az utat ugyan drágábban, de gyorsabban tette meg. Lehetővé tette másrésről a szállítást a Duna főágán Gönyű és Pozsony között. Így egyenesen Bécsig tudott a gőzhajó eljutni egyszeri átrakodással Gönyűnél, és elkerülték az igen drága szárazföldi szállítást Győrtől ill. Mosontól Bécsig. Ehhez csatlakozott a Bécs-Gyár vasútvonal. A vasút érintette Mosont is, közelebb kerülve a kikötőhöz. Már nem fizetődött ki a kétszeri átrakodás Gyérben és Mosonban. A vasúti fuvardíj nem volt olyan drága, mint régebben a kocsifuvar. Most Gyár lett a vontatóhajózás végpontja és Moson egészen jelentéktelenné vált.

A következőkben megmutatkozik Moson kereskedelmének csökkenése, ahogyan az ottani városháza könyveiből az illetékek alapján kiszámították. Vékánként 1 krajcárt fizettek a városnak. Az uradalmi raktárakból származó gabona vámmentesen ment, mely körülbelül egyharmada volt az egész mennyiségnek. Moson elvámolt kivitele az alábbiak szerint alakult vékában 1844-1865 között:

1844	4,250.755	1855	2,102.67
1845	3,667.188	1856	2,207.33
1846	3,153.338	1857	1,799.38
1847	2,866.586	1858	1,793.24
1848	2,490.814	1859	2,007.78
1849	173.177*	1860	2,004.65
1850	1,388.312	1861	1,612.68
1851	2,771.525	1862	837.508
1852	4,076.182	1863	483.078
1853	2,643.690	1864	397.683
1854	2,571.287	1865	263.212

*Háború miatt.

Győr ezzel szemben jobban tartotta magát. Még ma is átrakodási állomása azoknak az áruknak, melyeket vontatóhajóval szállítottak fölfelé, Németországba szánva. Innen vasúttal vitték tovább, vagy kisebb hajókra rakták és a Kis-Duna ágon Gönyűig, majd onnan a főágon gőzhajóval Bécsbe fuvarozták.

Bizonyára feltűnik, hogy még mindig Győr az átrakodási állomás. Meg lehetne takarítani a kétszeres szállítást a Kis-Dunán Gönyű és Győr között, ha az átrakodás Gönyűben vagy Komáromban történne. Nem hiányoznak a raktárak sem az említett helyen. Mégsem tudták ide vonzani a kereskedelmet. A gyári kereskedőkhöz és szállítókhoz túlságosan hozzászoktak, az átrakodás ill. raktározás olyan elfogadott ezen a régi gabonapiacon, hogy a kétszeres kerülőút fel sem vetődik.

Ennek ellenére Győr az utóbbi években jelentős veszteséget szenvedett. A gőzhajózás lehetőség szerint el akarja kerülni az átrakást és inkább az uszályok számát csökkenti. Gönyű alatt pl. egy vontatógőzös 8-10-es konvojban halad fölfelé, melyek mindegyike 5000 centner kapacitásig terjed. Magas vízállásnál mélyebb merülésű hajók is közlekednek Bécsig. Hosszabb konvoj azonban a meder kanyarulatai miatt nem állhat össze. A gőz- vagyis az uszályvontatás csökkenti a vontatóhajók számát. Mivel Győr felhozatala a vontatóhajók útján történik, a győri kereskedelem visszaszorulása törvényszerű. Győr és Pest gabonafelhozatala vontatóhajókkal a következő:

Év	Győr		Pest	
	Hajók	Véka	Hajók száma	Véka
1858	817	6,304.833	405	1,222.719
1859	630	4,366.398	440	1,375.397
1860	744	4,909.297	362	
1861	602	4,055.317	574	2,277.530
1862	425	3,048.185	381	1,175.089
1863	197	1,351.679	503	1,838.792
1864	265	1,926.399	318	1,094.560
1865	469	3,019.344	291	968.522

Amit Győr jelent a gabonakivitel számára északnyugaton, azt Sziszek jelenti Horvátországban délnyugaton. Sziszek magában véve jelentéktelen helység, kb. 3000 állandó lakossal a Kulpa és a Száva torkolatánál, Trieszt közelében. Magyarország gabonaexportjának déli középső tagját képezi. A Száva már régen, míg a Dráva az évtized során vált hajózhatóvá. A Száván nagyobb hajókkal is lehet közlekedni Sziszekig. Korábban innen indultak a vízi járművek közepes terheléssel a Kulpán felfelé Károlyvárosig, ahonnan a kiváló Károly út vezetett a hegyeken keresztül a fiumei kikötőhöz. Ez volt azelőtt a magyar áruk tengerhez vezető útja. Mikor a Bécs-Trieszt vasútvonal megnyílt, Steinbrückig a Száván szállítottak. Itt éri el a vasút a folyót. Az árut kisebb, 1300-1700 centner kapacitású hajókra raktár át Sziszeken.

A tengerentúli kivitel az 1860. és 1861. években lett jelentős. A Sziszeken keresztül történő export előtte Steierországra, Krajnára, Horvátország határvidékeinek egy részére és polgári területeire korlátozódott. Úgy tűnik, hogy Sziszek nem veszítette el korábbi jelentőségét. A magyar gabona exportja délnyugat felé 1860 óta ingadozó. A déli vasút a következő mennyiségeket szállította Trieszt felé vámmázsában a trieszti börze 1860-1864. évi adatai szerint:

1860	1861	1862	1863	1864
3,923.183	8,594.320	7,893.509	4,666.796	5,084.507

Sziszeknek a délnyugat és az említett országok ellátásában két konkurense támadt. A Drávát szabályozták Kottoriig, valamint a Buda-Pragerhof vasútvonal összekötötte Triesztet Nyugat-Magyarországgal. A magyar kereskedelem központja tehát közvetlen kapcsolatba került a tengerrel, a vasút segítségével.

Másrészről azonban Sziszek magához ragadta a Száva hajózás monopóliumát. Míg korábban számos hajó közvetlenül Károlyvárosig szállított vagy a Száván Zágrábig ment, most Sziszeken maradnak átrakódásra. Hiszen a horvát vasút Steinbrücknél csatlakozik a Bécs-Trieszt vonalhoz.

Sziszeken hiába fáradoztunk, hogy az egyes évek forgalmáról adatokat kapjunk. Csak a következőket közölhetjük az 1851. évi felhozatalról:

Vontatóhajóval	1,512.824 véka
Gőzhajóval	307.976 véka
Összesen:	1,820.800 véka

A déli vasútvonal 1864-ben 1,166.028 centner gabonát és 20.767 centner lisztet szállított el innen.

A kereskedelem annál inkább érezte a koncentrálódás szükségességét, minél aktívabb és kiterjedtebb lett. Moson, Győr és Sziszek, valamint Kanizsa leginkább szállítási vagy bizományi kereskedelmet bonyolítottak le. Mosonnak és Sziszeknek még most sincs saját kereskedelme. Győr azonban valódi kereskedőváros, míg Pest néhány éve vezető szerepet kapott. Már Pest-Buda lakosságának állandó és gyors növekedése (közel 200.000) is szükségessé tette a kiterjedt gabonakereskedelmet, hogy a belső szükségletet fedezze. Azonban könnyebb húsz új kereskedőt munkába állítani ott, ahol már húsz gabonakereskedő működik, mint tizet szerezni a most alakuló gabonapiacon. A kereskedőknek áldozatot és megerőltetést jelent az új helyre költözés. A régi kereskedővárosban mindent megtalál, amire szüksége van. Tehát raktárakat, pénzügyeteket, szállítóeszközöket és főképpen vevőket. Az új helyen a feltételeket meg kell teremtenie vagy lemondani róluk.

Pest a vasútvonalak csomópontja. (A Pest-Losonc vonal valószínűleg nem készül el hamarosan.) Közülük kettő a pesti gabonakereskedelem artériái az Al-Dunával, hiszen összekötik a Felső- és Közép-Tiszát, valamint a Bánátot a fővárossal. A másik két vonal a Felső-Dunával szállítja a gabonát a délkeleti Alpok országaiba és Triesztbe, valamint a német Duna-melléki országokba, Svájcba, Csehországba. Mindezek a gabonaszállítmányok nem a Száván mennek Szi-szekre és a Dráván túlra, hanem Pestet érintik. Csak azon küldemények kerülhetik el az átrakodást Pesten, melyeket vasúttal az alsó országrészből közvetlenül Bécsbe irányítanak, vagy az Al-Dunán hajón szállítanak Győrig és Bécsig.

Győrön kívül igazán csak Pesten van szükség átrakodásra. Amit vonattal szállítanak a Duna balpartjáról a jobbpartra, tehát a Tiszától Karintiába, Stájerországba, Triesztbe, Azt Pesten át kell rakni. A vasúti összeköttetés Pest és Buda között ugyanis még hiányzik. Hasonlóképpen az említett vidékekről nem közvetlenül hajóra rakott árut előnyösen lehet Pesten a dunai továbbszállításra bízni. A vasút megépítésében Pestnek előnye volt Győrrel szemben, azonban a hajózás nagyobb jelentőségű Győrben. A pesti gabonafelhozatal a következő volt 1865-ben:

Állami vasúton	3,752.368 centper	
Déli vasúton	<u>9.362 centner</u>	
	3,761.730 centner =	4,047.198
Vontatóhajóval		968.522 véka
Gőzhajóval		<u>662.898 véka</u>
		5,678.618
Kocsival (10 %-kal számolva)		<u>567.862 véka</u>
	Összesen:	6,246.480

A továbbküldött gabona mennyiségét az alábbi adatok jelzik:

Állami vasúton	900.511 centper	
Déli vasúton	<u>992.105 centem</u>	
	1,892.615 center =	2,063.345
Gőzhajóval		851.597 véka
Vontatóhajóval		<u>34.656 véka</u>
	Összesen:	2,949.598

Állami vasúton a Marchegg (Bécsnél) - Vác - Pest, valamint a Pest - Szeged - Temesvár - Báziás (a Dunánál) vonalakat kell érteni. Ceglédnél csatlakozik a Tisza vonal, mely innen Szolnokon és Debrecenen keresztül Kassára megy. A Tisza vonal két déli elágazással rendelkezik Szolnok-Arad, valamint Püspökkladány-Nagyvárad irányában. A déli vasút a Buda-Pragerhof vonalat foglalja magában Magyarországon két északi leágazással székesfehérvár-Újszöny, valamint Kanizsa-Sopron között Bécs felé.

A fővárosnak, kedvező fekvése ellenére, sok hiányossága van. Hiányzik a megfelelő kikötőhely. A magas kövezeti vámok visszatartanak attól, hogy a

szükséghelyzet kivételével egyik szállítóeszköztől másikra térjenek át (pl. az Alföldről Ausztriába való szállításnál a hajóra történő átrakodás). Buda és Pest pályaudvarai között a rossz és drága összeköttetés szintén terhes a pesti kereskedelem számára.

1865-ben az alábbi költségekkel járt az egyik pályaudvarról a másikra történő szállítás. A pesti pályaudvaron 0,80 krajcár/centner; útvám Pesten és Budán 2,20 krajcár; hídvám 1,12 krajcár; alagút-vám 0,42 krajcár, azaz összesen 4,54 krajcár. Ehhez jön még a tényleges fuvardíj (Pester Lloyd). 1865 óta közvetlen közúti teherforgalom áll fenn a két pályaudvar között 10,2 krajcár ellenében Buda-Pest, valamint 12 krajcár ellenében Pest-Buda között centnerenként. Az összekötő vasút megépítése már két éve engedélyezve van, de kivitelezésére még semmi sem történt.

Hogy a gabonakereskedelem centralizációja előnyös-e vagy sem, vitatott kérdés. Természetesen a pesti kereskedők e mellett állnak. Meggyőződésük talán nem az ország jólétét szolgálja, de ez a jól felfogott érdekük. A gabonakereskedelem pesti központjának mesterséges előnyben részesítése az itteni kereskedő előnyére válik a vidéki konkurenciával szemben. Áruját olcsóbban adhatja mint azelőtt és így nagyobb forgalomra számíthat. Ezzel szemben vidéken a decentralizációt támogatják. Nagyon emberi módon itt is kéz a kézben haladnak az emberi érdekek és a belső meggyőződés, mindkét oldalon.

A centralista főképpen arra hivatkozik, hogy az idegen vásárló számára sokkal kíváncsiabb, ha nemcsak a különböző kereskedők között válogathat, hanem a különböző gabonafajták között is. A nagy piacon az árakat a konkurencia kiegyenlíti. Másrészt a vevő a kívánt fajtát mindig ugyanazon a helyen találja meg. Könnyen változtathat is a fajtán. Aki régebben kemény bánáti búzát vásárolt és a következő évben lágy búzát akar, előnyös helyzetben van, mert nem kell a következő évben más helyre mennie. Inkább megy minden évben Pestre, mint egyszer Becsére, a következő évben pedig Kanizsára. Különösen előnyös a nagy központi piac, ha ugyanaz a kereskedő több gabonafajtát akar egyszerre vásárolni. Milyen körülményes lenne szlovák árpát szlovák városban, bánáti búzát Bánátban és végül kanizsait Kanizsán felkutatni! A malmoknak fontos betartani a magyar búzánál bizonyos keverési arányt, amely szerint többé vagy kevésbé szárazon őrölnek. Milyen kényelmesen tudja a vevő ezeket a különböző gabonafajtákat egy nagy központi piacon beszerezni!

Ez utóbbi ellen a decentralista csak azt hozhatja fel, hogy az egyes gabonakereskedők legtöbbször egy fajtaival foglalkoznak. Az is igaz, hogy a vásárló a fajtát inkább a termesztés helyén vásárolja meg, ahol bizonyosan a valódi fajtát kapja. Mégpedig minden helyen éppen egy adott minőséget. Az áru tulajdonképpen származásáról másutt nem tud meggyőződni, könnyen kínálnak bánáti búzát tiszai helyett, még ha bíznak is az üzletben.

Nem gondoljuk, hogy a vidéki kereskedő monopolhelyzetével tartósan visszaélhetne az árak megállapításában. Megérti saját érdekét és az a szándéka,

hogy ne csak egyszer csináljon jó üzletet, hanem tartósan hivatása legyen a gabonakereskedelemben. Saját érdekét legjobban úgy őrzi meg, ha a vevőnek olcsó és reális üzletet kínál, ezzel az üzleti kapcsolatot továbbra is fenntartja. Igaz, hogy a pillanatnyi kis előny csábítóbban hathat, mint a hátrányosabb távolabbi nyereség. Kísérlet történhet az eladási monopólium érvényesítésére. A becsapott vagy ismételten becsapott vevő azonban visszavonul és többeknek, talán az egész országnak, osztoznia kell a veszteségben.

A nagy piac sok előnnyel szolgál mind az eladónak, mind a vevőnek. A forgalom egyszerűbb és gyorsabb. A kereskedelem elveszíti kedélyes, de igen vonzó jellegét, mely a vidékre és a kisvárosokra jellemző. Tőzsdeszerűbb és így precízebb lesz. Ugyanazt az üzletet gyorsabban kötik meg és ugyanannyi idő alatt sokkal több üzletet bonyolítanak le. Nem szükséges először egy üveg bort és reggelit elfogyasztani ahhoz, hogy megegyezzenek. Az idegen vevő papírjait sokkal kevesebb fáradsággal és jobb áron tudja értékesíteni. A nagyváros hitelintézetei módot nyújtanak támogatásra, amit a vidéki kereskedő nélkülöz.

Mindez olyan előny, amely kedvéért mind a külföldi, mind a belföldi vevő a kereskedelem centrumát keresi fel, ha néhány krajcárral kevesebb lesz is a nyeresége szállításkor. A gyorsabb üzletkötés és egyéb költségek csökkenése mindezt bizonyosan ellensúlyozza. Újszöny és Gönyű Győrrel szemben nem tudtak konkurrálni, bár raktárakkal el vannak látva. Itteni raktározással és átrakodással megtakarítható lenne a Gönyű és Győr közötti ide-oda fuvarozás. A szervezett kereskedelemmel rendelkező Győr azonban nagyobb előnyöket kínál, mint a fuvar rövidítése. Pestnek hasonló konkurense Tétény, mint Győrnek az említett két hely.

Téténynek éppoly kevésbé sikerült a pesti kereskedelmet magához vonni. Tétény a Duna mellett fekszik Pest alatt. A déli vasútvonal Buda és Pest között itt közvetlenül érinti a Dunát. Azoknál az áruknál tehát, melyek Baja vidékéről hajóznak fölfelé a Dunán (a déli vasútvonalon való további szállításra), mind a Tétény és Buda közötti, mind a pesti kövezeten való mozgatást, valamint a Budáról Téténybe történő vasúti szállítási költséget meg lehet takarítani. Amennyiben az árukat Buda helyett Tétényben rakják át. De mindezek az előnyök nem elégségesek ahhoz, hogy Tétény jelentőségre tegyen szert. A gabona, mint azelőtt is, Pestre megy. Csak hordódongák és más mozgatásra, ill. konzerválásra kevésbé kényes áruk maradnak Tétényben átrakodásra várva.

A nagy kereskedelmi centrum nemcsak a metropolis helyi kereskedőinek és az idegen vásárlóknak szolgál előnyökkel, hanem az egész ország kereskedelmét és a mögötte álló termelést is jobban fellendíti. A nagy piac előnye, hogy a külföldi az itt végbemenő folyamatokról könnyen értesülhet minden időpontban. Ha jelentéktelen piacot keres fel kérdéses, hogy milyen üzletre számíthat. A nagy piacon alternatív lehetőség is adódik. Aki eredetileg zabot vagy árpát jön vásárolni köthet búza-üzletet, ha Pestre megy és a zab ill. az árpa üzleti feltételei nem felelnek meg. És fordítva. A Tiszánál búzát vehet, de nem

kínálhatnak neki sörárpát, mivel azon a vidéken csak takarmányárpát termelnek. Pesten viszont azt talál, amit akar.

Az elmondottak a passzív gabonakereskedelem esetén állnak fenn. Nem kevésbé előnyös a kereskedelmi centrum az aktív kereskedelemben. Egy nagy piac és üzlet külföldön többet ér, mint a több kicsi. A nagy cég nagyobb biztonságot ad, legalábbis nagyobb bizalmat kelt külföldön. Képes arra, hogy az aktív kereskedelmet életre hívja és kibővítsa a belföldi termékek értékesítését. Bizományosok is segíthetnek a kisebb kereskedők külföldi üzleteit, de ritkán tanúsítják a szükséges buzgalmat és gondosságot. Leányvállalatot szintén a nagyobb üzletek alapíthatnak, ill. üzlettársat is könnyebben találnak.

A kis településen vagy piacon a forgalom nyugtalanabb, a vevő kevésbé rendszeresen jelenik meg, gyakran hónapokon át pang az üzlet. A kereskedelmi központokban is előfordulnak természetesen lanya napok, de az ingadozás mégsem olyan jelentős. Naponta vannak vevők, ha kevesebben is és mindig van készlet, ha időnként mérsékeltebb is. A magyar gabonakereskedelem számára a centrum jelentősége nem elhanyagolható és az ország kereskedelmének csak javára válhat. Ez a kereskedelmi központ csak Pest lehet.

Itt találjuk a legtöbb fogyasztót, itt van a legtöbb hitelintézet és a szállítási viszonyok is Pestet teszik az egyedül alkalmas helyé. Négy vasútvonal találkozása (tulajdonképpen csak három, mivel a tiszai vasút Cegléden az állami vasútba torkollik, ami tulajdonképpen Pest forgalma szempontjából mindegy), valamint a Duna Pestet hat közlekedési útvonal csomópontjává teszik.

A termékeny Alföld bejáratánál fekszik, vagyis a legközelebbi gabonaértékesítő hely. Az idegen vásárló előbb eléri Pestet, mint az Alföld más városait. A legtöbb gabona (csaknem mind, ami nem a Dráván és a Száván megy külföldre) nem tudja elkerülni Pestet. Ami Németországba irányul az Alföld belsejéből (ahol nincs hajózási lehetőség) az Pestre kerül vonattal, hogy Pesttől az olcsóbb vízi szállítást vegye igénybe. Ami ezzel szemben Pestig hajózik a Dunán, hogy Trieszt irányába menjen tovább (vagy gyorsküldeményként Németországba), az szintén Pesten rakható fel legjobban a vasútra.

Mivel Pestnek olyan sok természeti előnye van, nem látszik szükségesnek (sem igazságosnak), hogy mesterséges szabályozással még növeljék a Pest és a vidék különbségeit. Mindez háttérbe szorítása a vidéki kereskedőknek, megnehezítve számukra a konkurenciát és csökkentve a nyereséget. Elégséges azon akadályok eltávolítása, melyek az ország többi városával szemben Pesten fennállnak. Ezek közé tartoznak a különbözeti fuvartételek, melyek a Pest alatt fekvő állomások direkt küldeményeinek kedveznek. Az állami feladat mellett a vasútnak privát feladata is van. Kiváltképpen ha privát vasút. Arra ösztönöz, hogy a forgalmat egyre közvetlenebbé tegye és kisebb helyeket összekössön.

A gabonakereskedelem jelenlegi fejlettségét részben a közlekedési eszközök állapotának tulajdonítjuk. Az országutakról már az első fejezetben szóltunk,

megállapítva, hogy azok inkább közlekedési akadályok, mint közlekedési eszközök. Korábban a folyók jelentették az egyetlen útvonalat, amely a távoli közlekedést lehetővé tette. De talán egy országa sincs a Földnek, ahol a folyók fekvése olyan kedvezőtlen, mint Magyarországon. Bár az Alföldön relatíve sok a hajózható folyóág, de a kedvezőtlen esés és a beomló part sok eliszaposodást okoz. A számtalan kanyar szintén nehezíti tette és teszi az előrehaladást.

A Tisza völgye Huszttól Titelig 85%z mérföld. A szabályozás előtt azonban $164\frac{1}{2}$ mérföld volt (Lónyay M.: A Tisza-szabályozás története. Ebben: Közügyekről, 149. old). A folyók szabályozása fokozatosan áthidalta a fő nehézségeket. Az ország fő közlekedési ereinek, a Dunának azonban még két egészen elvadult és nehezen megszelídíthető útszakasza van: Pozsony és Gönyű között, valamint a Vaskapunál.

A folyók lehetnek technikailag azonban mégoly kitűnőek is a hajózás számára, nemzetgazdasági jelentőségük mérsékelt marad, amennyiben a többi közlekedési eszköz fejletlen. Ha Magyarországnak olyan jó útjai és olcsó vasútja lenne, mint a nyugat-európai országoknak, akkor kevesebbet panaszkodnának a Tisza hajózhatóságáról. Sajnos a folyók nem a főbb tevékeny kultúrvidékeken vezetnek keresztül. Csaknem mindenütt a folyók alsó folyásának környéke magasabb kultúrájú és a forgalom iránya tenger felé halad, mint a víz. Ebben áll a folyó jelentősége a belső országrész számára, mivel a fejlett tengerparttal és a tengerrel, vagyis az egész világgal összeköttetést teremt. Magyarországon ez másként van. Az Al-Duna menti országok kevésbé vonzóak a magyar gabonakereskedelem számára. Ugyanaz a fölösleg áll rendelkezésükre, mint Magyarországnak és hiányuk is ugyanabból van. A Fekete-tenger és országai hasonló helyzetben vannak és még kevésbé kultúrvidékek.

Magyarország kereskedelme nyugat felé irányul. A magyar tenger nincs folyóval összekötve a belső országrésszel, melyet úttalan hegyhátak választanak el Fiumétől. A Száva csaknem egész hajózható szakaszán határát képezi a birodalomnak és különösen a torkolata fekszik messze a tulajdonképpeni Magyarországtól. Kanyarulatai még növelik a nagy távolságot. A hajóút Zimonytól Sziszekig 110 mérföld (Hunfalvy szerint $78\frac{1}{2}$ mérföld), míg a földrajzi távolság csupán mintegy 40 mérföld. Az iszapos talaj és a csekély esés (Sziszecktől Zimonyig 105 láb) magyarázza a sok kanyarulatot. Zimonytól Sziszekig 18-20 ló 8000 centnert szállít, onnan Rugvicáig 4000, Zágrábig 2000 centnert.

A Dráva fekvése kedvezőbb, mint a Száváé, mivel mélyebben hatol az ország belsejébe. Igaz, jobban el is távolodik a tengertől. Kiegészíti a Száva-hajózást, mivel a két folyó különböző időpontokban éri el a magas ill. alacsony vízállását. A déli Száva előbb, a Dráva később. Ezáltal lehet a csaknem párhuzamosan futó két folyót (ami a természet pazarlásának tenhetne, hiszen csak néhány mérföld távolságban vannak egymástól) az ország közlekedésében előnyösen kihasználni. Különben a Dráva kb. 5 év óta kapcsolódik be a rendszeres hajózásba. A Dráva hajói egyébként 1000 centnerig szállítanak. A fő hajóút

Légrádig ill. a Murán Kottoriig húzódik. A folyóágy szabályozásával a Kottori alatti 71 ½ mérföldes szakasz (62 keresztülvágással) 24 ½ mérfölddel rövidült meg 1784-1848 között. Az esés 1 mérföldre 4 láb.

Lássuk mi a helyzet a Tiszával? Az egész felső és középső Tiszavidéknek nincs semmi gazdasági kapcsolata a Bánáttal. A forgalom iránya Pest és Bécs. A folyami áruszállításnak ezért nagy kerülőt kell tennie érintve a Bánátot, hogy a Ferenc-csatornán (bácskai Nagy Csatorna) keresztül a Dunához és onnan felfelé jussanak. A vízi út így Szolnoktól Pestig nyolcszor annyi, mint a szárazföldi út. A Tisza-vidék Magyarország egyik legfontosabb gabonatermelője, ezért is olyan kedvezőtlen a folyó iránya az ország kereskedelme szempontjából. A Tisza és a Duna csekély esése viszont lehetővé teszi a lovak nagyobb terhelését, 200 centnert egy lóerőre, a folyón felfelé történő vontatás során. A folyami szállítási költségek 1866 nyarán, 1 véka búzára vetítve teljes terhelés (5000 véka) mellett a következők voltak krajcárban:

Honnan/ Hová	Sziszek	Pest	Győr	Bécs	Straubing
Tokaj	63	60	67	89	108
Szolnok	52	49	56	78	100
Szeged	42	39	46	68	88
Újbecs	38	35	42	64	88
Zimony	33	33	40	62	91
Eszék	42	25	32	54	84
Pest	-	-	16	35	74
Gyér	-	-	-	22	60

A folyami szállítás feltételei még a mérsékelt forgalom igényeit sem elégíthették ki. Ezért a vasutak kiemelt fontossága, hiszen az országutak egyáltalában nem jöhettek számításba. A vasutak hozzáférhetővé tették az ország belsejét és lehetőséget nyújtottak felvirágzására. Sajnos a várt eredmény nem következett be, a nagy remények szertefoszlottak. Ausztria a magas vasúti fuvardíjak hazája. Nem értette meg, hogy olcsón kell építeni. A Magyar Alföld kedvezőtlen helyzetben van, mivel kőben szegény. A kavicsagyazat anyagát a síkság széléről kell odaszállítani. A vasúti építmények ezért drágák és a tőke kamatai magasak. A forgalom viszont igen gyenge. Belföldi kereskedelem egyik helyről a másikra alig van, mert Magyarországon mindenki ugyanazt a terményt állítja elő, tehát ugyanabból van fölöslege vagy hiánya. A forgalom alapja pedig a termékek különbözősége. A forgalom külfölddel bonyolódik le és nem képes a belföldöt pótolni. A fajlagos költségek a kis forgalom miatt hatványozottan jelentkeznek.

A magas tarifák miatti panaszok adták az indítékot a császárság Kereskedelmi és Iparkamarájának ankétjéhez. Az ankét eredménye ahhoz az egyszerű felismeréshez vezetett, hogy a fuvartételek csökkentése szükséges. Az osztrák fuvarköltések magasak a német vasutakéval összehasonlítva. A

szemestermények és a liszt tarifája teljes vagonkihasználás esetén 1865-ben a következő volt a Soproni Kereskedelmi Kamara értesítője szerint krajcár/centnerben. (Bár a krajcár osztrák valutában van megadva, mégis ezüstöt kell alatta érteni. A közlekedési intézmények ugyanis a papírpénz értéktelenedését egyhavi meghatározott összeggel kiegyenlítik.)

Vasút megnevezése	Utvonal - mérföldben	Szemes-termény	Liszt
Déli vasút	Bécs-Gráz, 30	32	49
Állami vasút	Pest-Marchegg, 30,5	49	49
Északi vasút	Bécs-Pohl, 30	49	49
Erzsébet vasút	Bécs-Lambach, 30	40	40
Tisza vasút	Miskolc-Fegyvernek, 30	49	49
Carl-Ludwig vasút	Lemberg-Dombica, 30	61	61
Ezzel szemben:			
Porosz Keleti vasút	Frankfurt/D. -Ösiek, 30,8	26	-
Rajna Nahebahn	Bringerbrück-Nieukerk, 30,4	26	-
Saar vasút	Trier-Bringerbrück, 30	30	-

A nehézségeket nemcsak a magas tarifa okozza, hanem a fuvardíjak rendszertelensége és önkényessége is, különösen a magyar vonalakon. Náluk van külön téli és nyári tarifa. A téli 20-30 %-kal magasabb, mert télen nem konkurál a hajózás. A Délkeleti Állami Vasút 0,7 krajcár/centner díjat is megállapíthat, míg máskor a dupláját vagy annál többet kér. A különféle kedvezmények is okot adnak a panaszra. Az engedmény nem a fuvardíj mérséklése, hanem privát kedvezmény, amit különleges pályázatra adnak. Az engedélyezésénél be kell fizetni a teljes fuvardíjat, mert az igazgatósági ülés dönt a kedvezményről és annak nagyságáról. A megadott kedvezményt bizonyos idő után fizetik vissza. A kedvezmény tehát az igazgatóságtól függ és nem mindenkinek jár még azonos körülmények között sem.

A magas vasúti tarifát a koncessziós rendszernek tulajdonítják. Az osztrák állam csak így tudta a szükséges tőkét a vasútépítésbe bevonni, a tőkehiányt a koncessziók tömegével lehetett áthidalni. A vasúti tarifafételek megállapítása a koncessziós szerződések alapján történt. Panaszkodnak, hogy az állam nem tartotta fenn magának a jogot a tarifák ellenőrzésére. Nem tudjuk, hogy a szállítási díjak mennyiben mérsékelhetők a közlekedési intézmények jövedelmezőségének veszélyeztetése nélkül. Az olcsó tarifa esetén növekedne a forgalom és ez pótolhatná a veszteségeket. A kérdést csak tapasztalat útján lehet majd megnyugtatóan eldönteni.

A szállítási vállalatok magas költségei csökkentik a termelő versenyképességét külföldön, mert a magas transzport költségek a piaci árban nem érvényesíthetők. A magas tarifák jobban tükröződnek a gabona értékcsökkenésében

Magyarországon, mint a külföldön eladott gabona drágulásában. Mindez hasonló egy adóhoz, mely az állami adók mellett nem kevésbé járul hozzá a föld értéktelenedéséhez.

Szegedtől Salzburgig a távolság $103\frac{1}{2}$ mérföld. Gondoljuk el, hogy 1 krajcár/centper mérföldenkénti tarifa helyett 0,80 krajcárt állapítanak meg teljes vagonterhelés esetén. Így a gabonát 21 krajcárral olcsóbban szállítják az osztrák határra. Ebből a szállítási költség mérséklésből mintegy 9 krajcár juthat a fogyasztónak (olcsóbb eladási ár) és 12 krajcár a termelőnek (magasabb termelői ár). Ha tehát átlagosan évente $8\frac{1}{2}$ véka gabonát termel holdanként, úgy a tiszta jövedelme a szállítási költség mérséklése után 1 forinttal nagyobb lesz. Ha ezt a forintot 6 %-kal kamatoztatja, úgy a termőföld értéknövekedése $16\frac{2}{3}$ forint lesz holdanként.

A gabonakereskedelem tárgyalását azzal kezdtük, hogy kiemeltük befolyását az ország termelésére. Ugyanennek a megismétlésével zárjuk is megállapításunkat. Ami Magyarország termelését az utolsó két évtizedben hatalmasan megemelte, az nem a vaseke, nem a föld jobb megművelése, nem a legelő feltörése. Miért törik fel a legelőt, miért szorgalmasabbak az emberek a mezőkön, miért használnak jobb eszközöket? A felélenkülő gabonakereskedelem ösztönözte ezeket az átalakulásokat. Ha nem szerveződött volna meg a kereskedelem, akkor az ország exportja talán fele akkora sem lenne. A külföld akkor keresné fel Magyarországot, ha a szükség erre kényszerítené. Az aktív magyar gabonakereskedő nélkül nehezen szokott volna hozzá a magyar gabonához.

A kereskedelem valójában csak közvetít. Ha nincs külföldön igény magyar gabonára, ill. ha Magyarországon nincs fölöslegben termelés, a gabonakereskedelem is megszűnik. De éppen abban van a jelentősége, hogy a termék feleslegeit és hiányát felkutassa, ill. kiegyenlítésükre törekedjék. Nélküle sokkal több igény maradna kielégítetlenül, ill. fölösleg értékesítés nélkül. A kereskedelem képes relatív hiányt okozni, hogy több árut helyezzen el. Mert volna-e egyetlen véka magyar gabona a legutóbbi három évben a vámhatáron túl, ha a magyar gabonakereskedelem még most is azon a fokon állna, mint húsz évvel ezelőtt? Alig hisszük.

A gabonakereskedelmet a magyar mezőgazdaság fő területeihez soroljuk és itt is tárgyaltuk. Az ország termelése nagy mértékben függ a kereskedelemtől. A gabonatermelés jövőjét erősen befolyásolni fogják azok az intézkedések, melyek a gabonakereskedelem előmozdítását vagy gyengítését segítik majd elő. A kereskedelem jelentőségéről meggyőződhetünk tehát egy olyan ország példáján, ahol a hiánya vagy elégtelensége oly nyilvánvaló következményekkel járt.

Tizenharmadik fejezet

A kereskedelmi növények

Ezen megjelölés alatt azon mezőgazdasági kultúrákat foglaljuk össze, amelyek nem takarmánynövények vagy szemes termények. Tehát az olajos- és szővőipari növények mellett a szőlőt, eperfa-ültetvényeket stb.

Ha a termék exportképességét csupán szállíthatósága határozná meg, úgy a kereskedelmi növények lennének a legjobb exportáruk a világpiactól távolabbi területek számára. Az áru kisebb volumene azonban önmagában nem határozza meg, hogy a belső piacról a világpiac külső körébe kerüljön. A klímáról is említést kell tennünk. Másrészt a kereskedelmi növények termesztése nagyobb tőkét követel. Mivel néhány évig várni kell a nyereségre (mint pl. a bor, selyem és komlótermelésben), e kultúrák kevésbé alkalmasak a tőkeszegény extenzíven gazdálkodó országok számára. Nemcsak azért, mert a munka drágább. Hiányzik a kultúra és a precizitás. Kereskedelmi cikkeknel a külső megjelenés is fontos.

Magyarország klímája számos kereskedelmi növény igényét kielégíti, mégsem állít elő kiváló árut. A selyem, a dohány és a szőlő számára olyan a talaj, amilyent csak kívánni lehet. A selyem mégis alig tudja megvetni a lábát, a dohány pedig a legrosszabb minőségű. A bor híres, de züllesztő hatású élvezetet nyújt. A népnek fokozatosan ki kell járnia a munka és az ipari tevékenység iskoláját. Azon a szorgalmon és gondosságon keresztül, melyet a kereskedelmi növények ápolása kíván, emelkedhet fel a lakosság munkakultúrája.

A takarmánytermesztés és az állattenyésztés a Magyar Alföldön kedvezőtlen helyzetben van. A gabonatermesztés az utóbbi időben már nem jövedelmező. Vajon képes-e a kereskedelmi növények termelése magas jövedelmet biztosítani? Az ipari növények valójában csak korlátozott mértékben helyettesíthetik a gabonaféléket. Távolabbi piacokra is szállíthatók, de ritkán van nagy keresletük. A termelés Magyarországon mindig tömegtermelést jelent. A talaj- és klímaviszonyok ugyanis hasonlóak. Ami az egyik gazdának kifizetődő, az nyereséges lesz szinte mindenkinek.

Ha sokan akarnának az ipari növényekkel foglalkozni, akkor ugyanolyan nyomorúság kezdődne az értékesítés során, mint ami a gabonatermesztésben. Túltermelés és túlságosan nagy konkurencia, tehát a jövedelmezőség hiánya. A változatosság Magyarországon nemcsak a vidéken, a klímában és talajban hiányzik, hanem ezek következményeképpen a termékekben is. Mint az Alföld vadon növe növényfajai mindenütt egyformán nőnek és csak kevés más fajt tűrnek meg maguk között, úgy van ez a termesztett növényeknél is. Számuk csekély, mert a Magyar Alföld egyetlen botanikus termőhelyet alkot. De ami itt

erős gyökeret vert, az szívesen elburjánzik. Vagy jelentéktelen a magyar termelő konkurenciája, vagy túlságosan is kifejezett.

Erőnket meghaladná a kereskedelmi növények termesztésének részletes tárgyalása. Nem is ez a feladatunk, mivel a magyar mezőgazdaságot nem részleteiben akarjuk ábrázolni, hanem egészében a bel- és külföld számára. Csak a legfontosabb kultúrákat érintjük a továbbiakban.

A dohány

A dohányról jogosan mondják, hogy az alkotmány után a legfontosabb a magyarnak. Kétszeresen drága lehetett neki azóta, hogy a monopólium bevezetésével megtiltották a szabad termelését. A dohánymonopólium Ausztriában már kétszáz év óta fennáll és fokozatosan kiterjesztették az osztrák monarchia összes országára. Magyarországot ez a centralizáció végrehajtásával 1851-ben érte el. Azóta csak a kincstár jóváhagyásával lehet egy meghatározott területen dohányt termelni. A kincstár a termés egyetlen felvásárlója és egyoldalúan határozza meg az árakat. A termelőnek alá kell vetnie magát a dohánynal beültetett terület és a betakarított termés erős ellenőrzésének. A paraszt ezeknek a terhes feladatoknak eleget tett volna, ha a termelést egyáltalán engedélyezik. Csak ott adtak azonban termesztési engedélyt, ahol több dohánytermelő volt egymás mellett, és így lehetővé vált a megfelelő ellenőrzés. A kincstár egyben el akarta kerülni a belföldi fogyasztást meghaladó termelést. Az év egész termését ugyanis meghatározott áron át kellett vennie. A fölösleget külföldön lehetett értékesíteni, mely feltehetően nem igazán nyereséges, inkább terhes ügyletet jelentett a kincstár számára.

Aki azonban megkapta az engedélyt, némi kárpótlásban részesült a szigorú korlátozások fejében. Volt biztos átvevője garantált árakkal, és nem került többé a spekulánsok kezébe. Korábban a hitelező rendszerint olyan feltételekkel adott kölcsönt, hogy aratás idején a szerencsétlen adóst szükség-eladásra kényszerítse. Akkor mind a gabona-, mind a dohánykereskedelem formája szervezett uzsora volt. Mindez azért volt lehetséges, mert hiányzott a szervezett kereskedelem.

A monopólium bevezetése utáni első években a dohánynal beültetett terület nagymértékben csökkent. Valószínűleg túlságosan felnagyították a monopóliummal járó kényelmetlenségeket. A következő években a termelők száma és a beültetett terület nagysága jelentősen nőtt, rövidesen ismét elérte a termelés a régi volumenét. Csak a vásárlók változtak. Régebben sok árut küldtek külföldre, bár már akkor is az osztrák kincstár volt a fő vásárló. A magyar dohánytermelést az 1836-1847. években az alábbi számok világítják meg.

Hivatalos kereskedelmi kimutatások szerint az említett periódusban évente Ausztriába kivitt mennyiség:	66.305 centner
Az osztrák kincstár felvásárlása:	<u>263.103 centner</u>
Összes magyarországi export	<u>329.408 centner</u>
Belföldi fogyasztásra és csempészárra számítható legkevesebb:	<u>130.592 centner</u>
Összes termelés	460.000 centner

A monopólium bevezetése óta ezzel szemben a következő táblázat szerint alakult a produkció (Lónyay: Közügyekről, 294. old.):

Év	Termelők száma	Terület, hold	Beszolgáltattott termés, centner	Ár/centper		1 holdra	
				forint	krajcár	centner	Ft
1851	40.489	35.145	271.649	6	30	7,70	49,4
1852	56.200	41.416	213.937	8	1	5,16	41,0
1853	72.115	44.961	481.477	8	9	10,7	85,3
1854	79.941	49.898	518.352	8	33	10,3	87,2
1855	78.142	50.146	529.352	8	49	10,5	91,5
1856	85.578	60.244	489.916	9	11	8,13	73,4
1857	108.031	89.464	704.068	9	7	7,87	70,7
1858	124.495	125.712	1.479.941	7	58	11,7	92,4
Átlag	80.624	62.123	586.087	8	22	9,42	79,6

A 62.123 holdból átlagosan Erdélyre 1304, Horvát-Szlavóniára 941 hold jutott. A többi pedig a tulajdonképpeni Magyarországra.

Az 1858-as év kedvező termése és a koncessziók kiterjesztése a kincstárat nagy zavarba hozta. A dohányszükséglet több évre fedezve lett, a raktárak túltelelődtek. A következő évre a termesztést 68.042 holdra korlátozták, ebből 50.019 termelő részesült. Tudomásunk szerint a kormány holdanként 20 forint kártalanítást fizetett azoknak, akiktől megvonta a termelési engedélyt. A korlátozás miatti felháborodás a termelők körében olyan nagy volt, hogy a kormányzat erre a jelentős áldozatra kényszerült, bár erre nem volt kötelezve, mivel az engedélyt minden alkalommal egy évre adta. Ez a szabályozás azonban kevésbé nyugtatta meg a kedélyeket.

Az előző táblázatból látható, hogy a dohánymonopólium a termelést nem gátolta. Sőt, az 1836-1847. évek átlagához viszonyítva 1851-1858. között több mint 100.000 centnerrel növelte. Kárt azonban mégis okozott. Magyarország ezáltal elvesztette értékesítési lehetőségeit az itáliai városokban, Franciaországban, valamint Németországban is. Monopólium nélkül a belföldi értékesítésen felül a külföldi export is lehetséges volna.

1860 óta exportra is adtak ki koncessziókat. Kezdetben sajnos a feltételek olyan terhesek voltak, hogy csak kevesen törték magukat az exporttermelési koncesszióért. Így pl. a dohány beszolgáltatásának időpontját túlságosan koraiabban állapították meg (december, január) és ezen időpont után hetente centperenként 1 forint volt a büntetés. A kincstár számára termelők sokkal hosszabb időt kaptak erre. (Az exportkereskedők körülményes biztosíték nyújtásával voltak megterhelve. Lásd a Pest-Budai Kereskedelmi Kamara évi jelentését 1860. - 1862. évekről, 72. old.).

Az exportra termelő paraszt azt is terhesnek találta, hogy a koncessziót mindig csak egy évre adták. Így egy rossz év után nem volt meg a lehetősége annak, hogy a következő esetlegesen kedvező évben veszteségeit ellensúlyozza. A termelésre való felkészülés is igényelte volna a többéves stabil engedélyeket. E nélkül nem köthettek előre szerződéseket a külföldi partnerekkel sem. Pénzügyminisztériumi engedély alapján 1864. febr. 2. óta a pénzügyi igazgatóságok és igazgatósági osztályok fel lettek hatalmazva, hogy öt évig terjedő koncessziókat adjanak ki. Mégpedig az exportra termelőknek közvetlenül, a belföldi termelők számára a beváltási hivatalokkal és a dohánygyárak központi igazgatóságával egyetértésben.

Fokozatos javulás állt be és remélhetőleg megfelelő értékesítési lehetősége lesz a közeljövőben a magyar dohánynak külföldön. A következőkben szembeállítjuk egymással Ausztria exportját és Magyarország exportra termelt mennyiségét. Magától értetődően az exportra termelt mennyiség nem teljesen és sohasem ugyanabban az évben kerül kivitelre. Ezzel szemben gyakori az olyan kivitel, amit nem exportra, hanem a kincstárnak termeltek. Nevezetesen, ha a termés mennyisége jelentősen meghaladja a belföldi keresletet.

Év	Ausztria exportja, centner		Magyarország exportra
	Nyers	Feldolgozott	termelt mennyisége, centner
1860		-	3.500
1861	51.726	76	11.000
1862	38.614	326	30.000
1863	71.501	283	50.000
1864	81.983	5.977	200.000
1865	158.278	2.923	320.000

1864-ben a kincstár Magyarországról 840.000 centner dohányt szerzett be, tehát ebben az évben az összes termés 1,040.000 centnert tett ki. A garantált kincstári árakat az exportkereskedő áraival az alábbiakban hasonlítjuk össze, centnerre számítva (forint):

Év	Exportőrnél	Kincstárnál
----	-------------	-------------

1860 átlag	13 ½	8 ½ - 9
1861 átlag	12 – 13½	8 ½ -9
1861 válogatott, Debrecen	18 - 20	8 ½ - 9
1862 átlag	12 - 15	8 ½ - 9
1862 válogatott, Debrecen	15 - 18	8 ½ -9
1863 átlag	11-14	8½ - 9½
1863 válogatott, Debrecen	15-ig	8½ - 9½
1864 átlag	8-13	9½ - 10½
1864 válogatott, Debrecen	13½ - 14	9½- 10½

Másképpen volt ez 1865-ben. Az árak a túlkínálat miatt annyira estek, hogy az exportkereskedőknél még 6-6½ forintért sem lehetett értékesíteni, míg a kincstár a szokásos árat fizette. Itt már megmutatkozott a tömeges termelés hátránya, amit a fejezet elején emutettünk. Ez az 1865. évi túltermelés mégsem lett volna olyan hatású, ha Magyarország nem veszti el korábbi vevőit az első tíz évben. 1860 óta újból kellett a piacát megteremteni, de a termelés gyorsabban nőtt, mint a piac. Tehát nem önmagában a termelés volumene nyomta le az árakat, hanem a relatíve kis értékesítési terület, melyet Magyarország addig megszerzett magának.

A magyar dohány általában közönséges, gyenge minőségű. Ennek oka kevésbé a klíma, mint inkább a gondos kezelés hiánya. Amennyiben a finomabb dohányt előnyben részesítő képzett kereskedő az árakat a minőség szerint emeli, a termelő magától is hajlandóságot mutat majd a dohány jobb kezelésére, ill. a fajtaváltásra. Az Apponyi gróf által alapított dohánytermelési egyesülés pl. célul tűzte ki a finom dohányfajták előállítását. Az lehet tag, aki egyedül vagy másokkal együtt legalább 30 hold területen termel. A társaságnak van néhány raktára, amelyekben az árut annyi ideig őrzik, míg exportra kerülhet. Az árat a társaság a beszállításkor készpénzben kifizeti. A nyereséget és a veszteséget a résztvevők között felosztják. Ennek az egyesülésnek az alapja azonban inkább a hazafiasság, mint a privát spekuláció.

A monopólium rovására írják, hogy garantált egységes árai akadályozzák a minőségi dohánytermesztést, mivel nem tesz különbséget a jobb fajták előnyére. A dohánytermesztés, a dolog természeténél fogva, egészen kicsiben folyik. Ha valaki mégis nagyobb területre kér engedélyt, azt részesművelőkkel kell megmunkálnia, akik a nyers termés felét leadják a bérbeadónak. Ilyen engedélyt mindig csak egy évre adnak. Mivel különösebb ok nélkül a következőkben sem tagadják meg a már egyszer megadott jogot, úgy a gyakorlatban ez olyan, mint ha az illető birtok a termesztési licenc tulajdonosé lenne bizonyos holdra. A dohánytermelés nagy hozadékát tekintetbe véve ilyen birtok nemcsak magasabb bérleti díjat, hanem nagyobb eladási árat is elérhet.

Mivel a nyers jövedelem holdanként 70-80 forint, a bérleti díj 35-40 forint körül van. Ezért a bérbeadó a részes művelőnek (dohánykertész) gyakran még

kiseb juttatásokat is ad. 1859-ben a termelési viszonyok a következőképpen alakultak:

Termelőkszáma (%)		Terület, hold	Összesen, hold (%)	
43.890	(87,7%)	2 alatt	28.400	(41,8%)
4.585	(9.2%)	2-5	14.235	(20.9%)
1.465	(2.9%)	5-50	16.140	(23.7%)
79	(0,2%)	50 fölött	9.267	(13.6%)
50.019	(100%)		68.042	(100%)

A repce

Magyarországon mind a réparepcét (*Brassica rapa* var. *oleifera*), mind a káposztarepcét termesztik. Az előbbi különösen a Bánátban otthonos, a második pedig a tulajdonképpeni Alföldön és Székesfehérvár vidékén.

A repce termesztése csak harminc-negyven éve általános Magyarországon, bár talán nincs még egy olyan növény, amely a gazdag szűz talajra alkalmasabb lenne. Elterjedését egyéb tényezők akadályozták. Mindenekelőtt a klíma kedvezőtlen a repcetermesztésre. A kései fagyok okozzák a legnagyobb károkat a vetésekben. A Nagy Alföldön gyakran ki sem kel a tavaszi repce. A repcetermelés többlet kíván. E kettő pedig rosszul egyeztethető össze az extenzív kultúrával.

Mind a klíma, mind a gondos művelés hiánya káros a magyar repcetermesztésre. A termés minősége sokkal rosszabb, mint a külföldi. A mag pl. mintegy 10 %-kal kevesebb olajat tartalmaz, mint a cseh. Ehhez jön még a rossz cséplés, a tökéletlen tisztítás és legtöbbször a rossz tárolás. A paraszt nem rendelkezik megfelelő tárolótérrel (A Pest-Budai Kereskedelmi Kamara évi jelentése 1860-1862, 40. old.).

A minőség mellett a termés mennyisége is csak közepes. Ritkán 20 vékát is kapnak holdanként különösebb erőfeszítés nélkül, de igen sok rossz termés áll ezzel szemben. Így pl. 1852-ben egy nagy földdarabon csak 2-4 véka volt elérhető az Alföldön. Az átlag ezért igen alacsony. Mégis kifizetődő lenne a repcetermelés, ha évente az átlagot elérnék. De az ingadozás igen káros mind a termelés, mind a kereskedelem szempontjából. Akadályozza a rendszeres értékesítés megteremtését és ezért a kedvező években csaknem annyi gondot okoz, mint áldást.

A repcetermesztésben tapasztalható évenkénti termésingadozásokról az alábbi megbízható becslések szólnak (Pesti Terménykereskedelem évi adatai, megjelent a Pester Lloydban):

Év	Véka	Év	Véka
1854	250.000	1860	1,400.000

1855	400.000	1861	700.000
1856	600.000	1862	200.000
1857	2.000.000	1863	150.000
1858	300.000	1864	1.300.000
1859	800.000	1865	300.000

Átlagosan tehát évente 700.000 véka a termés, mely a belföldi fogyasztást nem haladhatja meg jelentékenyen. Természetesen az export nagyobb, mint a saját szükségletet meghaladó fölösleg, mivel sok olajmagot küldtek a német tartományokba olajjütésre. Az olaj visszajön Magyarországra. Különösen a finomabb olajokat kell külföldről behoznia Magyarországnak. A repcetermés átlagos ingadozása a fenti számok szerint 64,3 %. Igen tekintélyes szám. A repcetermelés inkább mezőgazdasági játéknak tűnik, mint biztos termelési ágának.

1848 körül azt hitték, hogy a repcetermelés a magyar mezőgazdaságnak fő ágazatává lesz. Ez a reménység kevésbé vált be, az olajosnövény termelést a magas gabonaárak mindinkább háttérbe szorították. Mióta a gabona ára olyan mélyre süllyedt, folyamatosan rossz repcetermésektől szenvedett az ország, két év kivételével (1860 és 1864). Az alacsony repcehozamok akadályozták az olajosnövények nagyobb arányú terjedését. A közepes repcetermés ugyan nagyobb tiszta jövedelmet adhat, mint egy jó gabonatermés, de a magyar gazdának kevesebb bizalma volt a repce iránt, mint a búzához.

A repcetermelés fő körzetei Fejér megye, Bánát és az Alföld egy része, mégpedig az Alföld legfejlettebb vidékei. Ezt nem tartjuk véletlennek, hanem a repcetermelés természetéből adódónak, amely már magasabb és intenzívebb kultúrát követel meg. Természetesen a legelők általános feltörése óta a repcetermelés súlypontja valamennyire eltolódott. A frissen eke alá vont puszták még nem gyengített ereje szolgálta a repcetermelést. Mindig ott foglalta el a legnagyobb területet, ahol éppen a legtöbb pusztát törték fel. Ha nem repcét termeltek volna rajta, akkor még kisebb lenne a növény jelentősége. A Magyar Alföld repcetermesztésének jövőjét más alapra kell helyezni, mint a fiatal és még kimerítetlen szántóföld átmeneti nagy termékenysége. A klíma kedvezőtlen befolyásának hatását csak a jobb és mélyebb talajművelés tompíthatja némiképpen.

A szőlő

Elterjedéséhez több fűződik, mint a kedvező klíma. Az extenzív mezőgazdaság régiójába beleillik, termesztése mérsékelt gondosságot igényel és alacsonyabb kultúrfokot hív életre ill. tart fenn.

Ki nem hallott már versben és prózában a tüzes magyar borról? És ki ne osztaná azt a meggyőződést, hogy a tokaji a borok királya Európában? De hányan lehetnek Németországban, akik ezt a sokat megénekelt magyar bort látták, ill.

valóban meg is kóstolták? Bizonyosan csak kevesen. A kevesek között talán név szerint is föl lehetne sorolni azokat, akik a magyar bor rendszeres fogyasztói. A magyar bort külföldön hírből nagyon jól ismerik, de nagy híre ellenére sem tudott ott piacot szerezni. Az osztrák birodalmon kívülre exportált bor mennyisége Magyarországról, a Bánát és Horvát-Szlavónia kivételével a következő volt (vám-center):

Év	Dél-Német- országba	Szász- országba	Porosz- országba	Török- országba	Trieszten keresztül	Összesen
1860	1958	4916	314	1669	818	9.675
1861	1910	4624	687	1736	1871	10.828
1862	2774	2712	1251	952	815	8.842

Az 1862-es exportba a 211 centner Oroszországba és 127 centner Itáliába szállított mennyiség is bele van számítva ("Hivatalos forrásból" közölte Schnierer: A vámügyi reform, 39. old.). Ha ez alatt a hivatalos vámkimutatás értendő, ahogyan feltételezzük úgy a fenti táblázat csak a magyar vámhivatal által kezelt borokról ad felvilágosítást. Nem említve, pl. amelyeket Bécsbe vagy Triesztbe szállítottak, hogy onnan exportálják a határon túlra. Egész Ausztria kivitele (amelyben a magyar bor bizonyosan nagyobb szerepet játszott, mint ahogyan a fenti táblázatból látszik) 1860-ban 191.412 centner, 1861-ben 201.394 centner, 1862-ben 170.469 centner, 1863-ban 214.122 centner, 1864-ben 308.487 centner volt.

Ez minden, amit Magyarország a több mint 590.000 hold, vagyis mintegy 60 négyzetmérföld nagyságú szőlőterületről Ausztriában értékesíteni tudott. Ennek a lemaradásnak oka (a mesterséges akadályokon túl, melyekhez a magas külföldi vámok és a magas szállítási költséges sorolhatók) főként a gyenge talaj-művelésben és a szőlő, valamint a bor rossz kezelésében kereshető. A talaj fel-ásása és trágyázása csak ritkán történik meg. A szőlőnek minden fajtája (jó és rossz, fehér és piros) összevissza keveredik és együtt is lesz kiperéselve. A szőlőtermelők általában semmit sem tesznek a nemesítés érdekében.

A termék így általában alacsony kereskedelmi értékű. Ehhez járul még, hogy az egyes évjáratok különbözősége ugyanazon telepítményben gyakran olyan nagy, hogy a hely azonosságát nem lehet felismerni. Ez nagy hátrány a kereskedelem számára. Ugyanis mind a kereskedő, mind a fogyasztó megköveteli, hogy a bor lehetőség szerint azonos minőségű és erősségű legyen, ha ahhoz akarják szoktatni őket.

A magyar borok kitűnnek magas cukor- és alkoholtartalmukkal. Ezt az előnyüket nagymértékben gyengíti egy nitrogéntartalmú alkotórész uralkodó jelenléte, amely a bor tartósságára hátrányos (A Pest-Budai Kereskedelmi és Ipar-kamara évi értesítője 1860-1862. 31. old.). A tokaji aszú eredeti cukortartalma

25-32 %. A foszfortartalom nagyobb (0,04-0,065 %) a tokajiban, mint a malaga borban. Emiatt orvosságnak is ajánlott. Az idegen borokra is érvényesek a magas vámtételek, mégis találnak értékesítési lehetőséget, míg a magyarok azt nem tudják elérni. Éppen a két legkitűnőbb borvidék, a Hegyalja (Tokaj) és a ménesi vidék (Erdély határán Arad megyében) az export szempontjából kedvezőtlen fekvésű. A szállítási költségek akadályozzák az export-lehetőségeket. Másrészt a természetes erényeit veszni hagyják, nem figyelnek a finomságokra, a külsőségekre. Pedig a kedveltség gyakran apróságokon múlik. Panaszkodnak a magyar borokra, hogy hiányzik a kellemes külső és a megfelelő címkézés. A palackok is rosszul vannak lezárva, mely a bor minőségét rontja.

A legjobb magyar borok sem érik el így azt az árat, ami természetes minőségük után elvárható lenne. Mivel a nemesebb szőlőfajták kis termést adnak, kifizetődőnek találták a jobb szőlőket kevésbé nemes, de gazdagabban termővel pótolni. Így történt ez a Hegyalján, a soproni és a ruszti hegyekben, ahol a legnemesebb magyar szőlő (Zapfert a Hegyalján és másutt, Magyarországon furmintnak nevezik) viaszozott.

Már létezik némi borkereskedelem Magyarországon, ami korábban teljesen hiányzott. Nem a termelést kell először emelni, hanem a kereskedelmet fejleszteni. Olyan sokat és oly régóta panaszkodnak már a bor rossz kezelésére és hiába. Javulásra majd akkor számíthatunk, ha a törődést és a minőséget a rendszeres kereskedelem kifizetődővé fogja tenni. Erről ír Széchenyi Hitel és Világ c. munkáiban. Mindkettő megjelent német fordításban. Ezek a munkák kétségkívül a legjobb szemléletet nyújtják olyan ország számára, mely az akkori Magyarországgal azonos fokon áll. Széchenyi megjegyzéseit olvasva Magyarország bortermeléséről (Pazizi fordítása a "Licht", 116-131 old.) olyan áttekintést kapunk az egész nemzetgazdaságról, melyet könyvünk egésze sem képes nyújtani.

Magyarország még nem kultúrország, bár a legjobb úton halad, hogy azzá legyen. A képzett főket lehet teóriákra tanítani könyvekből, hogy azt a gyakorlatban hasznosítsák. A kevésbé képzeteket azonban nem elmélettel, hanem a gyakorlattal kell tanítani. Magyarország számára más módszert kell használni, hogy a szőlőtermelők jobban kezeljék a szőlőt és a bort, mint pl. a Rajna vidékén. A magyarnak leginkább csengő pénzzel kell bizonyítani, hogyan érdemes jobban dolgozni. A képzett rajnai birtokos absztrakt bizonyítékokkal is rávehető erre.

Nem mintha a magyar jobban értene a csengő pénz nyelvén. Inkább megfordítva. A konkrét dolog azonban hozzáférhetőbb számára, mint az absztrakt dedukciók, melyek a nyereséget csak a jövőre ígérik. Nem azonnal és megfoghatóan. Ezért hangsúlyozzuk annyira a kereskedelem jelentőségét Magyarország számára. A szőlő jobb gondozását jutalmazó kereskedelem élenkítőbben hat a termelésre itt, mint másutt. Nyugaton inkább a termelőtől indul ki a kezdeményezés, mely a kereskedelmet élenkíti. Magyarországon és a kevésbé fejlett te-

ületeken először a kereskedelemnek kell megadni az impulzust, mert az intelligenciában és gazdagságban fölötte áll a termelőknek.

A magyar borkereskedő sajnos nem képes megragadni a kezdeményezést, mert tőkeszegény és nem tud olyan hosszú hiteleket nyújtani, mint a gazdag nyugat-európai. Ez elriasztja a mindenkori vevőt. Nem tudja eladni áruját a felvásárlási ár alatt, hogy az idegen fogyasztót magához szoktassa és így piacot szerezzen.

Az ország szőlőhegyei koszorút képeznek a két Alföld körül. Az Alföldön hiányoznak a lejtők és csak közepes minőségű bor terem saját fogyasztásra. Ilyen Félégyháza, Szolnok és Orosháza körzete. A legjobb borfajták hazája ott van, ahol a hegyek a síkságokkal találkoznak és egyesül a síkság melege, valamint a hegy napos lejtője.

A tokaji bor, a borok királya, a 14 négyzetmérföld kiterjedésű Hegyalján terem Zemplén és Abaúj vármegyékben. A hegyaljai borvidék mintegy 5 négyzetmérföld szőlőterületet foglal magában, azaz 20.000 holdat. Tokaj a fő termőhelye, innen a bor elnevezése. Itt van a furmint tulajdonképpeni hazája, bár Magyarország más vidékein is megtalálható. A "Capfner" Sopronban és Ruszton ugyanaz. A Balatonnál szintén gyakori a furmint. Németországban és Lyonban

különböző neveken kerül forgalomba (Lásd: Galgóczy: Magyarország borászata. Stat. Közlemények II. 222 old.). Termelése átlagosan 12.000 akó tokaji aszú, 6.000 akó mászás, 250.000 akó asztali bor. A tokaji a fehérborokhoz tartozik. A bortermelők egy német község kivételével magyarok. A pincék jók. A Hernád völgye, mely a Hegyalját nyugatról határolja, ugyancsak ismert jó borairól.

A vörösborok közül a ménesi (Arad megyében) a legkiválóbb. Sötétvörös színével, tűzével, kedvességével, egészen sajátos bukéjával és székfűhöz hasonló illatával tűnik ki. A termelt mennyiség 8000-9000 akó. Az aradi ürmöst ugyancsak itt állítják elő, évente átlagosan 4000-5000 akót ad. A jobb minőségű asztali borok 120.000-130.000 akót jelentenek. Ezen a vidéken fehérbort is termelnek, mely a kereskedelemben magyarádi néven ismert.

Sok hasonlóságot mutat a tokajival a ruszti bor (a Fertő tó mellett), mely 7.000 akó aszút is adhat 35.000-40.000 akó jó minőségű asztali bor mellett. A somlói bor Veszprém megyében a legjobb asztali bornak számít. Jobb fajtákból 25.000 akó körül termelnek. Ezenkívül a híresebb borok közé tartozik még a badacsonyi a Balatonnál, a neszmélyi Komáromnál, az érmelléki Bihar megyében, az egri és a visontai, a szekszárdi Tolnában, a villányi Baranyában, valamint a budai és a kőbányai bor. Ung. Bereg, Nógrád, Hont, Pozsony, Sümeg, Székesfehérvár, Vasvár, a Bánát (Versec), a Szerémség (Karlovic) szintén sok és többnyire kiváló borokat adnak.

Röviden megemlítünk még néhány más kereskedelmi növényt is, melyeket részben sikerrel, részben anélkül kíséreltek meg termelni a Magyar Alföldön. A

fonóipari növények közül a len nem található meg az Alföldön. Nem kedvez számára a szárazság. A len termesztése a Kárpát-medencében általában korlátozott. Az Alföldön annál inkább terem a kender. Apatin vidéke a Bácskában legjobb bevételét ebből nyeri. A magyar kender a legerősebb hírében áll, amiért is kötélféleségekre használják fel. Finomságban ezzel szemben mögötte marad az itáliaiak, melyet Magyarországra is importálnak, mint fonóipari alapanyagot. A magyar kender különösen 1860-ban szerzett magának hírnevet külföldön, amikor Németországban és Angliában, sőt Itáliában is értékesítésre talált. Természetesen a hírnév nem a jó feldolgozásnak, hanem eredeti kiválóságának és elnyűhetetlenségének szólt.

A gerebenezés kiváló, míg az áztatás tökéletlen. Utóbbi okát részben az Alföld rossz vizeiben kereshetjük, melyek gyakran (pl. 1862-ben) mennyiségileg sem elegendők. Az 1863-as év gyenge termése nagy károkat okozott a magyar kendertermesztésnek. A következő tavaszon vetőmagja sem akadt a gazdának. Kenderföldjeit búzával kezdte bevetni ahelyett, hogy idegenből szerzett volna be magot. Az 1864-es év termése ezért még kisebb lett, így Magyarország néhány évig erős importra kényszerült Oroszországból és Itáliából.

Különösen a bolognai kender importja volt nagy, melyet a gyapotfonal krízise is segített. A magas gyapotárak miatt a kenderáru erősen divatba jött. Az 1865-ös jó termés után az import helyére az export lépett. Az itáliai finomabb fonóipari kender azonban nem szorult ki a magyar piacról. A dohány mellett leginkább a kender alkalmas arra, hogy a Magyar Alföldön általánosan termesszék és ezáltal a gabona túltermelést valamelyest mérsékeljék, ill. változatossá tegyék. Természetesen a kender iránti igény összességében nem jelentős.

Anglia évi kenderimportja 800.000 centner. Magyarország mintegy 100.000 centnert termel, amelyből kb. az egyharmadát exportálja. Az egész világ hozzájárul Anglia szükségletének kielégítéséhez: Amerika, Kelet-India, Manilla, Oroszország, Itália, Hollandia, Spanyolország. Ezek mellett Magyarországnak csak egy kis kvóta marad. Mégis öröndetesnek tekintjük a kendertermesztés növekedését, mely különösen a Bácskában otthonos. Itt gyárak is vannak a nyersanyag feldolgozására.

Bácska kendertermesztését sajnos nem volt módunkban közelebbről megismerni. A bellyei főhercegi uradalom is két év óta nagy előszeretettel foglalkozik kendertermesztéssel. Arra törekednek, hogy ez legyen a fő termelési ág és 1867-ben kendergyárat létesítenek a birtokon. Mielőtt a nagyobb mértékű termesztést elhatározták, megvizsgálták az értékesítési lehetőségeket és külföldi üzletfeleket szereztek. Ez lehetséges a nagy uradalmakban, de nem lehet ugyanilyen módon új piacot keresni egy termék számára a kisebb termelőnek. Ebben látjuk a nagybirtok áldásos jelentőségét, melyre már korábbi fejezetekben is utaltunk. A kendertermesztésben kitűnt uradalmak között említik különösen Futakot Dél-Bácskában.

A selyemhernyó-tenyésztés magyar földön kevésbé terjedt el, bár a klíma és a

talaj kedvező. Több mint egy évszázada sikertelenül fáradoznak bevezetésén. A példamutatás és a számos szakirodalom sem növelte a termelési kedvet. Az említett ágazat kétségkívül jó hatást gyakorolhatna a mezőgazdaságra. Már az is nagy áldás lenne, ha a kiterjedt selyemhernyó-tenyésztés nyomán a fátlan Alföld több árnyékot kapna. Ezáltal a talaj jobban megőrizné nedvességét és általában mérsékelné a klímát. Ahol nem folyik selyemhernyó-tenyésztés, mint pl. Magyaróváron, ott is tanácsos lehet az eperfa ültetése azért, hogy árnyékot nyújtson. Másutt a fa lombja a hernyók táplálékául szolgál. A fa árnyékában a haszonnövények termése nedves évben alacsonyabb, aszályos évben azonban magasabb lehet. A különbségek így kiegyenlítik egymást.

A selyemtenyésztés elfoglaltságot nyújthat a munka nélküli időszakokban. A hernyók etetése éppen a tavaszi vetés és az aratás közötti időre esik, amikor a munkaerőt nem lehet megfelelően foglalkoztatni a gabonatermesztésben. Az ágazatnak vannak bizonyos előzményei, hiszen már III. Károly óta üzték az ország déli részein. II. József az országot tíz selyemtenyésztő körzetre osztotta és beváltási állomásokat állított fel a gubók átvételére. II. József gondoskodása ellenére az iparág nem tudott fellendülni, sőt mindinkább visszafejlődött, miután 1822-ben a szabad eladás két bécsi nagykereskedő felvásárlási monopóliumává vált. A tulajdonképpeni Magyarországon (a Bánáton kívül) 2,568.000 eperfa volt az 1850-1851-es években, melyek egy része a selyemtenyésztés céljait szolgálta.

A selyemhernyó-tenyésztés gyakorlati bevezetésén sokat fáradozott Széchenyi István gróf is cenki uradalmában. Az idő alkalmas lett volna az iparág fellendítésére, mivel az első selyemtenyésztő ország, Itália, a selyemhernyók betegségeivel küszködött. A legtöbb kísérlettel azonban fokozatosan felhagytak. Azt mondják, hogy a nép nem viseltetik előszeretettel ezen iparág iránt. Inkább választja a szabad mezőt, ahol földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozhat. Új iparágat nehezen alapítanak olyan országban, amely egyetlen tevékenységhez szokott.

Ahol sokféle foglalatosságot űznek, ott könnyebb pl. a húshoz a huszonegyediket hozzátenni, ha az kifizetődőnek látszik. Ahol azonban pusztán csak az állatokból és a búzából élnek, ott egy új iparág bevezetése kockázatosabbnak látszik. A magyarnak van egy mondása, mely minden ország parasztevangéliumában előfordul ugyan, de ilyen patriarchális tekintélyt egy nyelv sem fejez ki: "a fiú ne legyen okosabb az apjánál". Ez a tanítás nem annyira a magyarok nemzeti sajátosságával magyarázható, mint inkább a gazdasági körülményekkel. Ahogyan a vad élet emberkerülővé tesz, úgy a különböző iparágak nem ismerése is elriaszt egy új iparágtól. Úgy hírlik azonban, hogy az utóbbi években a selyemtermelés némileg fellendült.

A cukorrépa kereskedelmi szempontból alkalmas arra, hogy a Magyar Alföldön kiterjedten termesszék, hiszen a cukor tűri el legjobban a távoli szállítást. Másrésről a föld mélyebb megmunkálását igényli, így a gabona nagyobb ter-

mést hozhat utána. A talaj és a klíma általában megfelelő. A cukortartalom azonban csak 6½-7 %, mert a magyar cukorrépában túlságosan magas a hamu-alkotórészek aránya. Különösen a frissen feltört talaj gazdag sókban és ott a répa minősége rosszabb. Ebből adódóan a régóta művelésbe vont, alacsonyabb tápanyagtökével rendelkező talajokon gyakori a répa. Nem véletlenül a legtöbb cukorgyár a Kisalföldön található. A gyárak megléte nélkül nem fejlődhet a répatermesztés. A következő fejezetben a cukoripar helyzetét elemezzük. Az is kiviláglik belőle, hogy a cukoripar miért talált eddig oly mostoha talajra Magyarországon.

Tizennegyedik fejezet

A mezőgazdasági ipar

Friedrich List nemzetgazdaságuk fejlődése alapján három fokozatba sorolja az országokat. A legalacsonyabb fokozatot jelentő agrárország pusztán a mezőgazdaság nyersanyagait szállítja a világpiacra. E fölött áll az agrár-ipari állam, melyet a jó mezőgazdaság mellett fejlett ipar jellemez. A legfelső fokozat, ahol a két ágazathoz fejlett kereskedelem is csatlakozik, mely nemcsak a belső forgalmat bonyolítja le, hanem az idegen országok között is közvetítője az igényeknek és készleteknek.

Nem nehéz eldönteni, hogy a fejlődés melyik fokán áll Magyarország, hiszen itt a legszükségesebb iparágak is hiányoznak. Bár szívesen nevezik gazdagnak és arról álmodik, hogy termésfölöslegeivel elárassza a világot, a leg egyszerűbb ipari termékeket is külföldről hozza be. Akkor is, ha a nyersanyagot maga termeli meg. Míg pl. az élőállat exportja jelentős jövedelmi forrása (legalábbis a múltban az volt), ill. a sertésenyésztésben az összes nyugat-európai országot felülmúlta, saját fogyasztására külföldi kolbászt hoz be! A nagymértékű gyapjú-termelés ellenére textilanyagait csaknem kizárólag a cseh és morva gyárakból szerzi be. A lenolajat Angliából, az egyéb finomított olajtermékeket Bécsből és Prágából hozzák. A keményítőgyárak legjobb helye a Nagy Alföldön lenne, de tudomásunk szerint Pesten kívül még nincsenek. A hatalmas szódakészletek fel-dolgozására sincs még nagyobb gyár.

A nyersanyagokat nemesítő, exportképessé és kisebb térfogatúvá alakító mezőgazdasági feldolgozó ipar hiányzik vagy igen gyenge fejlettségű. A söripar elenyésző. A szeszfőzdék rossz körülmények között dolgoznak. Cukorgyárak csak kis számban találhatók. A malomipar talán az összes között az egyetlen, melynek jelentősége az ország határain túl is terjed, bár csak most kezd a fejlődés útjára lépni.

Kevés a város, talán minden 100 négyzetmérföldre jut egy. Legalábbis a Nagy Alföldön így van. De micsoda városok ezek! A nemzetgazdász nem tudja, hányadán áll vele! Ugyanis nem talál a kiterjedt településen mást, mint a parasztházak nagyobb konglomerátumát. Ha pedig a város kicsi, akkor végképp nem képes felfedezni a városi tulajdonságokat. Régebben a különbség város és falu között abból állt, hogy a városi polgár a város határán belül szabad tulajdonnal rendelkezett, nem volt alávetve semmiféle földesúrnak és bíraskodásának. Most azonban semmilyen különbség nincs már a város és a vidék között, mióta a paraszt is felszabadult földje és személye vonatkozásában. A városi ember ugyanolyan, mint a falusi és megfordítva. Ipar itt is, ott is csak nyomokban fordul elő.

Miből ered az iparnak ez a hiánya? Azt gondolhatnánk, hogy a nagyobb települések kialakítására alkalmas ország a nem mezőgazdasági iparokat is előmozdítja. Azt hihetnénk, hogy az utak járhatatlansága miatt termékeit helyben feldolgozza és e célból mihamarább megfelelő ipart alakít ki. Ezzel szemben a nagy tömegű nyersterményeit szállítja. Az ipar kialakulását több szerencsétlen körülmény akadályozta.

Az ország tökeszegénysége és gyér lakossága az első, melynek következménye a magas kamatláb. Második a magas munkabér. Ebben azonban minden ország szenvedett időnként és a nyugat-európai országok is mind átérték. Nem csak a tökeszegénység és a munkaerőhiány akadályozták az ipar kialakulását. Éppen a magas kamatláb vonzott volna be tőkét külföldről. A magas munkabér pedig olyan népességet teremtett volna, mely a legmagasabb igényeket is kielégítené.

Az ipar kialakulásának legnagyobb akadálya az ország természetes viszonyaiban rejlik. A két Alföld egész területe több mint kétezer négyzetmérföldes kiterjedésével alig hozzáférhető az ipar számára. Itt minden hiányzik, amit adnia kellene a természetnek az ipar fejlődéséhez. Az egész síkságon nincs vízésés. A vízierőt nem lehet hasznosítani. Gyakran a legszükségesebb vízmennyiség is hiányzik a tisztításhoz és a feldolgozáshoz (pl. a serfőzéshez és szeszfőzéshez). A gőzerő a síkságon túlságosan drága, mert hiányzik a fűtőanyag. A fában való szegénységet az Alföld szélén lévő szénbányák csak nagyon kevésbé enyhítik, mert a szén csak a vasút és a folyók mentén elérhető. Ezért magas az áruk. Akadályba ütközik az építkezés is. A talajnak nincs biztos tartása. A sáron és téglán kívül nem található építőanyag, az anyagot a síkság széléről kellene odaszállítani.

Megemlíjtük, hogy a legkiválóbb bányák Pécs mellett vannak, melyek nagyrészt a Duna Gőzhajózási Társasághoz tartoznak (3 millió centner termeléssel), valamint Steierdorff és Resica bányái a Bánátban (az Államvasutak tulajdona, 1 1/2 millió centper termeléssel). Nógrád és Nyitra megye kiterjedt bányái a közlekedési összeköttetés hiánya miatt még kihasználatlanok. Az esztergomi bá-

nyák kb. 1 mill. centnert szolgáltatnak évente. Magyarország összes termelése kb. 9 millió centner (Spitzer: Gesamtübersicht über die Production etc. der Mineralkohle. Wien, 1865).

A gyáriparhoz hasonlóan kezdetleges a kézműipar is. 1860 óta a sok paszományt igénylő magyaros divat ismét általánossá vált és bármilyen hihetetlen, a külföld, a Vámegelet szerezte meg a magyar piacot. Annak ellenére, hogy centnerenként 45 forint vám terhelte és a papírpénz értékcsökkenését is le kellett győzni. Sőt annak ellenére, hogy ez a cikk korábban a Vámegelet területén ismeretlen volt, míg Magyarországon a régi időktől otthonos. Mindez Bécsre is igaz, ahol a Vámegelet áru szintén elterjedtek (Lásd: Pest-Budai Kereskedelmi- és Iparkamara értesítője 1860-1862. 110. old.).

Ennek a jelenségnek az okát nem csupán Magyarország nemzetgazdasági és technikai elmaradottságában kell keresni. De miben is áll ennek az elmaradottságnak az oka?

A magyar nemzetiségénél fogva ellensége az iparnak. Ez az idegenkedés minden finn népre többé-kevésbé jellemző. Belső Oroszország Volga menti finn népei (a cseremiszek, csuvasok) abban különböznek a jobbágysorban lévő oroszoktól, hogy hiányzik az iparuk. Annak ellenére, hogy mindig szabad emberek voltak, nem pedig jobbágyok (Haxthauseni Tanulmányok Oroszországról, I. 181. old.).

A munka ellenségének éppen nem lehet nevezni a magyart. De ha mérlegel egy dolgot, abban az anyagi érdek másodlagos számára. Hajlamos a pillanatnyi emberfeletti teljesítményre. A józan energia-felhasználás és a kitartás azonban hiányzik belőle. Az, hogy mindennap egy kavicsot tegyen oda és az évek során át hegyet hozzon létre. Ahol a fantázia az alkotó erő, ott hiányzik a kitartás.

Nem vetik meg az anyagi javakat annyira, mint ahogyan bizonyos öntudattal állítják. A krajcárokat valóban jobban lenézik, mint más népek. Még inkább annak megszerzési módját. De 100.000 forintért éppen úgy vagy még jobban lelkesednek mint a többiek. A magyar nemes nemzetnek nevezi magát. Híres a büszkeségéről. A munkát gyakran lealacsonyítónak tekinti. Úgy véli, feladja méltóságát és nemességét, ha ugyanolyan módon keresi meg a kenyerét, mint a többi nép (akik nem állítják magukról, hogy nemes népek).

Ha egy nép kevés hajlamot mutat az ipar iránt, úgy az magában véve hiba. Kellemetlen benyomást tesz, ha ezt a nemzetgazdasági alkalmatlanságot erényként akarják beállítani, sőt ebben a felemelkedés indítékát keresik. A belátók ki-sebbségben vannak. A nagy többség a munkát még szégyelli. A magyar bizonyosan megérdemli a nemes nemzet nevet, de csak nagy korlátozással. Inkább a nemtelen tulajdonságok hiányával, mint a valóban nemes tulajdonságok jelenlétével tűnik ki.

A magyar lovagiasabb, becsületesebb talán, mint más nép. De a becsület és becsületesség szeretete még nem erény, hanem mindenki kötelessége. A világtörténelem nem e szerint fogja megítélni egy nemzet értékét. Még kevésbé fog

nemesi levelek és a tiszta nemesség megőrzése miatt más nemzetektől való elzárkózásra törekedni. A világtörténelem a teljesítményeket értékeli, amelyekkel egy nép az emberiséget előbbre viszi. Amíg az ország egy nagy tétlen nemesi réteget táplál, addig az emberiség történelme kevés jót fog feljegyezni róla.

Még kevésbé értették meg a munka kulturális jelentőségét. Különbösen nem tartanák nemes szenvedélynek a tétlenséget. A munka materiális eredményét anélkül is megvethetnék, hogy magától a tevékenységtől tartózkodnának. A munka ugyanis megneemesíti az embert. Ha valaki nem érdekelt abban, hogy gazdagságot gyűjtsön, úgy ma hegyeket kellene felhalmoznia, hogy holnap ismét elhordja azokat. Mert dolgozni kell, ha egy nép kultúrnép akar lenni vagy maradni.

Az iparral szembeni közömbösség oka lehet a nemes büszkeség, az anyagiak lebecsülése, a kitartás hiánya vagy az alkotás iránti kedvetlenség is. A nemzetgazdaság nem lépi túl az állattenyésztést és a gabonatermesztést. Ami ezen felül van, az más nemzetek tevékenységi területe. Az ipart a német és a szlovák képviseli, míg a kereskedelmet a zsidó és a német. Az első pesti magyar ipari kiállításon 1842-ben a kitüntetések a következőképpen alakultak:

Kitüntetés	Gyárak	Német	Szláv	Magyar	Összesen
Áranyérem	3	2	-		5
Ezüstérem	5	10	-		15
Bronzérem	4	21	3	1	29
Dícsérő oklevél	1	17	6	7	31
Összesen	13	50	9	8	80

A gyárakat legnagyobb részben németek vezették. A nyolc magyar kitüntetés megoszlása: egy aranyműves, egy hímező, egy gyufagyártó, két kalapkészítő, egy fűzőkészítő, egy pokróckészítő és egy szabó (Cslapovics: Ungarns Industrie und Kultur, 1843. 35. old.)

Tehát nem csupán a helyi természeti körülmények kedvezőtlen állapota akadályozta mostanáig a kézi- és gyáripar fejlődését. Azok a vidékek is szegények iparban, melyek talajviszonyai jobbak, tüzelőanyaggal, vízesésekkel stb. rendelkeznek. Természetesen a Kárpátok valamivel iparosodottabbak. Ez részben szükségéből adódik, mert a mezőgazdasági tevékenység korlátozott. Másrészt itt a szlovák népesség az uralkodó. A magyarok itt is gátló hatást fejthetnek ki az iparra, bár kevesen vannak. Ők alkotják ugyanis a birtokos osztályt, mely hivatva volna ipart teremteni.

Ausztria különösen II. József óta kifejezetten korlátozó rendszert részesített előnyben, mely az utolsó előtti évtizedben védővámrendszerre alakult. Ha Magyarország volt is akkor saját vámtörvénye, úgy az alapjaiban Ausztria többi részétől nem különbözött. Hatásában azonban igen. Ausztriában, valamint Cseh- és Morvaországban kifejlődött már a rendes ipar. A magyar országokban minden maradt a régiben. Feltehető, hogy a felvirágzó nem-magyar ipar a hazait

elnyomta. Ausztria többi országának iparától ugyanis Magyarországot nem védte vám, a legtöbb terméket szabadon vihették be.

A mai védővámrendszer minden örökös tartományra vonatkozhat, csak éppen Magyarországra nem. Nem volt ipar, amit védeni kellett volna. Ha Ausztria vámkorlátokkal veszi körül magát, azáltal a cseh és más gyártók jutnak előnyhöz. Magyarországnak nincsenek ipari gyártói, csak fogyasztói. Így minden védővám a fogyasztókat terheli. Az ország szenved a vámok emelése miatt anélkül, hogy abból előnye lenne. És fordítva. Minden vámcsökkenésből közvetlen haszna van anélkül, hogy az ipari termelése (mely nem is létezik) kárt szenvedne.

A régi vámhatár megvédhetné a belföldi létesítendő ipart a többi osztrák országgal szemben, a birodalom hatalmas konkurenciájától. Ma azonban minden a császárság ipari körzeteinek kedvez. Ott gyarapodik az ipar, de nem keletkezik a védővám következtében azokon a vidékeken, ahol mostanáig is hiányzott.

Az osztrák védővámrendszer következtében Magyarországnak nem alakul ki ipara, hacsak más okból nem lesz képes azt kifejleszteni.

Pedig az ipar teheti egyedül olyan országgá és állammá, mely a kultúrország és kultúrállam elnevezésre igényt tarthat. Ebben senki sem kételkedik. Ez fogja a népet a munka iskolájában törekvővé és tevékenyvé nevelni. A magyar mezőgazdaság ezeket az erőnyeket nem bontakoztatja ki. Az emberek az időjárás és a piac konjunktúrájából élnek. A paraszt azt hiszi, hogy ez az Isten áldása és kényelmesebbnek véli azért könyörögni, mintsem Isten valódi áldását megszolgálni. Talán a legnagyobb átok, mely Magyarországon ül, hogy itt fáradtság és izzadság nélkül hozzá lehet jutni a kenyérhez. Nem kell megdolgozni igazán érte, elég "megkeresni".

Kultúrnéppé e nemzet is csak munka által lehet. A munka csábítóbbá teszi az élvezetet, a vonzás felkelti a szükségleteket. A magasabb szükséglet pedig a leginkább megkülönböztető jellemző a műveletlen és a kultúrember között. Az ipar sűrűbb népességet tesz lehetővé. A termékek mennyisége is jobban nőhet a virágzó ipar segítségével, mint a népesség száma. A nemzeti jövedelemből az egyénekre jutó rész abszolúte nagyobb lesz, mint most, amikor kisszámú népesség között oszlik el.

Az ipar megnöveli a forgalmat és nagyobb műveltséget hoz majd az országba. Ma még nem lehet beszélni belső forgalomról az ország lakosai között. Mindegyik ugyanazt a terméket állítja elő, mindenki ugyanattól a fölöslegtől vagy hiánytól szenved. A forgalom ott lehetséges, ahol egyesek szükséglete mások fölöslegeivel találkozik. Ahol az ipar legkülönbözőbb termékeit is előállítják, ott lehetséges a csere. Az egyes iparágak egymással összeköttetésbe kerülnek, egymáshoz súrlódnak. A súrlódás meleget fejleszt. A meleg adja a nemzetgazdaságnak a magasabb rendű életet. Az intenzív élet műveltséghez vezet.

Feltűnő egy híres magyar nemzetgazdász állítása, mely szerint a legolvasottabb gazdasági írók M. Wirth és Carey. Tehát az ipar és a védővám írói ott, ahol a védővám legkevésbé segítheti a hazai ipar megalapítását.

A fejlettebb hazai ipar feltétlenül szükséges a magyar mezőgazdaság felvirágoztatásához. A mezőgazdasági termékek fogyasztói most távoli országokban vannak. A szállítási költségek nagyok. A belföldi piac csekély. Ez másképpen lenne fejlett ipari háttérrel. Akkor a gabona főképpen a termelés helyéhez közeli fogyasztóhoz kerülne és elesne a drága szállítás, mely a termék értékének legnagyobb részét elviszi. Most a termék dupla utat tesz meg. Nyersanyagként külföldre kerül, majd ipari áruként ismét megjelenik.

Nem csupán a gyapjú jön vissza szövet alakjában vagy a repce rafinált olajként Magyarországra. A gabona is visszakerül a különböző árukban, méghozzá munkabér formájában. A brünni takács, aki a szövetet készítette Magyarország számára, nagyrészt magyar gabonában kapott fizetséget.

A belföldi ipar ezt megtakarította volna. A külpiacon hiányára panaszkodnak. A külföldi piacokon mindig több termelő versenyez, akik a nagy szállítási távolságok miatt könnyen kiüthetik a magyart a nyeregből. A belföldi fogyasztó azonban biztos átvevője a hazai terméknek. Most csupán néhány mezőgazdasági terméket lehet exportra előállítani, mert erre van külső piac. Más termékek nem versenyképesek, vagy még nem szerveződött meg az exportkereskedelem. Ha azonban a hazai ipar e termékeket feldolgozná, akkor annak biztos piaca lenne. Különösen a mezőgazdasági ipar lenne nagy jelentősége, mely az élelmiszereket feldolgozza és exportképpé teszi. Elsősorban a szeszfőzdék, sörfőzdék, malmok, cukorgyárak stb. serkentik nagyobb produkcióra a mezőgazdaságot és védik legbiztosabban a túltermeléstől.

Ezek az iparok egyúttal megőrzik a talajerőt. A szesz- és sörfőzdék csak az élelmiszerek levegőből eredő részeit használják fel az előállítandó termékekben. A trágyaanyagok, különösen az ásványiak, közvetlenül vagy az állatok takarmányozása során visszakerülnek a talajba. Ugyanígy menti meg a malomipar a korpát, mivel csak a lisztet exportálja.

Természetesen nem egyedül a mezőgazdasági feldolgozó iparok képesek fenntartani a talaj termékenységét. Minden ipar általában gazdagítja környezetében a talajt trágyaanyagokkal, mivel fogyasztókat vonz maga köré. A talajerő fenntartása szempontjából mindegy miféle ipar, ha a mezőgazdasági termékek számos fogyasztóját hozza magával. Nem szükséges másrésről külföldi fogyasztót keresni, ahonnan a trágyaanyagokat sohasem küldik vissza a termelő országba.

Ahogy most állnak a dolgok Magyarországon (mint minden gabonaexportáló országban), a mezőgazdasági üzemet valóban vad rablógazdálkodásnak kell nevezni. Az ország gabonájával kiküldi talajerejét is anélkül, hogy azt pótolná. A talaj elszegényedése nem kerülhető el a matematika szabályai szerint. Ez még nem szükségszerűen baj egészen addig, míg a termékekért nagyobb árat

kapnak, mint amennyibe az exportáló országnak a talajerő pótlása kerül. De összehasonlíthatatlanul jobb lenne, ha a termelő elérné ugyanazt az árat és emellett a talajerőt mégsem veszítené el. Vagyis, ha a közelben találna olyan ipart, mely termékeit felvenné.

Magyarország jelenlegi helyzetében az ország gazdaságát csak a talajerő rovására tudja gyarapítani. Egy erős belföldi ipar esetén fordítva lenne. Az ipar fejlődésével közvetlenül a talajerő is javulna, és ezáltal a mezőgazdaság is erősödne, illetve mindig meg tudna maradni öserejében. Így azonban oda fog jutni, hogy előbb vagy utóbb a talaj fukarrá válik a gazda számára. Mint mindenhol másutt, ahol a paraszt csak azt tanulta meg, hogy kölcsönözzön anélkül, hogy azt visszafizetné. A talaj termékenysége nem ösztönözte a népet, hogy az iparral foglalkozzon. Talán a talajerő csökkenése következtében bekövetkező terméketlenség később nagyobb mértékben tudja majd a lakosságot erre kényszeríteni.

A magyar ipar igen rosszul oszlik el az országban. Csak ott virágzik, ahol a mezőgazdaság kevésbé fejlett, így nem segítheti igazán fejlődését, mint pl. mélyen a Kárpátokban. Mind a kisipar, mind a nagyipar kevés helyre korlátozódik. Minden Pest körül centralizálódik és az alsóbb részekben egyáltalán nincsenek gyárak. A centrifugális erő, mely másutt az ipart szétszórja az ország területére, igen gyenge Magyarországon. Annál nagyobb a centripetális erő. Másutt az olcsó telekár szívesen vonzza vidékre az ipart. Magyarországon ez alig lehet ok, mivel a telekjáradék a főváros közelében sem magasabb, mint vidéken.

Az alacsonyabb munkabérek nem jellemzőek vidéken. Sőt egyes esetekben magasabbak, mint a fővárosban. Olcsóbb nyersanyag (tűzelő, építőanyag) is inkább a fővárosban található. Az ipar fogyasztói sem szóródnak szét az országban. A fogyasztók közelsége az értékesítés szempontjából igen fontos. A fogyasztás vidéken igen gyenge, a gyér népesség ipari termékek iránti igénye kicsi. Ez elég ok arra, hogy a gyárak az ipari központba, a fővárosba vonuljanak vissza. Hiszen a gyárak sok dologban függenek egymástól és kölcsönös segítségre szorulnak. Ez jobban vonzza a különböző üzemeket egymáshoz, mint ahogyan a hasonló konkurálók egymást taszítják és a decentralizáció irányába hatnak.

Az ipar olyan jelentéktelen, hogy pl. 1840-ban minden 78 lakosra egy iparos jutott. A Bánátban 1851-ben egy négyzetmérföldre 42, vagyis 62 személyre egy jutott (Ausztria, 1852). Az ország ipari vidékein kívül eső területeken szinte egyáltalában nincs ipar szabón és cipészen, ill. a mezőgazdaság számára nélkülözhetetlen kézművesiparon kívül. Ezek a kézművesek ismét csak többnyire németek vagy szlávok. Az amúgy olyan puritán magyar nyelvnek van egy német szava a kézművesség megjelölésére. A kézművest egyszerűen mesternek nevezik. A művészetet mesterségnek nevezi, és ami nem természeti, azt mesterségesnek hívja.

Magyarország számára azok az iparágak a legelőnyösebbek, melyek a legtöbb nyersanyagot fogyasztják és ezáltal a nyerstermék értékét növelik. A mezőgazdasági extraktív feldolgozó iparok hiányozhatnak itt a legkevésbé. De egyetlen ide tartozó iparágról (a malomipart kivéve) sem lehet elmondani, hogy örvendetes mértékben kiépült volna. A serfőzés és szeszfőzés még igen kezdetleges. A serfőzés számára itt olyan kedvezőtlen a talaj, hogy csekély kiterjedését nem lehet csodálni. Mint bortermelő ország kis igényt támaszt a sör, mint luxus fogyasztási cikk iránt. A Nagy Alföldön hiányzik a fűtőanyag és a megfelelő talaj a rendes pincék számára. Gyakran még a megfelelő víz is. Így történt, hogy 1863-ban Magyarországon (társországaival együtt) 461 serfőzdében csupán 864.685 akó sört főztek. Ebből a tulajdonképpen Magyarországra 309 serfőzde esik 655.655 akó termeléssel (Jellinek: Die niedrigen Getreidepreise, 1865).

A Bécs melletti Klein-Schwechat nagy serfőzdeje mintegy a felét termelte az egész magyarországi mennyiségnek. Lónyay (Közügyekről, 289. old.) 1859-ben a tulajdonképpen Magyarországon még 374 serfőzdet említ 888.732 akó termeléssel. Tehát kb. 65-tel csökkent a serfőzdek száma és mintegy 230.000 akóval a teljesítménye.

A szeszfőzés lehetett az első ipar a Magyar Alföldön. Nem csupán azért, mert az égetett szeszfogyasztás nagy az országban, hanem mert a legkisebb térfogatban tudnak előállítani egy bizonyos értéket és a termék exportképesebb. A magyar szeszgyártás nem a burgonyára épül mint nálunk, hanem a gabonára és a kukoricára. A szeszgyártást azért hívták életre, hogy a gabona értékesítési nehézségeit áthidalják. Az ipar még nem tudott elterjedni, technikája nem olyan fejlett, hogy sikerrel konkurálhasson a porosz szeszfőzdekkel, melyek még Triestben is visszaszorítják az osztrák terméket a vám ellenére.

Megjegyezzük, a töményt a paraszt rendszerint a szalonnához issza. A szilvapálinka fogyasztása általánosabb.

Míg az értékesítési lehetőség hiánya országos panasz, vannak már itt is, akik a gabonát feldolgozó ipart helytelenítik, mert az megdrágítja a kenyeret. De kinek drágítják meg a kenyeret Magyarországon? Itt jószerevével csak kenyértermelők vannak és nagyon kevés a kenyérfogyasztó. Ebben az országban hatvanad vagy hetvened rész az iparúzó, tehát aki kizárólagosan kenyérfogyasztó. Mégis 1852-ben a temesvári Kereskedelmi Kamarában valaki olyan javaslatot terjesztett be, hogy a szeszfőzést magasabban adóztassák, így ne fözzenek olyan sokat, és ezáltal a gabona ne dráguljon. Akkor a búza ára 3-4 forint volt, osztrák vékára számítva, míg az összes szesztermelése a Bánátnak a Vajdasággal együtt 100.000 akó.

A szeszipart sújtja a szesztermelés igen magas adója. De a magas adóknál is jobban panaszkodik a magyar ama sokféle bosszantás és kötekedés miatt, melynek a termelő ki van téve, ha nem kedvez az ellenőrző tisztviselőknak. Nekünk egybehangzóan azt mondták, hogy nem lehetséges a teljes adót kifizetni anél-

kül, hogy az üzlet tönkre ne menjen. Csak az tud fennmaradni, aki a vámtisztviselőkkel egyetértésben csalást követ el. A termelő a magas adó miatt kénytelen a korrupt hivatalnokokkal megegyezni, miáltal mindketten lényegesen megrövidítik az államot és a nyereséget egymás között osztják fel.

A szeszfőzés ezért az utóbbi 15 évben nem növekedett, hanem csökkent. Csak a legutóbbi időben (1866 februárban) tették lehetővé némiképpen az exportot azzal, hogy a kivitelnél az adót visszafizetik. Így előreláthatóan többet kapnak vissza, mint a kifizetett adó. Az adót általában határozzák meg, amely általában gyakran kisebb, mint a valóságos termelés. Ha nagyobb lenne, akkor azonnal panasszal élnének. Egészeben tehát feltehető, hogy többet termelnek, mint amennyit elvámolnak.

A magas vám is visszatartja az árut az idegen határtól. A szeszfőzde pedig mindennek előtt kisüzem, mely nem képes nagy távolságra küldeni termékét, mégha különben jó is az áruja. Ahol a szeszfőzést nem üzemszerűen gyakorolják (hanem mellékfoglalkozásként szolgál a mezőgazdaságnak) ott nem lehet azt sem megkövetelni, hogy a terméket piacképesen állítsák elő. Az iparszerűen üzemeltetett szeszgyárak száma 1863-ban 2.324 volt, míg a mezőgazdaság melléküzemeként 35.068 működött. Összesen tehát 37.392 szeszüzem üzemelt Magyarországon. A Bánátban és a Vajdaságban 1854-ben 7 iparszerűen működő szeszgyár, valamint 12.350 melléküzemi szeszfőzde található. Ezek össztermelése mindössze 96.000 akó volt (Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik 1862. 178. old.).

1851-ben, mikor a szeszadót bevezették, 104.494 szeszfőzde üzemelt a magyar korona országaiban. Az adó ezt a számot 1859-re 71.097-re csökkentette. Magyarország tényleges területén ekkor még 46.884 szeszfőzde található: 3061 iparszerűen üzemeltetve és 43.823 mint mezőgazdasági mellékfoglalkozás. 1863-ig itt is csökkenés állt be: 9492 szeszfőzde szűnt meg, melyek közül 737 volt iparszerű és 8755 melléküzem.

A legújabb időkig hiányzott az alkoholfinomító üzem. Ez hátráltatta a minőségi exportot és a tisztaszesz beszerzése saját szükségletre szintén külföldről (Bécs, Laibach) történt. Csak 1865-ben létesült az első alkoholfinomító az országban. A répacukor termelése állandóan növekedett, de nem a kívánatos mértékben. 1862-ben a 24 cukorgyárból 22 működött és 2,008.677 centner répat dolgozott fel. Ez bizony csekély eredmény. Az itt leküzdendő nehézségek még nagyobbak, mint a szeszgyártásban.

A tőke általában drágább, az adó magas és előre fizetendő, hiányzik a fűtőanyag. A termés bizonytalansága miatt az átlagos vetésterület rossz években nem biztosítja a nyersanyag ellátást. Előállhat pl., hogy az ország nyugati részén is csak a termés 25 %-át kapják. Biztonságot kell teremteni, nehogy teljesen nyersanyag nélkül maradjanak. Ez megnövelt vetésterületet igényel. A magyar répa cukortartalma csekély (6½-7 %), ezért a nyersanyagra kirótt adó különösen szorítóan hat. Végül hiányzik, tudomásunk szerint, még a finomító az or-

szágban. Az exportálandó termék nyerscukor formájában megy át a határon, sőt a belső fogyasztásra is külföldről kell beszerezni a finomított cukrot.

Az összes iparág közül csak a malomipar tett szert jelentőségre a világpiacon. Valójában a malomipar sem áll olyan magasan. A vidéki malmok (Landmühle) messze elmaradnak a német malmoktól. Pedig ezek képezik a többséget. Az ország 22.132 malmából (30.166 malomkövel) 7966-ot lóval és ökörrrel üzemeltettek 1863-ban. Az Alföldön hiányzik a víz, ezért aló- vagy ún. szárazmalmok az általánosak. A szélmalomok is terjednek az országban. 475 szélmalom, 4301 hajómalom és 9173 vízi (patak) malom található. Emellett van azonban 147 gőzmalom és 70 műmalom. Az utóbbiak teszik olyan híressé a magyar malomipart az egész világon.

A tulajdonképpeni műörlés (magasörlés) egyedülálló Magyarországon. Míg másutt, mint pl. Franciaországban vagy Ausztriában a malomipar négy minőséget különböztet meg (0-3), a magyar sziták hatot különítenek el (0-6). Ezáltal olyan finomságú őrlemény állítható elő, amilyent sehol másutt nem ismernek. A magyar liszt magasabb minőségéért mindenütt a legmagasabb árat adják. Az őrlemény osztályozása az alábbiak szerint történik: 0-3 minőség: 30-35 %; 4-5 minőség (zsemleliszt): 20-23 %; 6 minőség (kenyérliszt): 20-22 %; korpa 20 % körül; por 1,5-4 %.

A magyar búza igen kemény, kis víztartalmú és ezért sajátos őrlési módszert igényel. Ahol nedvesen őrlnek és a lágy búzára vannak berendezkedve, ott a magyar búzát a molnárok nem szeretik. Amint korábban utaltunk rá, emiatt a magyar búza sok piacon nem lelt még értékesítési lehetőséget. Másrészt nagy előnye szárazságában rejlik, mert így minden további nélkül elviseli az exportot a melegebb zónákba anélkül, hogy megsavanyodnék. Franciaországban ezt a tulajdonságot csak különleges szárítással lehet elérni, amelynél azonban a minőség szenved kárt.

Különösen fontos a keverési arány a liszt minőségére. Nem szívesen őrlnek tisztán egy fajtát. A kevert őrlés nagyobb eltarthatóságot eredményezhet és egyesíti az egyes fajták előnyeit, vagy legalábbis kiküszöböli azok szembeötlő hiányát. A szürke szín nem teszi kedveltté a lisztet, mégha az a legjobb minőségű is (általában a legkeményebb és legtartalmasabb búzától származik). Ezért kéverik a fehér lágy búzával. A lágy búza viszont igényli a keménységet, hogy jobban őrlhető és eltarthatóbb legyen.

A Pannónia gőzmalom Pesten 1865-ben pl. 458.416 véka búzát őrölt a következő keveréssel: Fehérvári 51.950, pesti 175.513, bánáti 8.670, tiszai 220.825, bácskai 1.458 véka. Átlagosan egy véka 88,37 fontot nyomott. A 405.104 centner búza 389.149 centner lisztet adott, vagyis 86,4 %-ot. A trieszti és görzi malmok bánáti és orosz búzával kevernek, ha határon túlra exportálnak.

Ez okból a malomipar az ország metropolisában természetes előnyt élvez a vidékkel szemben. A fővárosban minden fajta tetszés szerint beszerezhető, míg vidéken csak egy, legfeljebb két fajtára korlátozódik. Természetesen számos

egyéb tényező is abba az irányba hat, hogy a nagybani exportra dolgozó malomipar Pesten koncentrálódjék. Itt találja meg az exportőr leginkább az idegen kereskedőt. Innen a legkönnyebb a szállítás. A gabona eladásánál lehetséges a hitelintézetek támogatása. Könnyebben lehet munkást kapni stb. Ezért Pest képezi a magyar malomipar hatalmas központját. Eltekintve a főváros dunai malmaitól, 1865-ben a nyolc legjelentősebb málalom mintegy 2½ millió véka gabonát őrlött.

Utóbbiak között van három malom, melyek 1865-ben több mint 400.000 véka teljesítménnyel bírtak: a Pannónia (520.000 véka), a Hengermalom, valamint a Barber és Klusemann (egyenként 416.000 véka teljesítmény). Új malmok a Concordia és a Haggenmacher, melyek 800.000 véka évi teljesítményre képesek. 1867-ben már a pesti malmok termelése mintegy 3 ½ millió vékát tett ki. Ez naponta 90.000-100.000 véka őrlését jelenti.

Bár a folyamatosan kialakuló konkurencia csökkenti a nyereséget, a malomipar még nem érte el fejlődésének és teljesítőképességének határait. A magyar lisztek a világ minden részén a legjobb hírnek örvendenek. Szállítják Dél-Amerikába és Kelet-Ázsiába is. Brazíliában a magyar termék ára 20-30 %-kal magasabb, mint az észak-amerikai. Kínában is jó piaca lenne, ha a tengerentúli összeköttetés Trieszttől rendszeressé válna. Most azonban minden szállítás Hamburgon és Anglián keresztül történik. Pár évvel ezelőtt külön ügynökséget létesítettek a trieszti liszt számára Szingapúrban.

A finom magyar liszt fő értékesítési helye mégis Ausztrián belül van. A forgalom, valamint a külföldi export főképpen Trieszten keresztül történik. A behozatal a következők szerint alakult, melyben Magyarország 2/3 résszel meghatározó:

Év	1861	1862	1863	1864	1865
Centner	300.883	349.398	339.866	318.120	395.109

A kivitel a következő adatokkal jellemezhető (centnerben):

Év	Összesen	Angliába	Egyiptomba	Brazíliába	Törökországba
1862	435.565	41.376	14.946	150.598	30.573
1863	438.866	19.746	9.883	150.459	14.609
1864	469.320	24.733	39.465	190.914	2.107
1865	570.666	35.128	100.454	187.209	11.685

A fejlődés legnagyobb akadályát a vasutak képezik a liszt és malomipari termékek magas tarifáival. A liszt fuvar költsége a legtöbb osztrák vasútvonalon sokkal magasabb, mint a gabonáé, míg Németországban és Franciaországban egyforma a díjtétel. Az oka nem ismert. Talán azért, mert a liszt értéke na-

gyobb, mint a gabonáé. A tarifáknak ez a különbözősége azonban határozottan káros a nemzetgazdaságra.

Két évvel ezelőtt (1864-ben) Budáról Triesztbe egy centner gabonáért 83 krajcárt kellett fizetni, ezzel szemben egy centner lisztért 175 krajcárt (beleértve 25 % ázsiópótdíjat). A következő évben a gabona tarifája 65 krajcárra csökkent teljes vagonterhelés esetén, míg a liszté 103 krajcár. 1865 május óta még további 20 %-os csökkentést biztosítottak, ha a Budáról Triesztbe szállítás volumene eléri az évi 120.000 centnert. Ebben az esetben a szállítási költség 82 krajcár, de ez még mindig 17 krajcárral több, mint amennyit a gabonáért kell fizetni.

Hogyan hat majd ez a fuvardíj különbség a malomipar fejlődésére? A hatás előrelátható. Aki a búzát exportra akarja örölni, nyersen szállítja majd a tengerpartra és ott létesít malmot. Azonos fuvardíj esetén a malomnak előnyös lenne, ha a gabonatermesztés helyén létesülne, mivel így csökkenti az áru térfogatát és megkönnyíti a szállítást. Ahogyan most állnak a dolgok, a csekélyebb volumenű liszt szállítása drágább, mint a nagyobb térfogatú nyers terményé. Amennyiben pl. a 20 % korpa hulladék nem kerül szállításra, 100.000 centner búzából 80.000 centner lisztet kapunk. A búza tarifája Budáról Triesztbe 65.000 krajcárba kerül, míg a liszté a legkedvezőbb esetben is 65.600 krajcárba.

Ez okból jelentős malomipar a tengerparton fejlődött ki. A magyar ipar nehezen fogja konkurenciáját elviselni annak ellenére, hogy a liszt ára a tengerparton sokkal drágább. Mindez az egyetlen virágzásnak induló iparágat rövidíti meg. Ehhez járul még, hogy az országból eltávoznak azok a melléktermékek, melyeket a hazai malomipar megőrizne és az állattenyésztés, ill. a talajerő felemelésére biztosítana.

Nem csupán speciális magyar nézőpontból népgazdasági hátrány a liszt magasabb szállítási díja, mely a malomipart a tengerparton részesítette előnyben a belső országrész rovására. Mindez a nemzetközi gazdaság szempontjából is jogosan kifogásolható. A nyerstermék volumenét csökkentő és ezáltal az exportképességet növelő malomiparnak a gabonatermelés színhelyén kell elhelyezkednie, hogy a volumen csökkentését a szállítás előtt végezze el. Csak ebben az esetben lehet takarékoságot elérni a szállításban. Az örlemény szenved el a szétválasztást. Csak azokat a részeket viszik el, melyeket igényelnek. Légyen az a finom vagy a durvább liszt vagy a korpa.

Ezzel szemben a nyers gabonát fuvarozva minden alkatrész elidegenedik. Az eladható finom liszt miatt kikerül a durvább liszt és a korpa a nyers gabonában. Mégha ez utóbbi alkotórészek nem is kívánatosak a búzában. Amennyiben a búzát közvetlenül a termesztés helyén őrlik meg és különítik el alkatrészeit, úgy minden összetevőt oda lehet szállítani, ahol az a legjobban értékesül. Ha az értékesítés helye a belföld, úgy a szállítási költséget egészen meg lehet takarítani.

Az őrlési termék a termelés helyén értékesebb, mert több munkát és tőkeamatot rejt a gyártási termékbe, mint a nyerstermékbe. A forgalom számára is

előnyösebb, mivel minden résznek felkínálja a legkedvezőbb elhelyezést. Ezért káros az említett szabályozás, mely kifejezettebben gátolja a magyar malomipar fejlődését, mint amennyire az előnyben részesített tengerpartnak vagy más fogyasztó országnak használ. E nagyobb kár és kisebb haszon közötti különbség az, amit nemzetközi gazdasági kárnak nevezünk.

A magyar ipar jövőjétől függ a magyar mezőgazdaság. A Nagy Alföldön feltehetően mind az ipar, mind a mezőgazdaság lassan fog arra a földre emelkedni, amikor a gazdag aratás már nem a talajerő kizsákmányolását, hanem annak kőforgását jelenti. Amikor a gazdag termés gond nélkül értékesíthető majd a természet áldásaként. A fejlett hazai ipar egyaránt elejét veheti a mezőgazdasági termékek elértéktelenedésének, valamint a talaj elszegényedésének.

Ha az iparnak kell a mezőgazdaságot felvirágoztatnia, akkor jogos, hogy a mezőgazdaság is segítse az ipart. Ez is megfigyelhető, ha csak kis mértékben is. A nagybirtokokat kell említenünk, melyek előbbre vannak. Náluk fejlődött legjobban az ipar és innen is terjed. A nagy uradalmak arra törekednek, hogy a nyers terményeket nemesebbé tegyék. Itt találjuk a cukorgyárakat, szesz- és serfőzdéket, mőmalmokat és kendergyárakat. Vannak uradalmak, mint pl. Vác és Kisszállás, ahol az egész nyers termést saját gyáraikban dolgozzák fel, vagy legalábbis fel tudják dolgozni. Maguk a gép- és eszközgyárak is a nagybirtokon találhatóak alapvetően.

Zárszó

Áttekintés és kilátások

*Magyarország nem volt, hanem lesz
Széchenyi István*

*Gazdagabbak vagyunk mint gondoljuk
és szegényebbek mint lennünk kellene.
M. Jellinek*

Vajon az Árpádok ezeréves birodalma a végéhez közeledik, vagy sokkal inkább a virágzása előtt áll? Láthatóan az ország most nem a virágkorát, hanem a nehéz küzdelmek idejét éli. Kérdés, hogy ezek a nehézségek a gyermek vagy az aggastyán nehézségei? Vajon az erős férfikor ideje elmúlt-e már vagy most közeledik?

A legnagyobb magyar azt kiáltotta népének: Magyarország lesz! Ezáltal lelkesítette honpolgárait új és bátor küzdelmekre az ország felemelése érdekében. Nem vizsgáljuk Magyarország politikai és nemzeti önállóságának jövőjét, bár effajta kutatás biztos eredményekre vezethetne. Állítható azonban, hogy nemzetgazdaságának virágzása még várat magára. Olyan ország ez, melynek legnagyobb része nem egészen kétszáz éve szabadult fel a török alól. Földje még kiemerítetlen és gazdag, napjainkban kerül sor teljesebb hasznosítására.

A jövőben való hit a magyar nép szent evangéliuma. Ezen a jövőn azonban elsősorban politikai és nemzeti, mint gazdasági jövőt értenek. Gyakran találkozunk a politikához való erős vonzódással, míg a gazdasági érdeklődés háttérbe szorult. Annak ellenére, hogy az ország politikai és nemzeti jövője csak a nemzetgazdaság felvirágzásában teljesezhet ki. Szükséges, hogy többet kockáztasson a magyar, mint "vérét és életét". A szabadságot és a nemzetet nem lehet megszerezni és megvédelmezni pusztán vérrel és élettel. Inkább szellemi és anyagi hatalommal, azaz kultúrával és gazdagsággal. Magyarország és Lengyelország azáltal mentek tönkre, hogy ez a hatalom hiányzott. Pedig mindent feláldoztak a nemzet és a szabadság ügyéért. Ez a "minden", a halált megvető emberi test feláldozása azonban kevésnek bizonyult.

Széchenyi István másképpen látta az ország nemzeti és politikai jövője felé vezető útját. Biztos alapnak a gazdaságot tekintette, a nemzet nagy többségével ellentétben. A többség türelmetlenül sürgeti politikai jogait. Emellett azonban elfelejti megszerezni azokat az eszközöket, ill. létrehozni azokat a körülményeket, melyek igényét alátámasztanák. Csak a hatalmasnak és tekintélyesnek teljesítik a kívánságát. A hatalommal nem bírót úgy kezelik, mint a koldust. Tetsszerűen szerint becsukják előtte az ajtót nem törődve azzal, hogy jogos-e a követelése vagy sem. Csak a szellemi és anyagi hatalom ad nyomatékot egy népnek, ha jogaiért bátran fellép.

A kifejezett passzív ellenállás arra alkalmas, hogy a nemzeti és politikai önállóság elleni ellenséges kísérleteket megghiúsítsa. Nem képes azonban az önállóságot pozitívan előmozdítani, amíg a jelenlegi szellemi és materiális gyengeségében megmarad. Nehezen találunk Európában országot, melyet lakosai olyan forró és áldozatkészen szeretnének. A hazaszeretet, mindenek előtt az önfeláldozó hazaszeretet, a magyarok első erénye. Az erény nem kevés negatívummal párosul azonban.

Gyakran az egész életüket a magas politika tölti ki még akkor is, ha nem hivatásos politikusok. Hazafias érzelmeiknek mindenféle külsőségekben kifejezést adnak. úgy vélik segítenek a hazának, ha nemzeti viseletben járnak. Nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem, hogy politikai gyűléseken részt vegyenek. Szóban és írásban magasztalják a nemzetet és a hazai termékeket dicsőítik. Tudjuk, hogy hasonló dolgok ébren tartják a hazafiságot. Nem helyeselhető azonban, hogy mindez csupán a külsőségekben, nem pedig hasznos cselekedetekben nyilvánul meg. Sokkal hatékonyabb lenne ez a buzgalom, ha egy órát

sem pazarolnának politikára, haszontalanul fecsegve a hazáról. Az ország hatalmát növeljék azáltal, hogy mindenki a saját gazdasága felemelésén dolgozik serényen. Akkor az egész nép kultúrája emelkedik majd, észrevétlenül is.

Más országokban szükséges lehet a hazafiságra buzdítani, a közösségi szellem életre hívása érdekében. Magyarországon ez a közösségi szellem túlnő az egyéni gazdasági szellemen, jó lesz ezért csillapítani. Hasznos a patriotizmus, ha mindenki egyénileg (a szokásos megengedett módon, a lehetőségek szerint) gyarapítja gazdagságát és műveltségi körét szélesíteni igyekszik. "Magyarország lesz!" De csak akkor fog a nemzeti és politikai függetlenségnek teljes egészében örülni, ha az ország gazdasági virágzást ér el. Ettől függ nem csekély mértékben az állam és a nemzet fennmaradása. Melyek azonban a nemzetgazdaság jövőjét érintő kilátások?

Az ifjúság előnye, hogy fantáziája a jövőt mindig rózsaszín fényben látja. A népeknél az ifjúság szelleme éppenúgy hat, mint az egyénekénél. Az ifjúságában lévő nemzetgazdaság minden évtizedben egy évszázadnyit halad előre. Könnyen táplálja mindez azt a nézetet, hogy a jövőbeni fejlődés éppen olyan gyors marad. Minél idősebb azonban a nemzetgazdaság, általában annál lassúbb a haladása. A magyarok azt hiszik, hogy a fellendülés a jövőben is olyan gyors és határozott lesz, mint az utolsó három évtizedben. Szerintünk lassabban fog előre haladni, mint a hasonló helyzetben lévő más ország. Virágzásának zenitje pedig alacsonyabban fog állni, mint ahogyan nyugati szomszédai elképzelik. Okai a következők:

Mostanáig a magyar nemzetgazdaság fejlődése túlnyomóan extenzív volt. Több talajt fogtak eke alá, ill. az ország nagyobb területét művelték meg. Ahol adott a talaj és művelésbe vétele kis fáradságba kerül, ott a kultúrterület kiterjesztése könnyen megvalósítható. Csekély ösztönzés is elég lehet, hogy a terméketlen puszta termékeny búzafölddé alakuljon. A továbbfejlődésnek már intenzívnek kell lennie, miután a kultúrterület nagyjából az összes művelhető talajt elfoglalta. Nem lesz azonban olyan könnyű a termést megduplázni intenzív műveléssel, mint volt korábban azonos termelési módszert alkalmazva a kétszer akkora területen.

A mezőgazdaság fejlődése lehetséges volt anélkül, hogy az ipar vele együtt fejlődött volna. A fiatal, erejében lévő talaj megengedte, hogy a termékeny talajalkotórészeit terméseivel elveszítse. Nem sokáig fogja azonban elviselni, hogy évente megcsapolják vérének anélkül, hogy azt pótolnák. Hazai iparra van szükség, mely a mezőgazdasági termékeket belföldön fogyasztja el és ezáltal lehetővé teszi a talajalkotórészek visszapótlását.

A mezőgazdaság jövőjét az ipar fejlődése fogja meghatározni. Az ipar azonban csak lassú felvirágzást prognosztizál, mivel a magyar nemzet és az Alföld ipart pártoló képességét igen gyengének ismertük meg. A nyugat-európai országokhoz viszonyítva kevésbé perspektivikus iparfejlődésből eredően, a mezőgazdaság sem fog olyan magasságba emelkedni, mint nálunk. Ugyanis csak a bel-

földi ipar adhat magasabb értéket a termelésnek és őrizheti meg a talajt az elszegényedéstől.

A magyarok szeretik a 150 évvel ezelőtti angol mező- és nemzetgazdaság állapotát a mai Magyarországgal összehasonlítani. Ebből az a remény olvasható ki, hogy talán 150 év múlva azonos vagy közel azonos fokon lesz a nemzetgazdaság, mint ma Angliában. Ilyen messzire ugyan kockázatos prognózist felállítani, de a megállapítás nem látszik alaptalannak. Bár az országnak éppen az hiányzik, ami Angliát és minden gazdaságilag virágzó országot magasra emelt: a nép ipari készsége és a talaj ipar számára kedvező viszonyai.

Rendszerint nem a földművelés fejlődése ragadja magával az ipart és a kereskedelmet. Az ipar halad elől, ha a nemzetgazdaság egésze fejlődik. Az ipar felemeli a mezőgazdaságot, míg a legjobb mezőgazdaság hatása is csekély lehet az ipari fejlődésre. Ezért a fejlett ipar mindig jelzi az egész nemzetgazdaság virágzását. Ahol mindkettő teljes erőből termel, ott a kereskedelem sem hiányozhat. A mezőgazdaság aktivitása azonban távolról sem tükrözi az egész nemzetgazdaság virágzását. Ipar hiányában termékeit csak külföldön értékesítheti és ezért értéke a belföldön kisebb. A hiányzó vásárlóerő és a fejletlen kereskedelem miatt tehetetlen marad. A kereskedelem természetesen gyenge ott, ahol a talaj termékein kívül nem lehet érdemi forgalmat lebonyolítani.

Bizonyos befolyást persze gyakorol a mezőgazdaság az ipar fejlődésére. Ez a hatás azonban nem olyan meghatározó. Hasonló helyzetben van Magyarország, ahol az ipar különösen elmaradott. A mezőgazdaság minden haladása és egy sor jó év ellenére az ipar alig fejlődött. A leprimitívebb mezőgazdasági eszközök is csak kevésbé terjedtek el, a többi iparágra pedig az agrárkonjunktúra semmi hatással nem volt. Nem valószínű, hogy a rossz évek és a mezőgazdaság lassabb fejlődése e tekintetben kedvezőbb körülményt jelenthetne.

A kereskedelemről és az iparról annyiban kell beszélni, amennyiben hiányuk a mezőgazdálkodást kedvezőtlenül befolyásolja. A haladást a mezőgazdaságnak saját erejéből kell megvalósítania. Mi ezt az erőt megismertük. A jó erőben lévő talaj jelentheti a mezőgazdaság jövőjét. De ez közel az egyetlen előny, amelynek a magyar mezőgazdaság örülhet és ez nehezen lehet elégséges a fejlődés számos gátjának feloldására. A talaj ereje évenként gyengül és bőkezűsége idővel fukarsággá alakul.

A klíma a talaj gazdag adományait csökkenti. Könnyen éhínséget hozhat arra az országra, melytől külföldön hihetetlen termékenysége miatt, mint a mezőgazda konkurensétől, annyira félnek. A birtokok rossz eloszlása (mind helyileg, mind a tulajdonos szempontjából) nagyon nehezen elhárítható akadályt jelentenek.

A mezőgazdaság munkaerő-helyzete szintén szomorú képet nyújt. Nem képes a megfelelő munkás népesség kinevelésére, mivel az év folyamán nem tud kellő elfoglaltságot biztosítani. A munkáshiány a Magyar Alföldön mindaddig

állandó marad, míg nem lesz ipar, mely a munkaerő egész évi foglalkoztatását megoldja, vagy míg a mezőgazdaság évi munkáját nem osztja el jobban. Addig Magyarország csak a munkáshiány és a munkahiány között választhat és a munkáshiány jelentheti mindig a kisebbik bajt.

Hiányzik a tőke, a tőkeképzés ösztönzése pedig gyenge. A szerzésre való rátermettség és takarékoság hiányzik az ország lakosaiból. Az adók emelése talán már nem is lehetséges, de csökkenésük ugyanolyan valószínűtlen. Az ország még sokáig fog szenvedni attól a nyomasztó szorongatottságtól, melyet két évtized szerencsétlensége rótt ki rá.

Kérdés, hogy megvalósulása esetén kifizetődő lehet-e a belterjes művelés és gazdálkodás ott, ahol a terméket rosszul lehet értékesíteni, ill. távoli külföldi piacokra kell küldeni. A csekély belső fogyasztás mellett, mely a hiányzó ipar következménye, Magyarország túlnyomóan gabonaexportáló ország marad. Az extenzív gazdálkodás ezért tovább fog tartani és a belterjesebb kultúrterület gazdasági jelentősége nem lesz meghatározó.

Az állattenyésztés természettől fogva nem való a Magyar Alföldre, mivel a takarmánynövények számára kedvezőtlen a termőhely. Egyedül gabonatermesztésre alkalmas a klíma és a mezőgazdasági üzem. Az ország kénytelen gabonáját a határon túlra szállítani értékesítés céljából. A termés az előállítás helyén kevésbé értékes. Így a gabonatermesztés sem képviselhet olyan erőt, mely a mezőgazdaság virágzását jellemezhetné.

A kereskedelmi növények részben más klímát kívánnak, részben mesterséges akadályok korlátozzák termesztésüket. Hiányzik az a kultúra is, amely a terményeket kereskedelem-képessé tenné, mint erre a maga helyén rámutattunk. Meddig várat még magára ez a kultúrfok? Azt nem tudjuk. Az illető termékek iránti igényt először az import elégíti ki. Mindenesetre a mezőgazdasági népesség kevésbé érzékeny az új művelési módszerek iránt, mert a különböző iparágak eme munkaerőjüket még nem fejlesztették ki.

A magyar mezőgazdaság jövője az említett alapokra épülhet és haladása nem lesz könnyű. A jövőt mégis túlságosan feketén látják. Az ország most zárt le egy csaknem két évtizedes periódust, mely történetében a legnagyobb politikai megaláztatást jelentette. Az 1848-as év és következményei megszüntették az ország önállóságát. A centralizációs rendszer erős és kíméletlen kézzel nyúlt a magyar államéletbe, a régit igyekezett felszámolni és helyette újat kényszeríteni rá. Kétségkívül a centralizált rendszer intézményei önmagukban korszerűbbek mint a régiek, de igen erős és jogos antipátiát váltottak ki a nép részéről. Mivel a rendszer nem a jogon alapult, intézményei is gyűlöletesek voltak és patriotizmusnak számított, ha minden lehetséges módon akadályozták működését.

Ez a passzív ellenállás pl. a dohánymonopóliumra is kiterjedt. A patrióta legszívesebben csempészett dohányt szívott, melyet "magyar"-nak nevezett

megkülönböztetésül a kincstári "osztrák"-tól. Még ma is gyakorta gondolja a magyar, hogy hazájának tesz szolgálatot, amennyiben adómentes árut szívv.

A centralizációs rendszer megalkotói minden hihetőben és hihetetlenben reménykednek Magyarország fejlődésére vonatkozóan. Csak a magyar nem remél ettől semmi jót. Valóban, ha a hivatalos és félhivatalos sajtót követjük az elmúlt évtizedben, az csaknem minden oldalon arról a hihetetlen fellendülésről prédikál, mely Magyarországon évről-évre be fog következni. Sajnos a megvalósult jövő azt mutatta, hogy a hihetetlen fejlődésből a hihetetlen hangsúlyosabb volt, mint a fellendülés. A fellendülés, amelyet a centralizáció az ország számára hozott, csaknem kizárólag a vám költségvetés számaira korlátozódott. Ha mégis valami fejlődés mutatkozott, azt nehéz a költségvetés számlájára írni.

Szerencsétlen dolog, hogy a magyar egész életét összeköti a politikával. Ellenkező esetben a ráerőltetett centralizációs rendszer összehasonlíthatatlanul hasznosabb lehetett volna. A kollektív passzív ellenállása miatt most hátrányossá vált, pedig az ország sokat tanulhatott volna belőle. Természetesen nem attól a rendszertől, mely kegyetlenül fellépett ellene és az egész nép halálos ellenségét látta benne. Hanem attól, amilyen az lehetett volna, ha a nép szeretetét élvezte. Bár még a ráerőszakolt rendszertől is sokkal több hasznosat átvehetett volna, mint ahogyan azt tette.

Más nemzet így járt volna el. Magyarországon ez kevésbé volt lehetséges, mivel a magyar csak politikus és nem nemzetgazda. Elátkoz minden intézményt pusztán azért, mert annak adományozóját elátkozza. A kormányzat jótéteményét visszautasítja pusztán azért, mert az nem kívánt kézből jött. Jobb lett volna és hazafiasabb is, ha különbséget tesznek: a jót az ellenségtől elfogadják, de el-lene mégis minden erővel küzdenek.

Minél inkább törekednek egy nemzet elnyomására, annál többet nyer az erejében, ha másképpen érdemes arra, hogy életben maradjon. Ezt a magyar nemzet fényesen igazolta. Úgy véljük, soha nem volt olyan hatalmas, mint éppen most. Talán azért, mert kísérlet történt meggyengítésére. Van azonban egy negatív következménye is ennek. A nemzeti tudat megerősödése gyakran vezethet a nemzeti szűkkeblűséghez. A magyar sokkal türelmetlenebb a nem-magyar iránt, mint valamely más nép az idegen iránt. Először azt kérdezi, hogy az adott intézmény magyar-e és csak azután: jó vagy rossz? A magyar többet ér, mint a jó és az idegen gyűlöletesebb, mint a rossz.

Ez a szemlélet már sokszor volt hátrányos az országra és a jövőbeni fejlődésnek nem csekély mértékben akadályozója lehet. Magyarország szegényebb, mint lennie kellene. Szegényebb, mint akkor lenne, ha a jó idegennek adná az előnyt a rossz hazaival szemben. Szegényebb, mint lenne akkor, ha a virágzó nemzetgazdaságban magasabb ideált látta, az ipart nem tekintené piszkos és alacsonyrendű tevékenységnek. Gazdagabb lenne, ha felismerné, hogy az ország anyagi virágzása szükséges alapja a szelleminek, a kultúrának és a szabadságnak. Ha elfogadná, hogy Magyarország nemzeti léte és politikai önállósága

is csak és csakis a virágzó népgazdaságból táplálkozhat. Az erős gazdaság nemcsak az idegen támadások ellen védhet, hanem azokat a kísérleteket is megszünteti, melyek az ország függetlenségét veszélyeztetik. Hiszen az alacsonyabb fokon álló gyengébbet próbálják elnyomni.

Munkánkat azokban a napokban fejezzük be, mikor a magyar nemzet ujjongásban tör ki, mert végre ismét elérte azt, amiért csaknem két évtizede küzdött. Magyarország visszaszerezte függetlenségét, melyet a centralizáció elvett tőle. Úgy érzi, hogy eljött a tavasz, amelyre oly sokáig hiába várt türelmesen. Talán ezekben a napokban a legnagyobb magyar gondolatainak beteljesedését reméli, amire könyvünk mottója utal: Magyarország nem volt, hanem sokkal inkább lesz.

A politika mellett nem szabad megfeledkezni a nemzetgazdaságról. Tudomásul kell venni, hogy a politikai és a nemzeti jövőt virágzó nemzetgazdaságra kell alapozni. Utóbbi több garanciát nyújthat, mint a féltékeny ellenőrzés, a politikai jogok és privilégiumok kizárólagos védelmezése. Az őrők és védelmezők, a passzív ellenállás kivételével, nem rendelkeztek mindeddig megfelelő hatalommal.

Mi is hiszünk Magyarország jövőjében. De az csak materiális alapon lesz nagy és tartós. Nem a politikus Széchenyi jósolta meg az ország jövőjét, hanem a nemzetgazda, aki a gazdasági jövőből következtet a politikaira és a nemzetire. Hiszünk a magyar nemzetgazdaság felvirágoztatásában, bár annak sok stádiumon kell keresztülmennie és még sok akadályt kell leküzdenie. És mert hiszünk benne, meg vagyunk róla győződve, hogy az országnak és a népnek nagy jövője: még nem volt, hanem csak lesz.

📖📖📖 Könyvismertetés 📖📖📖

HEINRICH DITZ

A magyar mezőgazdaság

Soha jobbkor nem adhatta volna kezünkbe a kiadó és szerkesztő a német szerző csaknem 130 éve írott könyvét. Kevés olvasmányosabb, tanulságosabb művet, páratlan agrártörténeti munkát találhatunk a hazai irodalomban. Hiábavaló

próbálkozás lenne a 14 fejezetre tagolt ismereteket teljeskörűen bemutatni. A különböző tudományterületek művelői ugyan eltérő érdeklődéssel olvashatják az egyes fejezeteket, de érdektelennek nem minősíthetik. Olvashatunk az ország ökológiai adottságairól szemléletesen, gazdálkodásunkról, útviszonyainkról, bank-rendszerünkéről, aszályra hajló éghajlatunkról, az adókról, nemzetgazdaságunk egészéről.

Külön fejezet foglalkozik a takarmánytermeléssel, az állattenyésztés ágazataival, a gabonafélék és kereskedelmi növények termesztésével. A széles látókörű, nyugat-európai műveltségű szerző az országunkat bejárva személyes élményeire támaszkodva, valamint az elérhető irodalmi forrásokat kutatva hasonlítja össze a magyar és a fejlett nyugat-európai viszonyokat, átfogó kritikáját nyújtva a látottaknak. Nemcsak a kort vizsgálja azonban, hanem kialakulásának körülményeit is, a múltunkat. Rámutat egyben a teendőkre, melyek elősegíthetik Magyarország felzárkózását a fejlettebb és kultúráltabb Ny-Európához.

Megdöbbenő, hogy a 130 évvel ezelőtt leírtak mit sem veszítettek időszerűségükből. Úgy olvassuk a sorokat, mintha tegnap íródtak volna és nekünk, a mai nemzedéknek. Megállapításai és útmutatásai megszívlelendők, talán jobban mint valaha. Felvértézve e munkában összefoglalt ismeretekkel és tanulságokkal elkerülhetjük a zsákutcákat, a kritikátlan szemlélet és tapasztalat átvételét a jövőben. A könyv ajánlható a legszélesebb publikumnak, egyetemi hallgatóknak, a történelmünk iránt érdeklődő diáknak és felnőttek egyaránt. Értelmiségünk, különösen agrárértelmiségünk nem létezhet annak a múltnak ismerete nélkül, melyhez Heinrich Ditz műve páratlan forrás.

MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete, 1022. Budapest, Herman Ottó út 15.

Postacím: 1525. Budapest, Pf. 35. Tel. és fax: (06-1) 155 8491